Hannonak a' kölni érseknek csalárdsága által eltávoztatott, a' midőn t. i. ez a' gyenge fejedelmet, egy mulatsági csónakázás alkalmával, a' Rajnán Kölnbe elszállitá. Hanno, a' mainzi és bremai érsekekkel szövetkezve, saját kezére kerité az ország kormányzását, mellyet Henrik 15 éves korában a' goslari országgyülésen általvett. Azon befolyás, mellyel ő reá Adalbert, a' bremai érsek birt, 's azon ártalmas okfők, mellyeket ettől eltanult, rövid időn nagy megelégedetlenséget szültek. Ez különösen Szászországban lett igen észrevehető, hol Henrik sok hatalmaskodást követtett el, sok, elődjei által engedett szabadságot megsemmisitett, 's hogy a' Szászokat megzabolázza, minden halmon és hegyen várakat épittetett, mellyeknek katonasága a' tartományt nyomorgatá. A' Szászok összekapcsolák magokat a' Thüringiekkel, kik hasonlóan nyomattak, 's minthogy komoly előterjesztéseik sikere, keménység és megvettetés lön, (1073) fegyvert ragadtak, elüzték Henriket Szászországból, számtalan várait elpusztitották, 's őt magát egyezségre kinszeritették, mellyben a' még fenmaradt többi várak lerontatasa is kikötteteti, csupán Harzburg épületei 's egyháza kiméltetvén meg. De midőn egy alljas népcsoport által ezek is eltörültettek, bevádolá Henrik a' pápa előtt a' Szászokat, mint az egyház megfertőztetőit, 's ez által alkalmatosságot szolgáltata annak, magát az ügybe biró gyanánt bele avathatni. A' Szászok ugyan az okozott kárra nézve minden nemü elégtételt ajánlának, de Henrik véletlenül hadi sereggel boritá el 's támadá meg őket (1075) Langensalzánál az Unstrut mellett, hol a' nép részéről az ütközet szerencsétlenül végződék. Henrik minden herczegeiket 's nagyjaikat elfogá, más tartományokba küldözé, 's mint bosszus győző bánt a' meghóditottakkál. Az annyira nyomatott Szászok, ellenvádat nyujtottak most be a' pápának, VII. (Hildebrand) Gergelynek, ki csak néhány évvel előbb lépett fel a' pápaszékre, a' császári udvar helybenhagyásának ellenére. Ez, szinte a' vakmerőségig bátor, 's minden ellenállásnak daczoló férjfiu, mindjárt eleinte arra határozá el magát, hogy az egyházat a' világi uraság hatalmán feljül emelje. Örömmel használá tehát Gergely ezen alkalmat hatalma nagyobbitására, 's felszólitá (1076) Henriket egyházi átok büntetése alatt, hogy az ő birói széke előtt, a' Szászok panaszaira adandó felelet végett megjelenjen. Henrik kevessé ügyelt erre, 's a' parancsára Wormsban összegyülekezett püspököket, a' pápa iránt való engedelmesség megtagadására birá. De Gergely egyházi átkot monda Henrikre, 's feloldoza jobbágyait a' neki tett hüségi eskü alól. Ez annyira hatott a' különben is felingerlett megelégedetlenekre, hogy Henrik rövid idő mulva egészen elhagyatva 's olly veszedelemben látná magát, mellynél fogva mindent elvesztendne. Illy kétes állapotban el kelle magát tökélnie az Olaszhonba menésre, hogy a' pápa átka alól felszabadittassék. Ezt, nem messze Reggiotól, barátnéja Mathilde, toscanai grófné várában, Canossában lelé, hová ön bátorságban léte miatt költözött. Egymás után három nap jelent meg Henrik bünbánási ruhába öltözve, Canossa várudvarában, mig végre a' pápától kihallgattatást nyerhete. Csak a' legterhesebb feltételek alatt, hogy t. i. a' pápa kivánatára mindenkor helyt álland, hogy addig magát az országlástól megtartóztatja, hogy a' pápának mindenben engedelmeskedni fog, 'sat. oldoztatott fel Henrik az egyházi átok alól. De ezen hatalombitorlás bal következést vont maga után. Olaszhon nagyjai, kik Gergellyel már rég elégedetlenek voltak, 's annak méltóságától leendő megfosztatását kivánák, összegyülekeztek Henrik körül, ki ama' kemény feltételeket ugy sem szándékozott megtartani, és segedelmeket ajánlák neki. Azonközben a' német herczegek, a' pápa eszközlésére, Forkheimban (1077) a' svábországi Rudolf herczeget választák királyjoknak. Henrik visszasietett Némethonba, 's szerencsés volt versenytársát Rudolfot meggyőzni, ki a' csatában (1080) életét is elvesztő. A' pápa ujabban átok alá veté Henriket, de a' brixeni egyházi gyülésen, az olasz és német püspökök által, mint

eretnek és bübájos, egyházi méltóságától ő is megfosztatott. Henrik (1081) egy sereggel Olaszhonba ment, hogy magát, az Angyalvárba zárkozott Gergelyen megbosszulja, 's az ő általa székébe helyeztetett III. Kelemen pápa által megkoronáztatá magát Rómában. Gergely Calabriában lelt menedéket a' Normannoknál, 's Salernoban halt meg (1085). A' megelégedetlenség még nem csillapult le Némethonban Henrik ellen; fia, Konrad megtámadá őt, de pártosaitól elhagyatva meghalt Florenzben (1101). Kieszközlé Henrik, hogy hasonló nevü fia, a' német herczegek által királlyá választatnék 's megkoronáztatnék. Ez esküje ellenére, még atyja éltében bele avatkozott az országlásba, 's hütlenségre engedé magát csábittatni. Elsőben annak személyét kerité ravaszul hatalmába, 's későbben Ingelheimban, az uralkodás letételére kinszerité. Végre IV. Henrik mindenektől elhagyatva végzé életét 's szenvedéseit Lüttichben, hol legnagyobb szükölködésben 's egyházi átok alatt halt meg, a' miért is csak 5 évvel később takarittatott el illő szertartással Speierben. Henrik a' természettől jó hajlandóságot, okosságot 's bátorságot nyert, de hibás neveltetése által, ön szerencsétlenségére, felette hajthatatlanná tétetett. Jó harczos volt; 62 ütközetben győzödelmeskedett. Ha ön magának annyi szerencsétlenséget nem készitendett, 's ha VII. Gergelynél kevesbé félelmes ellensége leendett vala, bizonyosan egészen megváltoztatta volna Németország alkotmányát.

Henrik (V.), az előbbinek fia 's utódja, német császár, 1081 szül. Atyja ügyétől való elpártolásáról, 's iránta volt természetelleni magaviseletéről szomoruan esmeretes fiu. II. Paschalis munkálkodása által, még atyja éltében Németország királyjává koronáztatott Henrik (1106) Mainzban. De ez sem a' romai széknek, sem védett kedvenczének, sem az anarchia vad szelleme által megroncsoltatott, 's öncsászárja lehanyatlását eszközölni segitő Némethonnak nyereséget nem nyujthata; mert alig hogy Henrik thronra lépett, tüstént ellenszegzé magát a' romai udvar követelt jogainak, 's a' szerencsétlen beigtatási villongás ujra megrázkódtatá a' birodalmat. Nemzetünk 's a' Lengyelek ellen kezdett háboru kimenetele, nem kevesbé volt szerencsétlen. 1111-ben I. Henrik angol király leányát Mathildet vevé nőül, 's a' herczegnőnek gazdag kiházasittatása eszközöket nyujta neki, az Alpeseken keresztül táborozva Olaszországba mehetni, hogy Rómában a' pápa által a' császári koronát fejére tetesse. Minthogy azonban Paschalis azt, csak a' VII. Gergely által kérdésbe vett jogok odaengedésének feltétele alatt akará cselekedni, 's a' perlekedést a' püspökök folyvást nevelék: elhatározá magát Henrik, az ügyet erőszakos csapás által végezni. Fogva hurczoltatá el a' misező pápát az oltártól, 's leaprittatá seregei által, a' Roma utszáin ellene támadókat. Két hónapi fogság után engedett végre a' pápa; Henrik minden feltétel nélkül császárrá koronáztatott, 's engedelmet nyere a' főpásztortól, hogy az általa elárultatott szerencsétlen atyja csontjait, szentelt földnek hantjai alá temettethesse. Némelly, országában támadt nyugtalanságok hamar visszahivák a' császárt Olaszhonból; de mig ő a' svábországi herczeggel egyesülve, Lothar szász herczeg ellen harczolt, addig a' pápa ujra felingerlé ellene az olasz- és németországi pártosokat. Két évig tartott ezen villongás, melly, különösen a' mainzi érsek 's würzburgi püspök által élesztetvén, Némethont pusztitva dulá. Ekkor másod izben mene Henrik táborával Olaszhonba, 's Paschalist Apuliába futásra kinszerité, kinek rövid idő mulva bekövetkezett halála után II. Gelasius választatott a' cardinálok által pápává. De Henrik ezzel megelégedetlen lévén, helyette a' bragai érseket választatá VIII. Gergely név alatt. Gelasius Bécsbe ment, egyházi gyülést hiva egybe, 's Henriket átok alá veté. Ugyan ezt tette Gelasius utódja is II. Calixtus, a' rheimsi egyházi gyülésen. Ez, és a' nagyoknak szüntelen való pártoskodása által, kinszeritve látá végre magát Henrik, az 1122-beli wormsi egyezetet aláirni, mellyben a' kérdéses jogokat a' romai széknek átengedé, ugy

azonban, hogy a' Németbirodalom püspökei és apátjai a' császár jelenlétében választassanak, 's az ujonan választottak, javaik 's haszonvételeik megnyerése iránt ugyan ahoz folyamodjanak. Hogy a' folyvást nyughatatlankodó bérföldeseket (vasallusokat) külső ügyekben foglalatoskodtathassa, ürügyöt kerese Henrik Franciaországgal hadat kezdhetni. Mi előtt azonban ez megtörtént volna, kimult Utrechtben 1125. A' franki császár törzsökből ő volt utolsó uralkodó, mellyet nem sokára a' svábországi nemzetség követett.

HENRIK (VII.), német császár, a' luxemburgi herczeg fia, I. Albrecht halála 's hét havi uralkodás-szünet után, Nov. 29. 1308 választatott császárrá. Megjegyzésre méltó, hogy ő volt az első német császár, ki egyedül a' választó fejedelmek által, más országrendek hozzá járulta nélkül választatott meg. Ő vele együtt jöve ajánlatba valoisi Károly is; mindazáltal Henrik nyeré el az elsőbbséget. Uralkodása első munkálatai közül volt: Albrecht gyilkosait üldöztetni. Svábországi János számüzetett; Warth Rudolf, Tegernfeld 's mások pedig kegyetlenül halált szenvedének. (L. I. ALBRECHT). Fiának, Jánosnak, a' Csehországi öröklőnével összeházasitása által, ön nemzetségére nézve bátorságba helyezé Henrik ezen tetemes királyságot, a' karinthiai János herczeg veszteségével, kinek ahoz legközelebbi joga lett volna. Következve Olaszhonba ment, 's kinszerité a' Milanoiakat, hogy a' lombardiai vas koronát fejére tegyék.*) Erre, a' felső Olaszhonban kiütött lázadást fegyvereinek hatalma által nyomta el. Cremonát, Lodit és Bresciát rohanással vevé be; canczellárját Turianét, ezen lázadás titkos fővezérét, megégetteté; megszállotta hadával Romát, mellyet Robert, nápolyi király, neki feladni vonakodott. Minekutána a' kereszténység fővárosát bevevé, két cardinál által romai császárrá koronáztatott, mig azonközben az utszákon 's házakban gyilkolások 's rablások követtettek el. Innét Florenz ellen fordult, a' nápolyi Robertet számüzöttnek nyilatkoztatá, 's a' florenzi és luccai lakosokat halállal fenyegeté, ha magokat neki tüstént alája nem vetnék. De ezek állandóan védelmezék magokat, 's midőn most Henrik Nápoly ellen fordulna, hirtelen meghalt Buonconventoban, Aug. 24. 1313, életének 51 évében. A' monda szerint, egy dominicanus ételét meg a' félemlitő uralkodót. V. Kelemen nyomban átok alá veté a' kimultnak meghidegült tetemeit, 's kikelt nápolyi Robert számüzetése ellen. Minekutána a' birodalom 14 hónapig fejedelem nélkül volt: bajor Lajos választatott császárrá. Henrik fia, csehországi János király, 30 évvel atyja halála után, egy oklevél által felmenté a' Dominicanusokat azon vétek alól, mintha atyját megétették volna, mivel valóban a' dolog már akkor egész bizonyossággal világosságra nem is hozathatott. 54.

HENRIK (III.), Franciaország királya, II. Henrik király és Medicis Katalin harmadik fia, Fontainebleauban szül. 1551. Idősb testvére IX. Károly halála után, ő lépett 1574 az orrzáglásra, 's Febr. 12. 1575 koronáztaték meg Rheimsben. Mint anjoui herczeg (e' czimet viselé előbb H.) szerencsésen csatázott a' Hugenották ellen, 's a' jarnaci és montcontouri győződelmek olly hirt szerzének neki, hogy őt a' Lengyelek 1573 királyjokká választanák. Midőn testvérének halála által a' franciaországi thronra hivaték, nem akarák őt a' Lengyelek elbocsátni. Henriknek titkosan kellett azon országot elhagynia, hol kedveltetett, 's egy másiknak kormányzását felvállalnia, mellyben a' lakosok nagy része által gyülöltetett. Bécsben 's Velenczében, hová Franciaországba utaztakor jutott, az tanácsoltaték neki, hogy a' catholicusok és hugenották meghasonlott pártjait szelidség által összebékitse, ez által a' polgári háboru utóbbi szörnyetegeit eltávoztatandó. De a' gyenge 's bujálkodó

*) Minthogy a' Guelphek pártja a' lombardiai királyok ős koronáját elrejté, egy ujat készittete Henrik aczélból, mellyel őt a' milanoi érseknek, ezen város főtemplomában kellett megkoronáznia.

herczeg, nem követé ezen okos tanácsot, hanem átengedé magát anyja, Medicis Katalin szövevényeinek, mi által Franczia-ország ismét a' legvadabb anarchia zajos helyévé lön. A' jarnaci és montcontouri egykori győztes, most palotájába zárkozva, egy nyomorultnak gyászos szerepében mutatkozott, egy nyomorult herczegében, ki minden kötelességeiről megfelejthezett, 's mig körülötte a' pártosok dühösködének, egyedül hölgyek elcsábitásával 's alacsony szövevények hálózatával foglalatoskodott. A' lotharingiai házbeli gróf Vaudemont leányával történt egybekelése, uj viszálkodásokra nyujtott alkalmat, mivel az által a' közönségesen gyülölt Guisek nagyobb befolyást nyertek. Mostantól fogva kezdődtek a' polgári háboruk, mellyekben a' navarrai Henrik (következve IV. Henrik király) olly dicséretesen tünteté ki magát. (Vö. Henrik IV., Guise Henrik, Condé és Liga). A' gyenge Henrik, udvari embereinek, anyjának 's ágyasainak játéka lön, 's épen semmit nem mivelt a' jelen és jövendő történeteire nézve; és igy mind inkább inkább hanyatlott ezen király tekintete nem csak a' nép, hanem önnön pártosai előtt is, 's a' zavar mindig nagyobb lön. Világos parancsának ellenére jött Guise herczeg egy sereggel a' főváros felé, 's midőn Henrik alédozva ezen ellenes készületeket meg akarná gátolni, 's a' város fellázadt lakosait csendességre birni: elüzettek a' nép által seregei (Maj. 12. 1588), 's ő maga Chartresbe futni kinszerittetett. Erőtelen és gyáva lévén, ellenségeivel nyilt uton szembe szállani: családsághoz és gyilkossághoz folyamodott. A' bloisi országgyülésen (Oct. 1588), hol szinleg a' Guisekkel megbékült 's a' herczeggel együtt járult az urvacsorájához, megparancsolá azoknak meggyilkoltatását. Herczeg Guise Henrik Dec. 23, a' királyi szobába mentekor esett el; rokona, a' cardinal pedig, következett nap a' tömlöczben végeztetett ki. Ezen gyilkolás határozá el Henrik megbukását. Paris, és az ország több városai, ellene nyilatkoztaták ki magokat. Most már nem látott Henrik egyéb menedéket, mint a' navarrai Henrikkel egyesülni. A' két herczeg közösen támadá meg a' mayennei herczeg (Guise Henrik testvére) által védetett fővárost. Itt, 71 sorbonnebeli doctor nyilatkoztatá igazságosnak, a' valoisi Henrik (igy nevezték a' királyt) elleni hadat. A' pápa megigéré az egyházi védelmet, 's Parisban a' hitszónokok nyilván hirdeték a' zsarnok kellő meggyilkoltatását. Következve, Aug. 1. 1589, egy — Clement Jákob nevü dühös vakbuzgó által késsel halálosan megsebesittetett Henrik, 's másodnap mult ki, uralkodása 16, életének pedig 39-ik évében.

Henrik (IV.), vendomei herczeg Bourbon Antal és d'Albert Johanna, Henrik navarrai király leányának fia, 1553, Pauban Bearn-ban (alsó pyrenéi tartománybeli megye) született. Az akkori idők szellemèhez képest jól, jövendő nagy tettekre neveltetett. Anyja elhagyá a' franczia udvart férje halála után 's herczegi ős javaira Bearnba vonulván, a' Hugenották részére nyilatkoztatá ki magát. Midőn Henrik 11 éves lön, kinszeritve látá magát a' fr. udvarnál megjelenni. A' Guisek gyalázatos terve, melly szerint ők II. spanyol Fileppel egyetértve, Henrik örökségét alsó Navarrát elfoglalni, 's személyét a' spanyol zsarnok hatalmába akarák keritni, felfedeztetett 's megakadályoztatott, Angolhon éles belátásu királynéja Ersébet által. Még nem volt 16 évü, midőn őt anyja, a' vitéz lelkü Johanna, a' jarnaci ütközetben (1568) megveretett hugenotta sereg eleibe állitá. Az ifju innepélyes esküt tön, utolsó csep véréig oltalmazni a' köz ügyet és lelki szabadságot. A' Coligny vezérelte 's H. esküje által fellelkesedett hugenotta sereg, generalissimusává kiáltotta ki őt, 's noha a' Hugenották Montcontournál ujra megverettek, mégis kedvező feltételek alatt nyertek békeséget St.-Germain en Laye-ban. Megkészité végre a' vérszomjas Katalin azon tervet, melly szerint egy csapás által minden Hugenottának ki kellett irtatnia. 's IX. Károlyt, az erőtelen királyt, megegyezésre birá a' fondor anya. E' végre a' hugenotta pártok minden fejeinek egybe kellett gyülniek Parisban. Azon ürügy alatt, hogy

a' két különszakadt párt egyesittessék, Henriknek, valoisi Margittal, IX. Károly hugával leendő összeházasitatása ajánltaték Johannának. A' lakodalmi készületek közben meghalt Henrik anyja Parisban, a' megétetés nem alaptalan gyanujával. Henrik most „Navarrai Király" czimet vön fel; házassági esküdtetése Aug. 18, 1572 ment végbe, mellyre, a' 24-ik Augustusról 25-ikre virradón történt borzasztó VÉRMENYEKZŐ (l. e.) következett. Henriknek 's Condének, hogy életeket megmenthessék, külsőkép a' catholica hitre kellett térniek. Azonban Katalin királyné a' csak ujonan kötött házasság felbontásán mesterkedett; melly midőn nem sikeresült, tobzódó udvarának gyönyörei által szándékozott az ifju nemes lelkét megrontani; 's Henrik valoban kicsapongóvá lön. De 1576 oda hagyá az udvart egy vadászat alkalmával 's a' Hugenottákhoz illant, kiknek vezére lett 's ujra protestans hitre tért. A' IX. Károly halála után ennek utódja III. Henrik helyett is uralkodó Katalin, tanácsosnak vélé a' Hugenottákkal békét kötni, szabad isteni tiszteletet engedve nekik 1576. Ez által elkeseritteive alkoták a' buzgó catholicusok azon ligát (szövetséget), mellyet a' királynak meg kellett erősitnie, 's mellynek elején herczeg Guise Henrik állott. Nem sokára uj lánggal ütött ki a' vallási háboru, mellyben Henrik Coutrasnál a' ligisták seregét 1587 csekély erővel megveré. Most III Henrik gyanus lön a' hatalmas liga párt előtt, 's a' bloisi országgyülésen (1588) igen szorgalmatosan munkálkodtak a' Guisek, a' királyi hatalom eltörültetésén. A' Sorbonne feloldozá az alattvalókat, III. Henriknek tett hüségi esküjök alól, 's V. Sixtus pápa átokkal fenyegeté a' királyt. Nem maradt tehát egyéb hátra, mint navarrai Henrikkel egyesülnie 's barátságot kötnie, melly Toursban történt meg. Egyesült erővel felülmulák a' liga párt hatalmát, 's III. Henrik előre nyomult Paris alá, de a' St.-Cloud melletti táborban elhunyt élete. Az összegyült nemességhez intézett utolsó parancsa az volt: navarrai Henriket választanák a' fr. királyi székre; törvényes utódjául. IV. Henrik azonban számtalan akadályokra talált ügye végrehajtásában. Ellenpártját mayennei herczeg vezérlé; de II. spanyol Filep is vágyott a' fr. koronára, 's tetemes segédcsapatot külde a' ligistáknak. IV. Henrik, elsőben az Arques melletti hires ütközetben győzte meg ellenét; az ivrii csata által pedig tökéletesen megrontá. Látván azonban, hogy a' catholica hit felvétele nélkül Francziaország koronáját békesen soha nem birhatná: engedett hivei kérelmeinek, 's elfogadá azt Jul. 25, 1593. Az ellene intézett orgyilkosságtól szerencsésen megmenekedve, 1594 Chartresben innepélyesen királlyá kenetett, 's a' nép örömkiáltásai között mene be Párisba, honnan a' spanyol seregeknek gyalázatosan kelle kitakarodniok; minekutána pedig a' pápa helybenhagyását is megnyeré, minden pártok megengesztelődtek. Hogy Spanyolhon gőgjét megalázza, Angolhonnal és Hollanddal megtámadási szövetséget kötött, 's a' háboru, a' vervinsi béke által szerencsésen végződék (1598) Francziaország részéről. Az erre következett nyugalmat Henrik, országa megroncsolt pénzbeli állapotjának helyrehozására fordità; a' mi, jeles ministerének Sullynek segitsége által tökéletesen sikeresült. Ennek közbenjárásával megszüntetett Henriknek valoisi Margittal kötött előbbi házassága, 's a' király uj szövetségre lépe Medicis Máriával, az akkori toscanai nagyherczeg kishugával. De a' csalárd, uralkodásra vágyó 's féltékeny Mária, olly véghetetlenül megkeserité Henrik életét, hogy ez több izben el akará magát tőle választatni, mit azonban Sully megakadályozott. Egy koronaörökösnek (XIII. Lajosnak) születése, megengesztelé őt egy időre nejével. De más szenvedések is szorongaták egyszersmind szelid érzéssel teljes kebelét; leginkább pedig hajdani barátjának s fegyveres bajtársának Birón marschallnak hivtelensége, kinek ugyan örömest megkegyelmezett volna, azonban ennek többszöri hitszegése, lehetlenné tette, életét a' hóhér pallosától megmenteni. Nem kevesbé voltak a' királyra nézve fájdalmasak gróf Auvergne, Bouillon

marschall, 's a' szerette álnok Entraigues pártoskodásai. Hajdani hitsorsosinak vallásbeli szabadságot 's politicai biztosságot ada (1598) a' nantesi közparancs által. (L. Hugenották). Spanyolhont és Austriát, az itt nyomatott protestansok segédkérése következésében megalázandó, táborozáshoz készült, 's hogy távollétében a' kormányzást nejére, Mariára bizhassa, megkoronáztatá azt St.-Denysben 1610. Midőn Henrik következett nap Paris utszáin keresztül kocsizna, hogy a' királyné innepélyes bejövetelére készületeket tetessen: feltartóztattatott hintaja a' de la Feronnerie utszában, két egymással összeakadt kocsi által. Ezen pillantatot használá Ravaillac (l. e.) azon borzasztó cselekedetnek elkövetésére, mellyet vétkes lelke régen ohajtott. Fellépett Henrik hintajának hágcsójára, 's egy hosszu kétélü késsel, halálosan döfött kétszer Francziaország legjobb királyának szivébe. — Henriknek első neje nem szült örököst, de másodiktól, Máriától, két fia és három leánya volt. Ágyasai: d' Estrées Gabriela, Balzac Henriette, Entraigues grófné, Jacqueline, Moret grófné és Essart Sarolta, több magzatokkal ajándékozák meg. Ezen gyengeségeket mindazáltal örömest elnézé a' fr. nemzet; 's emberszerető lelke, alattvalóiról atyai gondoskodása, nagy tettei, az igazság iránt nyilt szive, ha azok ön hibáit tárgyazák is, hosszasan fentarták a' nemzet szivében az ő emlékezetét, 's ezen királyi szava: „Azt akarom, hogy vasárnapokon, minden alattvalóm fazekában tyuk legyen" még most is él a' nép ajkain. 54.

Henrik (II.), Anglia egyik leghatalmasabb királyja, fija az anjoui házból eredett plantageneti grófnak Gottfriednek és Mathildenek, I. Henrik leányának. Normandia herczege lett jókor, 's hogy atyja megholt, ura lön az anjoui, touraini és maini grófságoknak, 's utóbb feleségül vevén guiennei Eleonorát, a' guiennei és poitoui herczegségeknek is parancsolt, melly sok birtok az angliai koronához való jusát különben is támogatta volna, ha az előtte volt király, István, magtalan léte miatt fijának és koronaörökösnek el nem fogadná is. Ennél fogva 1154-ben fellépett az angol thronusra, mellyet igazságszeretete által is megérdemlett. Hat részre osztotta országát, mindenikbe külön főbirót tett, kik bizonyos időben kerületeiket bejárni, 's az albirák netalám hibás itéleteit megjavitni tartoztak. Pártfogója volt a' városoknak, mesterségeknek és kereskedésnek; katonasága 60 ezer gyalogból 's 20 ezer lovasból állott, mellyel Hiberniát könnyen meghódoltatta. Felesége, ki szerelemféltő volt, sok nyugtalanságot okozott neki, 's H. a' cliffordi Rosamundába szerelmes lévén, e' miatt bunál egyebet nem arathatott; mert felesége irigységből tulajdon gyermekeit ingerelte fel atyjok ellen, kik belső háboruhoz fogván, a' franczia udvar politicája által is lázadásra serkentettek. Szerencsésen folytatta ugyan háboruját Henrik, de ez egyre megujittatott, mig végre leghivebbnek vélt fija János is elpártolt tőle, a' miért őt bu és betegség 1189-ben sirba vitték. *Kállay.*

Henrik (V.), IV. Henrik fija, a' lancasteri házból. Mint koronaherczeg már ifjuságában sok jeleit adta vitézségének. Meghalván édes atyja, 1413-ban kezdett az igazgatáshoz. Francziaország ekkor belső hányattatások közt sinylett, 's egy részét az Angolok már el is foglalták. Az uj király, hogy alattvalóit foglalatoskodtassa, kik közt elkezdett az egyet nemértés lelke harapódzni, 30,000 katonával átkelt Francziaországba; hanem ezeknek nagy részét ragadó nyavalya miatt elvesztvén, csak hamar kénytelenittetett visszafordulni. Most a' Francziák Azincourtnál (a' régi Normandiában) utját álliották. Ezeknek a' király békeséget 's kárpótlást igért, csak eresszék szabadon megmaradt seregével, melly tizenöt ezerre leolvadt. Az ellenfél nem hallgatván meg a' kérést, kétségbe estek az Angolok, 's feltették magokban, hogy inkább meghalnak, mintsem megadják magokat. A' király és a' yorki herczeg használák a' sereg ezen elszánását; jó hadi rendeléseket tevének, 's mind a' két szárnyat a' közel lévő érdőkkel fedezék, hogy a' számos ellenség há-

tok megé ne kerülhessen, 's igy derék nyilasaikkal reá rohanának a' Francziákra, kik illy vakmerőségről nem is álmodván zavarodásba jövének, 's magok a' kevélykedő nagy nemességü tisztek fogtak legelébb is szaladáshoz, melly után a' nem is várt győzedelem az Angoloké lett. Ez az ütközet, melly 1414. történt, IV. Henriknek a' francziaországi koronát szerezte meg, melly a' gyenge VI. Károly fején ugy is ingadozott. A' békekötés szerint Henriknek feleségül kellett venni Károly leányát, 's halála után ő lett király 's a' két ország egy korona alatt egyesült olly móddal, hogy mindenik tulajdon törvényei szerint igazgattassék. — Henrik Parisba tette át lakhelyét, 's megholt 1422 Bois de Vincennesben 54 esztendős korában. — Uralkodása azért is nevezetes, hogy Wiclef követői Angliában alatta kezdettek elszaporodni. *Kállay.*

Henrik (VI.). Kilencz hónapos volt, mikor atyja V. Henrik a' halála után reá szált Angol- és Francziaországok koronája, 's uralkodása alatt, mellyhez nem volt talentuma, egy 64 esztendeig tartott belső háboru időszaka kezdődött, t. i. a' piros és a' fejér rózsáé. Változékony természetü lévén, mások vezetésére bizta magát, melly miatt nem csak Francziaországtól 's abban magános szép birtokaitól elesett, hanem a' nemzet nagy része is a' sok villongások között eldurvult. Legnagyobb szerencsétlenségére szolgált házassága, az anjoui házból való Margittal, a' nápolyi czimes király leányával, melly házasságba rosz ministere de la Pole Vilhelm suffolki gróf keverte, a' ki Francziaországhoz szitott, 's a' királynéval egy kézre játszott. A' vitéz yorki Richard herczeg felzendült a' gyenge király ellen, hogy magához ragadja a' koronát. A' suffolki gróf megöletett, 's Richard protectornak kiáltatott ki, de életét a' wakefieldi csatában elvesztette; fija Eduard azonban 1461. Mart. 4. Londonban innepélyesen királynak esmertetett, 's a' régi királlyal VI. Henrikkel már senki sem gondolt, midőn ezt némelly pártján lévők franczia segitséggel vissza akarák a' thronusba ültetni. H. nem lön szerencsés, a' tewkesburyi ütközetben 1471. Maj. 4. elfogaték, 's a' hir szerint IV. Eduard testvére Richard gloucesteri herczeg által megöleték a' Towerben.

Henrik (VII.), a' Tudor ház alapitója, szül. 1456. Minekutána III. Richardot, a' bitorlót, Bosworthnál megverte és kivégezte, 1485 fellépett a' thronusra, minden születési jus nélkül. 1486 házasságra lépvén yorki Erzsébettel, egyesité ez által a' fejér és piros rózsát, 's igy véget vete a' polgári háborunak. Az irigység támasztott ellene sok ál Eduardot, Richardot; de ő minden illyen álorczás koronakivánót legázolt. Scotiával igyekezett békeséget kötni, és Spanyolországgal egyesült Francziaország ellen, főfigyelmét az ország belső igazgatására fordítván. Alatta kezdte magát az ország kipihenni, 's a' parlament javitott a' törvényeken; a' templomoknak menedékhelybeli jusai (asylum) korlátok közé szoríttattak; a' nemzet erkölcsi vadságából kivetkőzni kezdett; szántás vetés és kereskedés ujra életre kaptak. Első király volt Angliában, ki testőr sereget állitott fel. Megholt 1509. Az Angolok legjobb királyaik közé számlálják.

Henrik (VIII.), édes atyjától VII. Henriktől 50 ezer katonából álló kész sereget és temérdek kincset nyert a' koronával együtt örökségben. XII. Lajos franczia király ellen szövetségre lépvén II. Julius pápával, 's aragoniai Ferdinánddal, berontott Francziaországba, a' hol fényes de foganat nélkül való háborut folytatván, utoljára megbékélt a' királlyal. Testi gyönyöröket vadászó 's uralkodni vágyó kemény természetü ember volt; de mégis cardinal Wolsey befolyása alatt állt. — Luther elkezdvén a' reformatiót, Henrik hirnév vágyásból engedelmet kért a' pápától irásainak olvasására, hogy azokat megczáfolhassa, 's igy készült neve alatt egy czáfoló irás a' hét szentségről, melly hihetőleg Wolsey munkája. A' pápa kedvesen fogadta a' megczáfolást, 's Henriknek **hitoltalmazó** czimet adott. — Bele szeretvén később Boulen Anná-

ba, kérte VII. Kelemen pápát, válassza el előbbi feleségétől Katalintól olly szin alatt, hogy ezzel, mivel testvérének Arthurnak felesége volt, vérfertőztetés vétke nélkül nem élhetne együtt. A' pápa késedelmeskedvén, Henrik a' megijesztett parliament 's Cranmer canterburyi érsek segedelmével, házassági kötését felbontatja, 's elveszi Boulen Annát. Ezután a' szerzeteseket kihajtatja az országból, eltörli a' klastromokat, 's a' papi jószágok jövedelmeit megtartja magának, vagy kedvenczeinek adja. Kevéssel ezután az egyházi esküt (*Oath of Supremacy*) törvényesen beveteti, melly szerint a' király az angol egyháznak feje, 's a' hitczikkelyeket az ország számára kidolgoztatja. Pápistákat 's protestánsokat egyiránt üldöz, Morus Tamás cancellariusnak, 's Fischer püspöknek fejeket veteti, és mint zsarnok úgy uralkodik. Megunván második feleségét is, 's Seymour Johannába szeretvén, Boulen Anna ellen házasságtörés és Luther tanításához szitás ürügye alatt pert inditott, 's fejét hohér pallosa alá keritette. Gyermekágyban a' szép Johanna is megholt, 's H. negyedizben a' clevei herczegnét Annát vette feleségül; de ezt is elhajtotta magától, 's utána Howarth Katalin lett házastársa; hanem ennek is nem sokára a' Towerben fejét veteté, 's azután hatod izben lord Latimer özvegyével kelt öszve, a' kinek szerencséje lön természetes halállal kimulni. Öregsége felé mind inkább türhetetlen természetü lett; a' sok feslettség és bujaság következései kiütöttek testén, nevezetesen lábaiban szörnyü kinokat érezett életének négy utolsó esztendejében. Ez időszak alatt kiállhatlan volt 's vérszomjuhozó, ugy hogy mikor halála közelgetne, senki sem merte a' végveszélyt tudtára adni. Halála kinos volt, millyent csak olly zsarnok, mint ő, érdemelhetett meg († 1547. Jan. 28.) 37 esztendeig ült a' thronuson, mellyet undok tetteivel bemocskolt. *Kállay.*

Henrik (az oroszlán), fija a' szász herczegnek, a' nagy Ielkü Henriknek, az anyai lineán Lothar német királynak unokája, szül. 1129. Leghiresebb német fejedelem volt a' 12 században. Már édes atyjának is sok ellensége volt, 's birtokaiból sokat vesztett el, nevezetesen a' bajor herczegséget. Uralkodását kezdette 1146. 's mindjárt a' következett esztendőben visszakérte Konrád császártól a' frankfurti gyülésben a' bajor herczegséget, mit ez nem teljesitvén, H. erőszakkal akart magának elégtételt szerezni; de még is nem előbb mint 1154. jutott örökségéhez, mikor azt I. Fridrik császár (a' hohenstaufeni házból) ki rokon volt hozzá, neki visszabocsátotta. Az akkori fejedelmek közt legbirtokosabb volt ő Németországban, 's a' Welfek jusánál fogva Olaszországban is általvette familiája fekvő jószágait, mellyeken a' lakosok 1154. tették le a' hüségi hitet, 's e' mellett 400 mark ezüstöt fizettek neki. — A' németországi püspökökkel legtöbb baja volt. A' bremai érsek Hartwich, szövetséget állitott fel ellene 1166, Merseburgban, mellyben Henrik tulajdon vazalljai is részt vettek, valamint a' magdeburgi, halberstadti 's hildesheimi püspökök, 's a' thüringiai 's brandenburgi markgrófok is; de ő ellenfelein győzedelmeskedett, 's maga a' császár is 1168. a' bambergi gyülésben elésmerte igazságát. Ezen időtájban elvált első feleségétől, a' zähringeni házból való Clementinától, 's Mathildet, II. Henrik angol király leányát vette házastársul. Azután az akkori idő szokása szerint a' szentföldre utazott, hol sokféle csudás történeteken ment keresztül, de végre teljesitvén fogadását szerencsésen visszatért Braunschweigba. Távolléte alatt ellenségei halálát költötték, 's a' hirnek maga a' császár is hitelt adván, Saxoniára tette kezét, mellyért Henrik titkos boszut forralt mindig magában a' császár és többi ellenségei ellen. Elkisérte ugyan 1174. a' császárt Olaszországba, de Alessandria ostrománál elvált tőle, noha az sok kéréssel marasztalta. E' miatt vesztett is a' császár, 's kényteleu volt káros békeséget kötni az ellenséggel. A' haragosan visszatért császárt Henrik régi ellenségei mégjobban felingerlették ellene; 's igy ez birodalmi gyülés elibe parancsoltatott három izben, a' minek ő nem engedelmes-

kedvén, 1180 számüzöttnek 's birtokvesztettnek hirdettetett. Azonban ő merészen szembe szált a' birodalom hadaival, és sokszor győzödelmeskedett; de főbb vazalljai ellen is kimondatván a' hivtelenségről szóló ítélet, ezek egymás után elállának tőle, 's igy kénytelen volt ő 1182. alázatosan kérni a' császárt Erfurtban bocsánatért, mellyet megis nyert annyiban, hogy széles birtokaiból Braunschweig és Lüneburg meghagyattak kezei közt, 's három esztendeig számkivetésbe tartozott menni. Ennek következésében ipához Angliába utazott, honnan a' kölni érsek, ki a' császárral öszveveszett, titkon visszahivta, de czélt nem ért vele, mert az minden zenebonától óvakodott eleinte, mig 1189. látván, hogy allodiumait sem kimélik meg az igéret ellenére, ujra felzendült 's Hamburgot, Lübecket, Lüneburgot bevette, Bardewick városát pedig, melly nem akarta magát megadni, földig lerontotta, 's a' meghagyott főtemplom falára emlékezetül egy boszuálló oroszlán képet illy aláirással tetetett: *Vestigia Leonis.* Utoljára csak ugyan megbékélt a' császárral, 's nagyobbik fija Henrik elvette a' császár testvérjének leányát Agnest. Igy a' Hohenstaufenek a' Welfekkel öszvekapcsoltatván, egy kevés időre remény nyujtatott a' békeségre. Megholt 1195. 66 esztendős korában Braunschweigban, hol a' főtemplomban ma is látható sirboltja. *Kállay.*

Henrik (ifjabbik), az idősb Henrik braunschweigi herczegnek fia, szül. 1498, tüzes elméjü, nyugtalan, uralkodni vágyó, gyakran ravasz, de mint ősei, szilárd férjfias indulatu ember, a' reformatio elszánt ellensége. Első háboruja a' hildesheimi hagyományi had volt, mellyben ugyan a' Soltau melletti véres csatában (Jun. 29. 1519) megveretett, de később mégis megnyeré V. Károly császártól, hogy csak nem minden hildesheimi hagyományos birtokok neki és sógorának Erichnek itéltettek. Ezzel örökjét egy harmadával szaporitá, de miatta a' császártól is függött, mi utóbb nagy terhére vált. Midőn Münzer Tamás rajoskodó csordáji Thüringenben tanyáztak, H. a' hesseni landgrófot és a' szász herczeget hivá segitségül, részt vett a' Frankenhausen melletti ütközetben (Maj. 15. 1525) hol a' parasztok egészen tenkre tetettek. Majd uj háborut kezde H. Goslar ellen, 's a' várost ostrom alá vevé, de a' császár a' pápának a' kevély Velencze ellen oltalmazására hivá. 1000 jól készült lovassal indula H. Olaszországba, de ragadó nyavalyák seprék el a' sereget, 's maga H. is nagy nehezen illanhata el. Csinos lovagjai közül csak 16 tére vissza Wolfenbüttelbe. Az ágostai birodalmi gyülésen hallá ugyan a' protestansok valástételét, de ő a' régi tudomány és a' császár mellett maradt. Azután öccsét Vilmost 12 évi fogsággal azon alkura kinszerité, mellynél fogva az elsőszülöttség és egyedül uralkodás a' herczegi házba törvényesen behozatott. A' prot. fejedelmek 1537 a' schmalkaldi szövetséget megkötvén, Henrik nem csak az ellenfrigybe állott, mellynek feje a' császár vala, hanem magát ennek fővezérévé is nevezteté. Mind a' két fél hadra készült. A' szövetségesek a' szász vál. fejedelem és a' hesseni landgróf vezérlése alatt 15,000 gyalogsággal 's 4000 lovassággal jövének. Henrik megfutamlék a' nagyobb erő előtt; tartománya 's a' wolfenbütteli erősség is hamar elfoglaltatott. Azonközben mégis összegyüjte 32 zászlóallj gyalogot és 3000 lovast, 's ezekkel Höckelem klastrom mellett kemény tusát kezdett, de seregét a' számosabb ellenség bekerité, 's H. legidősb fijával Victorral kénytelen vala magát fogolyképen megadni. A' protestansokra nézve szerencsétlen mühlbergi ütközet (1547) megszabaditá. Szivében keserü boszuval téve örökjébe, 's Braunschweignak lakolni kell vala azért, mit elleneinek segedelmére tett. De a' város ostromlása nem nyert kivánt foganatot. Egyességet köte, mert egy rettenetes háboru inté el az ostromtól, mivel Mansfeld Volradt gróf gyilkolva és pusztitva csapott a' wolfenbütteli birtokokra. Idősb fijaival, 's a' szász vál. hg. Móriczczal együtt indula H. elébe. Sievershausennél (Jul. 9. 1553) találkozának össze; rémitő véres ütközet után Henriké lön ugyan a' diadal; de két fija a' csatapiaczon halva maradtak, 's frigyestársa is

Móricz herczeg, az ütközet után másod napra sebjeiben meghalt. Még egyszer utolére Henrik serege az ellenséget Steterburg mellett, 's futásra kinszerité; de két leventa fijainak halála mély sebeket ejte szivén. Csak a' csendes, kinőtt, sőt a' Luther eretnekségére is hajlandó fija Julius marada meg. De midőn a' korcs hiu Henriknek törvényesitését a' császárnál ki nem vihette, mégis kénytelen vala az örökülést Juliusnak engedni. Vénségében megcsendesedve, gyülölt fijával is megbékült, sőt az uj tudomány iránti idegenkedéséből is sokat hagyott. Meghalt 1568. Trott Evával volt szerelméről a' regényes világban is hires, kiről azt beszélik, hogy Gaudersheimban Henrik parancsára szinlelve megholt 's el is temettetett; azután pedig legmélyebb titokban Staufenburg erősségbe vitetett, hol Henrikkel édes szerelemben élt 's 7 gyermeket nemzett, (mellyek közt ama' hiu Henrik legidősb vala). A' már összeomlott Staufenburgban még ma is mutogatják azon helyet, hol Evának egyik bátyja, ki őt felkeresni jött, Henrik parancsára kivégeztetett. J.

HENRIK, a' tengeri hajós, harmadik fija Portugalia királyjának I. Jánosnak, a' ki 1385-ben kezdett uralkodni. Abban az időben Portugalia csendességben volt, lakosai serények és munkások, 's a' felfedezések közönséges igyekezet tárgyai, mellyekre Henrik iniansnak is természetes hajlandósága volt. Már jókor adta ez jeleit vitézi bátorságának, és tudományokhoz való szeretetének; különösen a' mathesist, astronomiát és hajókázás mesterségét tanulta. Ceuta elfoglalásánál 1415 vitézül viselvén magát, atyja által lovag renddel ajándékoztatott meg. Meghalván azonban édes atyja, Algarbia Sagres nevü városába ment lakni, nem messze a' st. vincenti fokhoz, honnan az afrikai Maurusok ellen egyre folytatta a' háborut. Hajóival az afrikai partokat szüntelen nyughatatlanitotta. Illyen utazásai közben hajósai olly helyekre is elhatottak a' tengeren, mellyeket az előtt hozzáférhetleneknek véltek. Főczélja volt azonban Henriknek, ujföldek felfedezésére kiindulni. Járatos lévén a' földleirásában, afrikai háborui alatt kikérdezgette a' Maurusokat azon földtájékokról, mellyek Egyiptommal és Arabiával határosok, hogy megtudhassa, valljon Afrika napnyugoti partjai körül nem nyilik e ut India kincseihez. Az Arabok addig legtöbb esmeretet szereztek magoknak Indiáról 's Afrika belső részeiről. Henrik azért tőlök környülállásosabb tudósitásokat kapott Guinea és más tengeri partokról. Tanácskozott azután dologhoz értő emberekkel is, kiknek tanubizonysági tudakozódásaival megegyezvén, elkészitette uti plánját. Sagres városban csillagvizsgáló intézetet és oskolát állitott elébb fel, hogy ott a' nemes ifjak a' hajózási tudományoknak elemeit tanulhassák. Első volt ő, ki a' kompaszt hajókázásban használta, ámbár az akkor már közönségesen esmeretes volt Europában. Az astrolabium feltalálását nagy részben neki tulajdonitják. Időről időre hajókat küldött ki Barbaria és Guinea tengerpartjai felé, de azok minden uj felfedezés nélkül tértek vissza. Egy illyen utban a' többek közt két hajós kapitánya, kik az ő oskolájában tanultak, nevezetesen, Juan Gonzalez Jarco, és Tristan Vaz a' tengeri nagy szélvésztől elkapatván Puerto Santo szigetét, 1418-ban pedig Maderát is feltalálták, igy nevezvén el a' szigetet sok fájáról, mellynek portugal nyelven Madera a' neve. Örömmel fogadta Henrik a' visszatérteket, 's első gondja volt, a' két uj szigetet megnépesiteni, 's termékeny földjét mivelés alá vetetni. Az uj telep Maderában meggyujtotta a' sürü erdőket, hogy hamar és könnyen mivelésre jó földje legyen; de Henrik előre sejditvén a' későbbi fafogyatkozást, megparancsolta, hogy a' telep uj erdőt ültessen; 's hogy ne kénytelenitessék az Araboktól venni a' nádmézet, Siciliából czukornádot vitetett a' szigetre, melly a' nedves földben ugy elszaporodott, hogy három mértföldnyi térségen 60,000 arobe is megtermett. Madera feltalálása után a' guineai aranypartokra forditotta figyelmét. Az odajutás nehézségeit meggyőzte állhatatossága Addig a' Non hegyfok volt az utolsó határpont, mellyen tul menni nem mertek a' ha-

jósok, az emberi igyekezetek véghelyének tartván azt, mellyet az Isten az ő erőlködéseiknek gáthatáráúl rendelt. Minden ellenzéseket 's plánjának ócsárlásait hideg vérrel fogadta Henrik. Egy az ő tengeri hajósai közül, Gilianez, ajánlotta magát szolgálatjába, hogy kész a' felelmes hegyfokot körülhajózni, 's Guinea partjain felfedezéseket próbálni. Hajóra is szált ez 1433, szerencsésen körülevezte a' Bojador hegyfokot, 's keresztet emelvén fel a' parton, ezt Portugalia birodalma alá vette, Henrik eme' jelszavát irván a' keresztfára „*Talent de bienfaire.*“ Dicséretek és ajándékok lettek jutalmai a' merész felfedezőnek. Másik esztendőben egy még nagyobb hajót küldött ki Henrik, melly harmincz mértfölddel tul haladt a' Bojador hegyfokon. Illy szerencsés következések után elnémult az irigység, a' szándék gyaláztatása, és Pedro, Henriknek testvérje, ki V. Alphonz gyermekkora alatt az igazgatás gondját vitte, újra megerősítette a' megholt Eduard király Henrjknek szóló adomány levelét Puerto Santo és Madera szigetekről; V. Márton pápa pedig nem csak a' két szigetről szóló adománylevelet erősitette meg ujabban, hanem előre portugal birtoknak itélte mind azon földet, mellyet a' Portugalok az afrikai tengerpartok hosszában Ind áig fel fognak fedezni. Nem volt ugyan a' pápának semmi hatalma még a' fel nem talált vidékek felett, de a' portugal és spanyol kormány azt hitte az idő akkori szelleme szerint, hogy az illy előre megerősités, mellyet a' szent szék ad, ki fog minden más nemzetet zárni a' feltaláltatandó helyekre való meneteltől. Gonzalez Antonio és Nunno Tristan 1440 már egészen a' fejér hegyfokig előnyomultak, melly bátor tett még nagyobb behatásu volt a' portugal népre. Minden részéből az országnak elszánt batorságu ifjak gyülekeztek 's égtek a' kivánságtól, hogy tengeri uton több több felfedezéseket tehessenek, mert már most az arany por a' birásvágyot is felébreszté. Eddig Henrik csak maga költségén tetette az utazásokat, de most már társaságok állottak egybe, 's az ügyet a' nemzet magáévá tette. — Most már jobban is haladtak elő a' felfedezések; Nunno Tristan körülhajókázta a' Zöldfokot 1446, két esztendő multva pedig az Azori szigetek közül hármat talált fel Gonzalez Vallo, mellyek kétszáz mértföldnyi távolságban feküdtek a' tengerparttól. Henrik nem tágitott nemes nagy szándékában semmit is, mignem 1463, 67 esztendős korában a' halál kiragadta a' világból, megérvén előbb azt az örvendetes esetet, hogy Sierra Leone partjait is feltalálták, 's hazájának thronusára olly okos fejedelem ült, mint a' millyen II. János volt, ki a' nagy kezdetet majd egész erővel tovább folytatta. Azon hasznos következések, mellyek Henriknek próbatételei után az Indiára való tengeri uttal egybekapcsolva voltak, halhatlan hirt nevet szereztek Henriknek az emberiség történeteiben. *Kállay.*

Henrik (Fridrik Lajos), porosz herczeg, II. Fridrik testvére, szül. Berlinben 1726. Kiméletlen és általjában illetlen neveléséről, melyet első 15 éveiben atyja haláláig kapott, lásd I. Fridr. Vilh. és II. Fridr. czikk. — Bár idővel észtehetségei dicsően kifejlettek is, mégis emlitett első nevelésétől származott rosz német beszédmódja, 's a' kifejezésekbeli ügyetlensége végig megmaradt. Első táborozását mint ezredes, 1742 azon seregben tevé, melly Schwerin marschall és a' király parancsa alatt Morvába nyomult, 's a' Czaslau melletti ütközetben jelen volt. 1744 Csehországban Tabor városát makacsul és foganattal oltalmazta; még inkább kitünteté magát 1745 a' Strigau melletti ütközetben Jun. 4, hol a' Poroszok a' lothringeni hg. Károly vezérlette austriai sereget megverték, 's ama' nagy hadi mozdulatokat kifejteni kezdék, melly utóbb nekik olly nagy hirt szerzett. A' dresdai béke után II. Fridrik a' herczeget, 's öccsét Ferdinandot magához hivá Potsdamba. Itt Henrik a' tanulmányoknak szentelé idejét. Tüzes képzelődő erejével, éles és különösen gondolkodásra hajló eszével, szilárd, csak jóra czélozó akaratjával 's szerencsés emlékezetével nyomos előme-

netelt tett. A' komolyabb tanulmányok mellett hangászatban 's képirásban is tökélyesité magát. Potsdamban mulatása, hol Fridrik minden jeles irókat összegyüjtött, a' herczeg szellemének és characterének magas irányt adott. 1752 bátyja hessen-kasseli herczegasszony Vilhelminával házasitá össze, 's számara Berlinben palotát épittetett. Majd kiütött a' 7 esztendős háboru. A' prágai ütközetnél Henrik rendithetlen bátorsága 's minden veszélyek közt állhatatos és bizonyos nézete határozá el a' fényes napot. Roszbachnál tisztességes sebeket kapott. E' győzelem után a' leipzigi hadlábak, azután második serege fővezérségével bizá meg a' király, 's ettől fogva a' két hős testvér lángeszek és ellenkező tulajdonságaik kölcsönös hatásával intézék e' háboru eseteit, mellyben magok fő szerepeket játszának, 's mint ügyek ugy dicsőségek is közös vala. 1758 25,000 emberrel Saxoniát, Hanoverát, Braunschweigot, Brandenburgot, 's a' porosz birodalom szivét kelle fedeznie. A' sokkal számosabb ellenséget okos hadi fordulatokkal, 's apró csatázásokkal fárasztá mind addig, mig a' király czélját érvén segitségére jöhete. Az 1759-ki fényes táborozást támadólag nyitá meg. Csehországba ütött, az Austriaiak tárházait feldulta, az ellenség plánjait kijátszotta, 's hacsak a' király egy hibát nem tesz, e' táborozás legdicsőbb kimenetelt nyer. 1760. 40.000 embert ada neki a' király, hogy az Oroszokat tartsa fel; ekkor Breslaut az ostrom alól felszabaditotta, 's észtehetségének fentebbisége épen abból tünt ki, hogy czélt ére minden elválasztó ütközet nélkül, melly rá nézve rosszul üthet vala ki. Nem olly fényes ugyan, de tudománnyal teljes vala az 1761-ki táborozás, mellyben a' herczeg, seregei gyengesége miatt csak védőleg forgott. 1762 jól kiszámolt támadásokkal kezdé meg a' táborozást, 's az Austriaiakat többször visszaveré; a' szerencsés kezdetet ugyan több bal esetek is követték, de ezek csupán hadai csekélységének tulajdonitandók. De a' freibergi tábor megtámadása 's kivivása, és a' herczeg által Oct. 15. nyert győzelem a' béke siettetésére nem keveset tett. Ez Hubertsburgban megköttetvén, a' csend ölébe siete Henrik herczeg. A' rheinsbergi kastély általa a' bölcselkedés és musák lakja lőn: de érdemetlen személyekbe vetett bizodalma házi csendét megzavará, 's nejének, ki legalább kimélést érdemelni látszott, eltávoztatására vitte. 1771 Katalin császárnét látogatá meg Petersburgban, hol épen Lengyelország felosztásán tanakodtak. Ezt ő minden megbizás nélkül előmozditá, 's bátyja megegyezését is megnyerte. A' bajor öröklési háboruban azon sereget vezette, melly 1778 Dresdába ment, ott a' Szászokkal egyesült, 's Csehországba ütött. Az élelemszerek hijánya miatt visszavonulni kénytelenittetett, 's a' teschení béke 1779 a' háborunak véget vete. 1784 azon ürügy alatt, mintha Europa legfényesb udvarát látni akarná, Parisba ment; valódi czélja azonban egy szövetség javalása volt. az Austria kiterjesztésére készült plan ellen. A' versaillesi cabinet kétségeskedése megsemmisité e' tervet, a' herczeg visszatért, 's a' nagy király halála a' dolgokat megváltoztatá. Fridrik Vilmos minden befolyástól elzárá nagybátyját, 's már Henrik herczeg épen Franczia országba akara visszatérni, midőn az ott kiütött zavarok meggátolák. Unokaöccse hálátlanságát Rheinsbergben bölcsek, tudósok, és mivészek társaságában feledé. Ő a' Francziák ellen Poroszország által inditott háboruban meg nem egyezett, de tapasztalatira nem ügyeltek. Aggottan, elerőtlenedve, csendes nyugalomban, 's vidám időtöltés közt várá élte végét, mellyet a' haza boldogságának, 's minden társaságos erényeknek szentelt. Mgh. Rheinsbergben Aug. 3. 1802. — 1809 Parisban megjelent „*Vie privée, polit. et milit. du prince Henri de Pr. frère de Frédéric II.*“ J.

Henrik Kristóf, haitii király, l. Haiti.

Hephästion, nagy Sándor barátja, pallai jeles nemzetségü Macedo volt. Ama' félemlitő királyt mindenütt kiséré táborozásában 's számtalan harczain. Ecbatanában halt meg (Kr. e. 323 körül) kevéssel

Sándor elhunyta előtt, ki az ő elvesztését igen fájlalá és pompás siremléket akart neki állittatni, de abban halála által megakadályoztatott. 54.

HEPHAESTOS, l. VULCAN.

HEPTACHORD-nak neveztetik a' muzsikában a' septimá, azaz: az octava felemelkedő hangjainak hetedike.

HERACLIDÁK, Hercules maradékai, kik a' Peloponnesuson, őseikről reájok maradt elsőségeiket 's jogokat, a' Doriaiakkal egyesülve, magoknak kivivták. Midőn Troja meghódittatása utan 80 évvel ismét megjelentek: két izben veretett vissza megtámadások. Fővezéreiknek egyike, Aristodem, hamar feltalálta halálát a' fegyverek élén, 's a' sereg nagy részét éhség emésztette meg. Illy szorongattatások közben, a' delphi oraculumhoz folyamodtak tanácsért, 's azt a' feleletet vevék: hogy egy három szemü hősnek vezérlésére biznák magokat. Ezt ők ätoliai Oxylusban lelék meg, ki, egy szemü öszvéren ülve találkozott velek. Nyomon vezérjekké tették őt tehát, 's általa vezéreltetve több oldalról nyomultak Peloponnesusba, majdnem az egész félszigetet meghóditották 's a' tartományokat vezéreik között felosztják. Temenus Argost Mycenävel és Sicyonnal kapcsolva, Cresphontes Messeniát, Aristodemus fiai pedig Procles és Eurysthenes Lacedämont nyerék részekül, hol közösen uralkodtak. 54.

HERACLITUS, hires görög philosophus, szül. Kisásiában Ephesus varosában a' 69-ik Olympias körül. A' helyett, hogy hivatalokat vállalt volna hazájában, a' philosophiának adta magát, mellyet Xenophanestől és a' pythagorasi Hippasustól tanult. Azután utazáshoz fogott, 's Afrikát bejárta. Természete komor 's melancholicus volt, melly magát philosophiájában is bélyegezte; azért kerülte az emberi társaságot, mellyet vétkeiért meggyülölt. Egy magános hegyre vette magát, hol félre vonulva gyökerekkel 's más növényekkel táplálta életét, melly miatt betegségbe esvén kénytelen volt visszamenni a' városba, hol nem soká meg is holt. — Irt egy homályos könyvet a' dolgok természetéről, mellyben az isteni szolgálatról és status igazgatásról is értekezett; de minthogy előadása érthetetlen és képekkel teljes volt, számba sem vetetett, 's ugyan azért el is veszett. A' mit philosophiájáról tudunk, annyi, hogy a' dolgok elemének a' tüzet tette, hihetőleg nem a' közönséges tüzet, hanem könnyebb aetheri tüzi folyamat, melly ha ugy van, azoknak értelme is ezen véleménnyel megegyezhetne, kik arról tudósitanak, hogy a' legtisztább és finomabb levegőt vagy is a' kigőzölgést vette volna a' dolgok elemének (elementum). *Kállay.*

HERALDICA, vagy czimertudomány teszi a' czimerek esmeretét. A' czimereket, mint személyek, familiák, vagy tartományok hieroglyphumait, elosztják személyes, familiai, tartományi czimerekre. Sok szóvitatás folyt arról, mikor kezdettek legelébb czimerekkel élni? Paizsokon és sisakokon már a' legrégibb időkben találtattak bizonyos jelek. Már Móses negyedik könyvében megparancsoltatik Israël fijainak, hogy kiki a' maga tulajdon zászlója és jegye alatt telepedjék le az atyai örök szálásra. A' görög költőknél említés van sokszor téve a' paizsokról, sisakokról, hanem csak kettőnek jött által hozzánk környülállásos leirása, u. m. Herculesé, mellyet Hesiodus, és Achillesé, mellyet Homerus irt le. Az elsőről Schlichtagroll szép régiségi értekezést is irt (Gotha, 1788). Méltán gondolhatni, hogy az azokon találtatott czimerek vagy jegyek familiai örökségek voltak, legalább Xenophon bizonyitja, hogy Persia királyai aranyos sast viseltek paizsaikon; Suetonius pedig Domitianusról irja, hogy arany szakál volt czimere. Igy Tacitus a' régi Németekről megjegyzi, hogy paizsaik különbféle szine által különböztették meg egymást, sőt az ütközetekben különös jegyeket hordtak a' csapatok előtt. Jóllehet azonban ha vagynak is bizonyos nyomai a' régiségben, hogy czimerekkel éltek, de csakugyan a' czimertudomány az innepies bajvivások (Tournierok) idejében vette eredetét. Hogy ezek alkalmával a'

czimerek közönségesebbek lettek, és bizonyos szabályok után készitve voltak, mellyek szerint a' vizsgálat is történt, a' következő okoknál fogva hihető. Nincs czimeres sir vagy emlékkő a' 11 század előtt. Legrégibb illy czimeres siremléknek tartják egy bizonyos Wahrmund wasserburgi grófnak emlékkövét, mellyen az ősi czimer látszik, 's melly Regensburgban à' szent Emmeran templomban feltalálható. A' paizs két részre van osztva hosszában, fele ezüst fele fekete szin, felül van egy oroszlán, illy aláirással *Anno Domini* MX. Más siremlékköveken, mellyek a' 11 századból valók, ritkán találhatni még czimert, hanem igen is a' 12 századbelieken. A' pápák közül legelső volt VIII. Bonifácz, kiről bizonyos, hogy czimerrel élt (1294—1303). A' régibb pápai czimerek csak költemények. Még a' pénzeken sem láthatni czimert a' 13 század előtt. A' fejedelmek eleinte csak arczképeket és neveket verették pénzeikre. Más bizonyság a' czimertudomány eredetére maga e' szó Blason, mint nevezik e' tudományt franczia, angol, spanyol és olasz nyelven. Ez a' szó hihetőleg a' német blasen-ből formáltatott, mert ha uj vitéz jelent meg a' viadalhelyen, a' heroldnak meg kellett fúni trombitáját, mellyel jelt adott, 's minthogy az leeresztett arczrostéllyal (visir) lépett fel, paizsának hieroglyphumát vagy czimerét meg kellett mondani vagy magyarázni a' heroldnak, 's innen származott a' Heraldica név. Hogy ez szokásban volt a' régi bajvivásoknál, világos a' Troubadourok költeményeiből. E' szokást eltanulták a' Németektől a' Francziák is, kik azután tökéletesitették a' czimertudományt, valamint a' bajvivás mesterségét is, 's b l a s o n n e r nálok nem csak a' czimerek magyarázását, hanem dicséretes ajánlást is tett. Angliában a' normann királyok idejében franczia nyelv volt divatban; azért az angol Heraldicában megmaradtak a' franczias müszavak, p. o. *vert* a' czimerek zöld festéke, *coupé* a' paizs kétrészre osztása, *passant*, *regardant*, *dormant* 'sat. Ellenben a' német Heraldicának nemzeti müszavai vagynak. Maga a' czimerek részeinek megvizsgálása is felebb kijelelt eredetére mutat e' tudománynak. A' paizst valósággal is használták a' vivók testek oltalmára, 's rajta megkülönböztetett a' fej, szív, gyomor és láb tájéka. A' paizsok szinezetei a' régi Németektől jöttek át, kikről Tacitus irja, hogy paizsaiknak különbféle szineket adtak, melly szokás a' közép időben szerelmi jelentéssel volt azután összekötve, mivel a' vivó, kedvesének szinét tetette paizsára, azét t. i a' kiért küzdött, vagy a' kinek kedvét meg akarta nyerni. Majd lassanként több felosztásai lettek a' paizsnak, a' mint a' vitéz több asszonyt vett oltalma alá, 's igy paizsa több szakaszokra is osztatott.— Divatba jövén a' 11 század vége felé a' keresztes háboru, egyre jobban elterjedt a' czimerekkel élés. A' külön nemzetek, seregosztályok, és nemzetségek megkülönböztetésére jegyek kivántattak. A' fejedelmek vagy fővezérek tehát illy symbolumokról gondoskodtak, mellyeket vagy valóságos hadi tettekből, vagy a' vezér nagy tekintetétől, vagy végre a' phantasia kényéből kölcsönöztek. Igy p. o. a' brandenburgi markgrófok veres sast ezüst mezőben vettek fel, mellyel már Albrecht a' medve is élt a' 12 században. A' bajor markgrófok is ezzel a' czimerrel éltek, mint némellyek a' luxemburgi és csehországi házból is. Mikor pedig a' Hohenzollern ház nyerte el a' brandenburgi markgrófságot, az saját familiai czimert, ezüst és fekete kockás paizst vett fel, mellyhez 1466 Fridrik választó fejedelem, mint császári főkamarás, királyi pálczát is kapott. A' fekete burkus sast a' lengyel király adta 1525 a' két brandenburg-anspachi herczegnek, Albrechtnek és Györgynek, mint első tőle függött fendalis burkus herczegeknek. Láthatni csak ebből is, hogy a' czimertudomány szorosan egybe van kötve a' historiai és genealogiai tudományokkal, 's egyiknek esmerete a' másikat segiti. Azonban a' Heraldicának sok müszavait szótár és magyarázat nélkül megérteni teljes lehetetlen, mellyre nézve ajánlhatók Gatterertől „*Abriss der Heraldik*“

(Göttinga 1792), ugyan attól „*Praktische Heraldik*“ (Nürnberg 1761). A' czimertudós practicai foglalatosságait teszik a) a' Blasonirozás, vagyis a' régi heroldi magyarázat, melly szerint a' paizs, szinezetek, figurák és szakaszok szerint előbb magyarázatokkal előterjesztetik, azután a' czimer mellékes darabjai, t. i. a' sisak, ékességeivel, (trombiták, szárnyak, tollak, emberek állatok 'sat.) takarójával, szinezetével együtt, 's végre a' korona, kalap, süveg, paizstartó, czimersátor, jelszavak és jegyek 'sat. hiven megmagyaráztatnak; b) a' Historisálás, vagyis a' czimer eredetének, történeteinek és változásainak előadása, melly pontban a' heraldicus széles historiai esmereteinek kifejtegetésére tágas ut nyilik. A' historiai magyarázat nem csak azzal foglalatoskodik, miért ez vagy más figura egyik vagy másik országnak, vagy fejedelemnek czimere, hanem történetileg meg is kell mutatnia, hogy épen ez vagy amaz figura valóságos hieroglyphuma is az országnak, vagy fejedelemnek, p. o. historiai kutfők után bebizonyitja, hogy a' romai király kétfejü sasa I. Albrecht alatt a' 14 században jött szokásba, 's az előtt II. Otto olta a' németországi czimer csak egy fejü sas volt; hogy Anglia czimerében a' három leopárd 1127 a' normann házbeli I. Henrik alatt vetetett fel 'sat. Az illy vizsgálatok mind a' historiára mind a' statusok és fejedelmek jusaira nézve nagyon fontosok; c) a' Critika, mellynél fogva a' czimerek igaz vagy hamis volta a' Heraldica szabályai szerint megitéltetik. — d) Az uj czimerek ajánlása, és készitése módja. A' heraldicus ebben a' szempontban vagy a' fejedelem rendelései vagy a' maga ideája szerint készíti el tervét az uj czimerről, vagy néha több más kész czimerekből alkotja azt öszve. — Magyar hazánkban elejétől fogva sok heraldicai értekezéseket és magyarázatokat irtak deákul és magyarul, kivált a' magyar koronáról, elkezdve Petrus de Révától egészen Kázinczyig, ki ebben a' tárgyban utoljára szólamlott meg. *Kállay.*

Herbarium (növény-gyüjtemény), száritott növényeknek gyüjtése 's fentartása papiros között. Mintegy ezen törvényekre kell nála vigyázni: A' növények, a' mennyire lehet, teljesen, azaz minden részeikkel együtt vetessenek le. Virágaik, gyömölcseik, gyökleveleik elmulhatatlanul szükségesek. Szárazan, nem pedig esőtől vagy harmattól nedvesen szedessenek. Ércz vagy papiros-tokban vitessenek haza, rakassanak itató papiros közé, deszkáktól kövektől nyomva, és pedig szellős száraz helyen. Vén nagy könyvekbe is lehet rakni őket, 's jó szorosan a' könyvtárba tenni. Az igen husos növények néhány perczig forró vizbe mártassanak, vagy itató papiros között vasaltassanak forrón meg. Egészen megszáradván, szedessenek rendbe, egy egy iv iró papiros közé tetessenek 's jegyeztessék fel rendszeres nevek, a' leszedés helyével 's idejével együtt. Az illyen gyüjtemény, ha különösen gyakori használás által szabadon tartatik a' molytól, több emberkoron által megmarad. A' növény gyüjtemény tudományos haszna világos. Zöld, uj növények nem minden évszakban, nem minden helyen találtatván, a' növények egybe hasonlitását ezek teszik legalkalmatosabban lehetségessé, 's innét a' rajzolatoknál vagy fünyomatoknál sokkal becsesebbek. —*j—u.*

Herberstein (Sigmond, báró), jeles kormányfi és történetiró, szül. 1486 Vippachban, Krainban. A' törvénytudományt tanulá, de utóbb a' hadi életet választván, jelesen harczolt a' Törökök ellen. A' császár a' kraini lovasság parancsnokává nevezé, megnemesité, császári udvari tanácsosi méltósággal ruházá fel, 's több fontos követséget biza reá. 1516 Daniába küldeték, hogy törekedjék II. Keresztélyt Dyveke iránti kába szenvedélyéből kiszabaditani. Visszatérte után kevéssel, nevezetesen 1517, 's másodizben 1526 mint követ küldeték Oroszországba, utóbb pedig Konstantinopolba; egy szóval: beutazá Europa legnagyobb részét. Hogy szolgálatai megjutalmaztassanak, titkos tanácsossá 's a' financzcollegium elölülőjévé teteték. 1553 lemonda hivatalairól, 's 1566 Mart-

28-kán meghalt. Nevét egy még ma is használható munka által örökösitette, illy czim alatt: „*Rerum Moscoviticarum commentarii, quibus Russiae ac metropolis ejus Moscoviae descriptio, chorographicae tabulae, religionis indicatio, modus excipiendi et tractandi oratores, itinerariа in Moscoviam duo et alia quaedam continentur*“ E' munkát legjobbnak nevezik Oroszország régi koráról mind azok, kik e' tárgyról irtak. Kitetszik belőle, hogy szerzője éles eszü visgáló volt, 's hogy semmit sem mulaszta el, a' mi helyes esmeretekre vezetheté. Ön maga készitette életirása, melly 1545-ig terjed, 1805 jelent meg Budán Kovachich gyüjteményében, 's ebből vevé azután Adelung is legnagyobb részint H. életirasát, melly Petersburgban 1818 jelent meg. H. utazásaihoz zárakoznak Olgarius Ádám e' czimü munkája „*Reisebeschreibung nach Muskow und Persien*“, (1647), kiváltképen pedig báro Meyerbergé (kinek elébb Mayern Ágoston volt a' neve, 's kit Leopold császár 1661 Moskwábs külde) „*Iter in Moschoviam*“, mellyet Adelung Petersburgban 1827 rézmetszetekkel, 's Kämpfer „*Diarium itineris* 1683 *ad aulam Moscoviticam*“ czimü iratjával adott ki. *opq.*

Herbst (János Fridrik Vilhelm), berlini hitszónok, egyike Németország jelesebb természetvisgálóinak, szül. Petershagenben, Minden herczegségben 1743. Oskoláit végezvén mint házi tanitó Berlinbe ment, Willing gyalog ezeredjének hadi papja lőn Berlinben, azután pap az ottani őrtemplomban 's a' cadettháznál; mint hitszónok Reppenre jött Neumarkba, innét mint harmadik predikátor a' sz-Maria templomba Berlinbe, 's mint ennek fődiaconusa halt meg 1807. Teljes erejének éveiben Berlin leghiresebb hitszónokihoz tartozott. Mint természetvisgáló a' bogártudomány körül szerze magának legtöbb érdemet. Bogárgyüjteménye hires volt. Természetleirási munkái között jelesbek: „*Versuch einer natürl. Geschichte der Krabben und Krebsen*“ (3 köt. 1782 — 1800); „*Kurze Einleitung zur Kenntniss der Insekten*“ (3 köt. 1784 — 1787); „*Kurze Einleitung zur Kenntniss der Gewürme*“ (2 köt. 1787); „*Natursystem der Käfer*“ (6 köt. 1783 — 1795); „*Natursystem der Schmetterlinge*“ (7 köt. 1783 — 1795); „*Natursystem der ungeflügelten Insekten*“ (4 csomó 1797 — 1800); együtt is kijöttek e' czim alatt: „*Natursystem aller bekannten inn- und ausländischen Insekten, als Fortsetzung der Buffon'schen Naturgesehichte*“ (11 köt. 1783 — 1804). Herbst sokféle tudós társaságok tagja volt, nevezetesen a' berlini természet-visgáló társaságé, mellynek irományit becses értekezésekkel gazdagitá.

Herculanum. E' Nápolytól hajdan mintegy 11,000 lépésnyire állott város, Titus országlása alatt, Kr. u. 70 a' Vezuvnak egy irtózatos kirohantakor lávafolyam és hamueső által ugy betemettetett, hogy többé helye sem látszék. Hasonló rémitő sorsok vala a' Sarnus vize melletti szomszéd, népes Pompejinak, Stabiaenek, melly a' mai Gragnago helyén feküdt, Oplontiának, és Teglanumnak. Igy heverének ezek a' föld alatt több századokig, 's ha talán régenten némi keresések és ásások történtek is, azok már egészen feledve valának, mig Elbeuf herczeg, a' hajdani Herculanum helyén álló Portici faluban egy kutat ásatván, három felöltöztetett asszonyi szobrokra találtak, mellyek most a' dresdai museumot ékesitik. Azonban a' további ásás a' herczegnek megtiltatott, 's az igen érdekes felfedezéssel ismét nem gondolának mind addig, mig Károly spanyol király, IV. Ferdinánd atyja, Nápoly birtokába jutván, Porticit tavaszi mulató helyének választá. Most (1728) tovább ásák ama' régi kutat, mig az épületek nyomaira akadának. Mire legelőször találtak, a' herculanumi játékszin vala. Fájdalom, a' felvigyázó spanyol földmérő, Rocco Gioachino Alcubierre tapasztalatlansága miatt sok szép emlék elveszett. Csak midőn a' schweizi földmérő Weber Károlyra bizatott a' felügyelés, akkor tétettek jobb rendszabások, 's csak ez értelmes férjfinak, 's az utána következett la Veganak köszönhetni a' későbbi jó intézeteket. 1750 Stabiae és Pompeji is felkerestetett. Ez

utolsóban, mellyet inkább hamu, mint láva borita el, az amphitheatrum temérdek maradványára akadának. Egy falusi ház pinczéjében, egy ajtóhoz közel, 27 asszonyi vázat lelének, 's e' szerencsétlenek egyikének emlőit, az egykor nedves, utóbb pedig megkeményedett hamutömegben lenyomva, leképezve szemlélék, a' mellette volt nyak és karkötőkkel együtt. Ugyan e' ház alsó bejárásánál két ember vázat találtak, mellyeknek egyike egy kézben még kulcsokat, másban pedig pénzzel 's gyürükkel töltött erszényt tartott, közel hozzájok ezüst- és broncz-edények heverének. Egyiket az urnak, másikat rabszolgájának gyanitják, kik mindketten szabadulni hasztalan törekedvén, a' hamuzápor alatt megfulva roskadtak össze. Egyébiránt hihető, hogy e' városok legtöbb lakosai a' futásra még időt nyerének. — Fájlalható, hogy ez ásások mind eddig olly aluszékonyan tétettek; itt a' régiségbuvárnak a' hajdankor mintegy feltámadott, a' régi utszák és épületek ismét megnyiltak, 's bennek a' régiek házi élete szinte látható volt. Soha sem vala előbb ehez hasonló alkalom a' regiek házainak, azok elrendelésének 's butoraik minemüségének megesmerésére. Különösen fontos vala a' felfedezés a' literaturára és mivészetre nézve, mert kéziratokban 's mestermivekben igen nagy kincs találtatott. 1753 a' régi Herculanumnak egy most ujra beomlott mezei lakában 1696 papiros tekercset találának. E' kéziratoknak kibonthatására Antonio Piaggio egy erőmivet készitett, de a' várakozásnak e' sem mindenütt felelt meg. Leirta ezt Winckelmann, és Bartel még világosabban. („*Briefe über Calabrien*"). Davy angol chemicus által 1819 Nápolyban tett próbák után, a' talált 1696 türetből 408 bontatott fel, 's ebből csak 88 vala olvasható; 24 a' külső fejdelmeknek ajándékoztatott, a' többi 1265-ből még mintegy 80—120 lesz megmenthető. Az eddig talált irományok szerzői Epicurus, Philodemos, Demetrios, Polystratos, Kolotes, Phaedros és Phanas. Megjelentek: „*Herculanensium voluminum, quae supersunt*" Tom. I. (Náp. 1793. fol.); „*Dissertationis isagogicae ad Herculan. Vol. explanationem*" Pars I. (Náp. 1797). Azonban e' felfedezések által a' litteraturánál sokkal többet nyert a' régi mivészség esmerete. Mennyi szobrok 's a' képző mivészség hány remekei találtatának e' betemetett városokban! Mégis mind ezek közt, akár az összeállitás tartalmát, akár a' rajzolatot, akár a' szinadást tekintsük, legfontosabbak a' herculanumi falfestemények, 's ezek közt Andromeda és Perseus, Diana és Endymion, Bacchus felneveltetése, 's az AL DOBRANDINI MENYEKZŐ (l. e.). Ezek az épületekből a' falnak, mellyre festve valának, egy részével együtt, mesterségesen lefürészeltettek, 's a' portici muzeumban rámákba foglalva 's üveg alatt, 16 szobákban tartatnak, 's mindenik P. E. vagy St. betükkel jelelve van, hogy tudni lehessen, ha Pompejiban, Herculanumban, vagy Stabiaeben találtattak e. Lerajzoltattak e' sirjokból megszabaditott hajdankori remekek a' „*Le antichità d' Ercolano*" czimü nagy munkában (Náp. 1757) melly Bayardinak ama' (nem igen szoros birálatu) „*Catalogo degli antichi monumenti d' Ercolano*" (1755) lajstromával együtt 10 másodrétü kötetet tesz. E' falfestemények, némelly később találttakat kivéve, e' drága munka 6 első kötetében ábrázoltatnak (*con qualche spiegazioni di Pasquale Carcani*), 's ezek után olcsóbb metszéseket is készite Francziaországban David, Németországon Kilian (Augsb. 1777—1783 5. k.) Derekasan, (csak kár, hogy nem honi nyelven) irá ezeket le hazánkfia is Agyagfalvi Goró Lajos „*Wanderungen durch Pompeji*" czimü munkájában (Bécs 1825). — Joachim kormánya alatt az ásást élénkebbül 's czélirányosabban folytaták mint az előbbiek alatt. Rossini, Scotti, Pasetti folyvást a' herculanumi kéziratok felbontásával 's megfejtésével foglalatoskodtak, 's valóban általok a' római és görög régiségnek különféle becses maradványai több vagy kevesebb épségben előállittattak. Az ásókálások leginkább Pompeji romjai felett, 's az innen Nápolyba vezető consuli uton tétettek. A' talált szép márvány padlatoknak egy része a'

museum galeriájában, másik pedig a' rajzacademia palotájában a' művészek számára tanulás végett van felállítva. Az 1815-ki politikai történetek a' további kurkászást egészen félbe szakaszták. 1816 Ferdinand király ismét minden munkákat folytatni rendelt. Azonban Herculanum romjait, kevesed részét kivéve, nem lehet többé látogatni, mivel a' mestermivek és butorok elhordása után ismét beomlotttak. (L. Pompeji). J.

Hercules, a' Görögöknél Heracles 's Alcides is, egyike a' görög mesés világ leghiresebb hőseinek, kiben a' költészet az emberi tökély ideálját a' hőskor szellemében véve, azaz: legnagyobb testi erőt, a' lélek és szív azon korban esmert minden elsőségeivel párosodva ábrázolá, olly tökély-ideált, melly az emberiség boldogitására szenteli egész létét. Ember az illyen hős, de ama' nagy és felséges benne isteni eredetü; Hercules tehát az Istenek királyának fija, halandó anyától. Természete az isteni után törekszik, de mint emberi természet, azáz küzdve és harczolva; ugyan ezért élete erőlködések 's erőnyilvánitások szakadatlan lánczából áll. Hajthatatlan állhatatossága győzödelmet szerez neki, 's ez a' győzödelem mutatja nekünk az emberben az isteni diadalát a' földön; halála halhatlanságot ad neki, 's diszhelyet az istenek között. Minő mythus lehete emberre nézve vonszóbb 's oktatóbb egyszersmind, mint ez Herculesről, mellynek irányiata egészen erkölcsi 's öltözete allegoriai, 's mellyben a' földi élet, viszontagságaival, küzdései, reményei 's kilátásaival olly hiven festetik! Nem csuda tehát, ha épen e' mythus lön kedvelt tárgya a' dalnokok, játékköltők 's mindenféle mivészeknek, mi által Hercules tettei, még pedig emberi kor tartását meghaladva, 's utoljára minden terv nélkül, nagyon öszvehalmoztattak. Ez azonban nem gátolja a' mythus egységét minden későbbi hozzátételeken végig megesmerni, 's mi azt elsőben ezen egységhez képest akarjuk közölni. Hercules, Jupiter és Alcmene (l. e.) fija volt. Juno soha sem félté férjét annyira, mint ekkor. A' fiunak tehát halálos ellensége volt, még mielőtt született volna. Jupiter esküvel fogadá, hogy az azon napon született a' körüle lakókon, kik az ő hős nemzetségéből származnak, mindnyájakon uralkodjék; de Juno ki tudá eszközleni, hogy a' szülés istennéji Alcmene szülését késlelteték, Sthenelos nőjéét ellenben, ki még csak hetedik hónapban vala viselős, sietteték. Eurystheusnak hivaték e' gyermek, kit már most a' még nem is született Hercules szolgálandó vala. Végre Alcmene is lebetegedék, még pedig ikerrel, kik közül Hercules Jupiter, 's Iphicles Amphitryon fija volt. Hercules már a' bölcsőben megmutatá isteni származását; a' hozzá közelitett kigyókat, mellyek elől testvére sikoltva rettent vissza, megragadá, mosolyga, 's megfojtá, midőn fejeket nyelvöltve emelnék ellene. Amphitryon gondoskodásánál fogva az ifju istenfi, mind azon mivészetekben, mellyekkel azon kor hősei magokat kijelelék, legjobb mesterek által oktattatott. Előmenetele nagy vala mindenben, csupán a' lantra nem látszék keze alkotottnak, 's egy csapás, mellyel Linos, ebben tanitója, érinté, életébe került ennek. Amphitryon ezért pusztaságba küldé őt, hol 18 éves koráig nyájakat legeltete. Ezen időbe esik az a' jelenet, mellyet Prodicos sophista költött: „Ketté váló utnál álla Hercules, 's két istenné jöve felé. Egyike ezeknek bájos ingerekkel ragyogva, 's buján ragaszkodva az ifjuhoz, minden baj és veszély eltávoztatását igéré neki, 's minden örömöt, minden gyönyör éldeletét, ha az ő vezetésére akarná magát bizni. Ez, a' csábitó bujaság volt. A' másik, nem kevesbé szép amannál, de komoly, szerény 's méltósággal teljes, halhatlanságot igére neki 's az Olympus pitvaraiban széket, ha az ő segedelme alatt az élet minden veszélyei 's bajainak bátran akarná férjfias melyét ellene szegezni. Hercules, kinek szivét a' vétek csábitó hangjai nem illeték, mélyen érzé az erény istennéje szavait, 's magas származására, rendeltetésére 's erejére, mellyet lényében érzett, emlékezve, ennek adá kezét, ezt választá élete állandó társának. Pusztitó, rabló szörnyetegek elejtése, posványok kiszári-

tása, vizek lecsapolása, az emberek egymással való közlekedésének előmozditása, 's gyarmatok telepitése által jótékony lehete azon kor hősének erénye az ő nemzetségére, 's e' lön Hercules erénye is.“ Hatalmas teste 4 réfnyi magas vala 's olly tagmértékü, melly az alkat óriásiasságát kettőzteté, mert karai 's lábai még egyszer olly erősek mint a' közönséges embernél, 's melye roppant szélességü. Ezen nagysággal 's erővel egyszersmind a' legritkább testi ügyességet párositva lépe fel a' nézőhelyre. Egy dühös oroszlán, melly Kithaeron körül dula, lön első tárgya figyelmének. Thespios király, kinek birtokai a' szörnyeteg által iszonyuan pusztittatának, vendégszeretve fogadá a' merész vadászt, ki addig, mig ereje alatt a' szörnyeteg elesett, Thespios 50 szép leánya karjai közt nyugvék, kik neki számos maradékot nemzének. Még a' nemzés physicai erejével is nagy mértékben kelle a' hősnek birnia, mert a' nagy nemzetség azon dolgok sorába tartozék, mellyekre ama' kor emberei büszkék lehetének. Visszatérvén anyavárosába Thebába, ezt nem csak felszabaditá az Orchomeniusoknak fizetni kellett adó gyalázatja alól, hanem kinszerité is az Orchomeniusokat, hogy a' vett adót jövendőben ők magok fizessék. Kreon, thebai király, nőül adá ezért neki leányát Megarát. Most azonban szintolly mértékben nőtt Juno gyülölsége, mint Hercules hirtelen emelkedő nagysága; 's ama' gyülölség munkája volt, hogy Eurystheus ekkor Herculest magához idézé 's parancsolá neki, a' reá bizandó kalandokat teljesitni. Hercules, nem akarván neki szolgálni, Delphibe ment, tanácsot kérni e' részben az oraculumtól, 's ez illy feleletet ada neki: tiz, Eurystheus parancsolta kalandot, mellyekhez azonban még kettő jöve, kell kiállania, hanem azután halhatlanságra is jut. Ez az itélet buskomolyságba ejté a' hőst, ki nála alábbvalónak szolgálni méltatlannak tartá. Juno e' buskomolyságot valódi dühösségig emelé, mellynek áldozatjai Megarával nemzett saját gyermekei levének, kiket ellenségeinek tarta 's elejte. Később dühösségétől megszabadulva, mély bánatba merült, 's kerüle minden emberi társaságot. Meggyógyittatva végre az idő által, az istenekkel megengesztelődve, 's kitisztulva a' vétekből, elmene Eurystheushoz 's alája veté magát ama' hires kalandoknak, mellyek Hercules 12 munkája neve alatt esmeretesek. 1) Elejté a' nemeai oroszlánt, a' Nemea és Kleone erdeiben pusztitva tanyázót, 's halandók fegyvere által meg nem sebesittethetőt. Hercules öklével töré össze annak nyakát 's azután lefejté róla a' keresztül hathatatlan bőrt, melly őt azontul pánczéling gyanánt fedé, mig az oroszlán fej, mint valamelly sisak, védelmezé fejét. 2) Elejté Jolaus segedelmével a' LERNAI KIGYÓT (l. e.) 3) Diana szarvastehenét, a' sebessége, arany szarva 's ércz lábairól egyiránt hireset elfogá. Minthogy elevenen kellett megfogatnia, szükség volt, valamint előbb erőt 's fortélyt, ugy most sebességet mutatnia. 4) Elfogá az erymanthusi vadkant, melly Erymanthus hegye környékét pusztitá, 's a' vallain elevenen vivé Eurystheushoz, ki ezen annyira megrettent, hogy valami edénybe bujt, 's azolta nem meré parancsait személyesen adni Herculesnek. 5) Kitisztitá Augias elisi király marhaóljait, mellyekben az 3000 darab szarvasmarhát hosszabb ideig tarta, keresztül vezetvén rajtok Alpheus és Peneus egyesült vizeit. 6) Megölé a' Stymphalidákat, azon ércz szárnyu, órru és körmü iszonyu rabló madarakat, mellyek Arcadiában a' sürü erdő környékezte Stymphalis tó vidékét pusztiták. 7) Megfogá a' cretai, 's szépsége és erejéről egyiránt hires bikát, mellyet egyszer Neptun Minos könyörgésére bocsáta ki a' tengerből, hogy e' csuda által országot szerezzen a' könyörgőnek. Minos azonban e' bikát a' helyett, hogy valamint tartozott, Istennek áldozta volna, bájoltatva annak szépségétől, nyájai közé bocsátá, minek megbánására ugyan csak elég oka lön. Mert már most a' bika nem csak zabolátlan erővel pusztitva futkosá keresztül a' szigetet, hanem Pasiphae azon természet elleni szenvedélyre is gerjede iránta, mellynek gyümölcse Minotaurus vala. Midőn e' bikát Hercules vállain vinné Eurystheushoz, ez azt ujolag sza-

badon b[illegible]tá, mellyre az, marathoni bika neve alatt, a' Theseusról való mondákban még egyszer előfordul. 8) Mycenaebe vivé Diomedes thraciai király emberevő lovait, mellyeknek a' nevezett király, minden birtokaiba lépett idegent, eleikbe szokott vetni; e' kalandra sok önkénytes hősök kisérték Herculest. Szintugy a' következőre, midőn 9) Hippolyte amazon kiralyné oldalfegyverét, Admet, Eurystheus leánya, számára elhozá. 10) El kellett hoznia a' háromalkatu Geryones szarvas marháit, — mellyeket Orthros a' két fejü kutya 's Eurytion óriás őriztenek — Erytheiából, a' nyugoti oczeán egyik szigetéből, nem messze Spanyolországtól, melly utóbb Gadeirának (Gades) nevezteték; 's ha az előbbi munkája végett az akkor legtávolabb keletre kelle vándorolnia, most a' legtávolabb nyugotot járta be, melly alkalommal természetesen nem hibáztak a' mellékkalandok. Ha már eddigi vándorlásai is veszélyesek voltak, a' következők ezeket még sokkal felülmulák, veszélyteleségre nézve. Legközelebb az bizaték reá 11) hozná el a' Hesperidák kertjéből az arany almákat. Hercules, nem is tudva, hol legyenek ezen almák keresendők, mind addig vándorla, különbféle küzdések közt, szárazon és vizen, mig elért a' kert vidékére. Tulajdonképen ugyan Atlas hozta el helyette az arany almákat, hanem addig Hercules tartá az ég boltozatját. Az Eurystheus parancsolta utolsó kaland nem vala csekélyebb, mint 12) Cerberus felhozása az alvilágból. Az alvilág uralkodója oda igéré Cerberust a' félelmet terjesztőnek, olly feltétel alatt, hogy fegyver nélkül keritse hatalmába. A' hős tehát hirtelen megragadá a' szörnyeteget, lábai közé szoritá három fejét, 's megláncolá, nem gondolva a' dühös vágásokkal, mellyeket a' sárkányban végződő Cerberus hátulról intézett ellene. Igy hozá e' szörnyeteget a' felvilágra Eurystheushoz, ki azt az alvilágba ismét visszavinni parancsolá. Ezt is megtévén Hercules, a' végzet akaratja szerint felszabadult azon gyalázatos szolgaság alól, mellyet egy szigoru istenné haragja mért reá. Hanem azonközben, hogy ezen kalandokat kiállani a' világot bejárá, imitt amott, a' mint alkalmatosság adódék elő, a' parancsolt tetteken kívül még másokat is hajtott végre. Ezeket melléktetteknek (parerga) szokták nevezni. Legnevezetesebbek: a' Centaurusokkal vivása; részvétele az Argonauták vállalatában; Hesione megszabaditása, kit az atyja egy tengeri szörnyeteg elébe teve ki, hogy az istenek haragját megengesztelje; továbbá az ugynevezett Hercules oszlopaimak (l. e.) felállitása; visszautazása Spanyolországból Argosba, melly utját maradandó nyomokkal jegyzé meg; Alcyoneus elejtése, viadala Anteussal és Cygnussal (Kyknos); a' Kaukazushoz bilincseltetett Prometheus megszabaditása, 's Theseusé az alvilágból. Végrehajtván mind ezen munkákat, visszatért Thebába, 's férjhez adá hitvesét Jolaushoz. Azonban ő maga is szinte meg akart még házasodni, 's mivel hallá, hogy Eurytos, Öchalia királya, leányát Iolét annak, ki őt 's az ő fijait nyillövésben felülmulja, fogná viadaljutalmul adni: annakokáért Öchaliába mene, legyőze mindeneket, de még sem nyeré el a' kitett nőt, mert tébolyodottsága ujabb kitörésétől féltek. 'S valóban kevéssel aztán meg is tébolyodott, mintán időközben Alcestét az alvilágból férje karjai közé visszahozta volna, 's e' tébolyodottságában Iphilost, Iole legidősbik testvér bátyját, az ő leghivebb barátját, Tirynth falairól letaszitá. Kitisztittatott ugyan ezen gyilkosságból, mindazáltal még is terhes nyavalyába esék miatta, melly iránt tanácsot kérni a' delphusi oraculumhoz ment. Pythia tőle a' feleletet megtagadván, ő (Hercules) a' templomot dulá, elrablá belőle a' háromlábut, sőt magával Apolloval is viaskodék. Végre megnyeré a' kivánt oraculumot, melly igy szólt: Kigyógyul betegségéből, ha három esztendőre rabszolgaságra adja el magát, 's árrát Eurytosnak adja engesztelő pénz gyanánt. Ezen oraculumi itélet következésében eladá Mercur Herculest Omphale lydiai királynénak. A' hős e' szolgasága alatt korántsem csupa asszonyi munkával 's pulya szerelemmel foglalatoskodék, hanem egynémelly utonállót is meggyőze. Kitelvén szolgálatjának

ideje, megbüntete nehány ellene korábbi időkben elkövettetett igaztalanságot és szószegést. Igy sereggel mene Troja ellen, Hesione atyját Laomedont megbüntetni, egy másikkal pedig Augias ellen, kik őt kikötött jutalmában megcsalták. Caledonban azonközben megkéré Oeneus leányát Deianirát, kinek birásáért Achelaussal vivott. Ezen nőjével Trachinba mene. Evenus folyóhoz érvén, Nessus centaurust találá ott, ki a' vándorokat jutalomért szokta a' vizen általtenni. Maga Hercules ugy gázola által, Deianirát pedig Nessus kialkudt jutalomért vivé a' tulsó partra. A' centaurus, ezen vitel közben ellene nem állhata vágyainak; Deianira sikolta, Hercules meglátá, 's partra érve Hydra mérgébe mártott nyilat löve keresztül a' centaurus szivén. Ez a' mint már vonaglana, Hercules számára szerelmi italt készitni tanitá Deianirát. Ennek gyakran valának házassága alatt magányos órái, mert Hercules még ezentul is sokféle munkákra vállalkozott. A' legutolsóról, következései miatt, illik említést tennünk. Az ellene elkövetett igaztalanságok közt Eurytosé is megbüntetendő volt, ki tőle a' jól megszolgált Iolét megtagadá. Elment tehat Öchaliába. Eurytos 's az ő gyermekei elestek, a' város beveteték, kiraboltaték 's Iole mint fogoly elviteték. Innét Kenaeos ellen fordult Euboeába, 's a' fokon Jupiternek oltárt emelt. Hogy itt innepélyesen áldozhassék, Trachinba külde fejér öltözetért. Deianira küld, de hogy Herculest Iole szerelmétől megóvja: Nessus vélt szerelmi italával keni be a' ruhát. Hercules magára veszi ezt, de alig hogy teste megmelegszik, méreg kezdi tagjait dulni. Leszaggatja tehát magáról a' ruhát, 's ezzel együtt husát is. Illy állapotban viszik őt hajón Trachinba, hol Deianira, a' történtekről tudósitva, felakasztja magát. Maga Hercules Oeta hegyére ment, máglyát raka öszve, 's felmenvén reá, parancsolá, gyujtanák meg. Midőn a' máglya lángra lobbant volna, felhő ereszkedék le, melly őt, mennydörgés közt, vivé fel az egekbe. Ott halhatatlanságban részesülve 's megengesztelve Junot, Hebevel, az örök ifjuság istennéjével, 's az Olymp virágzó pohárnokával kele egybe. Még ezzel is két fiat nemze; azoknak száma, kiket földi életében, részint házasságban részint azon kivül nemze, könnyen tetethetik százra. Maradékai közül néhányan Heraclidák neve alatt esmeretesek a' történetirásban.

A' történetmagyarázók közönségesen nem kételkednek Hercules valódi létéről; kétlik azonban, hogy egy ember, életében ennyit 's illy módon, mint elbeszéltetik, hajthatott volna végre, nem is említvén az anachronismusokat, mellyek ezen történetben épen nem ritkaságok. Ez sokakat arra bira, hogy több illy nevü hősöket vennének fel, a' mire nem hibáznak a' régiek bizonyságai. Varro közülök 44-nél nem kevesbet számlál elő. Cicero csak hatot vesz fel, Diodorus pedig csak hármat. Ezek közt egy indiai, egyiptomi, tyrusi vagy phoenicziai 's egy thebai Herculest találunk, mint örökösét a' többiek minden tetteinek. Ha megvisgáljuk azon keleti istenségek lényét, mellyeket a' Görögök Hercules néven neveznek, valóban alig kételkedhetünk, hogy azok eredetiképen nem voltak egyebek astronomiai jelképeknél. Az egyiptomi Hercules, kinek tulajdonképen Chom vagy Dson a' neve, Herodot és Diodor szerint ama' 12 nagy mennyei isten közé tartozik, kik Amasis előtt 17,000 évvel S istenből támadtak. Mivel tehát az Egyiptomiak 8 és 12 istenét csillagász értelemben szükség venni: könnyü kitudni, hogy Hercules tulajdonképen nem egyéb, mint productuma a' nap járásának a' 12 égi jegyen keresztül, azaz évkör, 's az a' monda, hogy már 17,000 év előtt élt, csak annyit tesz, hogy ezen idő olta divatozott a' csillagászi kiszámolás. A' phoenicziai Hercules, kinek tulajdonképi neve Melcarthos, hasonló származásra mutat anyja Asteria (csillagos ég) által. Hogy a' thebai avagy görög Herculesben is sokféle emlékezetei találtatnak a' keleti csillagászi ős képzetnek, azon nem kételkedhetünk. A' 12 munka ezen képzet szerint nem egyéb, mint a' nap vándorlása az állatkör 12 jegyén keresztül, melly a' Görögök plasticus költészségében mondává lön,

talám azon isteni tisztelet által, melly a' nap ezen 12 munkáját jelképileg ábrázolá. Hebevel egybekelését már a' régiek közül is néhányan arra magyarázák, hogy, miután körét megfutja, ismét ifjultan áll elő. Különösen pedig azt nem lehet a' görög Herculesnél elfeledni, hogy közvetlenül a' phoenicziaitól származik, mert anyavárosa Theba phoenicziai gyarmat volt. A' phoenicziai Hercules, mint a' phoenicziai néptörzsök védistene és jelképe, mindenüvé elköltözék, a' hová az ő világ ezen Britjei kereskedéseket és gyarmatjaikat kiterjeszték; minél fogva az ő vándorlása, ugy látszik, csupa allegoricus elbeszélése e' nép kereskedés 's hajókázás általi elterjedésének, 's a' mit ez következtetve, a' népek mivelődésének. E' szerint tehát igen könnyen meglehet, hogy Hercules, mint személy, soha sem élt. Heraclidák pedig mégis voltak, maradékai t. i. egy phoenicziai görög gyarmatnak Thebából. Azonban még sem akarjuk ezzel egy thebai Hercules személyességét egészen tagadni, legkevesbé azért, mivel egy régi szóhanyomány azt mondja, hogy ő eredetileg nem Herculesnek, hanem Alcoeusnak hivaték, 's ama' nevet csak Hercules istenről kapá („Sext. Empir. adv. Phys." 557. ed Fabric.). Akarmint legyen a' dolog, ezen thebai Alcoeus-Herculesre ruháztatott minden, mi a' többiekről beszéltetett, 's ezen elbeszélések az olly tulajdon módon anthropomorphisaló Görögök szájában olly mondává válék, a' millyent ők szerettenek. Ezen öszveolvasztás által más irányt és alakot vön fel az egész mythus. A' görög Hercules mythusa ugyan is Görögország legkorábbi mivelődésének, avagy a' vadság állapotjából való kiemelkedésének történetét állitja elénkbe. Ezen kiemelkedés a' vadság állapotjából három uton eszközöltetett: physicain. a' föld haszonvehetővé tétele, a' tavak és mocsárok kiszáritása, 's erdők és a' bennek tanyázott vad állatok kiirtatása által; kereskedésin, hajózás 's a' legtávolabbi vidékekkel való kereskedési öszveköttetés által; politicai-vallásin, szent játékok, törvények 'sat. alapitása által. Mind ezeket eszközlé a' phoenicziai-thebai Hercules, kitől számos városok, phoenicziai gyarmatok, származtatják magokat. Ezek innepeket ültek az ő tiszteletére, melly innepeken tettei elénekeltetének. Nem szenved kétséget, hogy azokba csillagászi képzetek, 's csudálatos mondák egy vagy több görög hős kereskedési utjai 's tetteiről egybe olvadoztak. Ekként támadtak idővel a' Heracleák, azaz: nagyobb terjedésü költemények, mellyeknek tartalma Hercules élete és tettei voltak. Kétség kivül voltak illyenek már Homer előtt is, habár egyszerüebb alkatuak. Végre dramaticus költők is támadtak, kik leginkább elváltoztatott Herculest szerettek gúnytettekben mutogatni, mi által a' Herculesről való mondába számos tréfaságok vegyültek. Ide tartozik kétség kivül mind az, a' mit Herculesről mint nagy évő és iszákosról, a' mit a' fonó Herculesről Omphalenél, feljegyezve találunk, hol a' férjfias erő és bajnokság ideálja a' parancsoló papucsnak van feláldozva. Nem szenved tehát kétséget, hogy a' görög Hercules, mint hős ideálja, a' költészetnek köszöni kifejlődését; minél fogva őt, bizonyos tikintetben, csupán költészi lénynek tarthatnók. A' költészeti ideált utóbb a' képző mivészség láthatólag ábrázolá. Hercules a' görög plastica idealis figuráji sorában legizmosabb 's legzömökebb. Rendkivül erős és széles vállak, rövid vastag nyak, nagy 's domboru mely, 's viszonyképestileg kicsiny fő, különböztetik meg. Feje eszes, szelid; vadság kifejezésével csak ritkán jelenik meg. Szakála göndör, haja rövid. Rendszerint mezitelenül látszik, oroszlán bőrrel és doronggal; a' régibb mivekben nyila és nyilvesszői vannak. Maig fenmaradt szobrai közt fő a' farnesei Hercules, athené Glycon mive. Egyébiránt könnyen elgondolható, hogy őt különbféle képeken és szobrokon különböző állásokban ábrazolták, szinte felszólitva történeteinek számtalan jeleneteitől. Látni őt, mint gyermeket, ifjut és férjfit, küzdve és viva, szenvedve 's éldelve, teljes erőlködésben és nyugalomban. Különösen nevezetes szobra, az ugy nevezett Torso di Michel

Angelo, asért hivatva így, mivel e' nagy mivész hét évig tanulá ezen Herculesszobor töredékeit. A' boncztudomány szerint ítélve, e' szobor hajdan előre hajolva, felemelt fővel 's a' dorongra támaszkodva ült. Az oroszlánbőr az ülő helyre van vetve. A' mi Herculest megkülönbözteti, a' mely és vállak igen szépek, de az erős izmok nincsenek kifejezve; a' mivész — athenéi Apollonius, Nestor fija — nem a' vivó hőst ábrázolá, hanem az istent, ki most végig gondolja tetteit, mellyek neki halhatlanságot szereztek. Említésre méltó még Hercules mint Musavezér (Musagetes) ábrázolása is, melly megtiszteltetésre alig juthata saját musa mivészsége által, mert Linosnak az oktatást nem legszebben hálálta meg. Mindazáltal mégis lanttal ábrázoltatott ezen viszonyában. Ez az ábrázolat romai. Fulvius Nobilior Herculesnek templomot épittete, 's felállitá benne az Ambraciában elfoglalt Musákat, 's valóban ugy látszik, azt akará ezzel honfijainak megmutatni, hogy a' hadi bajnokságot nem kell a' musai mivészségekkel megegyezhetlennek tartani. *opq.*

Hercules oszlopai, két oszlop, a' róla neveztetett vagy gaditai tengerszoros két felén, Europa és Afrika között, Calpe és Abyla hegyeken. Herc. állitá fel azokat, a' rege szerint, hatalmas karjaival, mint nyugoti vándorlásainak határpontjait. 54.

Herczeg. E' szó a' német Herzog (*Heerführer*) szóból eredni látszik. Elejénte minden kisebb nagyobb emberi társaság, külső ellenség ellen védelmeztetését egy ollyanra bizá, ki a' többiek felett lelki testi erővel tündöklött. Ez azután béke idején is, ugy, mint előbb a' háboruban, parancsoló, uralkodó maradt. És ez a' fejdelmek eredete. A' fejdelmi méltóságnak most különbféle lépcsőjit szemléljük, mint: császár, király, választófejdelem, főherczeg, nagyherczeg, herczeg, uralkodó vagy nem uralkodó fejdelem. Honnan e' különbség? A' régi történetek az uralkodóknak csupán egy nemét, a' királyokat esmerik, melly nevet a' Romaiak Julius Caesar után Caesarral váltának fel; a' különbség tehát ujabb időkben származott, még pedig a' hatalmas Germanoktól, kiknek törzsökei Olasz, Franczia, Spanyol és Angolországokban uralkodának. Háboru idején, hol több törzsökök közösen viaskodtak, közös vezér vagy herczeg után menének, ki mint első, vagy fő, fejdelemnek is hivaték. Háboru végével ennek parancsa megszünt, 's béke alatt a' törzsökök ismét külön váltak. Ekkor a' nép teljes gyülekezete magának egy főt (rex, princeps) választa. Ennek örökjét, vagy lakhelyét udvarnak nevezék, 's a' nyilvános gyüléseket itt tarták. Azt lehetne gondolni: hogy a' fejdelemségre mindenkor köz munkában megőszült, 's bő tapasztalásu férjfiak választattak. De Tacitus („Germ." 7) nyilván azt mondja: „a' fejdelmeket nemességek, a' vezéreket vitézségek tekintetéből választák." Ha már tudjuk, mit ért Tacitus (c. 25.) a' nemesség alatt, könnyen áltlátandjuk, hogy ezek eredete gazdagságon 's földbirtokon kezdődött. Hihetőleg tekintetek igen nőtt akkor, midőn a' fejdelem vagy a' gazdag nemes, és a' hős vezér egy személyben egyesült. Midőn egy nemzetség vagy egy község a' másikkal hadakozott 's azt legyőzte, mind a' ketten egybe olvadának 's igy nagyobb birodalmak lettek. Ebből magyarázható az, mit Tacitus más helyen (c. 12) mond: hogy a' népgyüléseken azon fők is választattak, kik a' tartományokban és várnokban igazságot tevének. Ezek a' fejdelmek alatt állának, 's legalább a' későbbi idő oda mutat, hogy ez albirák a' grófok (l. Gróf) valának. Majd leginkább kitünők levének a' Galliában száguldozó Frankok, kiknek dicsősége a' többi német népeket elhomályositá. A' fejdelmek kisérőjiket mind inkább szaporiták, 's ez által külsö belső ellenség ellen mintegy állandó sereget képzének. A' Frankoknál a' hüség esküje majd behozatott, 's ezt nem csak a' fejdelmi kisérők, hanem az egész nép letevé, habár ez még mindig törvényhozó hatalommal birt is. Ez által az alkotmányban, de kivált abban nagy változás történt, hogy a' vezéreket 's grófokat többé nem a' nép, hanem a' fejdelem tevé, ki most

nagyobb joggal királynak nevezteték. 486 a' frank király Chlo'wig a' romai uraság maradványát Galliában eltörlé, 's a' frank uralkodást megalapitá. Nagy Károly alatt a' Frankok birodalma legfőbb hatalomra hágott. Ez látván, hogy a' herczegek hatalma, neki mint egyedül uralkodónak veszélyére lehet, ezeket lassanként kifogyasztá, 's így királyi székét megerősité. Mit azonban ő összeszedett, utódjai nem tudák együtt tartani. Vastag Károly letétele után 887 a' frank császári méltóság Németországra ment által. Ez alatt az idegen nemzetek beütései a' herczegeknek legalább a' végtartományokban visszaállitását ujra szükségessé tevék. Már Német Lajos 847. Thüringennek és Saxoniának herczegeket adott; 907 táján pedig Bajorország 's a' rajnavidéki Franczia ország is herczegeket kapának. E' herczegek és grófok hatalma nőttön növén, mind ketten azon igyekezének, hogy tisztségeiket örökösökké tehessék, magokat a' császár hatalma alól kivonhassák, 's a' rájok bizott hatalmat nem mint császári tisztek, hanem mint saját jogaikat gyakorolhassák. Majd kinszeriték a' császárt, hogy őket jogaikban és méltóságaikban oltalmazza, az ország dolgaiban közös tanácsaikkal éljen, 's őket ezekben valódi segédeinek tartsa. E' miatt a' koblenzi 860- ki egyezés, a' birodalmi rendek által megszoritott német birodalmi alkotmány megállapitására, mint a' birodalom egyik alaptörvénye tekintetett. Még nagyobb hatalmat kapott ez uri rend, midőn a' gyermek Lajos halála után, a' 10 száz. elején, Németország megszünt örökös birodalom lenni, hanem I. Konrád uralkodásától fogva (912) választó ország lett. Már a' szász császárok alatt (919—1024) lehet ennek következéseit tapasztalni; mert ugy találjuk, hogy a' herczegek tartományaikat ugyan még mint a' császár jobbágyai, de mégis örökösen birják, 's hogy szavok, melly a' birodalmi gyüléseken eddig csak tanácsoló volt, ezentul elhatározó lett. A' frank császárok alatt (1024—1125) ugyan még az udvarnál a' birodalom fejének szolgálatot tesznek, de lassanként e' kötelességtől magokat ugy elvonják, hogy IV. Henrik alatt (1056—1106) a' tartozó tiszteletet csaknem megsértik. E' császár alatt a' herczegek és grófok országfelsőséget gyakorolni kezdenek, 's már II. Lothar alatt (1125—1137) tartományaikban mint uralkodók jelennek meg. A' későbbi sváb császárok alatt majd alkalmat találának, hogy imigy kizsarolt és kivivott jogaikat megerősitessék és törvényeseknek esmertessék. A' papi rendeket a' világiak követék, 's II. Fridrik 1232 egy oklevelet készittetett, melly szerint minden fejdelem minden szabadságok és törvényhatóságok csendes birtokában hagyaték, akar adózás mellett, akar mint sajátjait birta azokat. Most minden fejdelem, gróf és ur, minden püspök és apát valódi uralkodó lön birtokában. Igy Németország egyszerre több száz, nagyságra, névre, 's alkotmányra különböző statusok összesége lett. Ez apró, 's tökéletlen felsőségi jogokkal biró számos statusok, egy közös fő alatt egyesülve egy statustestet formálának, 's ez a' Németbirodalom volt. Minthogy pedig választó ország volt, a' rendek természetesen választási jogot kaptak, mi hajdan a' népet illeté. Azonban ez az egész foglalatosság, előtanácskozás alakja alatt, majd csak nehány fejdelem kezébe esett, kik azután csak a' többiek megegyezésére vártak. Ezek azon fejdelmek és püspökök valának, kik fő hivatalokat viselének. Ez által a' mainzi, trieri és kölni érsekek 's több világi fejdelmek nagyobb politicai fontosságot nyerének. I. Fridrik választatásánál (1152) nyilván emlittetik, hogy ez 6—8 birodalmi fő tisztek által történt. A' többi fejdelmek száma minden császárválasztásnál kevesedett; a' 13 száz. közepén már az előválasztásból is kizárattak, 's csak a' 7 szóvivők gyülének össze a' választásra, honnan *választófejdelmeknek* neveztettek. Ezeknek collegiuma IV. Károly arany bullája által 1356 képeztetett teljesen ki. — Első, ki fejdelmi méltóságának fényét *fő herczegi* czimfelvételével emelni iparkodott, a' kölni érsek Bruno volt (959). 1153. Fridrik császár 1453 e' czimet kirekesztőleg az ausztriai háznak ada. A'

nagyherczegi czimet ezelőtt a' lengyel királyok Lithvaniáért, a' toscanai herczegek pedig II. Maximilian megerősitésénél fogva, kirekesztőleg viselék. Legujabb időben e' czimet némelly német fejdelmekre előbb Napoleon, azután az uralkodók bécsi gyülése ruházá. Nagyfejdelmeknek hivatánalnagy Péterig, ki császári czimet vön fel, Oroszország uralkodóji; most a' császár testvérei és magzatai neveztetnek ugy. Mária Theresia Erdélyországot is Nagyfejedelemségnek nevezé, a' nélkül, hogy ez által az ország viszonyaiban változás történt volna. — Illy módon származának a' különbféle fejdelmi czimek. Csak a' választó fejdelmek valának Németországnak kirekesztőleg tulajdoni; a' többi czimzetek más országokban is találtatnak, mert minden nagy birodalmak csak idő jártával olvadának több aprókból össze. *J.*

Herder (János Gottfried), született Aug. 25-kén 1744 Morungenben Kelet-Poroszország egyik kisebb városában, hol atyja leánytanitó 's cantor volt. H-t sajátságok, messze kiterjedő esmeretek 's teremtő gazdag lélek, bélyegezik. Gyermek korában a' nevelés szüke 's a' külső körülmények mostohasága miatt, lelki idomjai tulajdon ereje által fejlődtek ki. Atyja csak a' sz.-irás 's énekeskönyv olvasását engedé meg neki; de a' finval telhetetlen tudományszomja egyéb kutfőket kerestete, noha bajjal szerzett könyveit csak lopva olvashatá. Trescho pap irnokául használá a' szegény ifjat. De mihelyt H. lelki 's szivbeli idomjait észrevevé, megengedé, hogy azon órákban, mellyekben saját fiait görög 's deák nyevre oktatá, részt vehessen. H. csudálatos előmeneteleket tőn. E' korában szemei fájultak meg, melly alkalommal egy Trescho házában tartózkodó orosz sebésszel közelebbi esmeretséget szerze. Ez annyira megkedvelé a' szép miveltségü 's nemes magaviseletü ifjat, hogy megigéré őt magával Königsbergbe 's később Pétervárába vinni, őt ez utolsó helyen maga költségén a' sebészségben oktatandó. H. fosztva minden kilátástól, kedvelt tudományainak szánhatni életét, örömest ragadá az alkalmat 's 1762-ben szülőföldét odahagyá. De Königsbergben az első metszésnél elájulván, hittudomány tanulásra szánta magát. Férjfiakkal esmerkedék, kik tehetségeit méltánylani tudák. A' Fridrikcollegiumban hivatalhoz juttaták, hol eleinte nehány ifjak felvigyázója, később az első 's második deák oskolaosztály tanitója volt. E' korba esik Kanttal szerzett esmeretsége, ki ingyen bocsátá minden előadásai hallgathatására. Még szorosabban csatolta magát Hamannhoz. Most a' hittudományt ama' magas értelemben 's szellemben üzé, melly által később mint reformator lépett fel. Azon nemes igyekezettől lelkesitve, tudományos körét minél kiterjedettebbé tehetni, egyszersmind nem csak a' philosophiai 's természeti tudományok mélyébe hatott, hanem a' historiának, statusok népek 's nyelvek esmeretségének tágas mezejét is fáradozva futá meg. 1764-ben Rigába költözött, 's az itteni intézetben segédtanitóvá lön, melly hivatalhoz egy más, a' predikatori volt kapcsolva. Mint tanitó különös ügyességgel tudá az elméket ébresztgetni, tanitgatni 's ösztönözni; mint egyházi szónok olly egyszerüen, forrón 's zománctalan igazsággal, olly tisztán evangelium szerint beszélt, hogy minden sziveket meghódita, 's olly közkedvességet nyert, hogy hallgatói elhatározák magokat, nagyobb templomot épittetni számára. 1767 a' pétervári sz. Péteroskola inspectorságával kináltatott meg; de nem csak hogy ezt el nem fogadá, hanem rigai hivatalát is letevé, mivel a' világot a' világban, az embereket az élet nagy játékszinén, a' mivet kutfejénél vágyott esmerni tanulni. Már Francziaországba ére, midőn a' holstein-oldenburgi ifju herczeg Franczia-'s Olaszországon keresztüli utitársává választaték. De már Strasburgban visszatartóztatá szembetegsége, melly most veszedelmesebben tére vissza, hol Göthe barátságát szerzé, kire nagy befolyással volt. H. már akkorban „*Fragmente über die deutsche Literatur*" és „*Kritische Wälder*" munkái által némüképen hirre kapott, 's noha a' hittudományra nézve még semmi nevezetest nem tőn va-

la, mégis Strasburgban Bükkeburgba udvari papnak, superintendens és consistorialis tanácsosnak hivaték meg, hova 1771 el is utazott. E' hivatalában sokat tevé, mi nevét a' nevezetesebb hittudósok sorába iktatá, 's 1775 Göttingába hittudományi tanitónak hivatott meg, de ezt némelly kedvetlenségek miatt fel nem válalá. Ugyan ez időtájban hivaték meg Weimarba is udvari papnak, fősuperintendensnek és főconsistorialis tanácsosnak. Tán a' világ egy helye sem lehete annyira alkalmas, hol H. lelki gazdagságát ugy kifejtheté, 's nem csak békével, hanem elősegitve 's buzditva munkálódhaték vala, mint Weimar, Amalia 's Károly Auguszturalkodása alatt. Gazdag lelke szép gyümölcsei itt érének meg, 's Weimar hálával fog sokáiglan azokra emlékezni, miket Herder mint egyházi szónok, oskola-felvigyázó, idomok elősegélője, 's számtalan jótékony rendeletek behozója, teremte vala. Ha Weimar csakugyan német Athént képze, tagadhatatlan, hogy ebben, mint első rangu csillag az égen, ő is nagy részt vőn. Mennyire tiszteltették, jele: hogy 1793 a' főconsistoriumal, 1801-ben pedig fő elölülőjének nevezteték ki, melly hivatalt eddig egy polgári sem viselé. Ezután a' bajor választó megnemesité. Ekként munkált H., mig Dec. 18-kán 1803 munkás életét berekeszté. Munkáiban maga emelt emléket magának. Munkásságának legszebb méltányását Jean Paul adá a': „*Heidelberger Jahrb.* 1812" folyóirásban. Munkái, összesen 45 octavkötet (Cottanál Tübingában; ujontan zsebformátban 60 kötetben jelentek meg) több részekre vannak osztva, a' szép mesterségeket 's literaturát, vallást és hittudományt, philosophiát 's historiát tárgyazókra. Mint hittudóst „*Geist der hebr. Poesie*" czimü munkája dicsőiti; mint philosoph, de nem az oskoláé, hanem az életé, természet, ember 's világ körüli észrevételeiben becsülhetetlen kincset hagyott reánk; mint a' classicus régiség fejtegetője, Hellas örök mintái által az ember összehangzó mivelését eszközlé; a' természet-nyomozás felélesztéséhez tetemesen járult; az izlést sok oldalról tisztitá, 's a' szép mesterség szembetüntetése 's valódi méltánylása által a' tiszta emberiséghez emelt; honja előidejéből sok elfeledettet 's balul magyarázottat életbe idéze; majd minden irományai a' lelkesedésig buzditók, nemes érzéseket lehelnek lelkeinkbe, 's a' szivet valódi széphez 's nagyhoz szoktatják. Herder főmunkája ez: „*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*" (Riga 1785; ujabb kiadás Luden bevezetésével Lipcse, 1821), mellyben lelke minden sugárai egyesülnek. „Már kora éveimben" igy szól „midőn még a' tudományok mezei azon teljes reggelidésben fekűvének előttem, mellyből éltünk déli napja olly sokat levon, gyakran azon gondolat szála lelkembe, valljon (mert a' világon mindennek van philosophiája 's tudománya) annak, mi legközelebbről illet bennünket, az emberiség historiájának egészben és nagyban, volna e szinte philosophiája 's tudománya? Minden erre emlékeztete, metaphysica 's morál, physica 's természeti historia 's a' vallás végre leginkább." 'S igy H. már amaz időtől fogva szakadatlanul nyomozá az emberiség historiájának tudományát, 's valójában minden akkori irományaiból világosan kitetszik ez irányzat, mellyből erényei mint hibái erednek. Azon pont feltalálása, hol a' minden egybe foly öszve, hol az egyből a' minden ágazik szét, vala forró törekedése. Ekként járá át a' tapasztalások, a' természet analogiai hosszas utját, a' historiának 's az emberi miveltség ágainak nem kevesbé hosszabb ösvényeit, a' vallást, philosophiát, törvényhozást, orvosi tant, poesist és mesterséget. Az ő álláspontjából tekintve, világ 's emberélet, mult és jövendő, a' bámuló szem előtt fekszenek, eloszlik minden zavar, 's innepélyes béke fogja el a' szivet. Az emberi természet általános esmeretének birtokában, minden égövek alá, minden időkbe át visz bennünket az emberiség historicusa, hogy velünk üllepedetten vizsgálja, miként fejlődnek ki ez vagy amaz feltételek között az emberek, 's milly következést kell mindig ez vagy amaz kifejlődésnek szülnie. 'S ez alatt ama' nagy törvényt, az ember természete 's minden törekedése czélját és

végpontját a' humanitasban fedezi fel. E' humanitas volt H. istennéje; minden tette ezt czélzá; érette munkálódott a' legfáradhatatlanabb igyekezettel. Ő teljes szivü hathatós ember volt; 's szép törekvésben 's hatásban embernek lehetni, volt a' czél, melly körül minden foglalatossági kerengtenek, ugy annyira, hogy egész valóját egyetlen, sokszor lealacsonyitott, szóval jegyezhetjük. Humanista volt, 's mint illyen, szelleme mulhatlan emlékében, ideáiban, szépen, szivrehatóan felségesen szól hozzánk. Bár mit lehetne is egyesben e' munka ellen felhozni, egészben mindig classicus maradand, melly a' feledékenység folyamába nem egy könnyen fog merülni, 's az utóélők lelkeiben világosabb képzeteket ébresztend. Poesisei között Parabolái, Paramythiái 's Legendái és Spanyolból kölcsönözött románczai: „*Romanzen vom Cid*" teljes figyelmet érdemlenek. 1819 a' szász-weimari nagyherczeg H. sirjára egy öntött vasból készitett emléktáblát tetete, e' felirással: „*Licht, Liebe, Leben*" (világ, szeretet, élet). Özvegye „*Erinnerungen aus Herders Leben*" irá, melly munkát Müller J. G. (Stuttg. 1820) két részben adá ki. —*cs.*

Here, l. Juno.

Herélés (castratio), az élő valóságnak nemző tehetségétől megfosztatása. Különös befolyása van a' herélésnek kivált azon életmüszerek kiformálódására, mellyek a' nemző müszerekkel közelebbi vagy távolabbi egybeköttetésben vagynak. A' férjfi test hasonló kezd lenni az asszonyi neméhez, a' szálas és inashusok szövedékei vesztenek rugóságokból, mellynél fogva a' hártyaszövedékek sok kövérséget szedhetnek fel magokba. Legkülönösebb és fontosabb jelenetei a' herélésnek mindazáltal a' bajusz és szakálban és torokgégében mutatják ki magokat; mert a' kiheréltnek nem nő bajusza és szakála, 's torokgégéjének felső része összébb szorul, 's ugyan azért asszonyi képet és hangot következtet. Az erkölcsi tehetségekre is befolyással van a' herélés, gyengiti az itélő erőt, érzéketlenné, komorrá, félénkké, egy szóval nagy tettekre alkalmatlanná teszi a' heréltet. A' félig heréltekben (Spadones a' Romaiaknál) nem lehet illy változásokat észrevenni, 's minthogy az illyek alkalmatosok a' nemzésre, a' romai törvények is megengedik nekik a' házasságot. A' heréltek harmadik osztályát azok teszik, kik a' nemző tagoktól nem fosztatnak ugyan meg, de azoknak mesterséges elrontása miatt tehetetlenek maradnak a' nemzésre, ha szinte a' párosodás kötelességeit véghez vihetik is. Juvenalis ezekről tesz emlitést, megyjegyezvén, hogy a' buja romai asszonyoknak az illyek különös kedveltjei voltak. — Negyedik osztályba azok jőnek, kik külső nemző tagoktól egészen megfosztatnak. Az illyek egész Eunuchusoknak neveztetnek, megkülönböztetőleg a' közönséges heréltektől, 's leginkább a' török haremekben asszonyőröknek használtatnak. Ha kinőtt férjfiakban valamelly sértés vagy más okok miatt történik meg a' kiherélés, ugy az a' testben semmi változást nem okoz, 's a' character is ritkán szenved miatta. A' régi irók tanubizonyságai szerint a' Görögök, de kivált a' Lydiaiak asszonyszemélyeket is heréltek, kikre azután feleségeik és leányaik őrizetét bizták. Ezen megfordult esetben a' következések is ellenkezők, a' párosodásra való ösztön magában megszünik, az ajak és felső szájrész megszőrösödnek, az emlő elvész, és durva lesz a' hang. Az Indusok törvénye szerint a' házasságtörő asszonyok előbb megheréltetnek, 's ugy adatnak a' halálnak által. A' keresztyéneknél tiltva van a' herélés, hanemha veszedelmes sebzések szükségessé teszik az operatiót. Vallásos rajoskodás nagyon életre hozta volt egykor a' herélést, mignem Constantin és Justinian császárok kénytelenek voltak e' vétek meggátlása végett a' herélésre egyenlő büntetést tenni a' gyilkolással. A' Valerianusok Origenes atyát rosszul értvén, nem csak magokat heréltek ki, hanem mind azokat, kiket kezekre kaptak, azt gondolván, hogy velek jót tesznek. Olaszországban lábra kapott a' gyermekek kiherélése, kikből sopranénekeseket formáltak; de XIV. Kelemen

pápa megtiltotta azt; azonban a' visszaélés azután sem szűnt meg, mignem keményebb törvények is hozattak ellene. Castrare, castratio deák nevezetek kivált a' Jesuiták idejében annyit is tettek, mint a' régi könyveket uj kiadáskor megcsonkitani. *Kállay.*

Héring, halnem, ezen jelekkel Földi szerint: feje és szája összenyomult, fogas, állai egyenetlenek, a' felső fürészes bajuszu. Nyelve rövid, befordult fogakkal, darabos. Kopótyuja belől serteidomu. Fedele 3—4 lap. Szilványa 5. száll. Teste összenyomult, hosszu; hasa, csónakja fürészes. Hasszárnya gyakran 9. száll, farkszárnya hosszu, kétágu. Legnevezetesebb faj a' Közönséges héring (Clupea Harengus) e' fajjelekkel: szeplőtelen, alsó álla hosszabb. — Igen nevezetes hal ez az éjszaki tengereken, egyaránt pusztitatik embertől, halaktól, 's mégis kiirthatatlan, szám nélkül szaporodó. Vándorlásáról egész regéket beszélnek, hogy Europa 's Afrika partjain délre menne, Amerika keleti partjain pedig viszont az éjszaki sark felé iparkodnék, 's ezt évenként tenné; mások tagadják, azt mondva, hogy Skothon partjain szaporit 's ezen éjszaki tengerekben honol. A' héringhalászás régolta nagy tápláló foglalatosságok volt a' Flamändiaknak. Utóbb a' Hollandusok ragadák magokhoz a' velek kereskedést, minekutána Boekels Vilhelm 1416-ban a' besózást feltalálta. Ezolta a' hollandi héringek legbecsesbek. Legnevezetesb halászás történik a' norfolki partokon, Jánosnaptól leginkább Jakabnapig. Az egész foglalatosság szoros törvények szerint történik. Ujabb időkben sok nemzet részt vesz a' héringfogásban, 's a' hollandi valamennyire hanyatlott. *—j—a.*

Hermandad. Midőn Castiliában a' városok nemi tekintetre emelkedtek, 's a' királyok kedvezései által, kik ezeknek erejét a' gőgös nemesség ellen használák, hatalmasabb állapotra jutván, önerejeket érezni kezdették: több izben szövetségre léptek egymással, hogy magokat a' földbirtokos nemesek igaztalan követelései, sőt ragadozásai ellen megvédhessék. Legszembetünőbben hirdeté ezen czélt a' Castilia és Leon tartományoknak városi népe által 1295 kötött testvéresülés (hermandad), melly mind azon nemeseknek házait, szőlőhegyeit és kertjeit elpusztitással fenyegeté, kik ezen szövetségnek valamelly tagját kirabolták vagy megbántották, 's mind e' mellett is neki elégtételt szolgáltatni, vagy a' törvény megtartására nézve kezességet adni vonakodtak; sőt az is megallapittaték, hogy ha valamelly nemes, a' szövetség tagját felidézte volna, 's kezességet adni nem akarna, a' felidéztetett által megölethessék. Ezen testvéresülések voltak a' városi népek utóbbi hermandadjának előképei, melly Ferdinand és Izabella országlása alatt Castiliában képződött. Ez, a' király helybenhagyásával állittatott fel 1486, olly időben, midőn a' nemesség, fejedelmének békeszavaira nem ügyelt, a' csendes faluk és munkás városok fegyvertelen lakosait fosztogatá, 's az országutakat bátorságtalanokká tette. A' városi közönségek sereget gyüjtének, 's birákat neveztek ki az ország különbféle részeiben. Az országos béke megzavarói fegyveres erő által kerestetének fel, 's lakoltak gonoszságaikért. A' köz nyugodalom ellen vétkezőt sem születésének sem hivatalának fénye meg nem mentheté, 's még magokban a' templomokban sem találhattak biztos menedékhelyet. A' nemesség, melly ez által rablási vágyát zabolázva 's birói hatalmát korlátozva látá, hijában kelt ki mind ezek ellen. A' király oltalmazá a' hermandadot, mellyben hatalmas eszközt szemlélt az országos béke helyre állithatására, 's hathatós segédet arra, hogy a' királyi méltóságnak erőt és kiterjedést szerezhessen, mivel a' városi közönségek hadi hatalmának egy része egyszersmind a' király seregei közé is számláltatott, a' nélkül, hogy az udvar kénytelen volt volna neki zsoldot adni. 1488 Aragoniában is létesült a' hermandad. Azon hermandadnak, melly szentnek is neveztetett (e' nevezet okozá, hogy ezen intézet az inquisitioval gyakran felcseréltetett vagy legalább ettől függőnek gondoltatott), valamint az előbbi inté-

zeteknek, mellyeknek folytatása volt, az szolgált fő czélul, hogy a' belső bátorságot védje 's fentartsa, és az utonállókat elfogdoztassa; de előbb semmibe sem avatkozott, mignem a' büntetésre méltó cselekedet már végbe vitetett. Csak egy csoport fegyveres policzia őrökből állott, melly a' castiliai királyság több kerületeiben elosztva volt, 's a' városokon kivül az utak bátorságos voltára kellett vigyáznia. Egyik legszigorubb rendszabása az vala, hogy erőhatalmát a' városokon belől ne gyakorolja. Parancsait a' castiliai tanácstól vevé. Az egész csoport fő osztályainak Toledo, Ciudad-Rodrigo és Talavera voltak állandó tanyái. 54.

HERMANN, (latinul Arminius), a' német szabadságnak a' romai járomtól megmentője. Drusus, győzedelmei által, minden Rajna melléki német tartományokat a' romai birodalomhoz csatolván, ennek határait egész az Elbeig és Saaleig kiterjeszté. Hogy ezen vidékek hadakozó lakosai engedelmességben tartathassanak: az okossággal, 's uj alattvalóik characterével megegyező minden nemü rendszabásokat, gondoskodva használtak a' Romaiak. A' népség jelesebb ágai, mint a' Sicamberek, kiknek lelkes bátorsága Lollinsnak annyira veszedelmes lett, a' Rhenus mellé 's szinte Gallia belsejébe szállittatak, mig a' többiek hüsége, kezesek és romai nevelésmód által gondoltatott megőrizhetőnek, mellyben a' vezérek fiai részesittettek leginkább. Hermann, a' cherusk herczegnek, Sigmernek fia (Sigmer v. Sigmar a' régi Németeknél jeles győzőt tett) Kr. e. 18 évvel születék, Romában neveltetett, 's a' lovag rendbe felvetetvén, Augustus seregénél tisztségbe helyeztetett. De sem a' fejedelem kedvezései, sem a' mivelődés varázsa, melly egy barbarnak könnyen szemfényvesztésül szolgálhatott volna, nem volt elégséges hazájától elidegenitni 's honja iránt hütelenné tenni. Békók helyett, mellyeket Romában (legalább lelkikép) találnia kellendett, szabadsági fegyverekre lelt, 's a' Romaiak tanodáiban miveltetvén, Romában tanula a' Romaiakon győzedelmeskedni. Meggyőződve a' felől, hogy Németország durva vitézsége, nyilt mezőn nem mérkőzhetik a' Romaiak hadi tudományával, ravaszsághoz folyamodék, mellyben a' kedvező körülmények által szerfelett elősegitteték. Quintilius Varus volt vezére a' legszebb romai seregnek, melly az ujonan elfoglaltatott Rhenus jobb melléki tartományoknak engedelmességben tartására rendeltetett. Ez hatalmában vakon bizakodva azt hivé, hogy a' német néptörzsököket, mellyek szabadságokat mindenkor legfőbb javok gyanánt tekintették, át lehet változtatni romai szerkeztetésüekké. Az őt követett nagy sokaságu munkások 's tudósoknak kellett volna az uj rendet divatba hozniok. Hermann ezen időpontot választá igyekezetének végrehajtására; 's elég szerencsés volt az Elbe és Rajna között lakó néptörzsökök majdnem minden fejeit részére hódithatni. Épen ezen idő tájban (Kr. u. 9. évvel) ütött ki Pannoniában 's Dalmatia határain egy közönséges lázadás. Hermann szövetségesei közül Segestes elpártolt, 's felfedezé a' romai vezérnek a' Németek titkos szándékát. Varus azonban nem ügyelt a' figyelmeztetésre, 's Hermann szerencsés volt, kettőzött szorgalma által minden gyanut eltávoztatni és a' Romaiak vigyázékonyságát a' Wezerek nyugtalanságára forditni, mellyet maga Hermann készakarva okozott, hogy a' romai seregeket Németország belsejébe csalhassa. A' majdan segédcsapatok gyanánt szolgálandó német katonaság, határtalan engedelmességet 's megalázódást mutata, 's vezérei, Herrmann szövetséges társai, Varust mindinkább bátorsági vak hiedelembe ringaták. Elsőben csak kisebb lázadások eszközöltettek több távol vidékeken, hogy a' romai helytartó ereje felosztatva meggyengittessék; 's midőn már a' fősereg csak három legioból 's nehány csoportból állott: közönséges lön a' zendülés. Herrmann 's barátai, kik Varus bizodalmát birták 's tanácskozásaiba is befolyással voltak, kettőztetett iparral szinlelék munkálkodási készségeket, erősen sürgetvén, hogy a' zendülők ne várassanak be, hanem megzabolázásokra

sereg indittassék. Hijában ismétlé intéseit Segestes; a' sereg napról napra inkább eltávozott a' Rajnától, 's mindig mélyebben benyomult azon tájékokba, hol már legveszedelmesebb csel készittetett számára. A' Bructerek tartományában, közel Lippe forrásaihoz, mocsárokon 's erdőségeken keresztül tett fárasztó utazás után, egy halmok által körülvett mélységben, 's a' Németektől bekerittetve látá magát a' sereg. Egyszersmind tudtára esett, hogy Hermann, ki az utócsapatot vezérlé, ellenségnek nyilatkoztatta ki magát, 's ő feje a' most kifejlődő ellenséges megtámadtatásnak. Varus látván a' veszélyt, megrohanást parancsola. A' világhóditok bátorsága 's hadfenyitéke csudakat mivelt, de vitézségek csak nyomoruságokat hoszabbithatá. Inségek három napig tartott. Varus nem akará feljül élni meggyaláztatását. Hermann katonái bemocskiták győzödelmeket haszontalan öldökléssel 's kegyetlenkedésekkel. Az ütközet helyét a' régiek Teutoburgi erdő (l. e.) néven nevezik, melly a' monda szerint Detmold kis város közeletében feküdt. Minekutána Hermann, országa szabadságát kivivta, elpusztitá a' Romaiak erősségeit az Elbe, Weser és Rajna mellett, 's a' Németek hadakozási lelkét tökéletesitni igyekezett, ezt tekintvén legjobb védszernek a' Romaiak hóditó politicája ellen. Azonban nem sokára ön polgártársai ellen kellett harczolnia, kik között Segestes is volt, egy hatalmas párt feje, kinek — már egy más herczegnek eljegyezve volt — leányát ő elrabolá. Segestes, a' nemzeti párttól, mellynek feje Herrmann volt, megtámadtatván, Germanicust hivá segitségül, 's a' védelmére sietett Romaiak által megszabadittatott. Az ezeknek kezeibe került foglyok között volt Hermann neje is; ki midőn Germanicusnak bemutattatnék, néma fájdalomba merülve sem könnyeket sem szavakat nem áldozott megszabadulhatásáért. Segestes hazaárulása 's Thusneldas bal esete, uj erőre gyujták Hermann haza-szerető lelkét. Rokona, Inguimar, hires bajnok, gyámolitást igére neki. Germanicus szükségesnek látá a' támadást megelőzni, 's harczait győzödelmesen folytatá. A' negyedik táborozást Drusus vezeté; az Hermannak az Idistavisus térségén a' Weser partjánál történt megveretéséről nevezetes; melly azonban mégis a' Romaiak visszavonulásával végződék. Ennek kezdetekor 's az idistavisusi ütközet előtt, összejövetelt kére Hermann testvérével Flaviussal, ki, valamint ő, a' Romaiaknál neveltetett 's ezekhez hiv maradt. A' beszélgetés romai nyelven folyt, a' Weser egyik partjáról a' másikra által. Hijában igyekezett Henrik, testvérjét a' nemzeti ügy részére megnyerni; katonai érdemrendjeit elvetemedettsége bizonyságjeleinek 's gyalázatos szolgasága zálogainak nevezé, és csak a' közöttök lévő folyam akadályozá a' személyes megtámadást. Flavius az övéi által hátra-, visszavezettetetett. Tiberiusnak Germanicus elleni féltékenysége elősegité ugyan a' szövetségesek ügyét; de csak hamar a' békeség helyre állása után, egymás ellen forditák ezek fegyvereiket. Marbod a' Swevek királya 's a' markomanni birodalom alapitója, a' Saalen és Elbén tul is ki akará terjeszteni hóditásait; de uralkodásvágya Hermannban félemlitő ellenségre talált. Noha Inguimar elpártolt is Hermanntól, 's nem akarván unoka öccse parancsa alatt állani, Marbodhoz szegődék: mégis győztes maradt ezen polgári háboruban, 's mint olly férjfiu, ki nem csak a' külföld igája alól szabaditá fel honosait, hanem a' belső elnyomatás veszélyeit is elháritá, megszerzé magának polgártársai tiszteletét. Az elválasztó ütközet hosszu volt és véres, kimenetele pedig sokáig bizonytalan. Minthogy azonban a' Markomannok királya vonú elsőben vissza seregeit a' csatahelyről, ez tartaték meggyőzetettnek; ki seregei nagy részétől elhagyatva, Csehországba vonult, 's végre Olaszországba futott, hol gyalazatos életet élt. Ha mind azon cselekedetek gondolóra vetetnek, mellyeket Hermann a' szabadság ügyében véghez vitt: alig lehet arról meggyőződni, hogy szándéka lett légyen Germania szabad népeit igába hajtani. Tacitus azonban azt mondja, hogy H. királyi hatalomra vágyván,

ez által ingerlé fel maga ellen polgártársai gyülölségét, 's rokonainak gyilkos cselekedete által végezé életét 37 éves korában. Kevéssel az ő halála előtt, levelet irt a' Celták fejedelme Adgantestes vagyis Adgantestrius, a' tanácshoz, 's Hermann megétetésére ajánlkozott; de készsége nem fogadtatott el. „Tagadhatlan" igy szól Tácitus, „hogy Hermann Germania megszabaditója volt; ő a' Romaiakon nem akkor győzödelmeskedett, midőn már ezek gyengék valának, mint más királyok és hadvezérek, hanem midőn birodalmok hatalmas, és hirek legfényesebb volt. A' szerencse nem mindig kedvezett neki; de mint legyőzetett is tiszteletet gerjeszte a' diadalmaskodóban, ereje 's magaviselete által. Németország ügyeit 12 évig vezérlé polgártársai kivánata szerint, kiknek ő még halála után is tisztelet tárgya maradott." —no—

Hermann, (Thüringeni). Ha az a' winzenburgi Hermann, ki az ugró Lajos után egy ideig thüringeni landgróf volt, de II. Lothar által 1129 méltóságától megfosztatott, nem számláltatik a' szakálos Lajos nemzetségéből származott thüringi landgrófok közé: akkor ez méltán elsőnek neveztethetik. Hermann, IV. avagy vas Lajos fia 's III. Lajos unokája, V. vagyis buzgó Lajos, idősb testvérjének halála után, ki magzat nélkül mult ki, 1192 jutott az országlásra. A' thüringi landgrófok, mint császári helytartók és főbirák, magasabb polczon állottak, mint a' tartomány egyéb grófjai, kik az országos törvényszéknek tagjai voltak, 's a' landgróf fegyverre szólitásának engedelmeskedniek kellett. Azoknak uralkodása alatt Thüringen, Németország legvirágzóbb tartományai közé emelkedett fel, 's magok a' landgrófok is olly tekintetet nyertek, hogy Henriknek egyik fia, Raspe Henrik, II. Fridrikkel vetekedve egy időben császárnak választatnék. Hermann alatt 1193, a' thüringi országos törvényszék négy kerületi székre osztatott fel, mellyek közvetlenül a' mittelhauseni országos törvényszék alá rendeltettek, hol maga a' landgróf személyesen jelen volt. Hermann politicai tekintetben is nyomos szerepet jatszék; 's hathatós rendszabásaival megakadályozá VI. Henrik szándékát, Thüringent elfoglalni. Hasonló elszántsággal 's szerencsével szegezé magát ellene a' mainzi érsek 's a' fuldai apát követeléseinek. Csak azon szerencsétlen háborukban, mellyek Henrik császár halála után Németországot dulták, ingadozott Henrik a' császári koronára vágyó hohenstaufeni Filep és braunschweigi Otto között (1198—1208) 's majd ezzel majd amazzal kötött szövetsége által olly nagy pusztulást vont országára, hogy Nordhausen, Mühlhausen, Saalfeld, Ranis vára és az Orla melléki kerület megszerzése sem pótolhatá ki egészen veszteségét. Minekutána végre Otto egyedül koronáztatott Németország császárjává 's Innocentius pápa reménységének meg nem felelt, ez, Franczia-ország segedelmével, mellynek Otto nevekedő hatalma veszedelmesnek látszott, összegyülekezését eszközlé a' német herczegeknek, melly alkalommal Ottonak császári méltóságától leendő mepfosztatása 's a' siciliai Fridrik választatása javaltatott. Hermann e' végre sok herczeget 's grófot gyüjte össze Naumburgba, hol az emlitett ajánlat valóságos végzés gyanánt megerősittetett. Fridriknek Németországba megérkezése, melly egyszersmind a' hadával ellene indult Ottot is visszavonulásra kinszerité, elháritá Hermannról az azon végzés miatt felibe gyült veszélyt. Fridrik sokat reménylt Hermann gyámolitásától, kinek, midőn ez az 1213 tartatott udvari innepre ment, 500-ad magával lovagolt elibe. Hermann igyekezett ezen bizodalomnak megfelelni 's Németországban szerte utaztakor, nagy szorgalommal hóditá a' még Ottohoz ragaszkodókat Fridrik részére. Fáradozásait sikererülve látá; egy évvel halála előtt (1215), német császárrá koronáztaték (II.) Fridrik. Illy számos foglalatosságai között sem mulasztá el Hermann a' béke mivészeteit ápolni. Élete a' német költészség arany korába esik, 's neve a' dalnokok sorában áll, kiket különös disz gyanánt udvarába fogadott. Midőn uralkodásra jutva, lakását az Eisenach melletti hires Wartburgban vevé, ide

is magával vitte dalnokait. Közülök sok jeles férjfiu örökité Hermann emlékezetét. Mennyire hatott légyen ő ideje költészségére, több bizonyitásból kitetszik. Ő ébreszté Veldecket Aeneisének befejezésére, 's halberstadti Albrechtet Ovid metamorphosisának leforditására. Hermann fiai és leányai is kedvelék 's gyakorlák a' költészséget. Raspe Hermann versekben forditatá le németre a' Bibliát; leány-testvére Irmengarda pedig az anhalti udvarhoz vivé át a' német költészség izletét. Hermann nemzetsége fejedelmi házáról, mellyben a' költői szép mivészség tisztelve ápolgattaték, Németország később koru verselői sem feledkeztek el; munkáikban annak némelly tagjait magasztalák. 54.

Hermann (János Gottfried Jakab), egy a' most élő legnagyobb criticus nyelvtudósok közül. Anyavárosa Leipzig, hol ő 1772 Nov. 28. szül. Jó oktatás korán kifejté hajlandóságát a' classica literatura iránt, 's már 1786 elkezdé academiai tanulását, a' hires Reiz igazgatósága alatt. Ez, neki egyszersmind rokona, alapos oktatása által a' görög és latin nyelvben, leghatalmasban hatott a' derék ifju kimivelésére, a' ki egyébiránt Leipzigban és Jenában philosophiai és mathematicai studiumokkal gyakorlá esze élességét 's esmereteit a' történetek tanulásával nevelé. Mind ezek mellett is törvényekre volt tulajdonképen szánva, mellyekre ő, a' természetin kivül, legkisebb hajlandóságot sem érze magában. Azonban egyre elhatározottabb lön iránylata a' humanisticum studiumokra. 1794 jogot szerze magának leczkék tartására „*De poëseos generibus*“ irt értekezésének védelmezése által. Midőn 1798 a' philosophia rendkivüles oktatója lenne, e' munkát irá „*Observationes criticae in quosdam locos Aeschyli et Euripidis*“. 1803 rendkivüles oktatója lön az ékesszólásnak a' leipzigi egyetemnél, mellyel 1809 a' poetica is egybe kapcsoltaték. Azonban a' régi Metrica rendszere („*De metris poetarum Graecorum et Romanorum libri* II“, Leipzig, 1796, bővitve e' czim alatt „*Elementa doctrinae metricae*“, Leipzig 1819, kivonatban ugyan ott, 1818, és „*Handbuch der Metrik*“ Leipzig 1798), több régi irók criticus kiadása (Aeschylus, Euripides és Plautus egyes darabjait 's Aristoteles poeticáját adá ki), 's némelly tudós értekezések által („*De emendanda ratione graecae grammaticae*“, Leipzig, 1801, *Epistola de dramate comico satyrico*“) már magára voná a' tudósok figyelmét. Az ő nyelvtudományi leczkéji és görög társasága, mellyből jeles grammatico criticus nyelvtudósok léptek ki, nagyon előmozditák a' leipzigi egyetem virágzását, valamint személyes tulajdonságai mind azok szeretetét 's becsülését megnyerék, kiket hozzá az alapos tudás iránti érzet és egyéb viszonyok közelebb vivének. Iratai közül megnevezzük ezeknek kiadását: „*Vigerus de praecipuis graecae dictionis idiotismis*“, „*Orphica*“ (Leipzig, 1805), *Homer hymnusait* (Leipz. 1806), továbbá e' munkáját: „*Observationes de graecae lingvae dialectis*“ (1807), academiai programmájit „*De dialecto Pindari*“ (1809), „*De usu antistrophicorum in Graecorum tragoediis* (1810), „*De mythologia Graecorum antiquissima*“ (1817), melly értekezés a' már most nyomtatásban is megjelent levelezést szülte Creuzer, a' hires mythographus és ő közötte. Sophocles, Euripides és Aeschylus némelly szomoru játékainak kiadása is bizonyitja azon fáradhatlan szorgalmat, mellyel ezen éles eszü tudós a' classicus régiségekben buvárkodik. Érdemeiért a' király 1815 a' szász kir. polgári érdemrenddel tisztelé meg, a' külföld pedig több tudós társaságba vevé fel. A' hires Parr (l. e.) Sámuel, arany gyürüt hagya neki végintézetében, mint „*the greatest amongst the very graeat critics of the present age*“. Böckh régi feliratokról irt munkájára készitett criticájának történetét ő maga tevé közzé: „*Über Hrn. Prof. Böckhs Behandlung der griechischen Inschriften*“ (Leipzig 1826). Academiai iratai és költeményei öszvegyüjtve illy czim alatt jelentek meg „*Godofr. Hermanni opuscula*“ (3 köt. Leipzig 1827). *opq.*

Hermann oszlopa, l. Irmen oszlopa.

HERMAPHRODITUS (Atlantius is nagyatyjáról Atlasról), Hermes és Aphrodite fija, kiknek neve az övében egyesülve vagyon, a' rege szerint szülőjinek szépségét is egyesitette magában. Nymphák nevelék az idai barlangokban. Betöltvén 15-dik évét, elhagyá hazáját, a' szomszéd országokban járkált minden felé, 's Cariába is mene, hol Salmacis nympha tiszta forrásánál állva, alig láttatva ettől, már is szerettetett. A' hegyke fin nem hallgatá meg a' szép nymphát, ki azonban őt szeretve karolá körül, midőn hullámaiban feredne. De még most is megtagadá a' szerelmestől a' viszonszerelmet. Ez tehát könyörge az isteneknek, hogy egy nap se válassza el őt szerelme tárgyától, 's ezt ő tőle, 's meghallgattaték. Egyesült mind a' kettő teste, melly már most sem férjfi sem asszony nem volt, 's mégis mind a' kettőnek látszott. Az ekként elváltoztatott azt kéré fájdalmában szülőjitől, hogy valaki e' hullámokba száland, valamint ő, férjfiasszony alakkal jöjön ki belőlök. Hires a' Hermaphroditák szép antik szobra a' florenzi nagyherczeg galeriájában. Kevéssel ez előtt Pompejiban is ástak ki egyet. (l. Böttiger,, *Amalthea*"-ja I köt., hol egyszersmind a' Hermaphroditák képeiről 's rokonságáról Bacchussal is vagyon szó. Böttiger azt véli, hogy a' Hermaphroditákról való mese, hieroglyphája égy régi, Ásiában keletkezett néphitnek, melly a' nemző és fogamzó okfő egyesülését ábrázolja.) *opq.*

HERNBSTÄDT (Sigmond Fridrik), doctor, kir. porosz titk. tan. fő orvosi tanácsnok, a' veres sas és a' belga oroszlán rend vitéze, a' tudom. kir. academiájának tagja, a' berlini egyetemben a' chemiának és technologiának tanitója, a' kir általános hadi oskolában chemiát, a' hadi academiában orvoslást és sebészetet tanitó stb. szül. Erfurtban April 14. 1760. Otthon kezde tanulni, hon végzé a' gymnasiumot és egyetemet, melly utolsóban a' gyógytudományokhoz fogott. Tromsdorf az elemtudományt kedvelteté meg vele, mellyben olly hamar tön előmenetelt, hogy Viegleb Langensalzában meghalván, ő mint tanitó léphete fel helyébe. Itt alkalma volt a' chemiai gyakorlatokra, valamint a' gyógyszertudomány elméletére és gyakorlatára. Azután Hamburgban gyógyszertároskodott. Innét Berlinbe ment 's a' megholt Rore Valentin szertárának igazgatója lön. Itt a' gyógysebészeti collegiumnál tovább tanult. 1786-ban tudományos utat tön a' Harzban, 's a' szász Érczhegyeken, 's tudományos esmeretségeket szerze Göttingában, Hallában, Leipzigben, Freibergben. Visszatérvén 1777-ben gyógygyakorlást folytata Berlinben 's physicát, chemiát, technologiát 's szertudományt tanitgatva táplálá magát. 1791-ben az elem és szertudomány rendes tanitójává lett az akkori gyógysebészeti collegiumnál, 's egyszersmind igazgatójává a' kir. udvari gyógyszertárnak. Ez időtől fogva lett az, a' minek mindjárt eleinte emlitettük. Sok irása van a' chemiáról (p. o. ,,*Elemente der theoretischen und practischen Chemie für Militairpersonen*"), miv, gyógyszertudományról, agronomiából, gazdasági kézimivekről; nem különben vannak ide czélzó fordításai idegen nyelvekből. —*j—a.*

HERMELIN (Sámuel Gusztáv, báró), kir. svéd bányász tanácsnok, az éjszaki csillag vitéze, a' tudom. kir. academiájának tagja, szül. April 4. 1744. Upsalában tanult, különösen bányászságot, azután a' bánya collegium szolgálatjába lépett 's 1781-ben bányász tanácsnokká nevezteték. Német és francziaországi, éjszakamerikai 's angolhoni utazásai azon szándokot költék fel benne, hogy a' svéd földleirást és statisticát tökéletesitse. Ön költségén tetetett észrevételeket és visgálatokat Nyugotbothniában és Laplandban. A' svéd hazafiak között kevés találtatik, ki olly nagy áldozattal lett volna a' haza és tudományok iránt, mint ő. A' lapponiai széleken Portugalliához hasonló nagyságu földre varázsolt életet, gyarmatokat szálitva oda és vasbányákat is miveltetve. A' literaturában halhatatlan nevet nyert Svecia és Finnland atlása által, mellyet a' legnagyobb feláldozás mellett hajta végre. Illy czélokra (szentekre) költé el a' nemes ember vagyonát 's maga szegénységben halt meg Mart.

4. 1820, 76 esztendős korában. Az 1800-ki országgyülésen emlékpenzt verete neki a' svéd nemesség. XIII. Károly az éjszaki csillag rendjével ajándékozá meg. Az 1818-ki országgyülés évpénzt rendele neki, megesmerve hasonlithatatlan érdemeit a' hazára nézve. Ő elfogadta. Értekezései többnyire a' tudom. svéd academiájának irásiban jöttek ki. Földabroszit az uralkodás vette meg 1824-ben. —*j—a.*

Hermenevtica (görögből (megfejteni, magyarázni) azon tudományt jeleli, melly a' magyarázás mesterség elveit adja elő. Illy általányos theoria az alkalmazott (aplicata) logicának egy részét teszi. E' szóval élés rendszerint csak a' sz. irás magyarázására korlátoltatik. A' Hermenevtica az exegesishez olly viszonyban áll, mint a' theoria a' praxishoz. —*cs.*

Hermes, l. Mercurius.

Hermesek-nek mondatnak minden olly fejek, mellyek négyszegü kőre helyeztetnek. Ugy látszik, neveket Hermestől (Mercur) kölcsönzék, kinek képe eleinte leginkább igy készitteték 's az utak mellett felállittaték. Később a' Hermes szó, minden e' nemü szobrok kifejezésére használtatott. Ha Hermes fejével egy Athené vagy Minerva, Hercules vagy Eros, összeköttetésbe hozatott, vagy ha ezeknek csak feje helyeztetett is egy illy négyszegü kőlábra, az oszlop Hermathenének, Hermeraklaenek, Hermerotesnek mondatott. Az e' nemü képszobrok, a' görög szobrászatnak első zsengéi valának, melly eleinte csupán csak egy, négyszegü kőlábat vagyis oszlopot állita fel istenkép gyanánt, mellyre később kerekdedre faragott főt helyeze. Ezen idom a' mivészség legvirágzóbb időszakaszában is megtartaték, 's az izléshez alkalmazva szépitteték. Illy szobor Athenében majdnem minden ház előtt, minden nyilvános helyen 's utak mellett állittaték fel. Gyakran felékesitteték koszorukkal, mellyeket ha ki elvitt vagy megszaggatott, mint a' szentnek megfertőztetője, lakolt tettéért. A' Romaiaknál ezen Hermesek Terminiknek neveztettek, a' határistentől, Terminustól, minthogy az országutak mellett mértföldkövek gyanánt állottak. De nem csupán istenek és hősök fejei, hanem kormányfiaké, bölcseké, költőké és szónokoké is állittattak illyen oszlopokra, — a' hely kivánata szerint, a' hova ezek helyeztettek. Néha csak a' fő, néha az és a' mely faragtattak ki, többnyire meztelen és lerajzolás nélkül. 54.

Hermes Trismegistus, históriai név, bizonyosat róla nem tudunk. Az Egyiptomiak és Phönicziaiak a' betüirás és minden hasznos esmeretek és tudományok feltalálóját istenesiték alatta. Az Egyiptomiak Thot, Taaut, Thoyt vagy Thent névvel is nevezték, és mint jótékony istenséget Osirissel és Isissel, kikkel egy időben élt, hasonló tiszteletben tartották. Diodor szerint a' nagy Osirisnek barátja 's tanácsadójá volt, ő találta fel az első irásjegyeket, grammaticát, astronomiát, számvetést, földmérést, hangászságot, orvosi tudományt; az Egyiptomiak nyelvét kipallérozta, első törvényhozójok 's vallási szokásaik elrendelője volt, első plántálta az olajfát, tanitotta a' testi gyakorlásokat, 's az életet füszerező tánczot. Sanchuniaton, Manetho és Plutarch hasonlóan emlékeznek bölcseségéről. De mind ezen adatok olly hijányosok, hogy sem az időt 's helyet vagy hogy élt-e, alaposan meghatározni nem lehet. Tudományját az utó világgal közölhetés végett kő oszlopokba véste, melly oszlopokból meritették Pythagoras és Plato esmereteiket. Később ezen oszlopok foglalatját különös könyvbe jegyzék fel, 's majd számtalan Hermes nevét viselő könyvek jöttek világ eleibe. Kiváltképen az alexandriai oskola, a' magiáról, theosophiáról, alchymiáról 's egyebekről való alaptalan álmadozásait az ő nevével bélyegezé. Ide tartoznak a' még található Poemander és Asclepius (Lond. 1628) czimü munkák. *r.*

Hermes (János Auguszt), szül. Magdeburgban Aug. 24. 1736. Protestans theologus volt; élete, tanitásai és irásai által igazi keresztény morált terjesztett, 's mint előmozditója a' türelemnek és felvilágoso-

dásnak olly említést érdemel, mint Spalding, Teller, Jerusalem, Sack és egyebek. Oskoláinak 's predikátori hivatalának első éveiben a' szoros pietisticus rendszerrel tartott, de 1765 olta, midőn Wahrenben prépositta lön, mély megfontolás után elállott tőle 's tanításaiban, irásaiban tiszta nézeteket kezde dogmai tárgyakról terjeszteni. A' vallást ugy tekinté, mint mind inkább tökéletesedni képes cselekvő bölcseséget, nem pedig mint korlátos állitmányokból öszvetett rendszert. Ezen kérdés feletti vizsgálatjáért „valljon Krisztus eleget tett-e a' bünök ideigleni büntetéséért" a' mecklenburgi consistorium kérdőre vonta. Később Jerichauban lőn predikátorrá 's inspectorrá. A' burkus fejedelemasszony Amália Dittfurtban 's nem sokára Quedlinburgban főpredikátorrá 's consistorialis tanácsnokká nevezte ki. Itt irta vallás kézikönyve czimü munkáját. 1800-ban a' consistoriumnak első tanácsnoka 's fő udvari predikátor lett. 1821-ben lemondott hivataláról 's elhunyt Jan. 6. 1822, 86 évében. *r.*

Hermes (János Timotheus), egy tisztán gondolkodó, sok nyelveket tudó theologus, szül. 1738. Pomeraniában Petznick nevü helységben. Először házi nevelést kapott szüleinél, később a' stargardi gymnasiumban tanult. Innen Königsbergbe ment, hol Kantot és Arnoldot hallgatta; azután Danzigba utazott 's onnan Berlinbe, hol Wilkes Fanny nevü románját kiadta, 's a' brandenburgi nemesi academiánál tanító lett; később Sileziában Lübenben tábori pap, azután az anhalti herczegnél udvari pap lön; innen 1772. Boroszlóba ment, 's ott különbféle papi hivatalokat folytatván, superintendens lett. Esmeretes még egy más románja is „Sophia utazása" czim alatt, melly két románja abban az időben köz kedvességet talált, 's az irónak német Richardson nevet szerzett. *K.*

Hermeticai mesterség, l. Alchymia.

Hermione, Menelausnak és Helenának egyetlen leánya. Atyja Pyrrhusnak vagy Neoptolemusnak, Achilles fijának igérte, mégis Orestesnek lön nejévé, 's szülé Tasimenust. Azután Diomedessel kelt öszve, 's vele együtt halhatatlanságra jutott. *r.*

Hermitage, egy a' legjobb és tüzesebb franczia-országi borok közül, a' Rajna mellékén Valence és Valière közt termesztetik. A' veres vagy piros szinüek is nagyon jók. Elneveztetésére egy szarándok hegy, (mellynek neve franczián Eremitage) adott okot, melly Tain faluval általellenben fekszik. *K.*

Hermode, l. Éjszaki Mythologia.

Hernád, tetemes nagyságu folyó felső Magyarországban, melly a' Gömör és Szepesvármegyét határzó Királyhegy éjszaki oldalából ered, 's azon megyéknek egy részén keresztül folyván, Kassa mellett Abaujba jön be. Több folyamokkal, névszerint a' Tarczával, Olsvával, Szártossal 'sat. egyesülvén, a' Sajóba, 's ezzel együtt Zemplénvármegyében, Körömön alól a' Tiszába ömlik. Iglótól fogva hajókázható, ámbár még csak talpakat is igen ritkán szemlélhetni rajta alá szállittatni. 54.

Hernia, l. Sérvés.

Hero, Venus istenasszony papnéja, Sestosban a' thracziai parton, kinek Leanderrel, a' Hellespont tulsó felén Abydosban lakott ifjuval volt szerelmes történetei, Musäus költeményében adatnak elő. Egy innepen, melly Venus és Adonis tiszteletére szenteltetett Sestosban, 's mellyre Abydos lakosai is által szoktak volt jönni, láták egymást Hero és Leander, 's a' legforróbb kölcsönös szerelemre gyultak. Az éj kedvező homályában belopódzék Leander a' templomba, 's megvallá győzhetetlen szenvedélyét a' piruló szüznek, 's viszonos hajlandóságáért esdekelt. Összekeléseknek Hero állapotja 's helyezete és szüleinek megegyezése állt ellene. De a' szerelmes ifjut nem ijesztek vissza ezen nehézségek. Éjenként általuszott Herohoz, a' Hellesponton keresztül; vezérfénye, egy a' toronyra kitüzött égő fáklya volt. Leander, éji látogatásait téli zivataros szélveszekben is folytatá, 's illy alkalommal egykor,

minden erejétől megfosztva, a' küzdő habok áldozatja lön, mellyek által a' torony alapjához kivetteték, hol Hero már félelem 's szorongatások között várta jövetelét. A' szüz elborzadt e' rémitő látványon, 's nem birván fájdalmaival, leszökött kedvese hideg teteméhez, mellyet átkarolva hunyt el élete. 54.

Herodes, négy zsidó kormányzónak neve, kik közt legjelesebba' nagy Herodes. Atyja volt Antipater az Edomitai. Született Ascalonban Kr. e. 71 évvel. 25 esztendős korában elnyerte csalárdsággal 's kegyetlenséggel Judaea kormányját. Okossága, vitézsége, szeretete a' szép mesterségek iránt, a' többi zsidó királyok felett szint annyira kitüntetik mint gyanakodó kegyetlensége, 's könnyen hivősége. Noha jóságot 's vallásosságot szinlett, szivében soha sem lakott igaz vallasi érzés 's emberszeretet, 's kormányja egyáltaljan ellensége volt a' papságnak 's önkényes. Leginkább nénje Salome csábitotta el. Feleségét Marianet, sógorát Aristobult 's ennek anyját Alexandrát, az öreg fejedelmet Hircánt 's tulajdon fiai közül hármat megöletett. Ámbár a' Zsidók gyülölték, 's a' romai polgári haboruk veszéllyel fenyegették: megtartotta thronusát, mindenkor a' győző párt fejének hódolván. Augustus nevelte tartományjait Trachonitis, Auranitis, Batanäa és Zenodoe földjével. Az ő idejében szül. Krisztus. Herodes a' jerusálemi templomot pompásabban felépittette. fővárosát szép épületekkel diszesitette, 's a' városok számát nevelte. Mint katona és hódoló is hirt nevet szerzett. Az Arabokat 's vezérjeket Aretast megverte, és meggyőzte a' syriai arab rablókat. Meghalt kormányjának 34-ik vagy 37-ik évében, öt napra fija megöletése után. r.

Herodes (Tiberius Claudius), Atticus, szülő földjéről Marathonról gyakran Marathonius, szintolly jeles törzsökös nemes származása — mert nemzetségét Cecropsig vitték fel — mint gazdag öröksége 's finom pallérozottsága által, szül. Hadrianus idejében. 's az Antoninusok alatt országos hivatalokat viselt, név szerint Kr. u. 143 Athené eponymossának neveztetett ki, és hihető, 180 után halt meg. Egy már Pausaniastól nagyságáért, szépségéért minden hasonlóknál többre becsült odeumnak romladéka, maradványja azon számos épületeknek, ferdőknek, vizvezetéseknek, szobroknak, mellyekkel Herodes Atticus Görögországot, Ásiát és Italiát ékesitette. Azon dicső odeum romai születésü felesége Annia Regilla emlékezetére, kinek halálát illetlen bánásával siettetni vádoltatott, vala szentelve. Más helyet az appiai utnál, három migliára Romától, hasonló czélra rendelt. Messze kiterjedő kert vala ez, hol sok templom 's nemzetségének sirboltja volt. Herodes gyásza Regilláért, melly alig volt ment minden szemrehányásoktól, különösekben mutatkozék. Házának is kelle fájdalmában részesülni; ez okból minden benne lévő derült szint homályos lesbusi márvánnyal boritatott be. Herodes ékesszólási tehetségének, melly neki a' „Hellenek nyelve, 's az ékesszólás királyja" hizelékeny nevet szerzé, csak egy próbája, „a' státusról" irt munkája maradt meg, de ez azon régi állitásnak, hogy beszédjének ezüst folyama arany fövenyen önté el magát, nem igen felel meg. r.

Herodian, görög történetiró, Romában nyilvános hivatalokat viselt, K. u. 238-ban kellett élnie, mivel görög nyelven irt historiáját, melly Antonius halálával kezdődik, ezzel az esztendővel zárja be. Nyolcz könyvből áll és noha időszaki adatok nélkül, szabadon, hiven, tiszta 's méltóságos nyelven vagyon irva. Kiadta nagyobb formában Irmisch (Leipzig 1789 — 1805) kisebben Wolf (Halle 1792) 's Immanuel Becker (Berlin 1826). r.

Herodotus, legrégibb görög historiairó, szül. Cariában, Halicarnassusban, a' 73. Olympias negyedik esztendejében (484 Kr. sz. e.) Közönségesen historia atyjának nevezik, minthogy a' historiai jobb irásmódot ő kezdette meg. Olvasván a' régibb történetirókat, mint maga beszéli, vágyott országokat látni, különösen Egyiptomot, melly régiségeiről és belső szerkeztetéséről mindig nagy hirben volt. Szabad lévén

épen akkor az Egyiptomba menetel az idegeneknek is, használta ez alkalmatosságot Herodotus, 's utazásában mindenre kiterjesztette figyelmét. Nem elégedvén meg a' helyek csupa esmerésével, a' földnek terméseire, népek szokásaira, életek módjára, vallására, belső 's külső történeteire nagy figyelemmel volt, 's mondhatni, sem előtte sem utána hivebb számadást utazásairól egy iró sem adott. Historiájának második könyve, melly Egyiptom leirásával foglalatoskodik, ma is legbecsesebb és gazdagabb kincs a' régi Egyiptom történeteinek és földleirásának megesmerésére. Egyiptomból Lybiába ment, mellyről hasonlóképen hasznos tudósitásokat közöl. Volt Tyrusban, megjárta Palaestina partjait, a' gazdag Babylont, Colchist, Scythiának rengeteg pusztáit, meglátogatta a' Getákat, Thraciát, Macedoniát, 's Epiruson keresztül visszatért Görögországba. Hazájában azonban, hol Lygdamis az uralkodást erőszakkal kezébe vette, és kegyetlenkedett, nem lelvén meg kivánt nyugodalmát, félre vonta magát Samos szigetébe, 's historiájának első könyveit itt dolgozta ki magánosságban, az ioniai beszédmódban, melly szokott beszédmód volt Samosban. Azonban nem felejthetvén el hazája szomoru sorsát, több másokkal titkon öszveszövetkezett, 's visszamenvén Halicarnassusba, munkás volt Lygdamis megbuktatásában, mellyel semmit sem használt hazafi társainak, mert az azután felállitott aristocratia még szenvedhetetlenebb volt. Ezen megszomorodván Görögországba ment, hol épen ékkor a' 81 olympiast innepleték, 's ő az olympiai nagy gyülekezet előtt mindeneknek bámultára és elragadtatására felolvasott nehány czikkelyt historiájából, nevezetesen a' szabadság győzödelméről a' Persák ellen, 's ez által egész Görögországban elhiresedett. A' még csak 15 esztendős Thucydidesnek könyekben lábbadtak szemei az olvasáskor. Herodotus észrevévén annak nemes tüzét, már akkor megjövendölte Th. atyjának, hogy fija egykor nagyra menend a' historiairásban. — A' kőz tetszés által még inkább serkentetvén Herodotus, 12 esztendőt forditott még historiája bevégzésére. Bentazta ujra Görögország minden tájékait, a' levéltárokat, emlékjeleket szorgosan megvizsgálta mindenütt, kérdezősködött, és semmit el nem mulasztott, hogy minél hitelesebb és tökéletesebb formába öntse historiáját. Befejezvén ezt 12 esztendő mulva, felolvasta a' panathenaeai innep alkalmával, a' midőn Athené városa tiz talentummal megajándékozta (444 Kr. e.). Megholt nagy öregségben Olaszországban, Thuriumban, hova az Athenétől kiküldött teleppel elutazott ujabb vizsgálatok tétele végett. Historiáját kilencz könyvre osztotta fel, mellyeket már régen a' 9 Musák szerint neveztek el. Herodotus neve alatt birjuk még Homerus életirását is, mellyben becses esmeretek közöltetnek, de a' criticusok nem tartják Herodotus munkájának. Legjobb kiadásai Herodotus historiájának: Wesselingé (Amsterdam 1763 fol.), és Schweighauseré (Strassburg, 1816 hat darab 8). Német nyelvre forditották Jacobi, Lange, Degen. *Kállay.*

Herosi az, mi valamelly nemzetnek (leginkább a' görögnek) erős hős időkorába tartozik 's arra emlékeztet. A' Görögöknek nagy mivelődásai e' korba valók, és még most is herosi szomoru játéknak, operának nevezzük azon darabot, mellynek tárgya ezen regényes hős időkorból vagyon kölcsönözve. Szoros értelemben herosi azon nagy cselekvő erő, melly minden veszélyek daczára nagy és nemes czélra törekszik. Innen a' heroismus tettből áll, gondolatokat pedig, csak a' mennyire herosi cselekedetekre vezérelnek, lehet herosiaknak nevezni. A' herosinak fő bélyege a' fenség, és ezen érzetet kell a' mesterség (névszerint a' költés és muzsika) azon miveinek ébreszteni, mellyek a' herosi névre számot tartanak. *r.*

Hérosok, Vitézek, Erősek, voltak a' Görögöknél az előkornak mindennvitézség, bátorság, erő és tudomány által kitünő férjfiai. Felsőbb lények ek tartván őket, az istenekig emelték, kik és az emberek között közép valóságot formáltak. Félisteneknek tartották őket, mint a' kiknek

halandó részek elenyészett, isteni részek pedig az istenekhez szált. Az illy nemü félisten vitézek neveztetnek a' mythusi nyelven kiváltképen herosoknak. A' görög heros világban, melly a' Heraclidák Peloponnesusba rohanásokkal (1120 Kr. e.) végződik és a' réz időkorról a' vas időre való általmenetelt teszi, következő törzsökök vagynak: 1) Prometheidák Prometheustól, vagy Deucalionidák Deucaliontól; 2) Inachidák Inachustól; 3) Agenoridák Agenortól; 4) Danaidák Danaustól; 5) Pelopidák vagy Tantalidák Pelopstól vagy Tantalustól; 6) Cecropidák Cecropstól. Egyes nemzetségek, mint p. o. az Aeacidák, Persidák, Atridák, Heraclidák, egyik vagy másik nagyobb törzsökhöz tartoznak. Ezen vitézeknek időszaka, kora a' romántos heroismusnak, kalandoknak és emberi csudatéteknek. Ezen időt két dicső cselekedet szerint két szakaszra lehet osztani, és benne az Argonauták előtti és utáni herosokat megkülönböztetni. Az utóbbiak között legjelesebbek a' trójai háboru hősei. A' régibbek a' későbbiek felett kitünnek, kik legalább az ő időkorokban nem mindjárt látszottak annak, mit bennek az utóvilág látott. Azon rész, melly a' képzelő tehetségé a' regében volt, a' távolban kevéssé volt korlátolva; a' jelen pedig csak nem egészen eltörlé; innen a' herosi világ is tulajdonképen ott megszünik, hol a' költeményt történet váltja fel. Midőn ezen későbbi herosok is az idő által messze távolba idéztetve, a' költői világban fenmaradtak, szinte istenekhez hasonló alkatoknak tartattak, de alig nyert közülök egy is olly közönséges tiszteltetést, mint az előbbiek. Sem ezeknek sem azoknak, mint az olympusi isteneknek, nagyobb áldozatok nem rendeltettek, hanem csak berkeket szenteltek számokra és sirjaikon libatiokat tettek. Plutarchus szerint a' Görögök holdtöltén tisztelték isteneiket, a' következő napon herosaikat. Lakások holtok után különböző volt. Néhányan, mint Bacchus, Hercules, Pollux és mások az örökké igazgató istenek várába mentek; mások a' boldogok szigetein laktak, mások a' csillagos égen fénylettek. De ezen előterjesztéseken is sokat változtatott a' későbbi idő. Egyébiránt mik a' Görögöknél **herosok**, ugyan azok a' Romaiaknál **laresek** voltak. *r.*

Heroide, lyrai költemény levél formában, mellyben egy hős vagy hősné különös állapotja érzeteit más személy költeményjével vagy történetével közli, p. o. Penelope ir a' hoszasan elmaradt Ulyssesnek. Innen ugy lehet tekinteni, mint monologot az élet elválasztó szempontjaiban. Ovidius szerzője ezen költés nemének, 's az ő példányai szerint némelly theoreticusok a' Heroidát az Elegiához tartozni állitották. Noha gyakran a' benne előforduló tárgy és személy szerint lágyabb elegiai érzetet lehelhet, mindazáltal szinte magasabb tragicus hangon is fejezheti ki magát, 's illy hangon beszél Popenál Heloise Abelardhoz. A' Franczióknál az illy nemü költeményben jelesek: Colardeau, Blin de St. More, Dorat, Pezay Laharpe; a' Németeknél Wieland; honi iróink közt Czuczor.

Herold. A' herold tisztje szintolly régi, mint a' papoké; találtatik az ó és uj világ minden népeinél, 's a' mi szólakozóink (parlamentaire) nem egyebek hadi heroldoknál. A' heroldok, valamint minden időben és mindenütt, ugy ma is, sérthetlenség characterével birnak, 's némelly innepélyek alkalmával saját öltözet és attributumokkal szoknak ma is, mint régenten, megkülönböztetni. A' Romaiaknál 3 fő osztályjok volt: békeheroldok (caduceatores), kik a' Görögöknél is divatoztak, κηρυξ név alatt; had- és békeheroldok (feciales), 's felsőségi kormányszékek heroldjai (praecones). A' Romaiak tulajdonképi békeheroldja bizonyos növényeket (verbena, például: myrtust, olajfát, rozmaringot 'sat.) vittek kezekben tisztjek jelképéül 's bátorságok végett; a' Görögökéi ellenben borostyán vagy olajfa pálczát (**Caduceus**, l. e.) Az Athenéiek heroldja ezen kigyós pálcza helyett, pamuttal körültekert 's mindenféle gyümölcsel ékesitett békeágat (εἰρεσιωνη) vitt magával; 's ez más foglalatosságot (még a' szakács és pohárnokét is) tartozott teljesiteni; görög neve Ceryx volt, mellyet Ceryxtől (Mercur és Pandrosos, Cecrops leánya

fijától) veve, kinek maradékai voltak főképen heroldok az Athenéieknél; a' Lacedaemoniaknál ellenben csak Talthybiusnak, Agamemnon istenként tisztelt heroldjának maradékai használtattak ezen tisztségre. A' Fecialesek — egy, Numa-alapitotta 20 tagu collegium — egyszersmind diplomaticai characterrel is birtak, mert az ő munkálódások mindenre kiterjedt, a' mi csak hadizenésre 's alkudozásokra vonatkozott. Elhatároztatván a' háboru, ők ezt mindig innepélyesen nyilatkoztatták ki. Midőn Roma valamelly néptől megsértetettnek vélé magát, egy Fecialis által kivána elégtételt; 's ha ez 33 nap alatt nem adatott, ujra megjelent a' Fecialis az ellenség határszélén, 's elégetett nyelü véres láncsát vetvén annak birtokába, innepélyes formák által teljesité a' hadizenést (clarigatio). Midőn Roma határai egyre terjedtenek, akkor ezen czerimonia a' város előtt egy mezőn (ager hostilis) hajtatott végre. A' Fecialisek is hordozák ama' szent növényeket (verbena), de nem kezekben, hanem koszoru gyanánt homlokokon; 's ezen kivül, ha békekötés végett küldetének valahová, kovát is vittenek magokkal. A' praecok a' néphez intézett minden hirdetésekre, az isteni tiszteletnél, a' comitiákban, nyilvános árrveréseknél, törvényes kihallgatásnál, a' senatusban, a' törvények kihirdetésénél — mellyeket nekik kelle felolvasni, — továbbá innepélyes temetéseknél, nézö és viadal játékoknál, a' seregnél, ha ehez a' fővezér szólni akart, kivégzésnél, 's általjában minden nyilvános gyüléseknél használtattak. *opq.*

HERON LAPTÁJA, egy kicsiny hydraulicai gépely vagy masina, mellynek az alexandriai Hero volt feltalálója. Áll egy rézgolyóból, mellybe egy cső függőlegesen (perdendiculariter) van béeresztve, 's hozzá ragasztva, ugy hogy végével majd csak nem a' golyó alját éri, a' golyóból kiérő végét pedig egy kakassal be lehet zárni. Ha már ezen golyóból kiveszik a' levegőt, p. o. kiszivás által, 's a' kakassal bezárják a' csőt, azután viz alá eresztvén a' golyót, kinyitják a' kakast, a' külső levegő nyomása annyi vizet hajt a' golyóba, a' mennyi a' még abban benmaradt levegőt egyenlő sürüvé teszi a' külső levegővel. Mikor ez megesett, szájjal vagy más módon ujra több levegőt eresztenek a' golyóba, 's a' kakassal ujra be zárják a' csőt addig, mig azt a' viz szinén felül emelik, a' mikor azután a' beszorult sok levegő sugár formában taszitja ki a' vizet a' golyóból, melly mind addig nyomul a' csőn ki felé, mig a' belső levegő viszont egyenlő sulyirányba jő a' külső levegővel. A' heroni szökő kutnak tüneményei mind ezen az alapon nyugosznak.

HEROSTRATUS, máskép Eratostratus, ephesusi polgár, neve örökösitése végett arra az őrült szándékra vetemedett, hogy Ephesus városa és kikötőhelye közt lévő pompás Diana-templomot felgyujtsa. Ezen fényes épületnek csak négy falai és néhány oszlopai maradtak meg, teteje 's belső ékességei egészen elpusztultak. Illy gonosz tettéért kinos halállal lakolt. A' Joniaiak népgyülekezete továbbá azt rendelte, hogy neve örök feledékenységbe menjen; de épen ezen rendelés tartá fel emlékezetét, valamint Theopompus történetiró Görögország történetében Herostratus kivánságát teljesitette. Az égés esztendejének éjjele történetből ugyan az volt, mellyen nagy Sándor született. *r.*

HERRERA (Hernando de), spanyol költő, szül. Sevillában 1516. körül, papi hivatalra adta magát 's meghalt 1595 felé. Környülményeiről egyebet nem tudni; költői érdemét a' vele egy időbeliek olly élénken érezték, hogy őt megkülönböztetve divino-nak nevezték; melly annyival nagyobb megtiszteltetés volt reá nézve, mivel a' legjelesebb költők vetekedtek vele az elsőségért. A' görög, romai, olasz litteratura által kipallérozva volt 's egyszersmind minden tudományokban jártas, 's még a' mathesisben is nevezetes előmenetelt tett. Többek költeményei közül eroticus foglalatuak és szelid érzetek által vonszók; ellenben odáiban magas lelkesedés uralkodik. Némelly poetai munkái, mellyekről a'

vele egy időbéliek emlékeznek, sohasem jelentek meg 's ugy látszik, elvesztek. Némelly historiai munkákat is irt. *r.*

Herrera (Antonio), a' spanyol történetirók között legjelesebb, szül. 1559; atyjának Tordesillas volt a' neve, de ezen nevet felcserélte anyjáéval. Hosszasb ideig volt Vespasian Gonzaganak, a' nápolyi vicekirálynak titoknoka, 's később II. Filep két Indiának és Castiliának történetirójává nevezte. Meghalt Madridban Mart. 27. 1624 nem sokára, hogy státustitoknokká neveztetett. Legjelesebb munkája: közönséges historiája a' Castiliaiak viselt dolgainak a' szigeteken és szárazon 1492—1554. Továbbá „Nyugot India leirása" (1601). „Világ historiája II. Filep kormányja alatt." (1584—98) 'sat. *r.*

Herrnhut, helység 120 házzal és 1500 lakossal, saxoniai felső Lausitzban, Löbau és Zittau között, a' Hutberg déli oldalán, a' morva atyafiak által (kik közül Dávid Keresztély Jun. 17. 1722. az első gunyhóhoz az első fát vágta le) az éjszak felőli völgyben fekvő Berthelsdorf nemesi joszág földjére épitve. Az itt lakó mesterembereknek, fabrikásoknak és mivészeknek finom és tartós munkáji mindenfelé becsben vagynak, kiváltképen a' szövetek, papirus, és bőrkészitmények. A' lakások tiszták és kellemesek, az emberek jámborok és józanok; a' legszegényebbnél is rend és tisztaság uralkodik. A' hely fekvése szép, 's méltán a' nyugalmas kegyesség menedékhelye. Jun. 17—19. 1822 innepelte Herrnhut létele első századját. *r.*

Herschel (Frid. Vilhelm), szül. Hanoverában Nov. 15. 1738, hol atyja hangmivész volt. Tőle hasonló életnemre szoritatva 14 esztendős korában egy ezrednél beállott oboistának, és 1757. Londonba ment, magát a' muzsikában tökéletesiteni. Darlington gróf egy a' durhami grófságban felállitott muzsika testnek tette tanitojává. Midőn ez bele tanult, Leedsben telepedett meg mint muzsika mester, honnét Halifaxba ment orgonistának, 's ezt a' helyet a' jobb bath-i orgonista hellyel felcserélte (1766). Angliában minden pillanatot használt a' mathesist egész kiterjedésében tanulni, és Ferguson astronomiai munkájit olvasván, kiváltképen a' csillagvizsgálás szeretete ébredt fel benne. Noha Bathban a' concerteket ő igazgatta 's együtt is játszott, mégis szegény volt magának egy telescopiumot szerezhetni; innét arra a' gondolatra jött, hogy maga próbáljon egyet készitteni, melly neki 1774 annyira sikerült, hogy egy maga készitette őt lábnyi reflector által Saturnus karikáját és Jupiter trabantjait vizsgálhatta. Ezt csak hamar több cső követte; némellyek olly nagyok, millyen a' földön még nem volt. Illy eszközök segitségével sok felfedezéseket 's kiszámitásokat teve. 1780 adta ki a' hold hegyei magasságának kiszámitását; 1781. (Mart. 13.) fedezte fel azon uj planetát, melly most Uranus nevet visel, de ő azt az angol király György tiszteletére György csillagának (Georgium sidus) nevezé. III. György e' felfedezéséért olly állapotba helyezé, hogy csupán a' tudományoknak élhete. Ekkor Sloughba Windsor melletti faluba ment lakni. Leginkább vizsgálá most a' ködcsillagokat és azoknak csoportjait, melly csoportokban 50,000-nél több csillagot lenni mondott. 1787 fedezett fel Uranushoz tartozó négy mellékplanetát, 1790 és 1794 ismét más négyet, miben nagyon segitette egy 1785. elkészült 40 lábnyi h., 4 ½ láb áltmérőjü telescopiuma. Két, Saturnushoz tartozó trabantot is fedezett fel vele. H. általjában az astronomusok előtt épen olly fontos lett az eszközök esmerése és jobbitása (miben testvére egy ügyes mechanicus nagy segitségére volt) mint az égen tett felfedezései által. A' természet tudományjában is éles vizsgáló volt. Ő találta ki, hogy azon külön szinü sugároknak, mellyekre a' nap fejér fényje a' prisma által osztatik, különböző melegitő erejek vagyon. (l. Szintudomány). Piazzi, Olbers és Harding felfedezték planetákat, Cerest, Pallast, Vestát és Junot hasonló szorgalommal vizsgálta, 's áltmerőjöket, mellyet Schröter 1 és 4 secundum között határozott meg, ő egy másodperczny részekre osztá, és ezen égi testek terjuszete felett

éles hypothesiseket állitott. Ő neki köszönjük továbbá a' Saturnus gyürüje 10 óra, 32 percz alatti forgásának fontos felfedezését. Szüntelen törekedett egyes csillagok utját, természetét, kölcsönös helyzetét, mindnyájának irányját a' nagy téjuthoz, csillagcsoportjával, a' legnagyobb lehető távolságot, hová felfegyverkezett szem még láthat, kiszámolni. Egy huga, Carolina (szül. Hanoverában 1743) szorgalmasan segitette a' visgálatokban 's a' vizsgálatok feljegyzésében, ki maga is több üstökös csillagot talált fel, most Hanoverában él, és 1828 a' londoni astronomiai társaságtól arany emlékpénzt nyert. Oxford Herschelt 1786 doctorrá nevezte ki', III. György 1816 Guelf-rend vitézévé. Meghalt 1822. Aug. 25. életének 84 eszt. Összes irásait angolból forditva kiadta prof. Pfaff Erlangenben (Dresda 1826). Negyven lábnyi ugy nevezett óriástelescopiumját, több függőleges tengely körül forduló machinak által minden irányzatban lehet mozgatni. Ezen nagy telescopium által tett vizsgálataiból következteté, hogy a' világosság nem a' napból, hanem a' nap légkörében származott 's formált erősen fénylő phosphorusi felhőkből ered. Arrago felfedezését, hogy a' napsugárok nincsenek polarisálva, megállapitá. Azt is találta, hogy a' veres sugárok annyi meleget adnak, mint a' többi hat összvesen. Holta után a' Bonaparte Lucian által megvett telescopium, a' hozzá tartozó 2178 font nehéz érczcsövel együtt, 4000 fontot nyom. r.

Hertha, Jord, Joard, Hertha, (a' Görögöknél és Romaiaknál Gaea, Tellus, Titaea, Cybele) a' Föld, — egy mesés istenné a' régi scandinaviai mythologiában, mellyet mint teremtő és gondoskodó anyát tiszteltek az Astierek, Longobardok, Reudingerek, Amionok, Angelek, Warnerek 's más német faju nemzetek, kik az Albis vizén tul Warne tájékán és a' balti tenger mellett laktak. Hertha az Éj és Anar leánya volt, Dagurnak vagy a' Napnak anyai részről testvérhuga, Odin-felesége, 's Thornak vagy a' menydörgő istennek szülő anyja, kétség kivül Friggával ugyan azon egy személy. Tisztelték azért, mert azt hitték róla, hogy az emberek sorsát igazgatja, 's azokat néha meg is látogatja. A' napkeleti oczeán valamellyik szigetében egy szent berekben tartották szentségeit. Legsetétebb árnyékban állott a' Herthának szentelt szekér, melly szőnyeggel volt bevonva, 's csak a' felszentelt papnak volt szabad hozzá érnie. Csak a' pap tudhatta, mikor hagyta el Hertha férjének thronusát, 's mikor ült szekerébe, 's illyenkor szolgái két tehenet fogtak abba, 's kisérték a' szentséget a' tartományban. Ekkor az innepek is elkezdődtek, megszüntek a' viaskodások, a' bajnokok letették fegyvereiket, 's mig szekere kerekeinek dörgését hallották, csendes béke uralkodott az őt tisztelő népek közt. Hasonlóképen csak a' szekeret kisérő pap tudta, mikor kivánkozik Hertha ujra menybe felszálni, 's visszavitte őt szekerestől együtt régi szent berkébe, hol a' szekeret a' szőnyeggel 's Herthával a' közel lévő szent tóba huzták, rabokkal megmosatták, kik elvégezvén robotjokat a' tó titkos habjai által elnyelettek. A' bámuló sokaságot szent borzadás járta át a' szerencsétlenek szemléléskor, kik azért, a' mit láttak, életekkel adóztak. Azt hiszik, hogy Rügen szigetben volt ezen Istenné szent berke, hol máig is egy rengeteg bikfaerdőben látszik egy kerek hely, nagy szálu sürü és ag bikfák lombjaitól körül árnyékoltatva, mellynek közepében álló, csaknem fekete vizü tó van. E' helyet a' mai lakosok várszánczuak és vártónak nevezik.

Hertzberg (Ewald Fridrik), porosz királyi cabinetminister, 's a' berlini academia gondviselője, szül. 1725 Sept. 2-kán Lottinban Neustettin mellett, 's megholt 1795 Majus 27-dikén, 70 esztendős korában, midőn csak nem fél századot hazája szolgálatjában töltött el. Tanulta Hálában különösen a' törvények tudományát Böhmer, Ludwig, Schmausz és Wolftól három esztendeig, 's jókor jeleit adta éles elméjének, a' brandenburgi statustörvényről egy értekezést irván oskolai tanulása végeztével, mellynek kinyomtatását azonban a' berlini cabinet nem engedte meg. Nem sokára mégis a' külügyek departementjében szolgálatot ka-

pott, 's a' császárválasztásra mint követségi titoknok küldetett. 1742-ben követségi tanácsos lett, 's II. Fridrik figyelmét, szorgalmas dolgozatai által, különösen magára vonta. Brandenburgnak első megnépesedéséről készült értekezését a' berlini királyi academia koszorura érdemesnek találta; azért academiai taggá és titkos követségi tanácsossá neveztetett ki, melly rangnál fogva a' külső departementben sokszor forgott, 's a' közönséges conferentiákban részt vett. Ebben az időben irta egy nevezetes munkáját Brandenburg tengeri hadi erejéről, afrikai tengerparti birtokáról, és kereskedéséről, nagy Vilhelm Fridrik választó fejedelem idejében, melly birtokot később Vilhelm Fridrik király 1720-ban a' Hollandiaknak eladott. A' dresdai levéltárban találtatott austriai és szász udvari levelezések nyomán nyolcz nap alatt készitette el három nyelven (deákul, németül, francziául) „*Mémoire raisonné*" czim alatt esmeretes nyilatkozását a' berlini udvarnak, (1756) melly hirtelen elterjedt, 's Bécsben egy nap 210,000 példány kelt el belőle. Ezután csak hamar első titkos tanácsos és a' külső departementben statustitoknok lett, 's Fridriknek a' háboruk idejében nagy szolgálatokat tett. A' Muszka és Svéd-országokkal kötött békeség (1762) az ő munkája; a' hubertsburgi egyezés nem különben az, mikor Fridrik jó kedvében igy szólt hizelkedőleg hozzá „Az ur a' békeség dolgát ugy folytatja mint én a' háborut, mind ketten egyedül állunk többekkel szemközt." A' hubertsburgi béke után a' külügyek ministere lett. Lengyelország első felosztásában (1772) részt vett, látván hogy az kikerülhetetlen, 's a' monarchia keleti oldalának megerősitésére szolgál. A' bajor örökösödésről folyt háboru és a' tescheni béke sok foglalatosságot adtak Hertzbergnek, mellyekben, valamint a' Fridrik által később (1785) fel állitott német fejedelmi szövetségben, munkás részt vett. Élete végső napjaiban Fridriknek Sanssouciban mindennapi társalkodója volt, 's meghalván ez a' nagy király, az uj igazgató által fekete sas renddel 's grófi czimmel tiszteltetett meg, 's több fontos dolgok végbevitelével megbizatott, és az academia gondviselőjévé tetetett. Szolgálatjával egyre több érdemeket szerzett, a' hollandi lázadást lecsendesitette, a' reichenbachi egyezésre (1790) utat nyitott, melly mindazáltal nem egészen akaratja szerint ütött ki. Nagy Fridrik emlékezetére egy márvány emlékkövet emeltetett, mellyre a' megkivántató költséghez maga adott ezer tallért, 's mikor azt Schadow elkészitette, a' felállitáskor (1793 Oct. 10.) önmaga tartott innepies beszédet. Hivatalától felmentetését már 1791 kérte, de kérése nem teljesittetett. 1793 és 1794 Lengyelország második felosztása forogván fen, három izben folyamodott a' királyhoz II. Vilhelmhez, ajánlván szolgalatját a' hazafiuság bizonyos tekintetei alatt; de nem kaphatván illő választ, bujában nem sokára megholt. A' berlini tudományos academiának sok hasznos szolgálatokat tett; a' német nyelv és literatura előmenetele különösen szivén feküdt; az academiába derék tudósokat vitt be; nem különben kiterjesztette figyelmét a' falusi oskolák jobb rendbeszedésére, és szorgalmi tekintetben a' selyem mivelésre is, mellynek nagy kedvelője volt. Magaviselete egyszerü volt, különösen szerette a' tudós emberekkel való társalkodást, a' diplomaticai dolgokban nyilt szivvel 's gyakran szabadon is beszélt; melly miatt később a' titkosabb ügyek nem is közöltettek vele. Hogy a' nyilvánosságnak nagy barátja volt, annak nem csak társalkodásában adta jeleit, hanem közhelyen tartott beszédjeiben is, mellyek közt legnevezetesebb az, mellyet II. Vilhelm thronusra léptekor az academia gyülésében tartott, hol a' többek közt ezen értelmes szavakat is mondotta: „Minden ország, mellynek cselekedetei bölcseségen, erőn és igazságon alapulnak, nagyot nyer, ha cselekedetei a' nyilvánosság utján közönséges tudatra hozatnak, melly ut csak olly igazgatásokra nézve veszedelmes, mellyek homályos, elrejtett, alattomos utakon mendegélni szeretnek," 's ezen

szellemben irta egyszer Angelo Fabroninak Pisába: „*recte faciendo neminem timeas.*“ *Kállay.*

Herzogenbusch (Bois- le-Duc, hollandi nyelven Hertogenbosch, és Im Bosch is), megerősitett város a' hollandi királyság éjszakbrabanti tartományában, a' Dommel és Aa öszvefolyásánál, mellyek egyesülvén a' Diest-et képezik, a' greenwichi hossz. 5° 9' 's az éj. sz. 51° 40' alatt, 3770 h. 's 15,000 l. Van benne cathol. püspök, sok gyár, gabonakereskedés, sófőzés, lyceum. Gottfried, brabanti herczeg 1184 veté meg alapját e' fontos hadi állásnak, kiirtatván az itteni erdő egy részét. Oltalommiveit erős falak, 's 7 egymást viszonyosan szárnyékoló bástyázat képezik, leginkább pedig az, hogy az egész tájékot el lehet öntetni. (A' Maestricht felé vivő uj csatornán 16 emelő zsilip van). Védelmére szolgálnak ezeken kivül a' Creve-Coeur, Isabella és st.-Antal erősségek, 's a' 18-dik században épittetett Papenbriel fellegvár. A' városnak 4 kapuja van 's 3 bemenetele a' viz felől. Főegyháza egy a' legszebbek közül egész Németalföldön. Herzogenbusch, melly a' 16-dik században a' vallási háboruk alatt igen sokat szenvedett, 1629 került Hollandhoz. A' Francziák itten 1794 Sept. 14-kén egy angol seregen győzedelmeskedtek. Ugyan azon évben Oct. 9-kén feladá magát H. Pichegrunek; 1814 Jan. pedig porosz tábornok Bülow foglalá el. *opg.*

Hesiodus, Görögország legrégibb költői közül egy, szül. Cumaeban, Kisasiának Aeolia tartományában. Ifju korában elhagyta szülőföldjét, 's Boeotiaban élt Ascraban, a' Helicon alján. Innen nevezik Ascraeusnak. Némellyek szerint az Acarnanusoknál a' jövendölés mesterségét gyakorolta, melly kivált Boeotiában a' költéssel nagy öszvefüggésben volt. Ha, mint némellyek állitják, Heliconon a' Muzsák templomában papi hivatalt viselt, könnyen együtt gyakorolhatá a' költés és jövendölés mesterségét. Öregségében Locrisben lakott, 's két Locrisiektől azon gyanuból, hogy testvérjekkel titkos társalkodásban él, megöletett. Testét tengerbe vetették, 's ezt a' delphinek partra hozták; a' gyilkosok felfedeztetvén megbüntettettek. Ezt mesélik, bizonyosat keveset tudunk róla. Még az is bizonytalan, melly időben élt légyen. Egy monda szerint Chalcisban egyszer Homerussal versenyezett 's a' jutalmat elnyeré. E' szerint ámbár fiatalabb, Homerussal egy időben kelle élnie. Herodotus mind a' kettőt egy korban 's ő előtte 400, tehát Kr. e. 900 esztendővel élni allitja. Herodotus egy munkájában magát a' trojai háboru utáni legközelebbi időszakasz szülöttjének mondja, de azon hely a' critica előtt kétséges. Egy a' mezei gazdaságról, nevelési, házigazdasági, hajózási életbölcseség rendszabásaival egyvelges költeményjéből, mellyet egyedül esmertek el Pausanias szerint a' Boeotiaiak Hesiodusénak, tudunk róla legtöbbet. Ő és testvérje Perses atyjokkal együtt Ascraban laktak, 's földmivelésből és baromtenyésztésből éltek. Atyjok halála után megosztoztak, de a' költőt hamis birák örökségének feléig megcsalták, szint olly birni vágyó mint pazérló testvérjének itélvén azt. Igy tehát meghagyott vagyonával okosan kelle gazdálkodnia, melly is annyira sikerült neki, mintha birtoka épen nem csonkitatott volna meg. Testvérje gazdasága pedig, elmellőzés 's lomhaság által alább szállott, mi azt törvénykezésre 's megvesztegetésre indítá. Ez utóbb emlitett költeményjében költőnket egész kellemetességében meg lehet esmerni. Egyébiránt nem tagadható, hogy annak elrendelésében sok ismétlések vagynak, némellyek Hesiodus időszaka együgyüségére, mások pedig az eredetiképen nem egész költemény későbbi öszvehelyeztetésére mutatók. Az általmenetelek elmellőzése hasonlót tanit. Innét nehéz Hesiodus költői characterét lefesteni. De ha a' halicarnassusi Dionysius róla azt mondja, hogy czélja kellemesség, a' szavak választásában lágyságot kereső, 's dicséretes elrendelésében folyékony; ha őt Vellejus finom lelkünek, énekei gyengéd lágysága által nevezetesnek dicséri; Quintilianus pedig a' kifejezés közép nemében a' koszorut neki adja: alig fog valaki illy itéleteknek ellene

mondani. Ha őt Homerussal összehasonlítjuk, ugy találjuk, hogy a' joniai költőtől Hesiodus különbözik szép epicusi kifejlődések hijjával, a' különbféle összvecsoportositásával, a' didacticushoz való közeledéssel, melyért a' gondolat költeménye felett kitünő, melly gyakran hidegebb 's bádjattabb, mint Homerusé. Ha mind kettőjök poesisét ugy tekintjük, mint korok erkölcsi pallérozódásának emlékét, ugy találjuk, hogy Hesiodus világesmerete Homerusével rokon. Mind ketten megegyeznek a' vétkek 's erények méltánylásában. Hasonló tüzzel sürgetik az igazság gyakorlását, az esküvés szentségét, a' vendégszeretés jogait, a' megbékélést, de csak elegendő elégtétel alatt, félvén Zeus haragjától. Mindazáltal Hesiodusnál az ajándékokra vágyó királyok 's ezeknek hamis itélethozása feletti ismételt panaszok, nem különben az asszonyi nemre gyakori kifakadások, a' polgári szerkeztetés és erkölcsök Homerus utáni állapotjára mutatnak, olly állapotra, millyen az a' herosi királyok uralkodásából a' republicanusra történt áltmenetelkori zavarban lehete. Nevezetesebb kiadásai munkájinak: Dan. Heinsiustól (1603, 4), Robinsontól (Oxford 1737, 4); Lösnertől (Leipzig 1787). Összves költeményit németre fordità Chr. Heinr. Schütze (Hamb. 1797) és J. H. Vosz (Heidelberg 1806). *r.*

Hesperidák, Hesiodus Theogoniájában éj gyermekeinek nevezi őket, mások után Atlas leányai voltak, vagy Zeusé és Themisé, vagy Ketoé és Phorcysé. Ezen éles hangu Hesperidák a' Gorgonokkal áltellenbe és az Atlashoz helyeztetnek. Együttőrzőjök egy Hesiodustól Ladonnak neveztetett sárkány. Apollonius szerint a' Hesperidáknak neve, Hespere, Erytheis és Aegle; Apollodor szerint Aegle, Erytheia. Hestia Arethusa; Lutatius szerint Aegle, Arethusa, Hesperi. Az általok őriztetett arany almák azon menyasszonyi ajándék, mellyet a' Föld Junonak, férjhez menésekor adott, 's mellyek azolta ezen istenasszony kertjében diszeskedtek. Ezen kert pedig Hesiodus szerint egy nyugoti ozeáni szigeten, Pherecydes szerint pedig a' hyperboreasi Atlás aljánál volt. Mint tudva van, Herculesnek (l. e.) tizenegyedik kalandja volt ezen arany almák elhozása. A' hős a' száz fejü és sok hangu sárkányt megölte, a' leányok elszaladtak, vagy Atlas hozzájok ment 's elhozta az almákat. Elég hozzá, Eurysthensnak kezébe kerültek, ki azokat Herculesnek, ez ismét Minervának ajándékozta, ki által előbbi helyekre visszavitettek. Beechey „*Travels in Africa*“-ja szerint a' Hesperidák kertjeit a' mostani Bengazi városnál kell keresni; ez a' Ptolemaeusok Berenicéje, szerinte a' régi Hesperis, Cyrenaicában Pentapolis legnyugotibb városa. A' mestermivek nyomdokit az Arabok elpusztitották, de Bengazi romántos völgyei még egészen hasonlitnak Scylax, Ptolemaeus és Plinius leirásaihoz a' Hesperidák kertjeiről. *r.*

Hesperus, Atlasnak fija vagy testvérje, a' csillagvizsgálásnak barátja volt. Atlastól üzetvén Italiába szaladt, mellyet innen a' régiek Hesperiának is neveznek. A' nép isteni tiszteletet adott neki, 's nevéről a' nyugoti ég legszebb csillagát nevezé, az esthajnalcsillagot, a' Venust. (l. Planéták). Mások szerint Venusnak és Cephalusnak fija volt, 's szépségéért anyja nevét is viselte. *r.*

Hesz (Lajos), zürichi tájfestő, szül. 1760. Atyja, egy mészáros, maga mesterségére nevelte, de hamar kifejlék benne a' mivészetre termett észtehetség. Gesznerrel társalkodása elhatározóbban hatott a' kezdő mivészre, 's H. rövid idő alatt mind otthon, mind külföldön nevet szerzett. 1794 Olaszországot látni vágyása teljesült, de két hónap mulva már ismét a' kedves honba tére, hol mindennapi élelme megszerzése végett, ideje nagyobb részét rézbe etetéssel tölteni kénytelenittetett; 's az ezzel együtt járó ülés, és azon hevesség, mellyel az uj foglalatossághoz kapott, egészségét feldulák. Epehidegben halt meg 1800. Különösen a' roppant Alphegyek valának tanulása tárgyai; vett ugyan fel más tájakat is, de rendesen csak ollyakat, mellyek még leábrázolva nem valának.

Hüség, szorgalmas ábrázolás, harmonia, felséges szinezet, 's az ecset tetszö merészsége bélyegzik képeit. Mestermivei közül emlitendök a' Montblanc, az alpesi reggel, este a' Lago maggioren, a' murgthali alptó, a' Grütli, 's Tell kápolnája. J.

Hesz (Kár.), rézmetsző, a' müncheni mivészacademiánál professor, szül. Darmstadtban 1760, tanult Manheimban és Düsseldorfban, 's legszebb munkáit ez utolsóban készité. Ezek közé tartozik 7 lap Rembrandtnak ugyan annyi festményei után, egy asszonyi társaság Poussin után, a' mennyhemenetel Guido Reni után, különösen pedig Ruben első feleségével. Huzamos évekig Mohn zsebkönyvében (Düsseld.) megjelent lapjai mind a' düsseldorfi képtár legjobb képei után készültek, 's e' nemben a' legjelesbek közé számlálandók. Ujabb időben az „*Urania*" számára is igen kitünő lapokat dolgozott. J.

Hesz (Péter és Henrik), képirók Münchenben, Hesz Károly professornak fiai; atyjok által a' mivészségre neveltetének. Péter szül. Jul. 29. 1792. 's Düsseldorfban, a' természet és élet helyes szemlélése által magát derék táj- és ütközetfestővé képzé. E' czélból Wrede tábori marschal generalstabjával a' Franciák ellen 1813—1815 folyt táborozásokban részt vett, a' legnevezetesb ütközetekben jelen volt, 's azokat tüstént helyben rajzolta. Később meglátogatta Bécset, Olaszországot, és Schweizot. Csataképein (p. o. a' Wrede által Arcis sur Aube mellett vezetett lovasság ostromán) az életet legmélyebb gerjedésében és megrázkódtában, a' hidegebb meggondolással és csenddel ellentételesen hiven ábrázolni érti. Embereiben és állataiban, sőt az ábrázat legkisebb vonásaiban, alkatokban és mozdulatokban ugy bélyegezi az élő természetet, hogy bennek népek és törzsökök, lovaik fajával együtt, teljes sajátságokban megesmerhetők. Ecsetje könnyü és bizonyos, széles, meghatározott, és elmés. Több festményei kőmetszésben jelentek meg. — Henrik szül. Apr. 19. 1798. Düsseldorfban, történetfestő, tanult Münchenben. Szerzeményei többnyire vallásos tartalmuak, egyszerü csendes rendeletüek. A' régi német oskolának nem külsőségeit hanem szellemét tevé tulajdonává. J.

Hesz (Károly Adolf Henrik), első most élő lófestő, szül. Dresdában 1769. 1800-tól a' berlini academia tiszt. tagja; esmeretes ama' nagy festményéről, melly az urali Kozákoknak Csehországon keresztül menetelét ábrázolja; ugy a' lovak tanulására készitett lapjai által (Dresda 1807). Dresdából Bécsbe ment, beutazta Orosz-, Magyar-, és Törökországot, azután Bécsben 1827 kőre metszve kiadá azon természeti nagyságu lófejeket, mellyeket utjában rajzolt. Most egy nagy munkán dolgozik, melly az anyalónak a' külön fajokba áltmenetelét bonczrajzolatokban ábrázolandja. E' végett 1825. Angliába utazott. J.

Hessek. Ezen német néptörzsök, melly a' legrégiebb időkben a' Germanoktól Katnak nevezteték, őstől fogva a' mostani Hessenhonban lakott; de egy része még Kr. e. Németalföldre költözött 's ott Batav nevet nyert. A' már hitelesebb történetirás, Augusztus császár idejében emlékezik rólok. Germanicus, Drusus fia, legyőzte őket, fővárosokat Mattiumot (Marburg) elégeté, 's egy katt herczegleányt 's egy szerzetes papot vitt magával diadalmi innepén. Később a' nagy Frankországhoz tartoztak. A' verduni egyezség után, melly által Németország Frankhontól elválasztaték, frank herczegek által igazgattattak a' Hessek, mignem országok végkép a' német királyok közvetlen uralkodása alá jutott; de története majdnem a 13 század közepéig össze volt elegyedve Thüringenével. Minekutána azonban első Henrik (a' gyermek, II. Henrik brabanti herczegnek 's Sófiának, IV. Lajos thüringi landgróf leányának fia) a' Meiszen házzal volt heves viaskodása után, Hessennek csendes birtokához jutott (1263), ő maga és utódjai birodalmi herczegnek, tartománya pedig birodalmi herczegségnek nyilatkoztatott ki nassaui Adolf király által. I. Henrik landgróf Kasselt választá lakhelyül, 's egy vá-

rat épittete ott magának. Fiai, Otto és János, feloszták halála után az ő tartományait Fel- és Al-Hessenre, de minthogy az utóbbi minden maradék nélkül halt meg, Otto egyedüli ura lett az egésznek. Fia, II. Henrik (az ugynevezett vas, 1328) megszerzé Treffurtot, az itteri uradalom egy részét, Smalkaldnak felét, 's több más birtokot, 's minekutána 100 évnél tovább élt volna, unokájára Hermannra hagyá az országlást, ki, minthogy korábbi rendeltetéséhez képest Parisban 's Prágában a' papi hivatalra készült, közönségesen tudósnak nevezteték. De ez, tartománya számos lovagjai között kevés barátot lelt, 's több szövetkezések képződtek ellene, mellyek közül az ugynevezett csillaglovagoké, az agg férjfi legényeié, a' sólymozóké 'sat. sok bajt szereztek neki. Az akkori — Mainzra nézve folyt romai viszálkodások, háboruba keverék őt ugyan a' nassaui Adolffal, de ellenben megszerzék neki a' Hersfeld apátság feletti védigazságot; megvásárlá egyszersmind a' lisbergi grófság felét 's a' wolkersdorfi uradalmat. Országlásában negyedik fia I. Lajos követé, ki tartományaival még Ziegenhaint és Niddát is egyesité, 's Korvey felett bíróságot, Waldeckre nézve pedig feudalis uralkodást nyert. Négy közül életben maradt fiai II. Lajos és III. Henrik, megoszták az atyai birtokot, 's az első Al-Hesszent nyeré Kassellel együtt, emez pedig Fel-Hessent Marburg városával. Ezen osztály miatt háboru ütött ki közöttök, mellynek az lön következése, hogy Ziegenhain Fel-Hessennel egyesitteték. II. Lajos halála után (1471), ennek két fia I. és II. Vilhelm helyett, III. Henrik vevé át a' gyámsági uralkodást (ki házassága által a' katzenellenbogeni grófságot is Hessenhez kapcsolá). Ennek elhunytával I. Vilhelm kezde uralkodni; de Palaestinából visszatértekor megbódulván, II. Vilhelmre hagyá az országlást, ki III. Henrik fiának III. Vilhelmnek (középsőnek) is utódja lett (1500), minthogy ennek egy alkalommal a' nyaka kitörött. Igy egyesült végre a' sokáig ketté szakasztott Hessen tartomány, mellynek kormányzása 1509 az 5 éves Filepre, (ki később nagylelkünek nevezteték) II. Vilhelm fiára maradt. Ennek kiskorusága alatt az ország elsőben egy nemesekből képzett kormány által igazgattaték; később pedig, minekutána a' még életben volt eszelős I. Vilhelm, és Fridrik a' szász választó fejedelem, hasztalan igyekeztek az országlást magokévá tenni: a' landgrófné anya, az országrendekkel egyesülve viselé a' fejedelmi terheket. A' németországi nyugtalanságok arra birák Maximilian császárt, hogy a' 14 évü landgrófot tökéletes korunak nyilatkoztatná ki (1518), minthogy az már akkor is gyanittatá, mennyit fogna egykoron hatalma eszközölni. A' sickingeni Ferencz garázdálkodásainak hamar véget vetett (1523); megütközött a' pórháboru vezéreivel 's vadságokon győzödelmeskedett 1526; de egyszersmind a' reformatio legbuzgóbb előmozditója volt, mellyet (némelly egyházi uj rendszabással) országába be is vitt. Az eltörült klastromok javaiból alapita Marburgban egy egyetemet és négy nagy kórházat. Ő eszközlé ugyanott ama' nevezetes vallási beszélgetést is Luther és Zwingli között (1529) azon czélból, hogy őket véleményeikben megegyeztethesse. Szászországgal egyesülve átvevé a' smalkaldi szövetség vezérlését. A' mühlbergi ütközetnek 1547, az a' következése lön, hogy ő magát V. Károlynak mind hivségre mind vallásra nézve alája veté, ki őt azonban fogoly gyanánt tekinté, 's magával 5 évig szerte hordozá, melly idő közben Hessen kimondhatlan sokat szenvedett. Elbocsáttatása után békeszerető elmével uralkodott. Végrendeletében felosztá országát (1562) négy fia, VI. Vilhelm, III. Lajos, Filep és György között. Az első, a' tartomány felét Kassellel, a' második egy negyedét Marburggal, Filep egy nyolczadát Reinfelssel, és György egy nyolczadát Darmstadttal együtt nyeré. De Filep 1585 és III. Lajos 1604, örökösök nélkül halván meg, ismét két fő ágra maradt az egész tartomány, t. i. a' Hessen-Kassel és Hessen-Darmstadt nemzetségi ágakra. 54.

Hessen választó fejedelemség. Nagy lelkü Filep landgróf

öszvesen bírá a' hesseni törzsöktartományokat. Meghalván 1567, birtokain négy törvényes fija osztozék, kik közül Filep és Lajos, a' butzbachi és marburgi lineák alapitóji, magtalanul haltak meg. A' két más linea, nevezetesen a' kasseli és darmstadti közt irigy vetekedés támadt, már a' butzbachi és marburgi örökség elosztása alkalmával; melly vetekedés — kivált 's 30 éves háboruban — sok veszélyt áraszta mind a' két herczegségre. Ha egyenetlenségben voltak a' német fejedelmek, ellenkező politicát követtete rendszerint mind a' két országló ház, ministeriuma által. Még birtokaik terjesztésére czélzó tervek is majdnem mindig czivódásokat szüle, mint például a' hanaui öröklésnél. — Filep legidősbik fija, IV. Vilhelm, a' bölcs, kit Tyge de Brahe Németországban kora legnagyobb csillagászának neveze, a' hessen-kasseli lineát alapitá, erre hagyván atyjától örökségben kapott tartományainak majdnem felét. Schmalkalden, Schauenburg egy része, 's Hersfeld fejedelemsége ugy szerezteténk ahoz a' westfaleni békéig. A' hesseni zsoldosok mint segédseregei más szárazi hatalmasságoknak, részt vevének majdnem minden europai és török háboruban. E' rendszer jó karba helyezé a' financziát, de nem annyira a' tartomány jóllétét, 's a' fényes udvart külföldi familiai szövetségekbe vezeté, mellyek Fridrik örökló herczeget, Károly landgróf fiját, 1720 a' svéd thrónra emelék. Ez, mint landgróf I. Fridrik, 1751 férjfi örökös nélkül halván meg, az országlás öccsére VIII. Vilhelmre szált, ki eddig helytartó volt, 's utóbb Hanaut szerzé birtokaihoz. Ezen fejedelem, mint angol szövetséges, részt vön a' hét éves háboruban, melly a' hess harczolókat becsülettel tetézte, az országra pedig töméntelen kárt árasztott. A' fija, II. Fridrik landgróf, fényes udvart tarta és nagy sereget, melly angol zsoldban Éjszakamerika függetlensége ellen harczolt. Angolország 12,000 hess katonáért 1776—84-ig 21, 276, 778 tallért fizete. Egyébiránt sok javitást köszön az ország ezen gazdag és mivészség kedvelő fejedelemnek. Ennek fija, IX. Vilhelm landgróf, 1760 olta hanaui herczeg, részt vön a' franczia revolutio szülte háboruban, nem csak a' birodalmi hadhoz adott seregével, hanem ugy is, mint angol szövetséges; utóbb hozzá álla az 1795-ki baseli békéhez, 's most Poroszországhoz kapcsolá magát. Rajnántuli tartományaiért 1803 kárpótlást nyert mainzi birtokrészekből, és választó fejedelmi kalapot. 1805 sokáig ingadozott, mielőtt a' Porosz- és Franczia-országok közti háboruban neutralisnak nyilatkoztatá magát; hanem a' jenai ütközet után 1806 meg is fosztatott birtokaitól, Napoleon által. 1813 ismét visszatetetett tartományaiba. Lemondott ekkor birtokainak némelly elszórva feküdt részeiről, a' többit pedig kikerekité a' fuldai nagyherczegség legnagyobb részének megszerzése által. Meghalt 1821. Ennek fija, II. Vilhelm választó fejedelem, megváltoztatá az ország régibb felosztását, 's 9359-re nevelé az állandó linea sereg számát. Némelly tettei, kivált pedig jeles feleségével való rosszul élése miatt elveszté a' nép szeretetét; 's mivel ezen felül kegyetlen és igen önkényü volt, 1830 lázadás ütött ki ellene, melly azonban polgári alkotmány igérése, 's az örökló herczegnek a' kormányba felvétele által csakhamar lecsillapittatott. Kevéssel ezután öszvegyüjté a' rendeket 's a' nép képviselőit, alkotmányról tanácskozni, mellynek főpontjai ezek levének: a' végrehajtó hatalmat a' vál. fejedelem maga gyakorolja, a' törvényhozót pedig a' rendekkel 's a' nép képviselőivel együtt; a' ministerek feleletre vonathatók; a' rendek és képviselők megegyezése nélkül adót szedni tilos; nemzeti őrsereg vagyon felállitva; törvény előtt mindenki egyenlő; az esküdtek törvényszéke bevitetett 'sat. A' status jövedelme 3 mil. tallérnál többre megy; adóssága 1822-ben 1,297,000 tallér volt. — A' Hessen választó fejedelemség kiterjedése 209 nsz. mf., 's 62 város, 33 mezőváros 's 1062 faluban és 725 pusztán 600,000 lakost számlál, — 's az 1817 nemzetségi törvény szerint oszthatatlan egészet tesz. A' fejedelemség legnagyobb része hegyes, de általjában termékeny. A' Senner pusztán szilaj lovakból álló ménese van. A' Hess nem csak jó

's a' mellett mértékletes katona, hanem szorgalmas földmives és mesterember is. A' Kasselben 1821 felállitott mezei gazdasági egyesület az ország gazdasági állapotját igyekszik javitani; hanem nagy akadályt talál a' birtokok igen apró darabokra szaggattatásában. Vetemény, gyümölcs és len, sok is jó is termesztetik; bor csak déli részeiben. Készitményei: vászon, olvasztóedény, és félporczelán. Sóval, fával és kőszénnel bővelkedik. Kereskedése fontos az áruk keresztül hordatása miatt, Main melléki Frankfurtból éjszaki Németországba. A' nemességnek sok jószága van ugyan; de naggyal csak kevesen birnak közüle. Marburg, a' fejedelemség egyeteme, 7 gymnasium, 's a' főváros mivelő intézetei nagy felvilágosodást terjesztenek mindenfelé. Vannak jó polgári, munka- és szorgalom-oskoláji is. II. Fridrik landgróf alapitá az arany oroszlánrendet 1770 és 1769 a' „*pour la vertu militaire*" rendet, I. Vilhelm választó fejedelem pedig 1814 a' vas sisakét. Fővárosa Kassel (l. e.), 26,000 l. — A' fejedelmi felsőséggel nem biró melléklineák ezek: a) az öregebbik philippsthali linea, főhelye Philippsthal. a' fiatalabbikkal, a' philippsthal barchfeldivel, mellynek főhelye Barchfeld; b) a' gazdag birtoku rothenburgi linea, 8 országrendes székkel a' választó fejedelemségben, 's a' ratibori és korveyi országrendes uradalmakkal porosz felsőség alatt. Ezen lineából már csak Victor Amadeus van életben, 's ennek sincsenek gyermekei. — Hessen választó fejedelemség a' német szövetség kisebb tanácsában a' 8-dik helyet foglalja el, 's teljes gyülésben 3 szava van. A' szövetség 8 seregteste 2-ik osztályához 5679 embert állit. A' vál. fejedelmi és a' hessen philippsthali linea reform.; a' hessen rothenburgi cathol. A' lakosok nagyobb része, 336,850 reform.; 140,150 luth.; 102,850 cath.; vannak ezeken kivül mennoniták és zsidók; az utolsók 5200-an.

Hessen nagy herczegség. Ezen lineát nagylelkü Filep landgróf legifjabbik fija, I. György, a' kegyes, alapitá. Ez, az 1567-ki osztály alkalmával, az atyai hagyomány egy nyolczad részét kapá, nevezetesen Katzenelnbogen felső grófságát Darmstadt (l. e. lakó várossal. 1583 testvére, rheinfelsi Filep magtalan halálakor, ennek hagyományából egy harmadrész juta neki. Ő 1595 meghalván, három fija maradt, kik közül V. Lajos, az ifjabbik, a' császárhoz ragaszkodásáról hivnek neveztetve, váltá őt fel a' fő tartományban, Fridrik pedik a' Hessen Homburgi ház (l. e.) szerzője lön. A' második, Filep, Butzbachot kapá, melly az ő halála után a' fő lineára szált vissza. Ez utóbb marburgi IV. Lajos hagyományából Felsőhessen egy részét öröklé; VIII. Lajos pedig házasság által kapcsolá ahoz 1739 a' Hanau-Lichtenberg grófságot. A' mostani országló, mint landgróf 1790 olta X. Lajos (szül. 1753. luther. vallásu) a' lunevillei béke által 1801 elveszté a' Lichtenberg grófságnak a' Rajna bal partján feküdt részét, 's a' kiküldöttség fő végzete által a' Rajna jobb partján fekvő Lichtenau és Wilstedt székeket, mellyek Badenhez estek, nem különben Katzenelnbogen, Ems, Epstein 's Kleeberg székeket és Wespersfelden helységét, mellyek Nassau Usingennek adattak. Ezekért a' hessendarmstadti ház kárpótlásul Westfalen herczegségét, több mainzi és pfalzi székeket, a' wormsi főszerzet maradványát, Friedberg birodalmi grófságát 's a' wimpfeni prépostságot kapá. A' landgróf 1806 a' rajnai szövetséghez álla, Aug. 13-kán 1806 nagyherczegi méltóságot vön fel, 's a' statusaiban feküdt lovagrendi helyeken kivül, Löwenstein Wertheim heubachi, breubergi és habitzheimi uradalmaira, az erbachi grófságra, a' Solm birtokok legnagyobb részére, Witgenstein és Berleburg grófságra, Königstein egyik részére 's más helyekre terjeszté főuraságát. 1813 a' Franczianország elleni szövetséghez csatolá magát, 's 1815 Westfalen herczegséget, Witgenstein és Berleburg grófságokkal együtt Poroszországnak, Amorbach, Miltenberg, Heubach és Alzenau székeket Bajorországnak engedé, 's 2 széket a' Hessen vál. fejedelemségnek, 's Hessen-Homburg landgrófságra

nézve is lemonda főuraságáról, 's mind ezekért Donnersberg (Mainz) franczia départementnek Lahnig terjedő részével, az Isenburg herczegség nagyobb részével 'sat. pótoltaték kára. Most a' Hessen nagyherczegség (185 nsz. mf. 718,900 l., kik közt 400,000 luther., 160,000 résznyire az előbbiekkel egyesült reform., 110,000 cathol., egynehány száz waldenfis és mennonita, 2850 franczia 's 15,000 zsidó, 97 város, 56 mv 867 egyházas falu 's 1240 kisebb faluban és pusztán) a' hessen választó fejedelmi Hanau grófság és a' frankfurti birtok közt 2 részre vagyon osztva, 's ezen kivül Bajorországgal, Badennel, Nassauval 's Poroszország alsó rajnai és kleve-bergi tartományaival határos. Három tartományt foglal magában: Starkenburg herczegséget, Felső hessen herczegséget és Rheinhessent. Fekszik a' Rajna két partján 's a' Main, Lahn, Nidda és Schwalm folynak rajta keresztül. Rajnai vidéke 's a' 18 mf. nagyságu Wetterau sikság és igen termékeny, a' többi tartományokat az Odenwald, Vogelsberg, Taunus, Wesserwald és Donnersberg ágai hasitják. A' nagyherczegség sik és hegyes részeit a' már Romaiak épitette hegyi ut választja. — Gabona, gyümölcs (szerecsen dió, mandola és gesztenye is), bor (hires a' niersteini, laubenheimi és Worms mellett a' Liebfrauenmilch), len, kender, dohány, mák, szarvas marha és juh, só és némelly érczek teszik ezen szép tartomány természeti gazdagságát. A' mesterségi szorgalom igen nagy, kivált Felsőhessenben és OFFENBACHBAN (l. e.). A' legnevezetesebb áltszállító és küldő kereskedést Mainz üzi. 1828 vámszövetségbe lépe Hessen Poroszországgal. A' gieszeni egyetemen kivül van benne 4 paedagogium, 2 seminarium, 's több más mivelő intézet. Szerkezetéről l. HESSEN NAGYHERCZEGSÉG POLGÁRI ALKOTMÁNYA. Költsége 1826, 5,816,982 for. vala szabva. A' status adóssága 1824-ben 13 mil. for. volt; hadi ereje 8421 ember. A' német szövetség 8-dik seregteste 2-dik osztályához 6195 embert állit. A' szövetséggyülés kisebb tanácsában 9-dik helyen ül, 's teljes gyülésben 3 szava vagyon. *opq*

HESSEN-HOMBURG, landgrófság (7 3/4 nsz. mf. 20,600 l., kik 2050 catholicuson kivül mind protestansok, 's 3 városban, 30 faluban 's 27 pusztán laknak) a' Homburg székből áll, melly 8155 l. számlál, 's a' Hessen nagyherczegség felsőhesseni fejedelemsége által vetetik körül, ugy szinte Meiszenheim főszékből a' Rajna bal partján, a' Glan és Nahe között, a' porosz alsórajnai vidék 's a' bajor Rajna-kerülettől körülvéve, 12,428 l. A' hessen-darmstadti ház egyik ifjabbik ágáé. Fejedelme Lajos landgróf. Hessen-Homburg 1817 a' német szövetségbe felvétetvén, a' landgróf teljes gyülésben egy szóval bir. A' szövetség 8-dik seregteste 3-dik osztályához 200 embert állit. Jövedelme 180,000for. adóssága 450,000 f. Porosz felsőség alatt 3 széket bir a' landgróf a' magdeburgi kerületben: Öbisfeldet 3343, Hötenslebent 2927, 's Weningent 1196 lakossal. *opq*

HESSENNAGYHERCZEGSÉG POLGÁRI ALKOTMÁYA. Uj polgári alkotmányát kapta e' nagyherczegség 1820, ámbár az előtt is 1806 birt nemzeti képviseleten alapult constitutioval. Az uj szerkezetről szóló oklevél 1820 Maj. 18. napján költ, 's szerinte a' nemzeti gyülés két kamarára van felosztva. Az elsőben ülnek: a' nagyherczegi házbeli személyek; 19 fő rangu familiák fejei; báró Riedesel familiának legöregebbike; a' catholicus püspök; egy protestans főpap, a' gieszeni egyetem canczellarja 's azon jelesebb hazafiak, kiknek a' nagyherczeg holtokig ülést ada. Az alsó házban ülnek: a) a' birtokos nemesség hat küldöttjei; b) 10 városi követek; c) a' többi más városoknak és helységeknek 34 követjei. Hogy a' felsőházban valaki felléphessen, megkivántatik, hogy 25 esztendős legyen; a' második vagy alsó házba csak ollyan választathatik meg, ki már 36 esztendős. Minden illy választás hat esztendőre terjed ki, 's minden harmadik esztendőben legalább egyszer öszve kell gyülni a' tartományok képviselőinek országgyülés tartás végett. A' statusok jusai: 1) **Az adó el határozása** olly móddal, hogy ha nem egyez-

hetnének meg a' statusok a' kormánnyal, a' régibb adótörvény szerint szedetik az adó a' következő esztendőben is, a' német szövetségi terhek viselésére megkivántató adó pedig a' statusok meghatározása nélkül is szedethetik. 2) Uj, közönségesen kötelező törvényeknek hozása. 3) Kérelmi jus és az országos tisztviselők bevádolhatása. Minden háznak jusa van, bizonyos számu hallgatókat teremébe bocsátani, 's tanacskozásait nyomtatás alá adni. A' ministerek a' constitutio megtartásáért felelet terhe alatt vagynak, a' nélkül, hogy magokat az uralkodó parancsával kimenthetnék. A' constitutio megváltoztatására a' két ház $^2/_3$ többségü voksa kivántatik meg, mellyre a' felső házban legalább is 12, az alsó házban 26 egyenlő voks szükséges. A' nagyherczegi uradalmak $^1/_3$ része visszaadatott a' statusnak, mellynek jövedelmei az adósság elenyésztetésére fordittatnak, $^2/_3$ szabad rész a' nagyherczegi ház örökös és el nem adathatandó familiai jószágává tetetett, mellynek jövedelmei hasonlóképen a' status javára fordittatnak, levonatván a' herczegi ház szükségei. Adót fizetni mindenki köteles, csak a' főbb rangnaknak engedtetett el $^1/_8$ része a' földadónak. Születésre nincs tekintet a' statushivatalok kiosztásában, 's a' törvény előtt nagy és kicsiny egyenlő. A' kivándorlás szabadsága is megállapittatott, a' személyes jobbágyság pedig végképen eltörültetett; más részről a' mérsékelt jobbágyi kézi szolgálatok pénzzel megválthatósága egy szivvel lélekkel elfogadtatott. A' mi a' birákat illeti, azokról az határoztaték, hogy csak törvényes megitéltetés után eshetnek ki hivatalaikból. Az első országgyülés nevezetesebb tárgyai ezek: a' status uradalmai eladásának módja; a' ministerek feleletterhe, katonaszedés, statusköltségek, adótörvények, nyugpénzfizetés, különösen pedig a' közönségek jó rendbe szedése. Az országgyülés tanácskozásai, a' mennyiben azok az alsó házban lefolytak, kiadattak nyomtatásban Hessen Darmstadtban 1821, 5 szakaszban. A' status költsége ezen közlések szerint 5,665,152 forintra számittatott, melly summából egy millio ment a' katonaság tartására. Az országgyülési tánácskozásokhoz volt köttetve a' főbb igazgató helyek elrendeltetése is. Az 1821 Maj. 28. napján költ nagyherczegi rendelésnél fogva a' ministerium négy collegiumra osztatott fel: a' külső ügyekére, a' belsőre és igazságira, a' pénzügyére 's a' hadira. A' ministerium mellett van egy statustanács is 1823 Augustus olta, melly a' törvényes javalatokat készíti, a' törvényszékek és igazgató helyek közt támadó illetőségi kérdéseket elhatározza, valamint a' ministeri osztályok hivatalbeli munkájit is vizsgálat alá veszi. A' status tanács tagjai: a' nagyherczeg és a' nagyherczegi familia meghatalmazott tagjai; a' ministerek; a' titkos tanácsosok, kik valamelly ministerialis osztályban dolgoznak; különös statustanácsosok 's a' statustanács gyülésére méghivott más hivatalbeliek. Egy illy meghivás azonban csak esztendeig való, 's ha esztendő mulva meg nem ujittatik, más ülésre nincs foganatja. Az alsóbb törvényszékek elrendeltetésében is sok helyes javitások történtek, nevezetesen a' perek felebbvitelére és gyors befejezésére nézve hely és környülményekhez illő változtatások tetettek. *Kállay.*

Hesychastok, azaz, nyugvók, csendesek; neve az Athos hegyén lakó barátok egyik felekezetének, melly a' 14. században esmeretes volt igen különös rajoskodásiról. A' köldököt tartották a' lelki erő lakhelyének, és következésképen a' reánézés tárgyának is. Imádkozáskor állokat melyekre fektetve, szemeiket merően köldökjökre függesztve 's igy hosszasan cselekedve végre az isteni világosságot érzékiképp látni 's az isten szemlélése gyönyörét éldelhetni hitték. Ezen világosságot, mellyben az istenség lakozik, 's melly belőle ered, nem teremtettnek 's az isten valóságától különbözőnek hirdették. A' calabriai baráttal Barlaammal ezen világosság felől való vetélkedésben, elnyerték ifjabb Andronicus Palaeologus görög császár oltalma, 's a' Thessalonichi érsek Palamas ipara által a' konstantinápolyi synoduson 1341 az elsőséget.

Egy kormányváltozás a' köldöknézők kezéből e' győzelmet ismét kiragadta, és az anyaszentegyház más viszonyos kérdései miatt ezen bohóság feledékenységbe ment, mellyet a' 17. század quietismusa ismét felébresztett, 's melly a' 19. század magnetismusa által talán származása lehetőségéről physiologiai felvilágositásokat nyerhet. *r.*

HESYCHIUS, egy hihetőképen kivonatként reánk maradt görög glossarium szerzője, a' mit részint regibb szókönyvekből gyüjtött, részint pedig Homerusból, dramaticus és lyricus költőkből, történetirókból, orvosokból sok szavakkal és példákkal bővitett és világositott. Szül. Alexandriában, és némellyek szerint Kr. u. 4. mások szerint 5. vagy 6. században élt. Élete környülményiről semmit sem tudni. Glossariumja legjobb kiadásai: Albertitől és Ruhnkentől (Leyden 1746—66, 2 kötet fol.), Schowtól (Leipzig 1792, mint a' felebbinek pótléka.) *r.*

HETAIRÁK (e' görög szótól ἑταίρα, barátné). Igy nevezték a' Görögök, nőjeikkel éllentételben, szeretőjiket, ágyasaikat. Sőt maga Venus is Hetaira melléknév alatt tiszteltetett némelly helyen, 's papnéji Hetairák, tehát Venus papnéji voltak, tulajdon és ál értelemben. Az utóbbiak rendszerint idegenek valának; a' mint hogy azon helyeken, hol a' lakosok, mint például Athenében, a' születési polgárjusra büszkék voltak, az idegen asszonyok a' benszülettektől legtöbbnyire megvetteténck 's a' törvény által elmellőztetének; innét az idegen asszony nevezettel rosz értelem vala egybe kapcsoltatva. Sok osztálya volt ugyan a' Hetairáknak; hogy azonban az ujabb időkbeli kéjleányokkal összehasonlittassanak, azt mind a' Görögökkel született szépségérzet tiltja, mind azon természetes gratia, melly köztök mintegy külső törvény gyanánt uralkodék, 's ugyan azért a' nemek szabad társalkodására is kiterjedt. Mert, nem említvén, hogy az éldelés kevésbé volt nyilvános és áruba bocsátott, tudjuk, hogy e' nevü asszonyok és leányok közt többen találkoztak, kik eszek, politicai és más esmereteik, 's társalkodások legnagyobb finomsága által a' legmiveltebb kormányfiakat és philosophusokat (Periclest, Alcibiadest, Platot, sőt Socratest is) körökbe tudák vonni, 's az ész és kellem ezen ritka egyesitése által a' görög nemzet mivelődésének történeteiben hiresek levének. Ide tartoznak: ASPASIA (Ile) Leontium, Theodata és mások. Jobban csábitó mesterségeikről esmertetnek Cratina, Lais, kit Aristippus philosophus szerete, Phryne, és mások. Ezek a' képző mesterség által is kitüntettek. Praxiteles Phrynét egy márvány és egy arany szoborban ábrázolá; e' volt azon kivül mintája az ő Venus-szobrainál. A' fija, Cephissodor, valamint más mivészek is, Hetaira szobrok által lön hiressé. A' Hetairák életét Wieland „Menander és Glycerion" 's „Aristipp"- jéből esmerhetni meg leginkább. *opq.*

HETAIRIA, barátok szövetsége. Gróf Capo d' Istrias és Ignácz érsek befolyása alatt támadott még 1814 a' Görögök barátjainak egyesülete Bécsben, mellynek czélja volt, keresztyén felvilágosodást, vallásos érzéseket, 's tiszta erkölcsöket terjesztgetni Görögországban, mind a' nép mind a' tudatlan papság közt; a' mit leginkább oskolák felállitásával gondoltak elérni. Ezen egyesület alaprajzai uj görög és franczia nyelveken ki is nyomattak. Fejedelmek, tudósok, ministerek 's a' Fanar, gazdagabb Görögjei csak hamar részt vettek az egyesületben, melly nem sokára 80,000 tagot számlált. Egy gyürü a' bagolynak és Chironnak képével, volt a' szövetség symboluma, az utolsó, mint hősnevelő, egy kis gyermeket vivén a' hátán. Az egyesület pénztára Münchenben volt. Eleinte semmi politicai czéljai nem voltak e' társaságnak, de lassanként kivánságává lett, az elnyomatott Görögöket a' török járom alól kiszabaditva látni. Ez a' kivánság különösen a' miveltebb hellen ifjuság kebelében égett. Hatalmas szövetkezéseket kerestek és találtak, gazdag segedelmekre tettek szert, hogy mindent előre jól elkészitsenek. Odessa volt a' Konstantinápollyal való közlekedés pontjává választva, honnan a'

szövetségi igazgatóság küldözte szét intézeteit, mellyeknek görög szabadságot kellett majd eszközölniek. Legelőször is Ypsilanti tüzte ki a' zendülés zászlóját Moldva fővárosában Jassyban 1821 Mart. hónapban, mellyre a' Hetairisták, vagy a' görög szabadság barátjai minden más europai országokból siettek ő hozzá, vagy pedig Görögországba, hogy a' szabadsági harczban részt vehessenek. Vitéz önkénytes Hetairisták tették Ypsilanti csekély de lelkesedett csapatját, kik fekete szinü huszár köntösbe valának öltözve, oláh sipka a' fejeken, melyeken csont kereszten egy halálfő; kokárdájok háromszinü, fekete, fejér és veres; fejérzászlójokon veres kereszt látszott a' régi Labarum e' felirásával „*In hoc signo vinces.*" Y. igyekezete szerencsétlen kimenetelének főbb okai voltak, hogy Olaszországban is ugyan ekkor több helyen katonai lázadások történtek, mellyeket a' laybachi congressus kárhoztatván, Sándor is kénytelen volt a' pártos Görögöket magokra hagyni; sőt minekutána Ypsilanti Sándor az ő parancsának nem engedelmeskedve, Muszkaországba vissza nem tért, őt a' muszka had tiszt-lajstromából ki is törülte tni. A' moldvai fejedelem Suzzo Mihály oda hagyta országát, megértvén a' muszka agenstől, hogy az orosz udvar nem hagyta helyben Ypsilanti tettét; mire a' többi bojárok is megfélemedvén, követet küldöttek Konstantinápolyba uj hospodar kineveztetéséért, igérvén, hogy a' Hetairisták lázadását magok lecsendesitik. Ypsilanti már útban volt Bukarest felé, mikor a' változást megtudta, de szándékával nem hagyott fel, mert kis serege is, mintegy öt ezer főre nevekedvén öt százról, a' dolog folytatását kivánta. Bement tehát Bukarestbe Aprilis 10. napján; onnét Tergovistbe indult; de a' földbirtokosok, az az a' bojárok, nem hogy hozzá álltak volna, sőt inkább nagyrészint Erdélybe vonultak kinczeikkel és familiájokkal együtt, annyival inkább, mivel a' másik oláhországi partütő, Theodor Wladimiresko, egyenesen a' bojárokat pusztitotta, és Ypsilantival nem fogott a' szent czélra kezet. Nem sokára három basa 's tizezer török katona nyomult be Moldvába és Oláhországba. Jassyban nagy rendetlenség uralkodott, mert a' Hetairisták elvették a' bojárok kezéből a' kormányt. Seraskier Jussuff, a' brailai, megverte a' görög sereget Galatznál Maj. 13. napján, a' várost rohanással bevette, 's a' Hetairistákat Jassyból eltávozni kinszeritette. Más részről Oláhországban Wladimiresko Mehmed kyaja silistriai basa kezére játszott, Bukarestet átengedé a' Töröknek, kit is Ypsilanti később Jordaki kapitánya által elfogatván, halálra itéltetett. Egy része ugyan Wladimiresko gyülevész népének egyesült Ypsilanti seregével; de midőn Jordaki Rimnikből kiindult Dragaschan felé ezer emberrel előseregképen, 's keményen megtámadtatott, Arnantáji és Pandurjai mind megszaladtak, 's maga is alig tudott Junius 19-kén egynehány száz emberrel visszavonulni a' Hetairisták válogatott csapatjához. Most már a' még megmaradt Arnauták is elhagyták Jordakit és Ypsilantit, öt ágyut az ellenség kezébe játszván. Ezen szempillantásban felszólitotta a' konstantinápolyi patriarchának egy unoka öccse a' Hetairisták kis seregét, hogy vitézi halálra szánják el magokat. Igy bátran szembe szálva a' sokkal nagyobb erővel, egymás után hullottak el egyenetlen ütközetben, csak kevesen szabadithatván meg magokat Ypsilantival, ki az erős kosztiai klastrom falaiközé vonult. Rimnikből néhány nap mulva tudósitotta a' világot egy hirdetmény által (Junius 20.) a' görög ügy iránt hütelenekről, kik azt a' Töröknek elárultak, millyenek voltak Kamina Sava arnauta vezér, ki maga is átment a' Törökhöz, Dukas Constantin, Barlas Vazul, Manos György, Sutsos Gergely és Skufo Miklós, mind ketten Fanarioták *). A' moldvai más hetairista vezér Kantakuzen György hasonló módon megveretvén a' Pruth mellett, nagy baj-

*) Fanar egy külső város Konstantinápolyban, hol az udvartól kedvelt görög fő familiák laknak.

jal a' vizen átment és Muszkaországba menekedett, mint Ypsilanti Erdély be, hol azután fogságba tétetvén, egy darabig őrizet alatt tartatott. Jordaki és Pharnaki más két alvezérek, azután is folytatták egy darabig az apró csatázást kevés embereikkel a' hegyek közt, mignem minden segitségi remény elenyészvén, a' megsebesedett Jordaki utoljára Seck nevü klastromba szorult, 's hogy az ellenség kezébe ne essék, azt magával együtt elégette 1821 Sept. 24. napján; 's igy vége lön a' Hetairiának.

HÉT BÖLCS. Igy neveztetnek régi Görögország azon férjfiai, kik a' költeményes világból kiemelni kezdték a' nemzetet, 's józan életbeli maximák elterjesztésével a' philosophálást megkedvelteték a' Görögökkel. Periander, Thales, Solon, Bias, Chilon és Cleobulos számláltatnak a' hét bölcsek sorába, ámbár némellyek Periander helyett a' cretai Epimenidest vagy Mysont nevezik, 's Bayle csudálkozik is rajta, hogy lehessen Periandert, hazája (Corinthus) zsarnokát a' hét bölcsek közé számlálni, minthogy sokkal több oknál fogva a' legroszabb emberek sorába tartozik. — Azon rövid értelmes mondások, mellyek a' hét bölcsek nevei alatt máig is fenmaradtak, bizonyitják, hogy azoknak terjesztői és tanitói az élet practicai becsét tisztán fogták fel, 's követésre méltó példák az erkölcsi életben. Igy p. o. mondja Bias: „A' helyes cselekedetről való meggyőződés legfőbb jó.“ „Az emberek legtöbb kárt tesznek egymásnak.“ „A' sorsával megelégedett gazdag, a' fösvény szegény.“ „A' szüzesség legszebb kiházasitás.“ „Az okos nem akar ártani, ha árthatna is, a' bolond ártani akar, de nem tud.“ Pittacus: „Nem tud beszélni, a' ki hallgatni nem tud.“ „A' bolond irigyli a' kevély szerencséjét, 's a' szerencsétleneknek kárán örül.“ Cleobulos: „Vétek mellett soká senki nem lehet boldog.“ „Embertársaidnak sokat engedj meg, magadnak semmit se.“ Solon: „Az egyenetlenség szül versengést, azért hasonló gondolkozásuak lépjenek házassági frigybe.“ „Ismerőseidnek titkon mond meg hibáikat, nyilván pedig dicsérd őket.“ Chilo: „Gondolkodjál a' halálról, hogy el ne felejtkezzél arról, mi jó néked.“ „Bátorság és barátság minden kedvetlenséget meggyőznek.“ Felejtsd el mással tett jótéteményeidet, de a' másokét soha sem.“ Thales: „Titokban, ha senki nem látja, se kövess el gyalázatosságot.“ „Igaz szemrehányásokkal használhatsz mint ellenség, hamis dicséretekkel árthatsz jóakaróidnak is.“ *Kállay.*

HETERODOX, és HETERODOXIA, két görög szóból ered (ἕτερος és δοξη) mellyek együttvéve mást hinni és vélni tesznek. Különösen pedig heterodoxiának azt nevezik, mikor valaki a' közönségesen bevett hittudománytól eltávozik, 's olly véleményt fogad el, mellyet az egyház eretnekségnek, hamis hitnek néz. Szemközt áll a' heterodoxiával az Orthodoxia, vagy állhatatosság az egyházi tanitásban. Az orthodoxia és heterodoxia, orthodoxus 's heterodoxus szavak legkivált a' mult század közepe felé voltak divatban Németországban, mikor a' protestans theologusok egymás közt megszakadtak, 's egyik rész a' bevett hit és tudomány némelly ágazataiban javitásokat változtatásokat, kivánt tenni; melly igyekezet hosszas, versengésre adott okot, 's máig is tart sok tekintetben, ámbár a' két fél sokat közeledett. *Kállay.*

HETEROGEN és HOMOGEN, l. KÜLÖNNEMÜ.

HETEROSCIUSOK-nak (egyárnyékuak) neveztettek a' régieknél a' mérsékelt éjszaki öv és a' mérsékelt déli öv lakosi, kiknek délárnyéka a' két polus közül szüntelen csak egyik felé hajlik. *r.*

HÉTESZTENDŐS HÁBORU, l. MÁR. THEREZIA és II. FRIDRIK.

HETMANN, vagy Atamann, a' Kozákok vezérjének czimje. Midőn a' Kozákok még lengyel uralkodás alá tartoztak, Báthori István király (1576) adott nekik egy főparancsolót, Hetmann czimmel, és méltósága jegyéül egy zászlót, vezéri pálczát és pecsétnyomót. Ezen jegyek még most is divatban vagynak, 's a' Hetmannak mindenütt utána vitetnek. Hetmannt magok a' Kozákok választanak, a' császár pedig

megerősiti. Midőn (1654) a' Kozákok az Oroszoknak hódoltak, egész szerkeztetések megmaradt. De minekutána az esmeretes Mazeppa hetmann 1708. XII. Károly pártjára állott, olly czélból, hogy ismét a' Lengyelekkel egyesüljön, I. Péter a' Kozákokat korlátok közé szoritotta, 's a' hetmann szék gyakran hosszabb ideig betöltetlen marada. Midőn 1750 Rasumowsky gróf választatott hetmannak, a' régi uradalmak 's vámjövedelmek helyett 50,000 rubelt kapott esztendei fizetésül. Nagy Katalin az ukraini hetmanni méltóságot egészen eltörülte, 's helyette nyolcz tagból álló kormányt állita. A' doni Kozákoknak megmaradt az ő hetmannjok; ez az noha hajdani nagy hatalma megszóritatott, mégis mindig inkább uralkodó, mint csupa vezér és kormányzó. (L. Kozákok). *r.*

Hetruria, l. Etruria.

Hétszegü számok, summáji olly arithmetikai számrendeknek, mellyek az egységgel kezdődnek, és a' mellyekben az egyes tagok egymástól 5 egységgel különböznek, p. o. 7; 18; 34; 55; 81; és igy tovább.

Hetye (Egyházas), falu, Vasvármegye kemenesallai járásában, Sárvártól délkelet felé 1 1/2 mértföldnyi távolságra, közel a' jó boru Ság hegyéhez 's a' hires dohányt termesztő Jánosház mvárosához. Termékeny földje, erdeje 's legelője van, és a' kis Somlyó hegyén jó de kevés asztali bora; nemes közbirtokosok sajátja; lakosai tisztán Magyarok. Itt láta először napfényt hazánk koszorus költője, Berzsenyi Dániel, kinek lángzó érzetekben ömledező, 's néha néha hazafiui fájdalommal keserün felsohajtó versei, minden igaz Magyar kebelében testvérileg visszahangoznak, 's hatalmas erejekkel kitkit lelkesedésre gyujtanak. — A' falu helyezete kellemes; fenségesen emelkedik magasra a' közel térségen Ságnak kup gyanánt tornyosuló hegye, mellyen a' hires Vas Pál lyukja van, 's mellynek várdüledékiről a' vidék lakosa is csak népregét beszél; a' szomszéd Veszprém megyének országszerte hires boru nagy Somlyója gyönyörü kékségben tünik fel keleten, 's vára ömladékain meglepő bájjal késlekednek a' nyugvó napnak arany sugárai. — Nem csuda ha Berzsenyinknek olly mélyen lelkére hatának ezen természeti kellemek, hogy csak fájdalmasan elérzékenyülve válhatott meg tőlök; a' mi, ezen szelid buval elöntött 's szivreható verséből „Bucsuzás Kemenes-alljától" eléggé kitetszik. —*no*—

Hétszemélyes Tábla, hazánk itélőszékeinek legfőbbike, melly nevezetét hajdan tagjainak számától vevé. Ma elölülőjén, a' nádoron kivül, 20 bíróból áll, kiknek négye az egyháziak, hete az ország nagyjai, kilencze pedig a' haza nemesei közül választatik a' király által, a' táblától elibe terjesztett 's a' hon különbféle kerületeiben lakó személyek sorából. Igy rendeli az 1723 v. 24 cz., 1741 v. 24 cz. és a' szokás. Szinte az elől nevezett törvény 2-ik §-ának rendelése szerint, legfelebb is a' törvényfolyamat kezdetének harmadik napján, köteleztetnek ezen tagok 100 frt. büntetés alatt, az igazság kiszolgáltatása helyén megjelenni, — hanemha törvényes ok által akadályoztatnának, millyenek: a' sulyos betegség, árvizek 'stef. Hogy erős létü itéletet hozhassanak, az elölülővel együtt legalább is 11 tagnak kell jelen lenni, 's ha ennyi számmal nem volnának, az elölülő idegen törvénytudók meghivásával pótolja ki azt. Az elhatározás a' szavak többségétől függ, mellyek ha egyenlők volnának, azon félnek itélete áll, mellyhez az elölülő ragaszkodik. Ezen itélőszék egyedül a' felebb vitt pereket veszi vizsgálat alá, mellyeket a' királyi táblától (l. e.) átküldött itélőmester, vagy előadó táblabiró társával együtt, terjesztnek a' birák elibe. A' hozott itélet a' kir. táblán hirdettetik ki, 's az itéletlevél, a' személyviselő (personalis) oldala mellett lévő királyi kis canczellariából adatik ki. A' végrehajtás végett, valamint más felebbviteli itélőszékektől, ugy ettől is, az első bírósághoz küldetik vissza a' per. Hozott itéletei felebb nem vitethetnek, sőt a' polgári ügyekben hozottak még a' király által sem másittathatnak meg 's csupán kegyelem melletti perujitás (*novi cum gratia*) utján reménylhet-

ni változhatásokat. Husvétutáni törvényfolyamatban nem tart üléseket. A' királyi táblával együtt *királyi udvarnak* mondatik. *Kunoss.*

HEUN (Károly), burkus királyi udvari tanácsos, mint szerző H. Clauren, szül. Dobrilugkban Alsó Lausitzban, Mart. 20. 1771, hol atyja törvényi 's uradalmi tiszt volt, kitől szorgos nevelést nyert. Testvéreivel kicsiny, maga költötte szindarabokat, leginkább szomoruakat adott elő. 1786 a' gothai gymnasiumba, 17 esztendejében a' leipzigi egyetembe ment törvényt tanulni. Itt baccalaureussá lévén, á' göttingai egyetembe ment. Már Leipzigban kibocsátott egy „Gustáv Adolf" czimü romántt. Göttingában irt egy kis utazást „*Karls vaterländische Reise*", 's kevéssel elmenetele előtt: „*Vertraute Briefe an edelgesinnte Jünglinge, die auf Universitäten gehen wollen*", melly munkát a' gymnasiumokon még most is mint jutalomkönyvet osztanak ki. Ez utóbbi munkájáért 's régibb barátságáért atyjával, a' burkus minister Heinitz e' fiatal emberre figyelmessé lön, 's őt mint öccsének nevelőjét 's titoknokot Berlinbe hivta. Heinitznál veté meg az alapot mind ahoz, mit későbben mint status szolgája cselekedett; a' westphaliai provincialis és sóbánya, só departementnél a' generaldirectoriumban titoknokká neveztetett, 's a' ministert hivatalos utazásaiban kisérte. Később assessorrá lett a' bánya és hutaigazgatásnál. Treskow kanonok kinálására, ki Posennél és Cuianiennél nagy jószágok ura volt, hogy ezeket a' leghasznosabb feltételek alatt igazgassa, 1801 oda hagyta a' burkus szolgálatot. Treskowtól némü egyenetlenségek miatt megvált, 's Leipzigban Rein könyvkereskedővel társaságba lépett, melly 1804 ismét felbomlott. 1806 ujra áltvette Treskow lengyel jószágainak igazgatását. De az 1807 történt minden lengyel környülmények megváltozásával, 1810 ismét Berlinbe ment, hol végre Hardenberg statuscancellariussal közelebb megesmerkedvén annak bureaujába lépett, 's rövid idő mulva udvari tanácsossá neveztetett. Vele járt az 1813 hadi sereggel az iró főszálláson, jelen volt a' bécsi congressuson, azután a' szász királyság burkus igazgatóságánál, később Merseburgban nyert hivatalt, 's a' szászországi kiegyenlitési biztosságnál 1819-ig szolgált. 1820 a' burkus statusujság szerkeztetése bizatott reá, 's ez 1824 haszonbérbe adatván, a' főpostánál nyert hivatalt, mielőtt titkos udvari tanácsosnak neveztetett. — Clauren munkájitól a' felfogás 's előadás bizonyos élénkségét, az előterjesztett helyzeteknek érzékileg szoros képezetét, gyakran helyes elmésséget, könnyen folyó irásmódot, 's kivált az előforduló környülmények szerencsés használatát, nem lehet megtagadni. De könnyü munkáji egyébre mint mulékony gyönyörködtetésre nem számolhatnak, 's azon eszközöket, mellyek által gyönyörködtetnek, az izlés és moral nem mindig hagyhatja helyben. *r.*

HEVENESI GÁBOR, szül. 1656 Vasvármegyében; a' Jézusszerzetbe felvétetett 1671 Sopronyban; a' magasabb tanulmányokat Gréczben üzte; azután megnyervén Bécsben a' bölcselkedés és istentudománybeli doctorságot, ugyan ott hat esztendeig bölcselkedés és erkölcstudomány tanitója vala, 's annyira megérdemlette előljárójinak helybenhagyását, hogy egymás után rá bizatnék a' szerzet több oktató intézeteinek, utoljára a' Pázmánytól alkotott bécsi collegiumnak, igazgatása. Munkásan és tetemes foganattal előmozditá ő a' magyar földön mind szerzete érdekeit, mind az ifjuság tudományos neveltetését; de maga is fáradhatatlan szorgalommal foglalatoskodék az emberi esmeretek gyarapitásában, a' mire hogy annál több időt nyerhetne, naponkénti négy órára szoritá alvását. Egyébiránt is felette sanyaru vala maga iránt teste táplálásában és ápolásában: mert nem csak igen kevés étellel elégedék meg, hanem gyakran ostorozott testét durva darócczal is takará, 's vas láncczal övezé körül; melly midőn bele nőtt volna a' husába, seborvos által kellett annak kimetszetni. E' sanyar olly sebesen emészté benne az életerőt, hogy már 1715 eloltaná őt Bécsben. Istentudományféle tárgyakon kivül előkelőleg a' honi történetesmeret gyarapitására vala szorgalma forditva

's e' végre temérdek számu okleveleket és emlékiratokat gyüjtött öszve, mellyek 128 foliokötetet töltenek be, 's nagyobb részint a' pesti tudományegyetem könyvtárába kerültek. *Fábri Pál*

Hevesvármegye. Nevét, hihető, Heves városától vevé. Külső-Szolnokmegyével egyesittetvén, határai: éjszak felé egy kis szegleten Gömörvármegye, nk. és dél f. Borsodvm., a' Tiszán tul terjedvén Szabolcsvm. és Nagy-Kunság, alább Békesvm. és ismét a' N. Kunságnak és Csongrádvm-nek egy kis része. Kel. a' Jászságig nyulik, mig azonközben Pestvmgyét nyugotra hagyja. A' Jászságot olly nagy kanyarodással keriti meg, hogy ennek részei az ég minden tájékára esnek, mig végtére Hatvan alatt 's felett felemelkedik, 's a' Mátrát nyugotról megkeritvén 's Nográdvmegyét éjszakra hagyván, ujra összeütközik Gömörvármegyével. Földterülete 120 $^{17}/_{100}$ nsz. mf. Majdnem az egész megyének igen kellemes fekvése van; halmok, hegyek, szép erdőségek, völgyek és sikság, felváltva gyönyörködtetik a' szemet. Hegyei között leginkább kitünő a' nevéről egész hazában esmeretes Mátra, melly Nográdvármegye szélétől egész Hevesen keresztül nyulik 's Cserhát hegysorával egyesül. Vizei: a' hallal bővelkedő Tisza; a' Zagyva, melly a' Mátra háta megett ered 's kis mederben folydogál, mignem több vele egyesülő vizek által megárasztatik; a' Tarna és Gyöngyös; a' Kékeshegy oldalában három forrásból eredő Bene, és az áradásai által pusztulást okozó Eger folyó. Savanyuviz forrása kettő van, Parádon és Recsken; hiresek egyszersmind az égri meleg ferdők is. Termékei: mindennemü gabona, nagy bőséggel, kerti veteménye, bora, különösen az országszerte dicsért egri veres bor, melly külső tartományokba is elszállittatik, és a' visontai jó asztali bor. Bőven 's jó dohánya terem továbbá Al- 's Fel-Debrőn, Verpeléten 's másutt. A' megye lakosai, kiknek 1. érseki, 15 mezőváros, 132 falu és 102 puszta szolgál lakhelyül, nagyobb részint Magyarok; de leginkább a' városokban 's ujabb eredetü helységekben számos Németek és Tótok is honolnak. Az egész népesség száma 215,300 (Magda szerint 198,000), mellynek $^{1}/_{18}$ része nemes. Egy nsz. mf. re mintegy 1650 személy esik. Foglalatosságok általában földmivelés, szőlő és dohánytermesztés, kisded kereskedés, melly egyéb általányos akadályokon kivül, még a' csinálatlan utak alkalmatlansága miatt is igen megcsökkent. 54.

Hevés, mváros, a' hasonló nevü megye tarnai járásában, Egertől 4 mértföldnyire. Több nemzetségek birtoka, kiknek különbféle szép épületeivel diszeskedik. Földje általában igen jó, néhol trágyázás nelkül is termékeny. Lakosai Magyarok, kiknek száma mitegy 3320 lélekből áll. 54.

Hévmérő, thermometrum, azon tapasztalásra épült, hogy a' meleg álal a' testek, különösen pedig a' légidomuak és folyók leginkább, kiterjednek. A' legközönségesebb egy egyenlő bőségü üveg csőből áll, üres golyóba végződőből, melly a' cső felével együtt borszeszszel vagy kénesővel (higannyal) megtöltetik és ekkor felül olvasztva bezáratik. A' hévség a' nedvet kiterjeszti 's emeli, a' hideg pedig összehuzza 's alább szalitja. Hogy ezen emelkedést és szálást jól meg lehessen mérni, a' cső egy papirossal bevont deszkára tetetik, hol osztályfokok léteznek, mellyeknek szélsői két bizonyos állandó pontot tesznek, t. i. a' viz fagy és forr-pontjáét. A' fagypont olvadó hóba tevés által találtatik fel, a' forrpont pedig forró vizbe mártás által. Fahrenheit (l. e.) a' természeti jég vagy fagypontnál 32° tesz 's az ő 0° (sémmi foka) tehát mives hideget jelent; a' forrpontot 212 re határozá; a' köztök lévő tér pedig 180 fokot tesz; Réaumur (l. e.) ugyan azon tért 80 fokra osztja. a' fagypontnál 0°, a' forrpontnál 90° teve borszeszes hévmérőjén; Deluc (l. e.) szinte igy bánik kénesős hévmérőjével; Celsius, svéd természetvisgáló a' mult században a' 100-zos mérőt hozta fel, mellynek fagypontja 0°, forrpontja pedig 100° volt, Delisle pedig a' forrpontnál 0°, a' fagypontnál 150° számlál, tehát felülről alá megy. A' 100-zos mérőnek 5 foka 4 fo-

kot tesz Réaumur és 9-et Fahr. szerint. — Mivel azonban a' lég nehézsége, mellyet a' légsulymérő (barometer) mutat meg, a' forrpont elérését késlelteti vagy sietteti: innét világos, hogy a' különböző légsuly alatt csinált hévmérők nem fognak a' hévfok mutatásban megegyezni, 's hogy a' jó hévmérőben megkivántatik, hogy a' légsulymérőnek bizonyos állásánál készült légyen. Deluc ehez 27″ par. mért. vesz; a' 100 részüek 76 centimeternél = 28″ 0, 905 par., az angol hévmérők 30″ ang. = 28″ 1, 79 parisi légsulymérő-magasságnál készitetnek. 1‴ par. különbség a' légsulymérőn mintegy 0,9 javitást kiván a' hévmérőn. A' léghévmérőt Drebbel Cornelino, hollandi földmivelő adá elsőben elő. Legjobban vetetik hozzá egy ollyan légsulymérő, mellynek meghajtott szárához egy 2 hüvelyknyi széles golyó adatik, léggel töltve 's beforrasztva. A' golyóbeli lég megmelegülése hévmérőleg változtatja meg a' higany állását. Mivel különösen angol irásokban gyakran adatnak Fahrenheit szerint észrevételek, mint Franciaországban néha Celsusé szerint, innét szükséges, hogy az igy adott fokokat a' szokott Réaumur vagy Deluc-éra által tudjuk tenni. Réaumur fokait százasokra áttenni és viszont, nem nehéz, mivel mindeniknek azon fagypontja van 's 80: 100 = 4: 5; innét az adott Réaumur szerinti fokot ötszörözni kell 's a' kijöttet 4-el felosztani, 's a' Celsusi fokot a' hányad (quotus) kijeleli. Ellenben hogy a' százas fokot 80-nosra változtassuk, négyszerezni kell őt 's a' kijöttet öttel felosztani. Mivel Fahrenheit hévmérője ugyan 212° fokot vesz fel a' forrpontnál, de fagypontja igen mesterséges, t. i. 32 fahrenheiti fokkal van a' többiek fagypontján alól, igy a' többi mérők szerint 212—32 = 280 fokot tesz a' két határköz tére. Tehát Fahrenheit 's Réaumur hévmérői közt illy viszony áll, mint 180, 80, mint 9: 4. 's Fahrenheité 's Celsusé közt, mint 180: 100 = 9: 5. Ha tehát fahrenheiti fokok változandók át réaumuriakra, az adott számból 32 levonatik, a' maradék négyszereztetik 's a' kijött szám 9-el felosztatik. Ha ellenben réaumuri fokot akarunk fahrenheitire átváltoztatni, az adott réaumuri sok 9-szer vétetik, a' kijött 4-el felosztatik 's a' hányadhoz 32 adatik. — Ezeken kivül vannak még ércz-hévmérők p. o. óraidomban, hol mutató láttatja azon összehuzatást vagy kiterülést, mellyet az ércz-toll szenved a' melegség vagy hideg által. Mivel mégis bővebben leirt 80 fokos hévmérő van leginkább szokásban, megelégszünk néhány nevezetes állást adni szerinte. Illyen hévmérő mutatott p. o.

A' Senegálnál April 12-kén 1738 . . .	= + 36 $^{2}/_{3}$ °
Leipzigban 1755 (melegség)	= + 31°
Leipzigban 1785 (hideg)	= — 23 $^{5}/_{9}$ °
Waldheimban 1785 (hideg)	= — 27 $^{1}/_{9}$ °
Mérséklett nyári melegségnél mutat . .	= + 14 $^{2}/_{9}$ °
Pinczemérséklet	= + 10°
Jég Ammonsóval megfagy	= — 14 $^{2}/_{9}$ °
A' kéneső fagypontja	= — 32°

L. Luz-tól: „*Vollständige Anweisung Thermometer zu fertigen*“ (Nürnberg 1781), 's Hindenburgtól: *Formulae comparandis gradibus thermometricis idoneae*“ (Leipzig, 1781, 4). —*j—a.*

Hevristica, vagy Heuristicának nevezzük a' feltalálás mivészségét, avagy az utmutatást a' methodicai feltalálásokra, valamint magát a' feltalálás methodusát is. Saját feltalálási mivészség nincs, mert minden tulajdonképi mivészség tapasztalásból (l. e.) indul ki. A' mivészségekben való feltalálás a' phantasia és érzet finom játékán alapul, 's ugyan ezért nem is vonható szabályokra. Hanem a' tudomány az ész dolga, melly a' képzeteket kifejti, vagy a' tapasztalást képzetek szerint elrendeli, 's a' tudomány ezen feltalálása és kimivelése bizonyos szabályokhoz van kötve, mellyek szerint az ész intézkedik, midőn önerejéből 's minden oktatási közlés nélkül munkálkodik, 's mellyeknek öszveségét mi Hevristicának, hevristicai methodusnak nevezzük. Igaz ugyan, hogy

a' feltalálás a' tudományok körében is szükségképen megkiván bizonyos reátermettséget 's nagy elmetehetséget, melly csak keveseknek juta részül, 's gyakran e' szabályok világos tudta 's leggyakrabban minden methodus nélkül munkálkodik, mindazáltal még is nagy fontosságu dolog, azokat (a' szabályokat) világosan kifejteni és megesmerni, 's annyival inkább, mivel a' tudományos visgálódásban a' saját muukásság tudatja legbiztosabban vezet 's megment a' visgálódás sok tévedésétől. A' tudományos feltalálásnak vannak általányos szabályai, mellyekből, a' külön tudományokra vonatkozás által, külön szabályok származnak. Amazok, rendszerint általányos Hevristica neve alatt, a' logicában avagy észtudományban tanittatnak, és pedig az alkalmazott általányos logica azon részében, mások által az általányos közönséges encyclopaediában, methodologia vagy hodegeticában, melly az esmeretek terjesztését tárgyazza. Ez csak felette általányos szabályokat állithat fel. Az utóbbiak azon külön tudományok methodologiájába tartoznak, mellyek számára rendeltetve vannak. Mi itt csak az általányos Hevristica legfontosabb pontjait akarjuk közölni, mellyekről Dommerich I. L. („*Die Mnemonik und Hevristik nach ihren ersten Zügen entworfen*", Halle 1765) és Degen („*Tentamen theoriam hevristicae generalis adumbrandi*", Kopenh. 1798) különösen értekeztek. Minden methodicai feltalálás, szántszándékos gondolkozás bizonyos tárgyakról, melly oszlató vagy öszvetevő lehet, a' mint vagy a' következetekből uj okokat vonunk, vagy viszont; innét nevezetik az oszlató methodus gyakran főleg hevristicainak. Ennek legfőbb szabályai és kivánatai ezek: A' feltalálni szándékozó mindenek előtt nyugodt elmeállapotba helyeztesse magát, 's állitsa elébe gondolkozása czélját világos kérdés vagy feladás formájában, mellyre a' felelet vagy megfejtés kerestetik. Minden feladásnál van valami adat (datum), 's ezzel öszveköttetésben áll valami, a' mi kerestetik (quaesitum). Elsőben szükség mind a' kettőt megkülönböztetni. A' hol nincsenek adatok, ott feladás sem lehet. Az adott daraboknak, hogy a' feladást bizonyosan lehessen megfejteni, teljeseknek kell lenni 's nem csupán tagadóknak, 's a' keresettel ok és következetre nézve öszvefüggésben állniok. Mi a' keresettet illeti, erre nézve elsőben is a' feladás lehetőségéről szükség meggyőződni; ez tárgyilag lehetetlen, midőn a' kérdés ellenmondást foglal magában, vagy minden adatok hibáznak, vagy pedig az adat a' keresettel ellenkezik; személyileg lehetetlen, ha a' visgáló a' szükséges előesmeretek és tehetség hijjával van; jól meg kell tehát előre visgálni, mellyik körben vagy mellyik felsőbb fogat alatt fekszik a' keresett tárgy, 's mivel a' kérdés egyszerü vagy összetett lehet, azért a' visgálat fő tárgya a' melléktárgyaktól választassék el, 's az elsőre fordittassék legnagyobb figyelem. Azután meg kell fontolni, mellyik uton lehessen a' keresett tárgy megesmeréséhez jutni, 's szükség az adatot a' keresettel következet és okra nézve helyes viszonyba helyeztetni. A' visgálat alatt ne távozzék a' visgáló azon pontról, mellyen áll; szüntelen szemei előtt tartsa a' czélt, mellyre törekszik, 's igyekezzék a' feladást rokon feladások öszvehasonlitása, analogia, képek 's példák által lehetségig világossá tenni. A' gondolkozás által találttat irja le röviden, hogy könnyen végig láthassa, 's kedvező időben gerjesztésül szolgáljon további visgálatra. Eddig az általányos szabályok (Vö. Lambert „*Neues Organ*", 7-ik fejezet, a' feladásokról).

A' gondolkozás külön körére nézve megkülönböztetjük a' feltalálást a' tiszta történeti tudat körében, a' feltalálást a' tisztán önmunkálatu gondolkozás körében (Speculatio), 's a' feltalálást az alkalmazott észtudományok körében. A' hevristicai methodusokat, mellyek ezekre vonatkoznak, empirismus, speculatio és inductionak nevezik. Mi a' tisztán történeti avagy tapasztalási tudatot illeti, melly észrevétel és tapasztalás által nyeretik, erre nézve a' hevristicai methodus következő szabályokat állit fel: a) a' saját észrevételre nézve: Nyugodtan, el nem fogódva 's

erősen intézd minden figyelmedet a' megvisgálandó tárgyra, használd és gyakorold érzékedet, az észrevétel organját, 's emlékező tehetségedet természetes módon, iparkodjál az érzéki csalódást kikerülni, a' mennyire lehet minden tárgyat, a' legkülönbözőbb viszonyokban, 's a' legczélirányosabb eszközökkel (például mesterséges müszerekkel), 's a' hol szükség több érzékek által visgálván meg, 's a' látottat a' képzelttől 's a' lételest a' történetestől illendően választván el; b) idegen észrevételre nézve, mellyet mások bizonyitására fogadunk el. Az idegen mondás igaznak tartása (a' történeti hit) a' tanu hitelessége szerint intézkedik, és pedig a' tanu személyes minősége szerint (ha t. i. alkalmas-e, őszinte-e a' tanu, 's mennyire tanulhatta ki az igazságot), és a' bizonyság tárgyi minősége szerint, ha t. i. megegyez-e és mennyire valamelly tudósitás, rege vagy hir a' tapasztalással és annak törvényeivel, mellynél ismét a' tett az okoskodástól megkülönböztetendő; továbbá, mennyire legyen az valódi és meg nem hamisitott, a' mi közvető vagy irásbeli bizonyságnál történeti critica által határoztatik meg; végre mi legyen annak értelme 's tartalma, mit a' Hermeneutica (l. e.) vagy magyarázás mestersége határoz el. A' hevristicai methodus a' józan ész és tudományok számára, vagy a' speculativa methodus, melly által a' képzeteket 's megesmerésünk általányos szükséges törvényeit felkeressük, oszlató természetü. Ez abstractiot használ. Igy a' mathesisben, hol a' tiszta nézetek fogatokban állittatnak elő 's uj constructiomethodusok avagy alkalmazatnemek találtatnak fel, kivált az Algebrában, esmeretlen nagyságok felkeresésénél; igy a' philosophiában is, hol az ember az ész alapgyőződéseihez emelkedik fel. Az alkalmazott észtudományokban fő dolog, a' tetteket törvények alá rendelés által magyarázni. Itt vagy egyszerü okfőkből indulunk ki, mint az alkalmazott mathesisben, vagy megforditva, okfőket keresünk fel a' megesmert dolgok magyarázására, mint a' természetirásban. Hanem a' mathematicai és természettudományi feltalálás methodusát tárgyazó tanitás már a' különös hevristicába tartozik. Ezen kivül a' különös hevristicák közül kiváltképen említést érdemel a' történeti és ékesszólási. A' történeti hevristica, a' historiographiával együtt, a' történetirási mivészséghez tartozik, 's a' történetirási tárgyak azon kidolgozásában all, melly által a' szükséges és lételes a' tárgyak nagy tömegéből kitaláltatik és kiemeltetik, 's a' fenlévőből és adottból az esmeretlen bebizonyittatik. Ez nagy combinatiot 's itélő erőt kiván, 's e' törvényeket követi: hogy mind annak valóban kellett lennie, a' mi nélkül más, melly mint megtörtént vagy fenálló be van bizonyitva, nem lehetett volna; hogy az emberek és dolgok természetének mindig ugyan annak kell maradni, 's hasonló okozatokat szülni a' hasonló okoknak. Az első okfőt a' hevristicus mindenütt alkalmazza, valahol csak emlékeket, elbeszéléseket használ, mellyeknek valódisága a' felebbi módon meg vagyon visgálva. — Ékesszólási hevristicának végre a' rhetorica azon egész fejezetét nevezzük, melly az ékesszólási feltalálásról (de inventione) értekezik, 's az előadás fő tételének és többi részeinek megválasztását és feltalálását tárgyazza. *Y.*

Hexameter, hatmértékü, hatlábu, vitézi vers. Nevét azon hat tagtól vevé, mellyből állani szokott; vitézi versnek azért mondatik, mivel leginkább a' hadi hős tettek irattak rajta. A' hexameter legrégibb nyomait a' görög költőknél találni, noha Herodot a' legősibbet thebai Apollo templomában találá phoeniciai nyelven. A' görög oraculumok az ősz régiségben már hatlábu versekben adák feleletjeiket. Ma csaknem csupán a' Magyaroknak adaték kellemetes hexameterekben irhatni, a' többi europai nyelv durva és mássalhangzókkal eltömött lévén reája nézve. 'S becsekben büszkén is állanak a' magyar és ujabb költés mezején a' hexameterekben irt Zalán futása 's Árpád. — A' hexameter első

négy lába spondeus vagy dactylus lehet, az ötödik rendesen dactylus, a' hatodik spondeus vagy trocheus. Néha az ötödik láb spondeus is, de ekkor a' szép hangzás kívánni látszik, hogy a' negyedik dactylus legyen. A' hexameternek e' nagy szabadsága igen könnyüvé teszi ezen versnemet, azonban a' tökéletes hexameter még is mestert kiván. Ezen versek is hexameterek, de majd fülfáját kapni, mig a' három sort végig olvassa az ember:

István napján verset szoktak mondani mások,
Én is vágytam néked szólani sok jót;
Tartson hosszan 's épen a' jó menybeli Isten! —

Ellenben ha a' lábok egymással füzetnek, ha a' második láb után, egy ollyan szótag következik, melly, mint a' harmadik láb első szótagja, szavat végez, akkor a' szép hangzás kimondhatatlanul sokat nyer. Lássunk példát Zalán futásából:

„*A' győző seregek fejedelme, dicséretes Árpád*
Illy szókat halljon tőlünk, unokája Reánnak!
'S én a' békekövet fenyegetve beszéljek e nála?"

A' Németek, mint szépen hangzókat, e' hexametereket hozák fel:

Flechte das Blumengewind in der blonden Lockengewindel. — és
Ob in dem Hain auch saus'te der Sturm, doch waren sie fröhlich.

55.

Hexapla, hat nyelven készült 's leginkább a' görög püspök Origenestől öszveszerkeztetett biblia, melly a' zsidó textust mind görög mind zsidó betükkel, a' 70 tolmácsok fordítását (Septuaginta) és még 3 más fordítást foglal magában. *r.*

Heynatz (Ján. Fridr.), nyelvvizsgáló, szül. Havelbergben 1744. Berlinben, később Oderai Frankfurtban előbb rectori, végre professori hivatalt viselt. Szorgalommal nyomozta ki mind azt, mi a' német nyelv természetéről irt törvényszabásai és grammaticai észrevételei megállapitására vagy megerősitésére szolgálhata, de ezen szorgalmát ritkán vezérlette jó izlésü választás és philosophusi szellem. Irásai közül többen több kiadásokat értek 's használhatók. Meghalt Mart. 5. 1819. *r.*

Heyne (Christian Gottlob), szül. Sept. 25. 1729 Chemniczen Szászhonban, hova az atyja, ki Silesiában Gravenschützenben szegény takács vala, vallásbeli üldözés miatt szaladt. Az őt egész féjrfikoráig üldöző rosz körülmények és kedvetlen sors nem tudák elnyomni kebelében a' nemesebb mivelődés szeretetét 's a' vele született gyengéd érzeteket, hanem magába tériték őt, hogy melyében keresse az erőt 's ugy tanuljon gőg nélkül haladni. Mihelyt keresményei megengedék, elkezdé a' latin nyelvet tanulni. 1741—1748-ig a' chemniczi lyceumban tanult. Tanitói bámulák tehetségét és szorgalmát, a' mint ő majd minden segedelemtől menten, bámulandó előmeneteleket teve az ó nyelvekben. Egészen szegényen ment a' leipzigi egyetembe 1748. Itt Ernestitől a' magyarázás mivészetébe vezetteték be, Christ régiség-oktatási pedig a' classicus hajdan esmeretében gyakorlák, mivelék őt. A' literaturában szorgalmas olvasás 's majdnem mérték tuli éji tanulás által gyarapodott. A' jus kenyértudománya volt; különös haszonnal hallá a' romai törvényt a' régi literatura 's történetek tekintetéből a' hires Bachtől, melly őt ügyessé tevé a' romai régiségek tanitására. Törvényes tartalmu mivészértekezést is tarta 1752. Egy latin elegia, mellyet a' leipzigi reformált közönség, hitszónoka halálára H. által csináltatott, megesmerteté őt Brühl ministerrel, ki őt könyvtárába vevé 1753-ban másolónak 100 tallér fizetéssel. Egyetlen haszna itt a' régi litteratura munkáival való megesmerkedés vala, melly leginkább irányа lett neki. Eleinte a' szükség kinszerité némelly fordításra. Az első classicus, mellynek kidolgozására hasonló érzelmek is nógaták, Tibullus vala, kit 1755-ben ada ki először. Rokon gondolkozása a' stoicus Epictetushoz is vezeté, kinek okfejei őt lelkében erősiték (első kiad. 1756). Ezen két munka megalapitá hirét a' külföldön. Ugyan ekkor találkozott Winckel-

mannal az ugy nevezett könyvtárban, de utóbb támadott köztök szoros viszony levelek által, midőn Winckelmann Olaszországban volt. A' belépett 7 éves háboru nem csak jövedelmétől fosztá meg Heynét és hatási körétől, hanem minden kereset-forrást elzára előle. Végtére Rabenertől ajánlatva nyert Schönberg asszonyság házában segedelmet, kinek férji testvérét mint nevelő Wittenbergbe kiséré 1759, hol Ritter által mélyebben vezetteték a' történetek szentségébe. A' háboru viszont kiragadá tanulásából 's nagy szükölködésbe taszitá, de a' melly nem kevesé fejté ki elméjét a' foglalatoskodásában. Ezen korba esik a' latin tárgy kidolgozása Lippert Dactyliothecájának harmadik ezeréhez, melly őt mindig jártasabbá tette az Archaeologia ezen részében. Ruhnken ajánlására 1763-ban meghivaték Göttingába az ékesenszólás tanitójának az elhalt Gessner helyébe; nem sokára első könyvtárnok és udvari tanácsos lön. Ezen hivatalra a' legkülönbfélébb munkák voltak szükségesek. Igen kellemesen mondja magáról: „mint tanitó tanulám csak meg azon mesterséget, mellyet tanitanom kelle.“ De hamar otthon lett ezen munkakörben. Számos és valóban remek programmái, mellyek a' régiség legvonszóbb tárgyaira kiterjednek 's esmereteinek bőségét csudáltatják, („*Opusc. acad.*“ 6 rész) mutatják, hogy latinul gondolkodott 's dolgozott 's nem csak tisztán, hanem könnyen 's jó izléssel tudta magát kifejteni. Élő előadásaiban is csudálatosan láttatá a' valódi tudósságot összekötve lélekkel és izléssel. A' legnagyobb gondossággal tett tanitásai a' legvonszóbbakat és tudni méltót foglalák magokban, mind abból, a' mit a' régiek tanulása nyujthat, 's a' legszorosabb érintésben voltak irói munkálkodásával. Ezen tanitások által, valamint 15 évig tartott részvétele által a' Haller alkotta göttingai tudományos társaságban, továbbá fáradhatatlan részvétele által a' „göttingai tudományos hiradó“-ban (*Göttinger gelehrte Anzeigen*), melly Németországot az Angolok és Francziák legjelesebb munkáival megesmerteté, különösen pedig 1780 olta az ő igazgatása alatt igen hires lön; végre, és mindenek felett a' göttingai nyelvtudós seminarium kormányzása által, mellyet ő a' valódi philologia ültető kertjévé tett 's belőle Németország nevelőintézeteinek számos derék férjfiakat adott, — összekötve a' classicusok kiadásával és magyarázataival, mindezekért — mondjuk — elenyészhetetlen lesz Heynének emléke nem csak Németország tanitói 's tudósai között, hanem az egész mivelt világon. Egész munkálkodásának középpontja, mellyel minden többi majdnem rendszeres egybefüggésben álla, a' classicus literatura volt, különösen a' költői, mellyet ő ön magáért költői szemekkel vizsgála meg, lerázva azon félénkséget, melly előtte 's idejében is a' philologusokon uralkodék. A' régiség tudományának 's a' classicus literaturának kiemelése a' porból 's bevezetése a' mivelt világba, az ő különös érdeme. Egészen humanista akart ő lenni és „figyelt ugyan a' nyelvtudásra, a' nyelv és mérték-tudományra, mint a' classicus literatura további tanulásának alapjára is, de soha sem nézte azt czéljának.“ Ezt mutatja a' költők kiadása, — Tibullusé és Virgiliusé, — mellyek a' legkiterjedtebb hirt szerzék meg neki. És a' régi költők legnehezebbike — Pindaros — számára is sokat teve, ki mindeddig legkevesbé vala átdolgozva; ezt is bevezeté ő az olvasó körbe. Fő munkája még is, mellyen 18 évig dolgozott 's még sem végezheté, Homerusnak nagy kiadása. A' költők kidolgozásától eredve utnak, a' mythologiába is általvágott, mellyben ő gyujta világot először. Mint Apollodorus kiadása által a' mythologia, ugy az ó iratok kiadásával az Archaeologia számára szerencsésen dolgozott. Viszonyos hatásban voltak ezen régiségi 's ósági vizsgálatokkal az ő történeteket illető munkái, nevezetesen a' görög és romai régiségek kidolgozása, bő esmerete a' régi birodalmak belső történeteiről, alkotmányiról és törvényhozásáról, mellyeket finom és politicus szemekkel tudott ideje történeteire alkal-

maztatni. Mint ember és mint foglalatoskodó is tiszteletet érdemel Heyne, melly okból a' legtisztesebb hivatalok 's foglalatosságok bizattak reá minden felől. A' könyvtár általa hozaték azon tökéletes állapotba, mellyben most vagyon, ugy hogy ez elsőnek esmertetik a' dologhoz értöktől, mivel minden osztály egyirant bővelkedik, Heynének tudományos nagy tekintetét csudáltatva. Hasonló virágzásban hagya minden reá bizott intézetet. Nem csak kiterjedt tudományának hire vonó körébe a' legnevezetesebb és legmiveltebb embereket, hanem characterének nyomossága is 's társalkodásának kedvessége. Familiája nevezetes tagokkal szaporodott második házassága által, hova Forster Györgyöt, Hubert és Heerent lehet számlálni. Foglalatosságinak középpontja azonban mindig az egyetem vala, mellyet fiui hivséggel és haszonkeresés nélkül szeretett. Veszedelmes időkben azon tekintet, mellyet magának minden felé szerzett, characterének nemessége, 's az őt hiresitő okosság támaszul szolgála azon tudományos intézetnek. Az ő társ-hatására a' katonaszálitástól ment maradt Göttinga városa 's az egyetem, midőn a' Francziák Hanoverát 1804—1805 elfoglalák. Ezen időben igen megszaporodtak foglalatosságai 's maga tagjává nevezteték a' rendek commissiójának. A' vestfaliai királyság teremtésekor nem vala kevesbé munkás, 's itt is örömmel látá munkálkodásának sikerét 's érdemeinek megesmertetését. Minekutána ujra kidolgozott irományainak a' lehető tökéletességet megadá, munkás életének véget vete egy gutaütés Jul. 14-kén 1812. L. „*Chr. Gottl. Heyne's Biographie, dargestellt von Heeren*" (Göttinga 1813). 55.

HIATUS l. HIJÁNY.

HIBERNIA, Irland régi neve, Julius Caesartól használtatva legelsőben; mert Irlandot Pomponius Mela Juvernának, Ptolemaeus Juverniának, mások pedig Overnia, Bernia és Irisnek nevezték. Aristoteles e' szigetről Jerna név alatt tesz említést, midőn Albionról beszél, hanem már korábban említé Orpheus, Argonauticájában Jernis puszta szigetét. Britannia lakosai azt beszélték Caesarnak, hogy Hibernia az ő nagy szigetjektől nyugotra fekszik, 's csak felényi mint ez. Ptolemaeus a' Hiberniába utazni szokott kereskedőktől bővebb tudósitást vévén, csak keveset hibázott annak nagysága, formája és fekvése előadásában; sőt azon közléseknél fogva képes lön földabroszt készíteni Hiberniáról, 's meglehetősen pontos tudósításokat hagyni maga után annak lakosai, tengerpartjai, fokai, folyóvizei 's lakosai felől. Agricola minden rendeléseket megtön Hiberniának haddal leendő meglepésére nézve, melly azonban még is elmaradt, ugy hogy Hibernia soha sem került a' Romaiak hatalmába. (Vő. NAGYBRITANNIA és IRLAND.)

HIDALGO, spanyol alsó rangu nemes (l. GRANDESEK). Az alsó nemességhez tartoznak a' Cavalleros-ok, Escuderos-ok és Hidalgos-ok (Hido, fiu, és Algo, jószág). Vagynak 1) Hidalgos de naturaleza, nemes származásuak; 2) Hidalgos de privilegio, azaz ollyanok, kiket a' király megkülönböztetett szolgálatjok jutalmazásául nemesit meg, ezek Infanzones-eknek is neveztettek (Olaszországban Valvasores) és a' Ricos hombres-eknek vazallusai voltak; 3) ollyanok kik a' nemességet veszik. Ezen utóbbiak éltek ugyan egyéb nemesek szabadságaival 's jusaival, de kevéssé becsültettek. Általjában véve a' Hidalgos-ok, kivévén némelly régibb familiákat 's a' rendek vitézit, a' polgárokhoz nagyon hasonlók voltak. A' portugal Fidalgo-nak jelentése ugyan az. *r.*

HIDEGSÉG. Ez tagadó kifejezés 's a' melegségnek nemlétét jelenti. Valódi hideget mi nem esmerünk. A' melly tárgy bizonyos körülmények alatt hidegnek tetszik, az más környülállásoknál meleg lehet, és viszont. A' régiek tulajdon hidegitő anyagot vettek fel, a' mit mi nem teszünk, 's a' hevő szükét mondjuk a' hideg anyjának. — A' hidegség fokát a' HÉVMÉRŐN (l. e.) számláljuk, melly nálunk a' legszigo-

ruabb télben is csak a' 15—20 körül van, a' földsarkot felé ellenben sokkal alantabb — 32 és többet tevő, ugy hogy a' kéneső merev, kalapálható ásványtestté áll össze. Mives hidegséget támaszthatni mind azon szerek által, mellyek a' hevőt a' testből magokhoz szivjak. —*j—a.*

HIDEGLELÉS l. LÁZ.

HIÉNA, az emlősök között az ebek neméhez tartozó állatfaj, ezen esmertető jegyekkel: bolyhos feketélő, képe fekete, nyakán, hátán serény. Hazája éjszaki Afrika 's Ásiának nyugotdéli része, mint Natolia, Bengala. Habissiniában igen számosan találtatik. Rendkivül dühös és haragos; rettenetes tekintetü, magát az oroszlán ellen is oltalmazó. A' föld alatt, kősziklák üregeiben, barlangjaiban lakik. Egyiptomban a' köznép megeszi. —*ja—*

HIERARCHIA l. EGYHÁZI KORMÁNY.

HIÈRES (Hyères), város a' Provence tengerpartján a' Var departementban, egy öböl meredek sziklájinál, Toulontól 2 mfnyire, hires a' gyönyörü 's mindig viritó természetről, mellynek éldelését azonban a' közel mocsárok keseritik: 7000 l. van, 's vidékén tetemes sófőzések találtatnak. A' középtengerben, szemközt a' várossal, feküsznek a' hièresi szigetek: Porquerolles, Bagneaux, Port Cros és Levant (Titan), mellyek közül azonban csak kettőn vannak lakosok. Narancs, czitrom, granátalma, pálmaszilva bőven terem itt, az örök tavasz hazájában. *opq.*

HIERO (I.), testvére 's követője Gelonak, ki Hieronak, miután a' syracusai kormányra léptekor, Gela szülőföldje helytartóságát neki átengedte, halálával (478 Kr. e.) olly thront hagya, mellyet erényjei által mintegy törvényes tulajdonává tett. Hiero kormányja, noha kevésbé dicső mint az előtte volt, a' tudományok adakozó felgerjesztésénél fogva, bizonyos fénnyel birt. Azonban eldődje tisztelt emlekezete, hibáit nagyon szembe tünteté; kormányja első napjaiban inkább kényur mint törvényes király volt. Csak azon tisztelet, mellyel testvére iránt viseltettek, tartóztatta vissza alattavalói békétlenségét. Nagyra vágyás által megvakitatva, hizelkedés által megromolva és határtalan gyanakodó, eleinte külföldieket és zsoldosokat helyezett maga körül, félvén nehogy egy jelesebb és gyakorlottabb férjfiban vetélkedő társra találjon. Leginkább testvére Polycelus gerjeszte benne gyanut, ki, a' nép előtt kedves, örömest Gelohoz hasonlitatott. Ezért kivánt tőle megszabadulni, 's reá bizta Sybarisnak Croton ellen küldött segitő sereg vezérlését. De Polycelus álltátván szándékát, ipának Theronak, az agrigenti királynak udvarában kerese menedéket. Az itt talált pártfogásért háborut indita Hiero, de annak végét is szakasztá, ellenségének valamelly szolgálatot tévén. Himera lakosait Thero fia Thrasydaeus keményen igazgatta, 's ezek megunván a' sok zsarolást Hieronak ajánlották városokat általadni. De ő nem hogy használna illy ajánlást, Therot róla tudositá, 's egyszersmind olly nyilatkoztatást ada, hogy egy tartós békeség által a' köztök való egyenetlenségeknek véget vessenek. Az agrigenti király testvérét hitvesül vevé, 's Polycelus ujra kegyelmébe lépe. Minden hadakat, mellyeket viselnie kellett, szerencsésen végzett. Naxos és Catana lakosait elüzte, uj gyarmatokkal telepité meg mind a' két várost, az utóbbinak Aetna nevet ada, 's maga is mint alapitója Aetneus nevet vett fel, ez által a' herosi megtiszteltetésre tartván számot, mit azok nyerének el, kik 10,000 lakosnyi népes várost alapitottak. Hiero halála után a' Catanaeusok régi hazájokat ismét elfoglalták, a' bele telepitett lakókat elüzték, kik nem messze épitettek egy más Aetna nevü várost, Catana a' magáét ismét felvevén. Ha némelly homály kormányja első éveit setétité, azon kinos bizonytalanságnak, melly helyzetéhez kapcsolva volt, kell tulajdonitani; de első hibáit szép, éltét diszesitő tettekkel helyre

pótolta. Édes tartozásnak tartá, frigyeseit hadaikban segiteni 's kivált a' gyengébbet oltalmazni; de a' mi őt a' nagy fejedelmek sorába teszi, azon különös pártfogás, mellyel a' tudományokat ápola, 's azon szives indulat, mellyel minden nemü tudósok iránt viseltetett. Illy megváltozását egy hosszas nyavalyája okozta. Minthogy a' kormány gondjait nem viselheté, mulatságra pedig szüksége volt, tudós emberek társaságát gyüjté maga körül. Ekkor tanulta esmerni a' tudományok szépségét, 's ezeket felgyogyulása után sem szünt meg becsülni. Udvara, kora legjelesebb férjfiainak volt gyüléshelye; a' velek való társalkodásnak köszönte nemesebb erkölcseit, 's bölcsebb maga viseletét. Milly éles látásu volt barátjai megválasztásában, arra csakSimonidest és Pindarust említjük. Aeschylus, Bacchylides és Epicharmus meghittjei közé tartoztak. A' költő Simonidesnek volt kivált nagy hatalma ezen fejedelem szivén, mellyet csupán arra használt, hogy uralkodóhoz méltó indulatokat csepegtessen belé. Xenophon „Hiero" czimü könyve magasztalja ezen fejedelmet legjobban. Aelianus és Pindarus szerint kevés van hozzá hasonlitható. Az elsőbb azt állitja, hogy testvéreivel tökéletes békében élt; ez ugyan Polycelus iránti viseletével ellenkezésben látszik lenni; összve lehet azonban egyeztetni, ha a' megbékélések utáni időt vesszük. Minden kérés nélkül kész vala adni, adakozása határtalan. Többször volt nyertes Görögország játékaiban. Meghalt Catanában 467. Kr. e. 's a' koronát, mellyet 11 esztendeig viselt, testvérének Thrasybulusnak hagyta, de ki azt esztendő mulva elveszté. *r.*

Hiero (II.), syracusai király, mintegy 200 esztendővel uralkodott az előbbeni után. Atyja Hierocles Gelo nemzetségéből állitá származását. Minthogy ezen fiját nem szabad állapotu asszony szülte, mindjárt születése után kitétette, félvén, nehogy általa nemessége megfertőztessék. De Justinus szerint méhek vették ápolások alá, 's több napokig táplálták. Az e' felől tanácsért megkérdett jóslók, azt jövendő nagysága előjelének mondák. Erre Hierocles ismét magához vette, neveléséről gondoskodott 's azolta vele úgy bánt mint fijával. Hiero használá ezen reá forditott gondosságot, 's hadi gyakorlásokhoz szintolly kedvet mint ügyességet mutatott. Pyrrhus az epirusi király, ki akkor Siciliának is ura volt, igen megkülönbözteté. A' Syracusaiak, kik kitünő tulajdonit megesmerték, fővezérséggel ruházták fel, 's igy nem volt neki nehéz, később királyi méltóságra jutni. Hogy magának pártosokat szerezzen, Leptines leányát hitvesül vevén, a' legelőkelőbb syracusai nemzetséggel lépe rokonságba. Kormányja alatt kezdődött az első punisi háboru; eleinte a' Carthagobeliek frigyes társa, a' Mamertinusoknak segitségül jött. Appius Claudius consultól megveretvén, jól általtátta, hogy reá nézve hasznosabb a' Romaiak részére állani, minthogy a' Carthagobeliek győzelméből Siciliában haszon reá nem hárámlhat, 's ezen nemzetben veszedelmes szomszédot is szemléle. Hogy birodalmától a' háborut eltávoztassa, Romát engedte Carthagoval harczolni, 's követeket külde Otacilius és Valerius consulokhoz, békeségi egyezséget ajánlván nekik. Ez idő olta csak tanuja volt a' két nemzet háboruskodásának. Noha a' Romaiak részére kedvezőbbnek mutatá magát, ellátván őket az első punisi háboruban minden nemü szükségekkel: a' Carthagobeliektől sem tagadta meg a' segedelmet, mellyet tőle a' rabszolgai háboruban kértek; 's igy ügyesen tudá mind a' két rész barátságát fentartani. Azon hosszas idő közben, melly az első punisi háborut a' másodiktól választá, teljes gondját forditá az uralkodásra. Bölcs törvényeket adván egyedül népe boldogsága feküdt szivén. Buzditása, mellyel a' földmivelést előmozditá, meggazdagitotta, 's az ország jövedelmét kettőztette. Frigyeseinek adott szavát megtartá, 's midőn a' Romaiak Trasimenusnál Hannibaltól végképen megverettek, megmutatá, hogy nem csak mint győzedelmesekhez szit hozzajok. Élelmet, katonákat 's fegyvereket ajánlott nekik, 's megajándékozta őket egy 320 ftot nyomó arany Victoriával,

mellyet ők mint szerencsés előjelt elfogadtak. Ezen gyengéd figyelem, a' Roma 's Syracusa közti frigyet megerősité; 's maga a' cannaei ütközet, mellyre Rómától minden frigyesei elpártoltak, sem tántoritá meg hüségét. Nem csak templomokat és palotákat épitetett, hanem a' nagy Archimedes előadása szerint mindennemü hadi machinákat is. Hogy egyéb királyok fenségét felülmulja, olly hajót készitete, mellyhez hasonló nagy 's pompás soha sem volt, 's melly Athenaeus szerint nem sokat különbözött egy uszó várostól. De minthogy illy hajónak Siciliában kikötő nem volt, Ptolemaeus királynak ajándékozta, 's mivel Egyiptom ekkor gabonában szükséget látott, rakodtan küldte Alexandriába. Meghalt 214 Kr. e. Fija Gelo előtte meghalván, a' koronát, mellyet 54. eszt. viselt, unokájának Hieronymusnak hagyta. *r.*

Hierodulok, szent templomszolgák. A' Görögök templomszolgálatjánál voltak olly ifjak és leányok, kiknek a' templom ékesitéséről, az oltárok koszoruzásáról, a' képek szőnyegjei festéséről, varrásáról és tisztogatásáról kelle gondoskodniok. Ezen leányok Plyntridáknak és Ergastináknak, az ifjak pedig és az öregebb templomszolgák Neocoroknak, Pastophoroknak, Hierophantoknak és Dáduchoknak neveztettek. Egészen különbözik ezektől a' tulajdonképen való Hierodulság. Ez a' természet istenségnek ásiai szolgálatjából származik. Ásiában hajdan a' him, az egyedül való világosság és melegséganyag, a' nap mellett, a' szenvedő 's mindent befogadó nős elvet, a' vizanyagot, 's mint ennek személyviselőjét a' holdat, vagy gyakran a' földet is imádták. Ezen természet istenasszonyának Venus Urania volt a' neve, de nem a' későbbi görög időszakasz értelmében, melly a' halhatatlan mennyei szépséget érté alatta; itt Urania csak a' levegőben lebegő holdat tárgyazá, és ezen hold istenasszonynak tisztelete hasonló volt az assyriai, phoenicziai, persa és cappadociai Anaitis, Semiramis, Atargatis, Tauropolos és Cybele tiszteletéhez. A' legdurvább előkorban, ezen, a' legszebb zsengét kivánó természetistenasszonynak a' szolgálatjában lévő szüzek ölettek le áldozatul. Később rabszolgálók lettek belőlök, kiket a' nagy ég és természet istenasszonya részint ajándékul részint pénzért vett templomai és mulatóhelye számára, 's kiknek magokat az esztendőnként előforduló innepek alkalmával a' szarándokoknak 's az istenasszony imádóinak, az ő tiszteletére, ált kelle engedniek. A' férjfi Hierodulok templomifjak voltak, kik őrült rajoskodással tépék testeket, 's dühös karikákban keringtek, hasonlólag a' török és indus Fakirokhoz. Strabo 6000 részint férjfi, részint asszonyi Hierodulokat emlit, kiket Cappadocia hegyes tartományban a' comaniai természetistenasszony szent szolgálatjában talált. A' phoenicziai carthagoi Urania, 's még az ephesusi és phrygiai Diana minden templománál voltak illy rableányok, kiket phoenicziai nyelven Benoth-nak (fiatal leányok) neveztek, a' mitől Venus nevet mondják származni. Ezen istenasszony szolgálatja Ásiából Görögországba jött, 's itt valamint Siciliában az Eryx hegyén lévő hires Venustemplomban több hierodul csoportok voltak, kik mintegy lekötelezett Hetairák mind azt, a' mit áruba bocsátott szépségek által keresének, a' templom számára adni tartoztak. Illy szerzeményből több venustemplomok (mint a' samosi) épitettek. Egy templompárkány töredékén, 's két candelabrumedényen megvannak ezen venusszolgálóknak képezetei, mellyek előbb spártai tánczosnéknak tartattak, de az éles látásu Zoega a' valódi Hierodulokat megesmerte bennek. Csinos állásban, lábujjaikat tánczhoz emelve, két karjaikat kellemesen és magasan feltartva, karcsu testeket szent tánczaiknak kisérő mozdulataira illegetve, vagynak leképezve. Öltözetek, melly térdekig alig ér, a' legfinomabb és általtszóbb byssusból készült egyetlen rövid köntösből áll. Karjaik és lábaik mezitelenek, talpaikon könnyen füzött bocskor, 's az egy csomóba egyszerüen összefont hajokon, egy egyenes, sugárforma, felfelé álló levelekből vagy pálczácskákból különösen készült koszoru vagyon, melly egészen különböző a' Görögnék fejékes-

ségétől, 's külföldi, ásiai származásra mutat. Ámbár a' Hierodul nevezet a' legkorábbi görög időkorban, midőn locrisi szüzek adó gyanánt küldettek Iliumba Pallas templomszolgálatjára, talán még nem volt megfertőztetve, később mindazáltal mindig azon hires venusszolgálókat jelenti, kikkel Jonia és Cyprus látta el a' tulajdonképen való Görögországot.

Hieroglyphák (Hieron és Glypto görög szóktól) szent képmü, allegoriai képpel irást jelent. Az Egyiptomiaknál szokásban lévő renddel és sorral irt hieroglyphák, betü modjára helyezett, noha megkisebbitett, néha megrövidített, és csak néhány más jegyekkel elegy ábrázolatjai a' természeti és mivészileg érzéki tárgyaknak, mellyeknek allegoriai vagy példázati jelentések vagyon, látható tárgyakat, megfogásokat, mellyeket magokban léabrázolni nem lehet, előterjeszthetők. Származások a' Niluskalendariomból 's az ehez szükséges vizsgálódásokból 's számitásokból magyarázható. Fontosságok és nehézségek miatt szenteknek tartattak, és Dornedden szerint belőlök fejlödött ki az egyiptomi állatszolgálat, melly tulajdonképen nem egyéb mint irásszolgálat. Igazi jelentések papi titok volt, 's kulcsok volt a' papi megfejtésben. Innen származtak a' nép és papok vallása különbözését jelentő titkok. Fájdalom, ezen titkok kulcsa reánk nézve elveszett. Horapollo erről irt munkája igen kétséges, Kircher Athanasiusé nagyon önkényes; nagy érdemet szerze maganak ebben a' dán archaeologus Zoega (l. e.) az egyiptomi pénzekről 's obeliszkokról irt munkájiban. A' hieroglyphákat öt rendre osztja: 1) Kyriologicák, a' természet és mesterség teljes képei, magokat ezen tárgyakat jelentők; 2) Kyriologumenák, az érzéki tárgyaknak csak szinrajzolatban 's közönséges értelemben kijelentett képei, p. o. egy karika, mint a' nap képe; 3) tropicus ábrázolatai a' látható tárgyaknak, valamelly kitünő öszveköttetésekről vagy rokonságokról általtéve láthatatlan tárgyakra, megfogásokra, p. o. kutya a' vigyázékonyság jelentésére; 4) aenigmaticusok, mellyeknél az ábrázolat a' jelelt tárgyaktól nagyon távol van, 's köztök az öszveköttetés nem olly látszható, p. o. egy bogár, mint a' nap symboluma; 5) phoneticusok vagy szóhieroglyphák, midőn az ábrázolat azon jelentésnek, mellyel az ábrázolt tárgyat jelelő szó bir, vagy a' kiejtés hasonlóságának felel meg. Továbbá Zoega 958 jegyet keresett ki az Egyptomiak megmaradt emlékeiből, 's ezeket hét rendre osztja: 1) függőleges vagy viziranyos, görbe és tekerödző vonatok, különbféle módon öszvekötve, háromszegek, négyszegek, golyók, félgolyók, karikák, csillagok; 2) mesterséges miveknek, szereknek, fegyvereknek épületeknek, hajóknak; 3) plántáknak; 4) állati 's kivált emberi tagoknak; 5) négylábu, mászó és más állatoknak, kivált madaraknak; 6) embereknek különböző állásban és mumiáknak; 7) emberből és állatból öszvetett szörnyeknek ábrázolatjai. Ezen, a' festésből ágazott hieroglyphai irás némelly változásokon ment keresztül, 's Zoega 6 időszakot állit: 1) a' betüirás feltalálása előtt, midőn az Egyiptusiak csak hieroglyphákkal éltek 's a' természetiről az ábrázoló és rejtényes előterjesztés szokását követték; 2) a' betüirás feltalálása után, midőn a' hieroglyphákat csak nyilvános és szent emlékeken 's mumiahevedereken, 's némelly papi irásokban használták, a' köz életben pedig a' betüirást, 's némelly emlékeken 's papi könyvekben ennek czifrább 's kevésbé érthető nemét, a' hieraticus irást; 3) Psammetichtől Egyiptom elfoglalásáig a' Görögök által, midőn a' papok nagyobb részint uraságoktól megfosztatván, titkokat kezdtek formálni, 's a' hieroglyphai irást rejtényes képekkel nevelték; 4) a' Ptolemaeusok alatt, midőn a' hieroglyphákat csak isteneknek 's istenesitett királyoknak szentelt emlékeken 's némelly mumiákon használták, 's a' hieroglyphai jegyeket uj, a' Görögöktől behozott ideák ábrázolására is forditották, 's a' régi emlékeknek uj magyarázást adtak; 5) midőn a' görög és egyiptomi vallás öszveelegyedvén, a' régi papság csaknem eltörültetett, 's a' hie-

roglyphák helyes esmerete elenyészett, még is folytatták részint a' régi hieroglyphákat kőre, titkokat foglaló könyvekre 's mumiahevederekre használni, részint ujakat feltalálni; 6) a' 3 és 4 században a' hieroglyphai jegyeket theurgicus, magicus, gnosticus, chemiai és astrologiai álmadozásokra használták, mi által régi és eredeti jelentések feledékenységbe ment. Azolta a' Rosettenél (l. e.) talált basaltkőnek felirása uj vizsgálatokra adott okot. Spohn, Champollion és Seyffarth (l. e.) noha nem egyeznek meg azon elvekben, mellyek szerint a' hieroglyphákat kell magyarázni; mégis, valamint Young, olly felfedezéseket tettek, mellyek függetlenek a' rendszertől, 's ámbár különböző pontokból indultak ki, közösen azt állitják, hogy az Egyiptusiak irásaiban, valami betüi és grammaticai rend vagyon. *r.*

Hieronymiták, Hieronymianusok, sz. Hieronymus remetéji, neve egy 1373 rendes clericusokból felállt szerzetnek, melly fejér öltözetet visel fekete övvel. Spanyolországban 's Hollandiában legszámosabb 's leghatalmasabb volt. Itt belőle jámbor czélokra több testvérségek támadtak; kiváltképen a' Groote Gerhardtól Deventerben 1376 alapitott társasága a' clericusoknak és egyesült testvéreknek, melly első peldáját adá az ifjusag czélirányos nevelésének a' tudományok esmeretére és munkásságra, 's magának a' classica philologia mivelésében dicséretes érdemeket szerze. Ezen rend Spanyolországban a' gazdag életre adta magát; a' többek közt Escurialban sz. Lőrincz pompás klastromát, a' királyok temetkező helyét lakja, 's még a' leggazdagabb 's legnagyobb tekintetü szerzethez tartozik. Sicilliában, Nyugotindiában, spanyol Amerikában is vagynak ezen, politicai tekintetben soha sem fontos, szerzetnek klastromai. *r.*

Hieronymus Pragensis, nemzeti nevével Faulfisch, nevezetes theologus a' 15-ik században. Kortársa és segédje Huss Jánosnak, kit tudománnyal 's ékesszólással ugyan felülhaladott, de bölcs mérsékléssel nem. 2-ik Ulászló lengyel király a' krakói egyetem elrendelésénél tanácsával élt. Zsigmond előtt pedig Budán szónokoskodott, de mivel oktatásait Wiclef tanitásaival elegyitette, tömlöczre vettetett, mellyből a' Prágaiak kiszabaditák. Már most nem csak buzgósággal, hanem erőszakkal is pártolta a' hierarchia és papság ellen fondorkodó Husst. A' szentek ereklyéit lábbal tapodá, a' szerzeteseket tömlöczözteté, egyet a' Moldvába vettete, a' pápa bucsulevelét 1411 nyilván megégeté. Huss elfogatása után Constanzba szándékozott, de szabad menetelt nem nyervén, midőn Pragába visszamenni szándékoznék, a' sulzbachi herczegtől elfogatik, 's bilincsekben Constanzba küldetik, hol fél évi sanyargatás után állitásait tettetve visszavoná, mellyet megbánván 1416 Maj. 16-kai kihallgattatásában, mindenek álmélkodására Huss és Wiclef tanitásait védelmezé. Maj. 30-kán megégettetett. Szenvedése helyére egyházi énekek zengése 's az apostoli hitvallás hangos elmondása közt mene, és lelkét ájtatos imádságokkal ajánlá teremtőjének. Hamvai a' Rhenusba szórattak, követői martyrként tisztelék. Őt a' reformatio egyik előpostájának lehet nevezni. Tanitása a' fő vonásokra nézve Husséval megegyez. *czi.*

Hieronymus (szent), a' diák egyház legtudósb irója, 331-ben Dalmatiában szül. Donatus Grammaticustól Romában a' romai 's görög classicusok olvasásába avattatott. Ön vallásából tudjuk, hogy a' főváros kaczérságaitól ő sem volt ment, de feslett utjáról szerencsésen letérvén, lelke a' keresztény tökélyekben találá nyugvást és örömöt; azért 40-ik éve előtt megkereszteltetvén Aquilejába, innét Antiochiába utazott, hol szive az asceticus életre édesedvén, Chalcis pusztában legszigorubb sanyarúságban és exegetai munkálódásban négy évet tölte, mellyek után Antiochiában áldozó papi rangra emeltetett, 's Nazianzi Gergely oktatásainak hallása végett Konstantinápolyba utazott. 383-ban Damasus püspöktől Romába hivatott, hol tanitásait, noha korának romlott erköl-

cseit csipősen illetné, legnagyobb sikerrel folytatá, és sok nagy tekintetü asszonyságot leányaikkal együtt apácza életre vezérle. Illyenek valának Marcella és Paula. Ez utóbbik Hieronymust 486-ban Palaestinába kisérvén, kincseiből Bethlehemnél klastromot épitete, mellyben Hieronymus élete végéig (420) megmaradt. Az akkori tévelygők, u. m. Meletianusok, Origenisták, és Pelagianusok ellen az igaz hitet buzgón és lelkesen védé, a' sz. irást az eredeti nyelvekből diákra fordità, 's ezen fordittással, melly vulgátának neveztetik, maiglan él az anya szentegyház. Az ascetai életet gunyoló Jovinianus és Vigilantius, valamint egyéb megtámadóji ellen kimélést haladó csipőséggel kelt ki. Többnyire tüzes lelke, élénk 's kellemetes előadása, kiterjedt nyelvesmerete, különösen a' sz. irás magyarázása körül tett fáradozása és tökéletes élete őt méltán az anyaszentegyház doctorává választották. Sz. Ágoston kortársa, barátja, levelezője volt. —*czy.*

Hierophant volt az Eleusinák első papja vagy elöljárója, 's csak az Eumolpidák nemzetségéből volt szabad választatnia, kiknek ős atyjok tartatott ezen titkok alapitojának 's első hierophantnak. Formája 's ruházatjának egészen meg kelle a' tőle elfoglalt magas polcznak felelni. Továbbá olyannak kellett lennie, ki az első férjfi kort meghaladta, 's ha mindjárt nem épen szép, de látszható hiba nélkül volt 's különösen szép hanggal birt. Homloka koronával volt felékesitve, 's haja egyszerüen 's természetien hullott le nyakán és vállain. Tiszta életünek 's a' nép szeme előtt a' szentség dicsőségével körülvétetettnek kelle lennie. Választatása után nem vala neki szabad házasságra lépni, 's minden érzéki indulatok kezdetben elfojtása végett (Cybele többi papjaival együtt) büröklével kelle mosódnia, melly a' legjobb csillapitó eszköznek tartatott; mások előadása szerint ezen papok a' büröklevet szinte itták is. Azt is állitják, hogy csak a' második házasság tiltatott meg nekik, 's hogy nőik bizonyos foglalatosságokban p. o. a' képszobrok ékesitésében részt vehettek. A' hierophantnak ('s általjában az Eumolpidáknak) kötelességökben állt, a' le nem irt törvényeket megőrizni 's magyarázni, mellyek szerint az istenség káromlói 's tiszteletek gyalázói büntettettek. A kis titkoknál ő vezette be a' beavatandókat az eleusinai templomba, 's ő avatta be az utolsó vizsgálaton is áltmenteket, az utolsó és nagy titkokba. A' titkoknál ő ábrázolta a' Demiurgust, a' világteremtőt; a' beavatandóknak a' különbféle előfordulandó jelenéseket erős, áltható hangon magyarázta; a' nagy mysteriumoknál a' legszentebb legbelsejében nyugvó titkoknak ő volt egyedül való felvilágositója, ugymint a' titkos tanitásé, az egész intézet tulajdonképen való fő czéljáé. Innen mystagogusnak vagy profetának neveztetett, és senkinek sem volt megengedve, nevét valamelly beavatatlan jelenlétében kimondani. Hivatalához tartozott, nyilvános innepélyeknél az istenasszony képszobrát felékesiteni, 's körülhordani. (L. Eleusis) *r.*

Highwaymok. Igy neveztetnek Angliában azon rablók, kik országutakon, és nagyobb városokban az utazókat megtámadják, kiraboljják. Ellentállás ritkán használ, mivel leginkább többen vagynak együtt. Ha megfogatnak, az angol törvények szerint akasztófára jutnak. Az az észrevétel, hogy ezen utonállók leginkább fiatal emberek, 's ezen kivül más polgári szabad foglalatosságokat üznek. *r.*

Higmérő, l. Hygrometer.

Hihetőség (Verisimilitudo). Hol két ellenkező értelem között egyik vagy másik elfogadhatása mellett több okok szólnak, ott van a' hihetőségnek helye, melly magában ugyan ki nem zárja az ellenkező értelmet, hanem csak az okok erejéhez, 's mennyiségéhez szabván magát, közelebb vagy távolabb jár a' bizonyosságtól; azért ennyiben a' hihetőség csalhatatlan következtetést nem is szülhet. — Rendesen megkülönböztetik a' mathematicai és philosophiai hihetőséget. Az első többnyire a' közönséges élet tapasztalati környülállásait illeti. A' lehetséges

esetek felszámlálása szüli a' hihetőségi számitást, melly egy részét teszi a' practica számvetésnek. Pascal Fermat, Parisot, Laplace 'sat. jelesek az illy számitásban. — A' philosophiai hihetőség ott van meg, hol az esetek sokaságából szabályi egységre van következtetés, miről Friesz logicai systemájában bőven értekezik. Illyen forma következtetések az inductio, analogia, 's hypothesisből való okoskodás. — Aestheticai hihetőség, máskép mivészségi, az, a' mit a' mivészről való feltételek és előadási alapos oknál fogva valóságosnak lehet venni. *Kállay.*

Hijány (hiatus), általjában véve valami hézag. Igy p. o. a' prosodiában, midőn valamelly szó magánhangzóval végződik, 's az utána következő szinte magánhangzóval kezdődik, ugy hogy a' kimondásban ásitozáshoz hasonló nyilás támad az ajkakon. Ugy látszik, maga a' természet vezérlé az embert a' hijány elmellőzésére; mert alig van nyelv, mellyben ugynevezett euphoniai betük nem volnának, mellyek, mint illyenek, csupán a' hijány kikerülését tárgyazzák. Ezen kivül a' versekbe önkénytelen csusztatott hézag is hijánynak neveztetik. A' nemzetségi táblák hézagai szinte ezen szóval fejeztetnek ki. *opq.*

Hildburghausen, egyike a' szász herczegségeknek, az előbbi Koburg herczegség egy részéből 's Henneberg grófságból álló; nevét fővárosától kölcsönözé, mellyet a' mondás szerint Childebert, frank király, Chlodwignak fia épitett. Ezen város, kerületével, továbbá Heldburggal, Eisfelddel és Königsberggel együtt házasság által a' nürnbergi várgróf kezére jutott, ettől pedig későbben, szinte házasság utján, Szászország fejedelmére. A' buzgó Erneszt halála után, hasonló nevü hatodik fia részére estek ezen birtokok, mellyek ettől fogva egy külön herczegséget képeztek. Erneszt, Königsberg városát és megyéjét is megszerezvén egyezség utján 1683, testvérétől gothai Fridriktől: lakását Heldburgból Hildburghausenbe tevé át, hol 1685 egy várt is épite. A' koburgi öröklési perlekedés végződtével, még Sonnefeld és Beringen kerületeket kapcsolá tartományaihoz, mellyekre nézve, gothai testvérének példája szerint, az elsőszülöttségi örökösödés rendjét állapitá meg. Ennek idősb fia, I. Erneszt Fridrik tevé le alapját az uj Hildburghausen városnak, de kincstárát annyira ki is fogyasztá, hogy az utódjai által nem csak helyre nem hozathaték, hanem mind inkább ürült, 's 1769 kénytelenitve látá magát az országlás, egy császári adóssági megbizottságot elesmerni, 's a' pénz állapotjának rendbeszedését hildburghauseni Jósef Fridrik herczegre bizni. 1787 Fridrik herczeg vevé által gyamjától 's rokon ősbátyjától az országlást. A' herczegség kiterjedése 11 nsz. mf. melly 5 városban, 120 mvárosban, faluban és tanyán 32,000 lakost számlál, kik nagyobb részint gyapju fonással, bőrcserzéssel és agyag edények készitésével foglalatoskodnak. Fekvése kies, a' thüringi erdő alján és a' Werra 's Rodach folyók mellett; éjszaki része hegyes; földje általában csak középszerü termékeny. Van reze, vasa, sava, 's a' Werrában aranyhomokja. Évenkénti jövedelme 200,000 forint. A' herczegnek, a' szorosabb szövetségi gyüléseken a' többi szász herczegi házakkal összes szava volt, de a' nagyobb, kiterjedettebb szövetségi gyülésben magán szavazattal birt. 1817 megváltoztatott közakarattal az ősi alkotmány; a' követek száma 18-ra szállittatott, kik közül 6 a' lovagi földbirtokosok, 5 a' városi polgárok, 6 a' földmivelők, 1 pedig a' papság közül küldetik a' tartományi gyülésre. Ezek által a' rendek tetemes részt vesznek a' törvényhozásban, az adó meghatározásában 'sat. — A' Szász-Gotha és Altenburg nemzetségi ág magva szakadtával, 's az 1826 Aug. 5. folyamatba vett osztályozási egyezet szerint, mind földterület, mind népességre nézve tetemes gyarapulást reménylhet ezen herczegség. — A' fő és fejedelmi lakóváros: Hildburghausen, melly a' Werra mellett fekszik, csinos épületekkel diszeskedik, különösen ujabb részében; 334 háza 's 3,500 lakosa van. 54.

HILDESHEIM, előbb püspökség, most Hanoverországhoz tartozó fejedelemség Alsószászországban, a' Harz éjszaki részén. Földmivelésre igen alkalmas tartomány, melly azonban a' baromtenyésztést nagyon elmellőzi. Déli részében fekvő hegyei, a' Solling, Siebenberg, Sunder 'sat. legnagyobb részint derék cser, tölgy, körös és nyirfákkal vannak borittatva; csekély számu kopasz hegyein pedig gazdag kő-és vaskő-bányák találtatnak. Fő folyóvizei: a' Leine, Oker, Innerste és Fuse. Most 36 nsz. mfdön 136,500 l. van 9 város, 4 mv. 135 egyházas falu, 's 105 kisebb helységben. Noha e' tartományt előbb cathol. püspökségnek kelle tekinteni: azért mégis a' városok, a' nemesség legnagyobb része 's a' legtöbb helységek protestans vallásuak voltak, mellynek szabadságai az 1711-diki recessus által megerősittettek. A' püspökséget kegyes Lajos alapitá 822. De IV. János 1519 a' hildesheimi püspökségi harczba ereszkedék ifjabb Henrik braunschweigi herczeggel, V. Károly kedvenczével, mellynek olly szerencsétlen vége lön, hogy a' számüzetett püspök csupán a' prépostságot tarthatá meg, Steuerwald, Marienburg és Peine székekkel. A' harmincz esztendős háboruban megváltozott a' dolog állapotja. Ferdinand püspök, a' braunschweig-lüneburgi herczegekkel 1643 kötött egyezségnél fogva visszanyeré a' nagy püspöki birtokot, Lutter, Dachtmissen, Coldingen és Westerhofen székeket kivévén. Igy maradt a' dolog a' birodalmi küldöttség végzetéig 1802. A' porosz király elfoglalá e' tartományt, mellyet Napoleon 1807 Westfalennel köte öszve, az 1814-ki béke pedig és Poroszország engedményző egyezsége Hanovernek adának át. — Hildesheim városa, püspöki szék; van benne cathol. és luther. consistorium, cathol. pap nevelő ház és gymnasium, derék intézet a' szegények számára, luther. gymnasium, 's 1890 h. 13,400 l., kiknek fő keresetét a' gabona, fonál és vászon kereskedés teszi. Az Innerste mellett egy lejtősön fekszik; ó és uj városból áll, mellyeknek hajdan mindegyike külön magistratussal birt; rendetlenül van épitve. A' megnézésre méltó székes egyházban, mellyet kegyes Lajos 818 alapita, az előtt igen szép papi ékességet mutogattak, 's a' magas kar előtt az ős régiségü IRMEN OSZLOPÁT (l. e.) A' hajdani Mihályklastromban 1826 olta őrültek háza van. *opq.*

HILLEBRAND (Jósef), Gieszenben a' philosophia tanitója, szül. 1788 Hildesheim mellett Groszdüngenben, tanult a' hildesheimi oskolákban, a' kasseli igazgató tanácsa a' tudományos tanulásnak Göttingába küldötte a' napkeleti nyelvek megtanulása végett. Visszatérvén Göttingából, 3 esztendeig a' hildesheimi gymnasiumban tanitott, azután Würzburgban magános életet élt, végre 1817-ben Heidelbergbe ment, mint a' philosophia professora, honnan 1822 Gieszenbe hivaték. — A' heidelbergi évkönyvekben birálatai és philosophiai értekezései által kimutatta magát. Világot látott könyvei ezek: „*Wissenschaft der allgemeinen Bildungslehre*“ (Würzburg 1816); „*Germanicus*“ (2 rész Frankf. 1817); „*Ueber Deutschlands Nationalbildung*“ (Frankf. 1818); „*Deutschland und Rom*“ (Frankf. 1818); „*Propedeutik der Philosophie*“ (2 rész Heidelberg 1819); „*Grundriss der Logik, und philos. Vorkenntnisslehre*“ (Heid. 1820); „*Eugenius Severus*“ (2 rész Heid. 1819); „*Paradies und Welt*“ (2 rész 1822). Anthropologiájában, melly három részben Mainzban 1822 jött ki, a' tapasztalást szemlélődési vizsgálattal egybe kötve, az emberi lét különbkülönbféle tüneményeit az életben éles belátással magyarázza, 's általján fogva a' jobb fejü és mély gondolkodók sorába számlaltatik.

HILLER (János Adám), született 1728 Decemb. 25. Wendischossigban Görlitz mellett. Atyját, a' helység iskola mesterét, hatodik évében veszté el, azonban őtet atyjának utódja tanitá egy ideig klavirozni, 's hegedülni; már akkor is legkedvesebb időtöltését az éneklésben találta, 's más darabok hijánya miatt legörömestebb éneklé az énekes könyvből a' passiobeli 's halottas énekeket. 12-dik évében a' görlitzi gymnasiumra ment, 's jó szava miatt az ottani énekló kar tagja lett. Itt némelly ta-

nuló társai vezérlése alatt több hangszereken gyakorlá magát. Hogy pedig egy ujonan alapitott muzsikai társaság részese is lehessen, mellyből a' bőgős még hibázott, 18 garason egy öreg bőgőt vett magának, mellyen tehetségét gyakorlani akarta. Miután a' gymnasiumon öt esztendőt töltött, és szoros körülményei miatt egy ideig némelly polgári tisztviselőknél irnok volt, 1747-ben a' dresdai kereszt gymnasiumba ment. Itt Homilius tanitotta, és magát kivált az akkoriban nagy pompával 's tökéllyel előadott Hass operájinak hallgatásával, 's azoknak partituráji tanulásával, mellyeket magának nagy részint éjjel leirt, mivelte ki. 1751-ben Leipzigba ment törvénytanulás végett, 's az ottani nyilvános concertben mint bassus énekes 's fuvolás részt vett. Ez idő alatt többfélét componált, 's magát különösen a' muzsikának theoreticai tanulására szentelé, mig 1754 mint az ifju gróf Brühl nevelője ismét Dresdába jutott, hol jó alkalmat lelt muzsikai vonzódásának nagyobb kielégitésére. Midőn 1758 nevendékével ujra Leipzigba menne, hypochondriája nem engedé, hogy Gellertnek ájtatos énekein kivül, mellyeket a' költő iránt viseltetett szivességből muzsikára tett volt, más egyéb hangszerzésről gondolkodjék; sőt 1760 nevelői hivataláról lemondott, a' pétervári professorságra lett meghivatását el nem fogadta, és jeles munkák forditásával kereste élelmét; majd azután kiadta „*Musikalischer Zeitvertreib*" nevü munkáját, melly azon nemben Németországban az első practicai időszaki mi volt, 's végre 1763 a' leipzigi ugy nevezett nagy concert directorságára emeltetett, melly intézet neki köszönte egész elrendeltetését, rendtartását, 's mellyben Schmehling (később Mara asszony) és Schröter kisassz., mint énekesnék, részt vettek. Legnagyobb szolgálati érdeme nem csak Leipzig, hanem talán egész Németország javára az volt, hogy az esmeretes játékszini igazgató Kochnak unszolására, német operácskákat hozott divatba épen olly időben, midőn még a' német szinhelyeken német énekeseket nem hallottak volt. Ki nem esmeri el ezen tekintetnél fogva a' derék Hiller érdemét, kinek eredetileg méltán köszönhetni az igazi 's nemes éneklésen talált német izlés megjavitását. Erdemeit szaporitá még az által is, hogy Leipzigban 1771 fiatal asszony személyek számára énekiskolát állitott fel, mellyben sok jeles énekesnék nevelkedtek. Midőn Mitauba utaznék, hova két tanitványnéját (Podlesca) kisérte el, a' curlandi herczeg nagy tisztelettel fogadta, 's ajándékokkal, végre 1784 karmesteri characterrel jutalmazta őtet. Neki lehetett köszönni, hogy Berlinben lételekor 1786—87, és 1795-ben Leipzigban Händel remekét, a' Messiast az ő vezérlése alatt hallani lehetett. 1789-ben végtére reá bizták a' leipzigi Tamásiskolának muzsikadirectorságát 's a' kántorságot, mellyet eddig a' nyugtositott tisztes Doles († 1797 elején) viselt vala. Ezen hivatalában Hiller mindig javitani törekedett az énekkart, 's fáradhatatlan buzgósággal dolgozott még vénségében is az egyházi énekek jobb melodiái behozatalán. Hogy egyébiránt theatrumi szerzeményeiből (*die Jagd*, *Jubelhochzeit*, *Liebe auf dem Lande*, *der Erntekranz* 'sat.) számos népdalok kerekedtek, szinte olly ismeretes dolog, valamint hogy ezek egyszersmind azoknak jelességeket is bizonyitják. Sok egyházi munkákat is, 's több theoreticai miveket szerzett, és nevezetes hangmivészek életirásait is kiadta. 1801-ben nyugalomra tették, 's 1804-ben teljes elerőtlenedésben halt meg. *gy.*

Hiller (János, báró), az austriai birodalomnak egyik nevezetes hadvezére, előbb a' pattantyússágnál szolgált, 's érdeme után tábornok lett. Ha szinte nem kedvezett is neki a' szerencse 1809 Abensbergnél, hol Lajos főherczeggel egyesülve lévén, April 20. Napoleontól megveretett, 's Landshutig hátrálni kénytelen volt: mindazáltal megmutatta azután is bátorságát, 's katonai talentumát, mikor négy nap mulva a' *Neumark an der Rott* melletti csatában a' montebelloi és istriai herczegek osztályseregeit, mellyekkel Wrede bajor serege is egyesülve volt, nem csak az előhatásban merészen feltartóztatta, hanem az ellenséget Vils-Biburgig

vissza is nyomta, azután pedig szemes belátással hátrált a' Duna felé, hol még Ebersbergnél egy véres csatát kellett kiállania. Később az austriai fegyverekre nézve dicséretes csatákban Aspernnél, és Eszlingennél (Majus 21, 22) hervadhatlan borostyánkoszorut füzött magának. Egyesülvén Károly főherzeggel, az ő osztályserege jobb szárnyát tette az austriai hadnak, 's a' csatalineában első homlokrendet formált, mikor Majus 21. napján elkezdődött a' véres ütközet Aspern körül, mellyet más nap bevettek az Austriaiak, 's a' franczia sereg bal szárnyát keményen megrongálták. Az 1813 és 1814 folyt háborukban Olaszországban hadi vezéreskedett, Klagenfurthból Illyrián 's Tyrolison keresztül rontott, October 8-kán a' tarvisi erős állásból kiüzte az ellenséget, és November 12. napján már Veronába tette által főhadiszálását. December hónapban (1813) gróf Bellegarde váltotta fel a' fővezérségben, maga pedig a' nagy sereghez Franciaországba szólitatott. A' háboru végével 1814 Gallicziában a' főhadivezérség reá bizatott, 's megholt Lembergben 1819 Junius 5-ik napján mint főtábornok, titkos tanácsos, Mária Therezia katona rendjének középkeresztese, 's egy gyalog ezered tulajdonosa. *Kállay.*

Himalaya (Himalih) havas, a' régiek Imaus-a, melly Indiának hajdankori dalnokaitól a' hegyek királyának neveztetett, 's Bengaliát és Hindostan egyéb részeit égbe meredő alakkal övedzi körül éjszak felől. Agozatai közben a' kellemes Kaschemir völgyet képezi, hazáját a' legbecsesb shawlnak. Most öt esmeretes átmenetel van rajta, mellyeknek egyike Tibetbe, ketteje pedig a' chinai Tatárországba vezet. Ezen utak, a' földnek legmagasb utjai, 14,490 lábnyira elmelkednek fel. Ebbe, a' keletásiai nagy sikság előtt feltornyosuló hegytévelybe (*Gebirgslabyrinth*) járnak bucsura már évezredektől fogva a' Hindusok, hol isteneiknek templomai 's oltárai vannak, 's mellynek hótelepjeiről 's sziklaüregeiből csurgadoz elő folyamaik legszentebbike, a' Ganges; hol a' Mohadeo fellegthronusát titkos borzadalom környékezi. A' vad néptől való félelem miatt, egy europai sem bátorkodott ezen szent vadonba lépni, mig végre két angol katonatiszt, az 1809 és 1815 évbeli, Neapul ellen intézett táborozás alkalmával azon merészletet végbevitték, 's a' világgal annak leirását is közlék. Fraser 1820 egy napikönyvet is ada ki („*Journal of a tour through a part of the snowy range of the Himala Mountains, and to the sources of the rivers Jumna and Ganges*“ 20 rézm. 21 ft. sterl.) melly a' Bischur tartományt 's a' Mogoloktól származó Bhutias hegyi népet elsőben esmerteté meg. Az első lég- és háromszeg-mérések, noha tökéletlen eszközökkel, Colebrooke és Webb kapit. által tétettek a' Himalih hegyen, mellyek szerint a' Fejérhegy vagyis Dhawala-Giri magassága (mellynek alján a' Ghandaki folyó ered) 26.872, Blake szerint pedig, ki amazok mérését megjavitá, 28,015 angol lábnyi (15 parisi láb = 16 ang. l.). Egy, Humboldt által is helyesnek esmert adat szerint pedig 28,077 ang. l. (Az Andesek sorában a' Chimborasso 21,451 és a' Pichincha 16,014; az Alpeseken pedig a' megmászott Montblanc hegycsucs 15,662 ang. lábnyi). A' Himalaya éjszaki felén az örökös jégvonal, legalacsonyabb helyen, 17,000, — a' Chimborasson 15,746, — az Alpeseken 8300 ang lábnyi magasságon kezdődik. Himalaya legmagasb foka, a' chinai tatárság határánál levő Chipca-Pic, mellyre Gerard kapit eljutott, 19.411 ang. l. magasságu; a' Chimborassonak azon tetőpontja pedig, mellyen Humbold vala 19.374 ang l. emelkedik. Gerard, 18.000 lábnyi magasságon, a' légmérőt a' semmin (0) huszon két foknyival alább lelé. Webb még 27 más csucsait mérte meg a' Himalayának, mellyeknek nagyobb részét 20.000 ang lábnyinál feljebb emelkedettnek, a' legkitünőbbet pedig 25.769 ang. lábnyi magasságunak találá a' tengerszin felett. Következve Hodgson kapitány és Herbert hadnagy, az egész Himalaya közép hegylánczának magasságát meghatározák háromszegméréssel. A' 38 jéghegyek legtetősbike, a' Jawahir, 25,589, legala-

csonyabbika pedig 16,043 ang. l., 's ezen hegylánczcnak még 20 más csucsa felülmulá Chimborasso emelkedettségét. Ezek mind az éjsz. szél. 30° 80'-tól 28° 49'-ig és az éjsz. hosz. 78° 51'-től 80° 54'-ig feküsznek Greenwichtől, a' Yamuna 's Ganges eredeténél, melly itt, minekelőtte a' Yamunával, Jahnavi és Alakananda folyók vizeivel egyesülne, Bhagirati nevet visel. Fraser az 1815-ki nyárban magasabra megjárta ezen hegyeket mint Webb, 's első volt az europaiak közül, ki Gangavatarihoz (Gangautri), a' Bhagiratinak szentelt kisded templomhoz (10,300 l. magass. a' tengerszin felett), a' Hindusok bucsujárása helyéhez eljutott; ő utána Hodgson kapitány, 1821, még jóval magasbra, 12,914 lábnyira haladt, Vanara Pugha-ig, mellynek 300 l. magas hó- és jégtelepjéből, a' 21,155 ang. lábnyi Jumnotri hegy szorosából ömlik ki a' Jumna vagyis Yamuna. Ezen hegynek legfőbb csucsára helyez a' szóhagyomány egy szent tavat, mellynek partján a' Jamuna istenasszony lakhelye áll titoktól körülborongva, hová egy halandónak sem szabad közelitni. A' Bhagirati folyam is itt fakad ki egy jeges bércz kebeléből; a' Gangesbe ömlő harmadik nagyobb folyó, a' Jahnavi, szinte nem messze amattól, a' csucs éjszaki felén, Tibetben ered. Ezen folyamok szoros, mélyen kivájt gránitmederben, borzasztó sziklákon 's mélységeken rohannak keresztül. Homokos sikságon, 300 lábnyi magas falak meredenek égbe partjain. Egy keskeny, elől fekvő 6—700 lábnyi magas hegyhát, homokkőből áll, aztán 1500—500 l. hegyláncz következik kovagyagkőből, ezután 7000 l. magas mészkő. Végre jönnek a' középhegyek, mellyeket a' hegyfoktól egy folyam völgye választ el. A' hegyek fő államánya gneisz, fénypala és agyagpala; de belsejekből granit darabokat is hoznak ki a' folyók. A' sziklaromok fedte vadonokban meleg források fakadoznak, czedrus fáktól 's magas fenyőktől árnyoltatva. Ezen borzasztó, sivatag magány, hazája az aggkor indiai mythusainak és hősvilágának. De a' tartomány igen elpusztittatott a' Ghorkák kegyetlenkedései által, kik nem régiben Neapult meghóditották, 's a' lakosok nyomorusága egészen ellentételben áll az isteni élet azon égi boldogságaival, mellynek tanyájául az indiai költészség épen ezt a' helyet választotta. A' mi az indiai havasoknak az europaiaktól való különbözését illeti, ez abban áll, hogy ott az örökös hó közeletében is különkülönbféle fák 's egyéb növények bujálkodva virulnak, 's diszek meglepve gyönyörködteti az utazó szemét, midőn az europaiaknál a' természet haldokolva mutatkozik. Az árpa p. o., melly a' Himalya hegyén 14,000 lábnyi magasságon is tökéletes érettségre jut, olly felette nagy termény-erővel bir, hogy egyetlen egy illy himalayai árpaszemből Bécsben 1822, 15 teljes kalász nevekedett, mellyekben összeséggel 334 szem találtatott! 54.

Himlő, lázas bőrkiütés, genypersenéseiben ragadványos anyagot készitő, melly által másoknál is kiüthet, a' kiken még nem volt. Az elragadás után mintegy 7 nap mulik el, mig a' méreg dolgozik és a' betegséget előteremti. Ekkor lázas mozgás támad a' testben, rendesen 3 napig tartó; 3-dik napon veres foltok jőnek elő, először az arczon, aztán a' melyen, kezeken, egész testen, majd iszonyu számban, majd kevesen. Ezen kiütés mintegy 3 napig tart. A' foltok persenésekké vagy hólyagokká emelkednek, meggyulnak, genyedésbe mennek. A' láz egyre tart mellette. A' genyedés után elkezdenek száradni a' persenések 's varrá változnak, a' mi közönségesen 7dik napon kezdődik. Nálunk a' betegség magától soha sem származik, csupán csak ragadvány által. A' himlő méreg rendesen csak egyszer ragad az emberre, a' kivételek nem igen számosak; innét általjában feltehetni, hogy a' kin himlő volt, többé bele nem esik. Hogy valakire a' himlő reá ragadjon, hajlandóság is szükség hozzá; mert számosak a' példák, hogy a' legnagyobb himlőjárványban is maradtak épen tőle emberek, sokan vénségekben kapták csak meg, mások egész életekben mentek maradtak tőle. Az arab irók szerint

a' Szerecsenektől jött először az Arabokhoz. A' 11 század első felében ért Egyiptomba, honnan a' keleti háboruk, nevezetesen a' a' keresztes háboru által Europába is behozaték, először Spanyol és Francziaországba, azután a' többi tartományokba is. Midőn I. Maximilián Németalföldről haza ereszté katonáit, ezek franczia vidékeken mentek keresztül 's a' himlőt magokkal hozák Némethonba. Europából a' himlő átviteték Amerikába; Daniából 1733-ban Grönlandba is. Midőn először üt be valamelly országba, sokkal nagyobb pusztitást visz ezen betegség végbe, mint midőn már honivá lett. Rosenstein 's mások is azt vitatják, hogy több embert foszta meg életétől, mint a' pestis. Mivel csupa raganyag által terjed tovább, többen jelenték már ki azon örömöket, hogy idővel egészen kiirtathatik ezen veszedelmes baj, de a' mai napig alig látunk közeledést ezen czélhoz, sőt minden éghajlat alatt, minden népeknél kiterjedve látjuk őt. Azonban sokan törekedtek a' nagy bajt kicsinnyé tenni. Tudván, hogy az egyszer kiállott betegség, a' hajlandóságot eltörli magára, önkényt okozák a' ragadványt beoltás által. A' himlő beoltása nem járt ugyan veszedelem nélkül, de olly naggyal még sem volt kötve, mint az egészen természetes himlőzés, különösen pedig az volt jó benne, hogy az oltást alkalmatos időben lehete tenni. A' Kaukazus vidékein, Törökországban, régolta divatban vala a' himlőoltás, különösen a' szépséget ugy féltó nő-nemnél. A' nagy elméjü Lady Montague hozá az oltást először Europába. Már Konstantinápolyban beoltata 6 éves fijába, 's Angolhonba visszatérvén, 1722-ben, leányába is. Ezen idő olta Angliában diszleni kezdett a' himlőoltás, 's onnét lassan lassan a' többi tartományokba is elterjedt, sok orvosnak ellenszólása mellett, — mignem a' — sokkal jobb tehénhimlő oltás, amazt egészen kiszoritá (Vö. Himlőoltás, Jenner, Tehénhimlő). —*j*—*a*.

Himlőoltás, a' himlőbetegségnek önkénytes felgerjesztése, a' himlő raganyagának alátétele által. Ekképen történik. A' bőrt a' hámtól megfosztjuk, vagy kis szivó tapasz, vagy levakarás által; avagy egy kis felszinü metszést teszünk a' bőrre a' lándsával, avagy az oltótővel (vagy himlőanyagos tövissel) ferdén a' hám alá szurunk egész az albőrig. Azután a' himlőméreg vagy megfertőztetett fonál, oltótó vagy tövis által a' sebes helyre vitetik. A' tehénhimlő beoltása különösen szeliddé teszi a' betegséget, mellyet Hufeland igy magyaráz meg, hogy az oltásnál a' helyi himlókór az általánost megelőzi, innét a' méreg az oltássebben kidolgoztatik, megszeliditetik 's ugy járul a' nedvekbe. Más oka a' szelidülésnek az, hogy az oltási sebben gyuladás és genyedés támadván, a' belső részekről származtatás lesz a' külrészekre 's általjában a' nedvek belőlről a' test szine felé irányoztatnak. (Vö. Jenner és Tehénhimlő).

Himmel (Fridrik Henrik), hajdan kir. burkus karmester, Treuenbrietzenben, a' közép brandenburgi markságban vagyontalan szülők nemzették, 's predikátori életnemre szánták. Alig végzé el iskolájit, midőn már Potsdamba kellett mennie, hogy tábornoki predikátorsága átvétele előtt exament tegyen. Itt, hol II. Fridrik Vilmos az esztendő nagyobb részét tölté, 's a' királyi hangászkar első mivészei tartózkodtak, Himmelnek fortepianojátszási ügyesége annyira szembe tünt, hogy a' király is megtudná, 's őtet hallani kivánná. Himmel több izben játszott a' monarcha előtt, ki mint muzsikát értő, csak hamar bizonyosá tétetvén ezen mivésznek ritka talentuma felől, őt karmesterévé nevezte, 's utazásra küldé. Ezóta alapitá meg nagy hirét Himmel, részint mint a' legjelesb klavirmesterek egyike, részint mint hangszerző, noha nem tagadhatni, hogy utóbbi tulajdonságában maga magának sokkal magasabb helyet tulajdonitott, hogy sem a' critica neki rendelni hajlandó lett volna. Sorsának szerencsés változása, mellyet kétség kivül ön érdemének köszönhetett, és azon bókolások, mellyeket minden részről tapasztalt, ugy látszik, ön érzelmét nagyobb fokra gerjeszték fel, hogy sem olly mivésztől várhatni lehetett volna, ki maga magát, de egyszersmind mi-

vészetének nehézségeit is megfontolással elesmerni tudja. Ezen önérzelem, valamint is az életörömök iránti fogékonysága és vonzódása, melyek sok szeretetre méltósággal 's nyiltszivüséggel levén egybekötve, characteristicai sajátságaihoz tartoztak, akadályozák őt talentumának valódi komolyság és állhatatossággal kimivelésére, a' mint ezt hangszerzeményein is lehet észre venni. — Mindenek előtt pedig nagy hirét, érzékenyitő énekmelodiáinak köszönheti. Mint klavirjátszó, kellemes előadással, különösen pedig bájló hangejtéssel birt. — Szerzeményeinek leghiresebb darabja Fanchon, mellyet mindenütt elragadtatással hallgattak. A' muzsika értő nem fogja tagadni, hogy Fanchon muzsikájában sok kellem 's kecsegtető van, de a' valódi nagy és eredeties hangmivek közé sem azt, sem egyéb szerzeményeit számitani nem lehet. Ezek közül nevezzük még Uraniáját, II. Fridrik Vilmos halálára készitett Cantatéját, nehány operájit, p. o. *Vasco de Gama*, egy énekes játékot, több áriákat 'sat. Egyébiránt dicsérni való, hogy Himmel a' királyné iránti háladatosságát, ki őt jóakaratjával tisztelé, 's a' király iránt is, kinek kedvében járt, mindig ujabb vonszódási tettek által bizonyitá be, és hogy semmi ajánlások se vehették őt fejedelme szogálatjának elhagyására Egy ideig Gothában tartózkodék, azután Berlinbe visszament, 's ott 1814-ben meghalt. *gy.*

Hindostan, vagy Gangesen inneni India, az igazi India, 's elébb a' Nagymogul birodalma, fekszik Persia, Nagy Bucharia, Tibet, Nepaul, hátulsó India, a' bengalai tengeröböl és indiai tenger között. Nagysága 70,000 nsz. m., népessége 90 milliom. Alkotó részei: az igazi Hindostan, vagy a' Nagymogul birodalma; Bengala, melly az angol keletindiai társaság tulajdona, 's az igazi inneni indiai félsziget. Földje nagyobb részint termékeny, csak itt ott köves, 's a' Ganges torkolatjánál mocsáros. Szép termékeny sikok váltják fel a' gazdag bájoló völgyeket 's méltóságos óriási hegyeket. A' levegő az éjszaki hegyekben hives, néha hideg is; délfelé ellenben néha szenvedhetetlen forró. Szárazság gyakran uralkodik, 's ekkor a' tájak kisülnek, de egyszerre viszont egy áldott esőtől megujitva, mint valamelly varázs erő által, uj virágok és fűvek tenyésznek. A' Ghate hegyláncz a' két (Koromandel és Malabar) tengerparton ellenkező idő szakaszt okoz, ugy hogy, midőn egyiken nyár van, a' másikon tél uralkodik. India a' természet mind a' három országára nézve termékeny tartomány. Bőven terem itt búza, árpa, riskása, tengeri, czukor, bor, ananász, czitrom, granátalma, pamut, bors, gyömbér, opium, temjén, kasszia, kámfor, indigo, mák 'sat. A' föld keblében jeles gyémántok, arany, réz, ón, vas, só, borax, 's tengerpartjain drága gyöngyök találtatnak. Az állati országból van itt nevezetesen elefánt, dromedár, egyszarvú, oroszlán, tigris, leopárd 's krokodil, sok szép madár, kivált papagáj, kolibri, páva. Vannak azonban mérges kigyók, skorpiók 's bizonyos férgek is, mellyek a' bőrbe beássák magokat, 's az ugy nevezett Narcembu nyavalyát szülik. A' bogarak közt a' muskitók az europaiakra nézve legkiállhatatlanabbak. Az indiai folyók királya a' Ganges, mellynek vizét az Indusok szentnek tartják, 's a' benaresi braminok azt egész Indiába szét küldik, 's a' nagyok estvénként finom bor gyanánt apró poharakból isszák. A' Ganges 7 nagyobb folyókat vesz fel, 's folyása 400 mértföldre terjed. Egyéb folyók: Buramputer, Gadavery, Mahnada, Kistnah és Nerbudda, mellyek, valamint maga a' Ganges is a' bengalai tengeröbölbe ömlenek. Régenten India népessége 4 fő osztályra osztatott, ezekre 1) eredeti lakosok, vagy Hindusok, 2) indiai Scythák, 3) Patanok, 4) Mongolok, — kikhez újabb időkben Portugalok, Hollandiaak, Angolok, Francziák és Dánok is szállottak.

Hindusok régenten 7, most 4 fő néposztályra osztatnak. Az első osztályban vannak a' Brámák vagy Braminok, kik Brama isten

agyából származván, a' tanító kart teszik (papok, tudósok, birodalmi tisztviselők); osztályok sérthetetlen, valamelly Bráma megölése a' legszörnyebb vétek, azért szembe tünő ruházatot viselnek; 12 esztendős korokban szenteltetnek fel. Második osztálybeliek a' Setrik, kik Bráma vállaiból származván a' védő kart formálják; nem szabad ezeknek fegyverforgatáson kivül mást gyakorolniok, 's ide tartoznak a' Raják, Rajirek és Raszbudák is. Harmadik osztálybeliek a' Vanianok vagy Beyek, kik Bráma hasából eredvén, a' kereskedői kart teszik. Nagyobb részint pénzváltók vagy drágakövekkel kereskedők, csak nehányan üznek szántásvetést és baromtartást, 's ezek különböztetésül Govasziknek neveztetnek. Negyedik osztálybeliek a' Suterek, kik Bráma lábaiból származván, a' tápláló kart teszik: ide tartoznak a' kisebb kereskedők, mivészek, mesteremberek, falusiak 'sat. — E' négyosztály a' nép nemesebb részét teszi, aljasabb része közé tartoznak a' halászok, vizhordók 's egyebek. — Minden osztályok salakjai végre a' Páriák. Mint tisztátalanok 's becsület nélkül valók, a' legrondább munkákat végzik, tisztátalan eledellel, sőt döggel is élnek; más osztálybeliekhez nem szabad hozzá érniek, sem templomba vagy piaczokra menniek, sem köz kutakból vizet meriteniek; ha valamellyik merészelne egy nagy urat lehelletével megfertéztetni, büntetlenül megölethetik. — Ezen néposztálybeli különbség azonban most már annyira nem látszató. — Indiában a' brámai vallás legkiterjedettebb, 's ezen vannak minden Hindusok. Az ő hit tudományjok szerint Bráma isten a' Bedám nevü szent könyvet maga nyilatkoztatta ki, melly sanscrit nyelven van irva, mellyre egyedül a' Braminok tanitatnak. Az egy Bráma istenen kivül (kit képekben tárgyazni nem szabad) több istenségeik vannak, mellyek azonban egyedül az isteni tulajdonoknak személyes tárgyazási. Ezért szent nálok Lingam, a' természet általányos nemző ereje jegyképe; ezért tisztelik istenek gyanánt a' teheneket és ökröket, mint a' szántásvetéshez legszükségesebb állatokat; ezért szent a' Ganges, mint hajdan a' Nilus az Egyiptomiaknál, kiknek vallásához az indiai valóban sokat hasonlit. — Eredetiképen a' Braminok az istenségben egy oszthatatlan egyháromságot, vagy az egyetlen egy isten három fő tulajdoni személyes tárgyazatit tisztelték, u. m. Brámát, a' teremtő mindenhatóságot; Visnut, a' fentartó gondviselést, és Sivát, a' büntető és jutalmazó igazságot. E' tudomány később elfajult, és ettől fogva Brama csupán teremtőnek, Visnu megtartónak, Siva elrontónak neveztetett. Innen eredtek a' Hindusok három valiási fő sectáji. Egyébiránt mindnyájan hiszik a' halálutáni büntetéseket és jutalmazásokat, a' lélek vándorlását, végre az istennél való lakást, vagy a' pokolba jutást, mellyet Podalamnak neveznek. Moráljok fenyitékes, de a' braminok kedvéért sok babonás szertartással van öszveszőve. Templomaik csinosak és erősen épültek, majd mindenik mellett van egy szent tó; a' fő braminnak házasodnia nem szabad. Vannak barátjaik 's ábrándozójik is, kik között a' Tamirok v. Szongasszok legveszedelmesebbek. A' Hindusok nem törekesznek másokat hitekre téríteni. Characterek minden szenvedelem nélkül való, békeséges és igen türedelmes. Nagyon mértékletesek; egyedül a' katona osztálybelieknek szabad hust, de azt sem marha hust, enniek. E' mellett a' Hindus becsületes, jószivü és tisztaságszerető. — Némelly különös szokásaik vannak, mint a' régiség emlék maradványi, illyenek p. o. a' sokférjüség a' malabari tengerparton, a' magtalan asszonyoknak megholt férjekkeli megégettetése, melly azonban egyedül a' Braminok és Setrik osztályában divatozik. Ez, kezdettől olta csak vallásos buzgóság volt, nem parancsolat; hiuság, hirvágy, sőt néha szerelem inditá az asszonyokat ezen áldozatra. — A' nép általjában tudatlan; minden tudományt 's mivészetet majd egyedül csak a' braminok mivelnek. Ez is mind öszve a' sanscrit nyelv tanulásából, morálból, költészetből, orvosi és füvészi tudományból, 's az égi

testek forgása együgyű esmeretéből áll, melly utóbbi mellett a' jóslást (csillagokból jövendölgetést) is gyakorolják. Nagyon ragaszkodván minden régihez, az erőmivi mesterségekben nem haladtak ugyan előre, — de kézmiveik annál csudálatra méltóbbak. Az ő finom kartonjaikat, selyem szövetjeiket, festett vásznaikat, 's kivált hires Shawl-jaikat az Europaiak még mind eddig nem érték utól. Szárazföldi kereskedések Hindostanon keresztül Tibetbe, Persiába 's Arabiába megy; tengeri kereskedések (az Europaiakat ide nem értve) magában csekély. Pénzeik: fanam, rupia, lak: fanam a' legkisebb értékü pénz 's mintegy 18 fillért tesz; — 100 lak rupia 6,666,666 rhenusi tallér. Az indiai történetek régisége igen homályos. — Nagy Sándor foglalásai nem terjedtek tovább az Indusnál és Hyphasisnál, de követői egyike Seleucus Nicator egész a' Gangesig hatott, 's India Európával a' veres tengeren által kereskedési öszveköttetésbe jött; a' Romaiak, Arabok és Velencze ez uton kereskedtek. A' X. században K. sz. u. a' török eredetü Glatzunidák foglalták el Indiát, kiket a' georgiai származásu Afganok hajtottak el; ezeket ismét a' Mongolok, kivált a' hires Tamerlan (Timur Lenk), rettentő beütéseik által nyughatatlanitották, mig végre a' mongol fejedelem Babur 1525-ben az ugy nevezett Nagy Mogul birodalmát megalapitotta. Ezen birodalom Abkar, Babur onokája alatt, mint legnagyobb virágzásakor 70,000 nsz. mre terjedt, lakosai száma 40 milliom, jövedelme 225 milliom rénusi tallér volt, 's 900,000 főből álló hadi sereget tartott. A' Nagy Mogul változtatva majd Delhiben, majd Agrában lakott. Némelly tartományok alkirályok — Nabobok — által igazgattattak, mások ellenben tulajdon örökös fejedelmeik — Rajják — által, kik a' Nagy Mogulnak adóztak. — Midőn Vasco de Gama 1498-ban a' Cap körüli utat India felé feltalálta, a' Portugalok majd 100 esztendeig voltak az indiai kereskedésnek egyedüli birtokában, 's együtt uralkodtak a' Mogulokkal. Követték őket 1595-ben a' Hollandiak Houtman Kornél alatt, utóbb az Angolok, Francziák és Dánok. A' hollandi keletindiai társaság 1602-ben, az angol 1698 állittatott fel. Kevéssel utóbb a' kegyetlen bitorló Aureng-Zeb uralkodott, 's vétkeiért követői lőnek. Ötven év alatt 12 császárok uralkodtak, kik közül csak három halt meg természetes halállal. Ennyi változásokra anarchia 's zendülések következtek. — A' Seikek, Dsattok, Marattok egymás után sok tartományt elfoglaltak. Thamas Kulichan, persiai uralkodó berontván Hindostanba, Delhi fővárosát elpusztitotta, 500 milliom csaszári kincset elrabolt, 120,000 embert meggyilkoltatott, 's öszvesen 750 milliom tallérnyi kárt okozott (1739). — Az újabb időkben egy bitorló sem vitt olly nevezetes szerepet, mint a' mysorei Raja, Hyder Aly, ki az utolsó Nagy Mogult, Ali Gohart kinszeritette, hogy ez az Angolokhoz folyamodjék. — Az Angoloknak Hyder-Alyval (1767—1782) volt háborujok, — ottani mostani roppant birtokok lassankénti nagyobbitása, — Tippo Sahebbel (1799) volt utolsó harczok, — a' nepauli Rajával 1815-ben végzett utolsó hábornjok, — 's végre az ő majd egészen minden Gangesen inneni indiai tartományokon magoknak tulajdonitott felsőbbségék — az angol keletindiai Társaság történetihez tartoznak, — azért az olvasó is ezekért oda utasitatik. — Itt egyedül nevezetesebb ottani birtokaik adódnak elő: Bengala, Bahar, Casi, Oude, Dindegal, Mangalor, Marava és Madura meghóditása által az Angolok egy olly nagy tartománynak jutottak birtokába, mellynek előbbi uralkodói alatt 60 milliomnyi népessége, 's 646 milliom frank jövedelme volt. Azonban az 1770—1781-ig tartó éhség, több háborúk, lázadások és zsarolások lassanként megfogyaszták a' lakosok számát 's vagyonát. Az angol keletindiai társaság tisztviselőjinek zsarolásai minden hitelt felül mulnának, ha azokat tagadhatlan tettek nem bizonyitanák. Mintegy 60 angol, esztendőnként öszvesen 50 milliom frankot visz ki magával innen, hogy

azt a' Themse partjain, indiai Nabobok módjára, elpazérolja. — A' keletindiai angol birtokoknak fővárosa, 's egyszersmind a' fő kormányzó (General-Gouverneur) lakhelye Kalkutta, egy a' föld legszebb városi közül, 's az indiai kereskedésnek középpontja, melly a' világ minden részeire kiterjed. Kalkutta után nevezetes Bombay szigete és városa, továbbá Tellichery, Aujengo és Mangalor. A' félsziget végső szélén birják az Angolok Ceylont is, miután Candy országot elfoglalták, mellynek királyja háznépestől fogságba vitetett. E' sziget Trinquemali tergeröble 's révpartja miatt egész Indiának kulcsa. Az itteni szegfűbors termesztés 's gyöngyhalászat megbecsülhetetlen. Nem kevésbé nevezetes a' Gondeluri sáfárság, de legnevezetesebb Madras, a' második angol elölülőség fővárosa, 300,000 lakossal. A' koromandeli tengerparton fekvő katonai védpontok: Ongal, Masulipatnam és Gaujam szinte az Angolok kezében vannak. — Az angol keletindiai katona erő 1801-ben 16,000 europaiakból 's legfelebb 70,000 Seapoyokból állott, 's ezzel 70 milliomnyi népességet szükség féken tartani. — Franczia birtokok Keletindiában: Pondichery, a' franczia szálitványok főhelye; a' karikali sáfárság, — a' kandairti, petav rajei, mindrii és sikokoli kerületek, — a' chandernagori, dakkapatnai, kassimbazani és baluzari sáfárságokkal. E' birtokok, valamint a' hollandiak is, a' franczia háboruk alatt az Angolok kezére kerültek, de a' parisi békeség (1814) után ismét visszaadattak. *Sz. É.*

Hippel (Theodor Gottlieb), szül. 1741 Gerdauenben, keleti Poroszországban, hol atyja oskola mester volt. 15 éves korában a' königsbergi egyetembe ment hittudományt tanulni, de e' mellett a' philologiát, mathematicát és philosophiát is gyakorlá. Nagy befolyással volt életére hollandi törvénytanácsnok Woyt esmeretsége, ki az elmés ifjat házába vevé, 's mindenkép gyámolitá. Ez által esmeré meg a hollandi nyelvet, 's a' törvénytudományra is kedvet kapott. Még fontosabb volt orosz hadnagy Keyserrel esmerkedése, ki 1760 Pétervárába vivé, 's a' nagyok körébe vezeté. Noha itt dicső kinézések nyilának előtte, még is honszeretete haza vonzá. Itt egy nemes uri háznál tanitóskodott. De nagyobb hatáskörre rendeltetését érezve, e' czélra törekedni annál inkább elhatározá, mivel szerelme tárgyát is, a' nála rangban és vagyonban sokkal fenebb állot, csak igy reménylheté elnyerhetőnek. A' törvénytudományt választá eszközül, melly magas méltóságokra és javakra sebesebb jutást igért. 1762 elhagyá hát ama' házat, 's hihetlen maga megtagadással törekvék kitüzött czélja — méltóság és gazdagság — felé, 's azt hamar is eléré. Ekkor szerelmese birásáról lemonda, hogy nőtelenül egészen kiterjedtebb munkásságra és méltóságokra törekvésének élhessen. Legelőbb mint törvénytudó, belátásáról, okosságáról és ékesszólásáról hiresedék el. Majd egy hivatalról másra reppent. Pontossága, könnyüsége az ő vitte tisztségeknek még nagyobb tekintetet szerzett. 1780 Königsbergben már kormányozó polgármester és policzia igazgató volt, titkos hadi tanácsnoki és városelölülői czimmel. Ekkor nemzetsége nemességét a' császár által megujittatá. Danzig elfoglalásánál a' rá bizott dolgokat, mint mindenkor, legnagyobb serénységgel 's ügyességgel vitte. Innen Königsbergbe visszatérvén, hasznos és munkás életét 1796 elvégezé. Hagyott 140,000 tallérnyi vagyont. Élete és charactere különködések és ellenmondások szövénye volt: rajoskodás, vakbuzgóságra hajlás, nyilt, felvilágosodott ész mellett; ál ájtatoskodáshoz közelitő kegyeskedés és forró erénybuzgalom, erős indulatosság és érzékiség mellett; csaknem ábrándozó barátság, legszerettebb barátja iránt is elzártság mellett; uralkodni vágyás és szigoruság, vidámság és finom viselet mellett, fő tulajdoni valának. Szinte illy különös volt irásaiban is, mellyekre nézve éltében a' szoros incognitot kedvelé. Ezeken a' lángésznek 's szeszélynek gazdag ere áradoz, de fenekeken fontos szerény-

ség fekszik, a' bő képzelődés pedig féketlen játékát merész szökellésekben 's kitérésekben üzi. Mivei mint emberesmeretet, 's kortársainak ebből folyt eleven ábrázolását foglalók is, érdekletesek; de más részről ezekhez több elmés férjfiakkal (mint Hamannal és Kanttal) folytatott barátságos társalkodása is számos és sokféle észképeket nyujtott. Legnevezetesbek: 1) „*Über die Ehe*" 1774 és 1826. 2) „*Über die bürgerliche Verbesserung der Weiber*," Berl. 1792. 3) „*Über weibliche Bildung*" 1801. Különös, hogy amaz első munkájában a' házasságot felette dicséré, 's maga még is nőtlen maradt. 4) „*Lebensläufe nach aufsteigender Linie*" A. B. C. toldelékkal 3. köt. Berl. 1778—81. Sajátságos szeszély, élénk 's gyakran forró képzelő erő és igazságérzet egyiránt osztoznak e' mivben. Merész képek 's elméncz mondások fényes, gyakran vakitó köntöse alatt közöltetnek itt egy szerény philosophia 's élet bölcseség alaptételei. Magát 's barátit rajzolá benne. Kant criticája még ekkor ki nyomva nem lévén, ennek philosophiai észfogásait akará sajátságos módja szerint közleni 's esmertetni. 5) „Ön életirása" mellyet Schlichtegroll a' Necrologba (1796—97), Hippel arczrajzával együtt felvett 's kiegészitett. 6) „*Die Kreutz und Querzüge des Ritters A. bis Z.*" 2. köt. Berl. 1793—94. — 7) *Zimmermann I. und Friedrich II. von Joh. Hein. Fried. Quittenbaum, Bildschnitzer in Hannover, London, gedruckt in der Einsamkeit* 1799." Ez utósókban sok politicai történeteket éles satyrával érint. Versezetei közt az „*Idyllischen Handzeichnungen nach der Natur*" (Berl. 1790) valódi költészi érdekűek. *J.*

Hippias, Athené uralkodója, 's a' nagy Pisistratus fija, eleinte Hipparch testvérével együtt uralkodott, de ez később két görög ifjak Harmodius és Aristogiton összeesküvése kiütésekor megöletvén, maga kezde uralkodni, 's öccse halálát azzal bosszuló meg, hogy a' népre nagy adót vetett, a' hivatalokat pénzért adogatta, 's mindent megöletett, ki magát előtte gyanussá tevé, előbb a' legkinosabb vallatásokkal kiszeritvén ezeket a' vallomásra. E' balsors éré több jó barátit is, mert Aristogiton, hogy magát annál inkább megbosszulja, azokat összeesküvési társainak vallotta. — Az Athenebeliek nem türhetvén utóbb ennyi kegyetlenséget, megvesztegették pénzzel a' delphi oraculumot, 's ez azonnal parancsolta a' Spartaiaknak, hogy az Athenebelieket szabaditsák fel a' Pisistratusok járma alól. A' Spartaiak meg is támadták valóban Hippiast, kivel előbb szövetségben éltek. Hippias meggyőzetett és kiüzetett, 's Athené szabadabban lélekzett. — Kitudódván utóbb az oraculum megvesztegettetése, azt kivánták a' Spartaiak, hogy Hippias vetessék vissza, de sikeretlenül. Azért Hippias Artaxerxeshez, a' sardesi persa helytartóhoz folyamodék, 's megnyerte azt, hogy Darius, ki az Athenebeliekre azon segitség miatt, mellyet ezek az ásiai Görögöknek ő ellene küldöttek, a' nélkül is igen haragudott, azt kivánta, hogy ezek Hippiast fogadják vissza. E' kivánság kerek megtagadása okozá az europai Görögök elleni első persa háborut, mellyben a' marathoni ütközet (491 K. sz. e.) semmivé tette Darius hadait 's Hippias reményit, ki is az elestek közt találtatott. *Sz. E.*

Hippocentaurusok, a' mythologusok szerint korcsfajzatok, egy centaurus nőszö közösüléséből egy kanczával. A' szószármazás szerint nagyon hihető, hogy lovagot jelent, a' ki lovon üt keresztül egy bikát, mert e' szavakból: *ἱππος*, *κεντειν* és *ταυρος* vagyon öszvetéve. *opq.*

Hippocrates, a' leghiresebb görög orvos, egy orvosi oskola alkotója, 's általjában a' gyógytudománynak első kidolgozója. Kos szigetén született, hasonló nevü városban, 456 évvel Kr előtt, az Asclepiadok nevezetes nemzetségéből, kik Aesculáptól származtatják eredeteket, 's Hippocrates 17-dik ezen sorban. Atyja, Heraclides, szinte orvos volt, 's fiát maga oktatá. Neveltetése, tanitása igen gondos és az akkori virágzó görög familiákéhoz hasonló volt. Hihető, hogy az akkori athenebeli bölcsek tanitásait 's nevezetesen Heraklitusét is hallgatá. Éle-

ének legnagyobb részét anyavárosán kivül tölté el Görögh különbféle városaiban, magát a' mivészetben tovább gyakorlandó. Legtöbbet tartózkodott Thracia és Thessaliában, különösen Thasus nevü thraciai szigeten, de hihetőleg Asia nagy részét is bentazá. Életének 90 évében halt meg. Nem tulajdonithatni mind azon irományt, melly Hippocrates neve alatt létez, ezen egynek. Több illy nevezetü orvos élt. Némelly irományok utóbb, különösen az alexandriai oskola idejében dugattak az övéi közé. Mások valódiak ugyan, de fiától Thessalustól vagy másoktól gyüjtettek össze, elváltoztattak, magyaráztattak, hozzáadásokkal kevertettek. Igazi tulajdoninak esmertetnek a' szárazi ragadványok, pestisek első és harmadik könyve; az életrend könyve; a' levegőről, a' vizekről 's a' hely tulajdoniról, a' jóslatról szóló könyvek, néhány sebészeti könyv; az esküidom; a' törvény. Legbecsesebb kiadása görögül és latinul a' genfi 1657, 2 köt. félrét. Nevezetes még *Van der Linden* (Leiden 1665, 2 köt) és Chartier (Paris 1639—79, 13 köt, félrét, Galenussal együtt) kiadása. Hippocrates fáradhatatlan, gondos visgálója volt a' természetnek, a' betegségeket szabad lélekkel látta, valamelly rendszertől meg nem nyeretve; innét remekek tőle a' kórfolyat leirásai, melly sem gyógyszerek, sem más indulatos, heveskedő ellenhatás által nem zavartaték meg. Igy legjobban megesmerheté a' természet gyógyerejét, a' gyógyitást előmozditó utait és a' szereket, mellyek munkálkodásában segédek valának. Az élő test alapereje gyanánt ugyan egy életokfőt vön fel, Enormon név alatt, mellytől az épségnek, betegségnek 's életnek függnie kellene; de tovább nem magyarázalódott felőle 's nem bocsátkozott mélyen sok feltételményre 's visgalódásra a' betegség valójáról. Annál nagyobb tekintettel volt 's levést kivána a' külső befolyásokra, mint a' betegségek távol okaira, millyenek a' levegő, éghajlat, lakhely, 's a' beteg körülményi is. Észrevette, hogy a' természet nevekedés- és fogyás-szakaszokat tart a' betegség folyásában, 's igy jött a' biráló napok tudományára. Gyógyirányában az életrendi szabályok fő helyet foglalnak, mellyeket az erők minősége szerint intéztete el. Törekedése arra ment ki, hogy a' természet mozgásait kilesé, vezette, utánozta 's szükséghez képest erősité vagy mérsékelé. A' kór nevekedésében nem örömest tett valami elhatározót, p. o. kiüritést, hogy a' természetet ne háboritsa a' kóranyag hasznos kidolgozásában, de a' kóranyag el és kiválasztásának meghatározása alatt és után segedelmül járult kiüritők által. Tulajdon érdeme tehát Hippocratesnek abban állott, hogy az orvosi tudományt az akkori bölcs-secták haszontalan szőrszálhasogatásától megtisztitá, azt a' papok birtokából közbirtokká tevé; hogy feltételmények nélkül a' természet folyását tiszta szemmel 's világos elmével visgálá 's észrevételeit hiven tudatá; hogy a' külső befolyások fontosságára, a' természet gyógyerejére 's a' czélirányos életrend szükséges voltára figyelmetessé tett, s' a' nyavalák jóslatait alapos figyeletekkel gazdagitá. —*j*—*a*.

Hippocrene (lóforrás), azon forrás, melly a' Musáknak szentelt Heliconról Boeotiában lelkesitő vizzel hempelyge le, 's ezért még a' Musák és Apollo előtt is szent volt. Ki belőle ivott, éneklésre lelkesitettnek érzé magát. Pegasus patkóvágása által fakadottnak lenni mondják. *r*.

Hippodamia nevet viseltek a' régi világ több asszonyai, p. o. Pirithous (l. e.) a' Lapiták királyjának hitvese. A' legnevezetesebb volt Elisben a' pisai királynak Oenomausnak szép leánya. Mivel ennek jövendölték, hogy jövendő vejétől fog megöletni, olly feltételt teve, hogy leánya minden kérőjének verseny kocsizást kell véle próbálni, 's ha, minekelőtte a' czélhoz jutnának, őt eléri, tulajdon kezével öli meg. Illy módon már 12, mások szerint 17 kérőt végzett ki, mig végre Pelops a' kocsis megvesztegetése által Oenomaus felfordulását eszközlé, melly életébe került. Igy leve Hippodamia Pelops nője, 's Atreusnak és Thyes-

tesnek anyja. Bujában megfosztá magát életétől azon szemrehányás miatt, hogy fijait testvérgyilkolásra ingerelte. *r.*

Hippodromus (ἵππος ló és δρομος futás, lófutás). Így nevezteték a' Romaiak és Görögöknél az a' nyilvános tér, mellyen a' verseny lovon és kocsin tartaték. Görögország minden hippodromjai közt az olympiai volt legnevezetesebb, mellyet Pausanias ira le. Ezután alig találni nevezetesbet a' konstantinápolinál, melly a' vándort még ma is bámulásra birja. Severus kezdé ezen nagy és pompás tért épittetni, mellyet Constantin a' romai nagy circus példánya szerint befejeztete. Egymás felébe emelkedő 's széles alapokon nyugvó, izléssel teljes oszlopok két sora vevé azt körül, 's számtalan márvány, porfir és bronz szobrokkal, embereket 's állatokat, császárokat és küzdőket ábrázolókkal vala ékesitve. Egyéb nevezetes mivészeteken kivül itt állott Lisippus négy lova is, mellyek Görögországból Romába, Konstantinápolba, Velenczébe és Parisba költöztek, 's most ismét vissaatértek Velenczébe. A' Törökök e' tért Atmeidannak, az az lótérnek nevezik, 's ez által emlékezetben tartják annak régi rendeltetését. Most 400 geometriai lépés a' hossza, szélessége pedig 100, 's némelly apró rendetlenségeket kivévén, majdnem négyszegü, 's még ma is találtatnak rajta, ámbár az idő fogától egy kevessé megroncsolva, némelly nevezetes régiségek. *opq.*

Hippogryph, egy mesés állat neve, mellyet a' régiek grifnek képzeltek, lóba végződő testtel. Apollo jelképe volt, nem tudni bizonyosan, a' Musa vagy napistené-e. Buonarotti úgy vélekedik, hogy a' Görögök e' jelképet Apollo tisztelésével a' keleti nemzetektől fogadták el, a' nélkül, hogy annak jelentését tulajdonkép tudták volna; 's ez nem lehetetlen. Ha ezen jelkép eredetileg a' napistent illeté, mégis találkozott hellyel közzel költő, ki azt a' Musaistennek Pegasus helyett adá. *opq.*

Hippolytus, l. Phaedra.

Hirschberg, Boroszló után Silezia legjelesebb kereskedő városa, kivált vászonkereskedésre nézve; a' Jauer fejedelemségben, a' liegnitzi kormánykerületben, a' Bode és Zacke folyók egyesülésénél fekszik. Van benne 824 h. 's 6200 l., kik részint catholicusok, részint evangelicusok, 's egy jó gymnasium. Hiresek fejéritői. Jó években vászon 's más czikkelyekben kivitetik 2 mil. tallért érő; 1816 ban 269,000 tallért érő vásznat küldözött szét. Van benne ezen kivül sok posztógyáros és czukorfőzés 'sat — A' várostól egy mértföldnyire fekszik Warmbrunn, hires ferdőjivel. — A' hirschbergi kerület 11 nsz. mföldön 47,000 lakost számlál, kik legnagyobb részint vászongyártásból élnek, mert a' föld nem termékeny. *opq.*

Hirt (Aloiz), burkus királyi udvari tánácsos, a' tudományok királyi academiája rendes tagja, a' képező és épitő mivészségek tanitója, mint szinte a' berlini egyetem felállitása ideje olta az archaeologiáé is, mellyben különösen elhiresedett, mint kiadott irásai bizonyitják. Irt Laocoon álló képéről, mythologiai képezetekről, 's más archaeologiai és miveszségi tárgyakról, p. o. Diana ephesusi és Salamon templomairól, a' romai Pantheonról. A' szépépités mesterségének elemeit kiadta Berlinben 1804, de legnevezetesebb ezen munkája „*Die Baukunst nach den Grundsätzen der Alten*“ (Berlin 1809 folio), mellyhez 50 magyarázó réztáblát ragasztott. Hirt a' mivészi szépséget a' characteristicumból magyarázza más apró értekezéseiben, 's a' characteristicumot törekszik a' képező szépmesterségek elemévé és czéljává felemelni, melly aestheticai állitmányát Fernow („*Römische Studien*“ 1 B.) 's Fernownak birálója alaposan megtámadták. Élete környülállásairól annyit tudni, hogy 1759 Sveciában született jókor, béjárta Olaszországot, hol sok nagy ember társaságában utazott, 's különösen a' régiek épitése módját igyekezett kitanulni: azután Lichtenau grofné társaságában visszatérvén Németországba, Henrik burkus királyi herczegnek tanitója lön, 's utóbb academiai tagnak is felvetetett. *Kállay.*

Hirzel (János Gáspár), fővárosi orvos 's a' nagy tanácsnak tagja Zürichben, szül. ugyanott 1725, meghalt 1803. Az ő törekedésének ideje a' német literatura első virágjába esik, a' 18 századba. Bodmer igazgatása alatt esmerkedék meg először vele 's azután a' sors többekkel barátságba vezeté azok közül, kik akkor leginkább dolgoztak ezen literatura díszére. Sulzerral utazást tön Helvetiában, Berlinben Gleim, Ramler, Spalding és Sackkal esmerkedék meg; Kleist néhány hétig nála élt, 's midőn Klopstock Zürichben tartózkodott, Hirzel intézé el legszebb mulatságait 's a' hires zürichi tón volt hajókázást is, mellyet a' költő egyik legszebb ódájában megénekel, Hirzel pedig egy kellemetes leirásban fest. Az irók sorába csak utóbb lépe Hirzel; munkái közül jelesbek: „*Die Wirthschaft eines philosophischen Bauers*" (Zürich 1761); „*Das Bild eines wahren Patrioten*" (Zürich 1767); „*Hirzel an Gleim über Sulzen den Weltweisen*" (Zürich 1779); „*Auserlesene Schriften zur Beförderung der Landwirthschaft*" (Zürich 1792). Irásai erényszeretetet, lelkesülést a' hazáért, köztársasági lelket és emberszerető érzést mutatnak. Igaz és erős gondolatjai 's szavai vannak. — Testvére Hirzel Salamon többfélét irt a' schweizi történetekről 's 1818 halt meg, 92 éves. — Hirzel János Gáspár, a' fija, archiater (főorvos), a' zürichi segédtársaság alapitója, hires gyógyász és munkálkodó szül. 1751, meghalt 1817. —*j—a.*

Hispaniá-nak nevezték a' Romaiak az egész pyrenaei felszigetet, és igy mind azon tartományt, mellyet keletről a' pyrenaei hegylánc, délről az iberi tenger, herkulesi szüktenger és oczeán, nyugotról 's éjszakról pedig a' cantabri és lusitaniai tenger környékeze. A' Görögök Iberiának, a' romai költők pedig Hesperiának nevezék. Spanyolország azon régi időben lett népessé, mellyben Europa nyugoti 's déli része. Első bevándorlott lakosai a' Cynetek vagy Cynesiek, a' Tartesiek 's a' Sicaniaiak voltak. Ezeket az Iberiaiak, 's ezeket ismét a' Celták nyomták el. Később phöniczíai 's görög szálitványok, és végre Romaiak is érkeztek ide. Legelőször a' Karthagobeliek kezdettek itt foglalni Hamilcar 's ez után Hannibal alatt, ki uj Karthagót épitette. A' Romaiak az Iber folyóját jelelék ki a' Karthagoiaknak határul; de Hannibal ezt átlépvén, Saguntot elfoglalta, mellyre a' második puniai háboru ütött ki. — Elüzék ugyan a' Romaiak Scipio alatt a' Karthagobelieket, — de a' hegyeken tul lakó népek, p. o. Celtiberek, Capatanok 'sat. szabadok maradának, az éjszaki 's nyugotiak ellenben egészen esmeretlenek voltak. E' népek, mellyek eddig résszerint a' Karthagobeliek zsoldjából, résszerint a' déli népek kirablásiból éltek, a' Romaiak ellen hadat inditának, melly 200 esztendő mulva az ő tökéletes meghóditásokkal végződött. Cato volt legelőször is szerencsés ellenek, 's T. Sempronius Gracchus arra kinszerité a' Celtiberieket, hogy békeséget kérjenek. Azonban a' romai vezérek hivtelensége 's kegyetlensége uj háborukra ingerlé e' népeket. A' Lusitaniaiak — Viriathes vezérek alatt — fegyverhez nyultak, 's csak akkor adák meg magokat, mineknutána a' Romaiak ezen vezéreket ravaszság által kivégezék. Kevéssel utóbb a' numantiai háboru ütött ki, mellyet Scipio Africanus Numantia elfoglalásával fejeze be (620 R.). A' hires Sertorius végre meghóditotta a' Celtiberieket és Lusitaniaiakat, romai szokásokat 's fenyitéket hozott be közibek, — 's holta után a' többi népeket csak Augustus hóditá meg hires cantabri háborujában. Azonban a' Vasconok és Artabrok még ekkor is szabadok maradtak. — A Romaiak Hispaniát citerior és ulterior, azután Baetica, Lusitania és Taragonensis Hispaniá-ra, 's utóbb 7 különböző tartományra osztották. — Ezen ország régtől fogva termékenynek 's gazdagnak esmertetett, bővelkedett nemes és nemtelen érczekkel, mellyeket a' Phoenicziaiak onnan hordtak; ezen kivül jeles lovai, juhai, sok bora, olaja 's gabonája volt. *Sz. E.*

HISTORIA, l. TÖRTÉNETIRÁS.

HISTORIAI FESTŐ, l. KÉPIRÓ és TÖRTÉNETI KÉPIRÓ.

HISTORIAI, általjánosan és a' szó eredeti értelmében mindenféle esmeretet jelent, mellyet külső vagy belső észrevételeinknél fogva tudunk, vagy tanultunk, 's melly tapasztalatainkhoz tartozik, vagy azokkal egybeköttetésben áll. Ebben az értelemben historiai annyi mint empiricai, (t. i. esmeret) 's a' philosophiainak, mellyre csak gondolkodás után vagy tiszta mathematicai nézetek következésében juthatunk el — ellenébe tetetik. Historiai esmeret az, mellyet érzéki látás közvetetlen vagy közvetőleg nyujt, 's azért egyes tárgyak és adatok létére és tulajdonságára vitetik. Historiai tudomány az (szélesebb értelemben), melly a' tapasztalati esmereteket rendszeres egészben adja elő; azért a' tárgyaknak leirásával, az adatoknak előterjesztésével foglalatoskodik (tapasztalati tudományokban) igy p. o. a' történetirás, földleirás, természethistoria, a' philosophiai tudományokkal itt is mint okosság az esmereti dolgokkal szemközt állva. — De nem csak az esmereti kutfők 's azok által meghatározott tárgyak tekintetében különbözik a' historiai és philosophiai egymástól, hanem az esmeretek felfogásában és viszontelőadásában is, melly szerint az utolsó (u. m. philosophiai) alatt a' léleknek azt a' tudását értjük, mellyet az okosság önmunkássága következésében ért el, és viszont előad (scientia rationalis philosophica), midőn az előbbi (u. m historiai) csak idegen látás után, a' gondolkodás önmunkássága nélkül, és igy emlékezetképen fogja fel az esmereteket, vagy tudást (scientia historica). A' mennyiben már a' historiai és történet kifejezések, különösebben az emberi életben előforduló változásoknak előadását tárgyázzák, historiainak és historiai tárgynak nevezzük mind azt, a' mi a' változások ezen bizonyos körében előfordul, következésképen a' historiának materiájává válik, 's előadás által másokkal közöltetik. — Historiai tudományok tehát tulajdonképen való értelemben azok, mellyek nem a' jelenvalónak leirásával foglalatoskodnak, (mint a' természet historiája, botanica, 's más idő szerint előforduló természeti tünemények leirása) hanem az emberi életben megtörtént változásokat terjesztik előnkbe. Már az illy változásokat és történeteket tárgyazó előadásokra nézve meg kell különböztetni továbbá a' szoros historiai előadást, melly hiteles tanubizonyságokon épülvén, a' történet valóságáról semmi kétséget nem szenved meg, következésképen a' historiai adatok valósággal ugy meg történt dolgok, mint a' historiában állanak, 's ebben a' tekintetben különböznek a' mythusoktól és regéktől, mellyeknek lehetnek ugyan igaz történeti alapjai, de az adatokon a' nép gondolkodása 's vizsgálása módja, akaratja ellen is sokat változtatott, vagy pedig szántszándékkal, ámitás és politicai czélokra nézve megváltoztatták az adatokat; azért nem szoros historiai, hanem poetai vagy költeményes alakokba foglalták az előadást, mellyek szerint a' phantasiai költeményeknek egyik fő tulajdona abban áll: valóságos historiai adatokról az eredetiséget letörleni, vagy merő költeményeket historiai alakba venni, 's ezt a' képzelődés ecsetjével a' hihetőségig kiczifrázni. Más hát a' historiai előadás, más a' mesés elbeszélés, ambár tagadni nem lehet, hogy valamint az egész emberi nemnek, ugy egyes nemzeteknek első történetei mythusokba olvadnak fel, 's a' költeményes időre virad azután a' historiai nappal. A' historiai dolgozásban féken kell tartani a' képzelődő erőt, hogy az igazságon és lehetőségen tul ne ragadja az irót, minden illy dolgozásnak hiven kell felfogni az emberi mulandóság főbb és érdeklőbb vonásait, mély belátással, erős itélőtehetséggel kell az adatokból, a' minden oldalról hitelesen meghányt vetett materialékból, hely és időszám szerint az egészet kikésziteni. A' lelkes historicus az előtte nyilva álló materialékból az eltünt valóságnak is eleven képét füzi össze, 's alkató elemeit az egykori életnek tanuságosan ugy kitárja, mintha az elmult csak a' jelenlét árnyéklata

lenne. Ellenben a' szabad kényü phantasia vagy poesis, nem gondolván a' történet valóságos képével, mikor, mi, hogy esett? a' historiai darabot magától teremtett atyafiságos tárgyu ideákba öltözteti fel, 's a' szépségnek, mint fő czéljának, kiméletlenül áldozza fel a' valóság képét, melly egyszersmind characteristicai különbség a' historia, historiai compositio és critica, más részről a' poesis, poetai költés és előadás közt. Ugyan csak ez a' különbség, maga után huzza a' poetai és historiai előadás közt lévő stylusbeli különbséget is. Mert az a' mód és ut, hogy valamelly egész gondolat miképen jelentessék ki a' nyelvben, a' tárgyak természete és az előadás czélja által határoztatik el. A' poetai stylus mindig képesebb, idealisálóbb, tüzesebb, merészebb, és válogatottabb; ellenben a' historiai csendesebb, állandóbb, mérsékletteb, és tanuságosabb; ezt az adott materia már elhatározza, amazt pedig a' materiához és vele bánásmódhoz illőleg kell kitalálni. Ezek szerint az eposi előadást is, mint ollyant, melly legközelebb jár a' historiaihoz, minthogy mind a' kettő elbeszélő előadás, az utolsótól könnyen meg lehet különböztetni (l. Wendt „De confiniis poeseos epicae atque historicae" Lipsiae 1811 4to.) Minthogy a' poesisban historiai darabok is poetai munkálat tárgyaivá lesznek, (p. o. az eposban, historiai dramákban): azért a' poesis tudományában a' historiai ellenébe tétetik a' tiszta poetai öltözetnek, 's allegoriai találmányoknak, melly előszámlált különbségek más mivészségi tudományokra is, millyenek p. o. a' képfaragás, metszés, hasonlólag kiterjednek. Azonban a' festési mivészségben a' historiai nevezet szélesebb értelemben is használtatik. Mert a' historiai csoport, és historiai festés az állat- és tájvidékfestésnek sokszor elenébe tétetnek, mellyek alatt emberi figuráknak bizonyos állapotok és cselekedetek szerint való lefestéseket értik, hová nem csak a' historiai szorosságu, hanem a' mythusi, allegoriai és más phantasiai rajzokat, ámbár nem egészen helyesen számlálják, 's a' historiai festő ekképen az arczfestővel egy dolgot jelentő névvé válik. Azonban a' szoros historiai festés minden más nemeit a' festésnek felülmulja fontosságára nézve. Foglalatjára nézve is legkiterjedtebb, mert nem csak emberi formákat, hanem cselekedeteket is, még pedig a' legragadóbb szempillantatokban tüntet fel, 's az a' különbféleség, melly ezen két tekintet alatt rajta elterjed, a' momentumok kiválasztása, kivált az öszvefolyó cselekedetekben, mellyekben azoknak kezdete és vége képeztetnek, nagy behatással bir a' nézőre, ha a' nehéz feladatnak meg vagyon felelve. Utoljára megkülönböztetik még az igaz historiai festést az allegoriai, idyllai, comicai, tragicai 'sat. festésektől, valamint a' historiai tájvidéki festés is, melly a' valóságnak másolatja, az idealis tájvidéki festéstől különbözik.

Kállay.

HISTORIAI COMPOSITIO, HISTORIAI CRITICA, HISTORIAI MESTERSÉG, HISTORIAI STYL, HISTORIAI RAJZOLAT, l. HISTORIAI.

HISTORIAI TUDOMÁNYOK és HISTORIAI LITERATURA, l. TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK és TÖRTÉNETTUDOMÁNYI LITERATURA.

HISTORICUS, l. TÖRTÉNETIRÓ ÉS TÖRTÉNETVISGÁLÓ.

HISTRIOK. Midőn Romában (épitetése után 301 körül) nagy pestis uralkodék, 's az istenek megengesztelésére használt minden eszközök siker nélkül maradtak volna, azon gondolatra jöttek a' Romaiak, hogy játékszineket, mellyeknek a' régieknél rendszerint vallásos czélzataik voltak, állitsanak fel. A' hadakat kedvelő Romaiak mindeddig egyedül a' circus játékiban — verseny futtatásban 's viadalokban — gyönyörködtek. Azért most a' Hetruscusokhoz izentek, 's tőlök tánczosokat kértek, kik bizonyos, e' czélra felállitott szinzeten, a' tibia kisérete mellett, az ő hihetőleg mimicus tánczaikat adták elő. Megtetszék a' ro-

mai ifjúságnak e' szinjáték, követni kezdé azért a' tánczokat, mellyek mellett tréfás dalokat danolt. — E' dolog honi mivészek által tökéletesebbé tétetett, kik is, bizonyos etruriai szótól, melly tánczost vagy játékost jelent, histrioknak neveztettek. Ezek most mindenféle vig pajkos dalokat (satyrákat) danoltak gesticulátio, 's muzsika kiséret mellett. De nem sokára a' declamatio a' mimicától elválasztatott. Livius Andronicus, ezen satyrákból legelőször készitett vigjátékokat (comoediákat), 's az akkori szokás szerint maga adván azokat elő, ez alkalommal szokásba jött, hogy egy második személy mondaná el a' költemény verseit, mellynek tartalmát a' histrio mimica által igyekezett ábrázolni. Csak a' kettős beszédekben kellett a' histrionak szinte szólani. Ettől fogva a' histrio név alatt olly mivész értetett, ki mimica által ád elő valamit, csak hogy ezen mimica többnyire más declamatioját kisérte, 's tánczal volt keverve. Az igazi (declamáló) szinjátszók a' histrioktól megkülönböztettek. Az ő mivészségek olly nagy tekintetben tartatott, hogy a' legnagyobb férjfiak, kivált a' szónokok (p. o. maga Cicero is a' hires Rosciusnál) nálok vevének leczkéket. Azonban, részszerint erkölcstelen előadásaik, részint azon tetemes nyughatatlanságok 's pártok miatt, mellyeket az ő nyilvános felvételek okoza, annyira elősegiték a' Romaiak fajultságait 's kicsapongásait, hogy a' császárok alatt nyilvános szinen való megjelenések eltiltatott, sőt néhányszor, p. o. Nero alatt, a' városból is kitiltattak, és törvények által különbféleképen korlátok közé szorittattak. *Sz. E.*

Hit, Kant szerint olly meggyőződés, melly subjective elégséges; azaz olly okokon épül, mellyek az objectum esmeretében közvetetlenül adva nincsenek. Ha ezek az emberi észnek bizonyos szükségében alapulnak, melly az embert készteti, hogy az érzék felettit, hogy azt is, a' mi a' tapasztalásban fel nem tünik, valónak tartsa: tehát ész-hit. Közönségesen hitnek nevezik az eleven meggyőződést valamelly vagy meg nem mutatott, vagy megmutathatatlan tárgyról; ide tartozik a' Legfelségesbnek hivése is, mivel ez épen felül van minden megmutatásokon. Állatosan különbözik a' hit mind a' véleménytől, mind a' tudástól; mert a' vélemény elegendő okok nélkül való meggyőződés (igaznak tartás), a' tudás pedig objective elegendő okokból való meggyőződés. Vélem, hogy az üstökös csillag a' szerencsétlenségnek vagy a' háborunak hirdetője; tudom, hogy van egy Paris nevü város; hiszem pedig, hogy Isten igazgatja a' világot, és hogy az emberi lélek halhatatlan. Az ész szüksége pedig, azaz azon szükség, hogy a' világ létének és bölcs elrendelésének egy kimagyarázó okát találjuk; és a' Jó diadalmának 's a' dolgok tökéletesb állapotja bizonyos várásának szüksége, készteti az embert, hogy a' vallásos ideáknak valóságot tulajdonitson, készteti őtet, hogy Istent, gondviselést és halhatatlanságot hitében öszvefoglaljon. Azért neveztetik a' vallásos meggyőződés megkülönböztetve hitnek, 's azért tetetik annak ellenébe a' hitetlenség, azaz, olly ember gondolkozás- és érzésmódja, a' ki csak azt tartja igaznak, mi az érzékek bizonyságtételén épül, az Istennek, gondviselésnek és halhatatlanságnak érzékfeletti ideájit pedig hiu véleménynek 's öncsalódásnak tekinti. Néha a' hit szó objective arról mondatik, a' mit valaki hiszen; ebben az értelemben szólnak a' keresztyén hitről, vagy ez vagy amaz ecclesiai társaság hitéről. *A. B. S.*

Hit vagy Eskü (törvényes tekintetben), az égi boszuállásra hivatkozással egybekapcsolva kinyilatkoztatott vallásos bizonyságtétel. Ez vagy azért történik, hogy valamelly állitásnak nagyobb hitel és erő szereztessék, vagy, hogy valamelly igéretnek teljesittetése iránt, az illető feleknél meggyőződés eszközöltessék. Az első esetben letett hit igenlő (juram. assertorium), a' másodikban pedig igérő (promissorium) eskünek mondatik. Még ezen kivül több felosztásai is vannak törvényeink szerint a' hitletételnek, u. m. törvényelőtti és törvénykivüli, önkénytes és kénytetett. De ezen két utolsó ismét két ágra oszta-

tik; az önkénytes ugyanis *ajánlottra*, *felkiváprevintra* és *visszaajánlottra*, a' kénytetett (necessarium) pedig *felfedezőre* és *ügydöntőre*; végre az ügydöntő ismét *pótló* és *vádmentő* hitre. Mind ezekről rövideden a' szükségeseket. — Törvényelőtti eskünek az mondatik, melly az itélő bíróság szine előtt tétetik, 's a' per kimenetelére befolyással van; törvénykivülinek pedig az, melly a' polgári élet némelly körülményeiben, p. o. köz hivatal elfogadásokor, ügyésszé, orvossá, katonává 'sat. lételkor kivántatik meg. — Az önkénytes hit a' felek akaratjától függ, a' kénytetett pedig a' birói rendelés következésében nyer lételt. — Ajánlott eskünek az mondatik, mellynek letételére egyik vagy másik peres fél igérkezik; felkiváprevintnak az, mellyre egyik a' másikat felszólította; visszaajánlottnak pedig az, mellynek letételét a' felszólíttatott a' felszólítóra háritja vissza. Az ajánlott hit, ha azt az ellenfél és bíróság helytelenitik, nem tétethetik le, vagy ha letétetnék is, sikeretlen volna; a' felkiváprevintat ellenben vagy le kell tenni vagy visszaajánlani; mert különben a' felszólíttatott fél ugy tekintetik, mintha annak ellenkezőjét, a' mire megesküdni nem akart, megvallotta 's elesmerte volna; a' visszaajánlottat pedig a' felszólítónak mulhatlanul le kell tennie, 's ellenfelére nem hárithatja többé vissza. — Felfedező eskünek továbbá az mondatik, melly a' letevőt valamelly titoknak kinyilatkoztatására szoritja. Illyen p. o. az, mellyet a' megbukott, vagyonbeli állapotjának felfedezésekor, — mellyet a' letétes (depositarius) a' nála letett számlálatlan mennyiségü tárgyakra nézve, — vagy, mellyet a' nemzetségi irományok 's oklevelek gondviselője tesz le, midőn a' leányág ezeknek hiteles másoltatására vagy a' jogegyenlőségre nézve a' fiuág ellen pert mozdit, 'sat. — Végre ügydöntő hitnek az mondatik, melly a' bíróság által, minden más bizonylatok hijányossága esetében, egyik vagy másik perlekedő félnek kötelességévé tetetik; kire nézve azonban elmulhatlanul szükséges, hogy annak becsületessége minden kifogás nélkül való legyen. — Az ügydöntő hit, mint már fenebb is emlittetett, a' körülmények szerint, pótló és vádmentő lehet. A' pótló a' felperest illeti, bebizonyitásának kiegészithetése végett; a' vádmentő pedig az alperes által tétetik le, az ellene felhozott vádak megczáfolhatása és a' kereset alól felmenekedhetés tekintetéből. Ezen eskük a' következő szabályokhoz alkalmazva rendeltetnek meg: 1) Ha a' felperes félbizonylata az alperes által meg nem czáfoltatik, 's a' cselekedet és körülmények a' felperes előtt esmeretesek: őt pótló hit, különben az alperest vádmentő esküi illeti. 2) A' titkos esetekben, midőn a' felperesnek épen nincsenek bizonylatai: az alperes teszi le hitét az általa esmert tárgyra nézve; 's ha azt letette, feloldoztatik; ellenfele pedig a' költségekben elmarasztaltatik. 3) Ha az ügy nemes és nemtelen személyek között forog fen, a' bizonylatok sulyegyenben lévén, mindig inkább amazt illeti a' hitletétel; azonban félbizonylat nélkül még sem szabad a' nemtelent vádmentő esküre szoritnia. — A' hitletétel következése az, hogy az ügy szerinte intéztetik el, 's a' hiten alapuló perbeli itélet sem felebb nem vitethetik, sem semmi nemü TÖRVÉNYES ORVOSLATOK által (l. e.) meg nem változtathatik, kivévén, ha a' letett esküvel valamelly részében ellenkeznék, vagy az ebben foglalt tárgynál tovább terjeszkednék. *Kunoss.*

HITELALAPITÁS, olly közönséges, vagy pedig csak bizonyos czélokra ható eszközök elővétele, mellyek által a' pénz és kereskedésbeli érdekletei valamelly statusnak, vagy többeknek is egymás közt, szinte mint a' magánosokéi és más apróbb társaságokéi bátorságos alapokra vonatnak, mellyektől azután a' velek együtt járni szokott hiteles bizodalom elválhatatlan. Azonban az eszközök kitalálásában nem mindig szerencsések az emberek; egyoldalu nézetek, többször tudatlanság és mesterséges ravaszság vonszó fénybe szokták öltöztetni a' hitel bizonyosságát, melly ámbár gyakran megjátszotta is már az embereket, ma is ujabb formákban sokkal csillogóbb firmák alatt, mint valaha áruba

bocsáttatik keveset gondolván az emberek a' szomoru tapasztalatokkal, millyeket Law maga képzelt louisianiai érczbányái, az Assignaták és Dollárok sorsa, Becher auripigmentumos monopoliuma (VI. Károly alatt kérkedénységből maga igy nevezte a' még is csak nagy hamar dugába dült nagy plánjait) Pinto álmai 'stb. előnkbe állitanak; még kevesebbé vévén számba Mendelsohn bölcs mondását: „A' képzelődés ugrik, és szabad kény szerint teremt, már foganatokat akar, mikor még az okok sincsenek jelen; nem ugy látja a' dolgot mint van, hanem mint akarná, hogy legyen. Azonban a' természet követi a' maga utját, 's több foganatokat nem hoz elő, mint a' mennyi okok állanak".

A' hitelalapitás, kivált az ujabb időkben, hogy a' statusok nagy kölcsönöket tehessenek, mellyeket vissza kell fizetni, mindennapi fontos kérdéssé vált a' politicai világban; azért szorosabb értelemben ma már a' hitelalapitás alatt érteni a' statusoktól elővett módokat, mellyek által hiteleket fentartani, adósságaikat visszafizetni, 's ha kivántatik ujonnan is kölcsönözni igyekeznek. Ebben a' tekintetben Anglia példáján indultak el más országok is, mivel ott a' status kölcsönözése, 's azoknak visszafizetési módja régtől fogva bizonyos systemába vetetett, mellynek tökéletes megértésére nem elég csak azt tudni, hogy Anglia adóssága hitelesen meg van alapitva, hogy a' kamatok és tőkepénzek lefizetésére az ország esztendei jövedelmének egy bizonyos része fordittatik, hogy amortisatio vagy is lejebb szálitó és igy elenyésztető intézetek vagynak felállitva, mellyeknek czélja a' statust idővel minden adósságtól mentté tenni; hanem mindenek felett szükséges, jelen és jövendő tanuságra nézve Anglia adósságának historiai származását, annak kifejlését és nevekedését, a' constitutionak arra befolyását, 's mind a' kettőnek a' kereskedői hitelrendszer kibontakozására munkás dolgozását, ugy más részről a' hitelalapitás viszonyait és a' nemzeti bank munkálkodásának alapjait szorgosan kitanulni, más nemzeteknek is hasonnemü állapotjokat a' kölcsön és közhitel dolgában megvizsgálni. Igy a' historiai uton, mint legbizonyosabb basison megállapodván, a' vizsgálódó, itélő részre nem hajló okosságánal fogva, meg is tudná tenni a' különbséget a' hitelalapitást eszközlő módok nagyobb vagy kisebb becse közt, át fogná tudni látni, hogy azok közül mellyek voltak az elkerülhetetlen szükségnek, mellyek ismét a' hiuságnak és más aprólékos tekintetü körülményeknek szüleményei; végre kiszemelné a' megmaradandó becsü elveket a' pénz és kereskedés érdekleteiben, mellyek mint a' positiv élet egyik főmomentumai társaságos öszve szövetkezéseinkben felolvadván, végtére is kitünnék magában a' dolog, hogy a' hitelalapitás nem egy kis fractiója csak a' társaságos intézetek summájának, hanem a' társaságok és igy az emberiség egész tömegéből kerekedhetik ki, 's ha állandó akar lenni, a' moralitás kezessége alá vegye magát, melly a' hirtelen öszverontást és zürzavarosságot iszonyodva taszitja magától el, ellenben Gentz mondásaként csendesen követi a' természet munkáját, melly a' maga csudálatos átváltozásaiban (metamorphosis) régi héját mindaddig megtartja, mig az uj lassanként elkészül a' tökéletesedésre, 's megerősödhetik; mikor e' megesik, magából lehull azután a' régi héj, 's csak egy gyenge reszketegség adja tudtára az organumos tagu alkotmánynak, hogy a' csendes átváltozás megesett. A' természet ezen menetelének követésében áll a' nagy bölcseség, igy szól tovább Gentz, és csak ez a' bölcseség szül jólétet, bátorságot, csendet és harmoniát: csak ennek a' bölcseségnek van moralis charactere, mellynélkül, valamint a' status legnagyobb operatiójának, ugy a' legkisebb nemü magános munkálatoknak is okos és tartos becsek nem lehet.

Hitelrendszer, bizonyos elintézése vallamelly kisebb vagy nagyobb társaságnak, többnyire pedig az igazgatásnak, melly szerint a' köztudatra hozatott intézeti elvek nyomán a' megcsökkent hitelt

felelevenitени és állandó erős lábra tenni szokták. A' kereskedési körből került ki először az elnevezés, melly annak nagyobb kiterjedést adott; mivel abban a' személyes és dologi (realis) hitel egyesittetett. Az illy hitelrendszer azon véleményen alapul, hogy valamelly közönségnél bátorságosabb lehet a' hitel, mint a' magános embernél, mivel a' közönség ki nem hal, és a' viszonyoknak sincs ugy kitétetve mint egy magánosnak, a' mellett mindig van annyi vagy több tehetsége is, mint a' mennyi az adóssága, 's hogy annak egy részét a' lefizetésre fordithatja, 's már erkölcsi köteleztetésénél fogva is igyekszik a' pontos fizetés által hitelét hosszu időre fentartani. Legnagyobb bátorságot akkor ád a' hitelrendszer, mikor az adósság egész értékéről biztos nyugtatás van a' hitelező kezében, p. o. különös zálogok általadása, vagy fekvő jószágoknak zálogos elkötelezése, 's más hasonnemü bizonyos zálog-levelek, mellyeknek erejénél fogva a' hitelező könnyen és akadály nélkül mindenkor eleget tehet magának, ha a' kiszabott időre pontosan nem fizettetnék vissza az adósság, vagy annak rendes kamatja. Több nemei vagynak már az illy hitelrendszernek, mellyek törvényesen határoztatnak elébb meg, vagy pedig csak megerősitetnek. Ide tartoznak a' váltó leveleknek, status adósság leveleinek hitelrendszere, valamint a' magános adosságokat tárgyazó intabulatiók, különösen pedig a' birtokosi hitelrendszer, mint az a' silesiai fő és neumarki nemesség közt II. Fridrik alatt felállott, hogy a' fekvő birtoknak becse és hitele az által helyre álljon. A' hitelről, hazánkban l. „Hitel" gróf Széchényi Istvántól (Pest, 1830).

Hitszegés, az esküvel erősitett igéretnek meg nem tartása; különbözik a' hamis esküvéstől, mert ez, a' már eleve megtörtént dologra irányzódik, 's tüstént a' hit letételekor követtetik el, holott a' hitszegésnél az eskü letétele előzi meg a' cselekedetet, 's a' hit szentsége csak későbben szenved sérelmet. — A' hitszegés polgári és törvényes értelemben vetethetik, a' szerint, a' mint a' biróság előtt, vagy a' törvénykezésen kivül tett eskü szegetik meg. A' polgári értelemben vett hitszegés vagy egyszerü, melly a' kevesbé innepélyesen tett igéreteket érdekli; vagy nyomos, melly a' közönség 's egyesek boldogságára nagyobb befolyással biró fogadások megcsorbitásával történt. Illyen p. o. a' hivatalbeli eskünek megrontatása. De van a' polgári esküknek egy különös neme, mellynek megsértetését törvényeink, egyéb polgári és törvénykezésbeli hitszegéstől egészen megkülönböztetik; ez a' hitvesek által kös csönösen tett házassági eskü. Ennek megsértetéséről l. Házasságtörés. Más polgári és törvénykezési hitszegőkről 's ezeknek megbüntetéséről pedig l. Ludas. —no—

Hittagadók, (renegati), egyik vallásról a' másikra térők, kiváltképen keresztyének, kik a' Koranhoz mennek által. Az illyen tettekrugója legtöbbnyire önhaszonkeresés, ritkábban kinszerités és reábeszélés az Islam követői által, kik a' fogoly vagy köztök lakó keresztyéneket tériteni, hitek szerint kötelesek. *opq.*

Hitvallás (Confessio) jelenti közelebbről a' keresztyén egymás közt hitben meghasonlott felekezeteknek vallásbeli értelmét, millyennek p. o. a' római, evangelica és reformata ecclesiák hitvallása, mellyek bizonyos dogmákon épülnek, azokkal összvehangzólag az isteni tisztelet gyakorlásának módjai (czerimoniák és szertartások) mindenik felekezet közt meg lévén határoztatva. — Confiteor, honnan a' Confessio szó is származik, annyit tesz, mint megvallom, meggyónom, 's a' catholica anyaszentegyházi pap minden isteni tisztelet vagy mise mondás kezdetén olly gyónást (Confiteor) tesz az oltár előtt.

Hitetlenség, minden megátalkodás, melly nem akarja azon igazságokat elesmerni, mellyek mellett bizonyos, kétségen felül álló historiai tanubizonyságok szólnak, vagy azok okossági öntudatunkban alapulva vagynak, vagy pedig éretlek a' kijelentett vallás tekintete kezes-

kedik. Az első esetben minden hitetlenség egyszersmind értelem nélkül valóság, melly a' tudományosan megállitott historiai tanubizonyságokat felforgatván, minden emberi tudást megsemmisit, és nyilvános adatokat tagad. A' másik esetben a' hitetlenség philosophiai, vagy is inkább philosophia nélkül való, melly az okosság eredeti kivánatjainak szegzi magát ellene, p. o. az Isten lételéről 's emberi lélekről való hitnek. Az utolsó esetben vallásos vagy jobban mondva vallástalan a' hitetlenség, melly újra vagy naturalismusból áll, melly a' kijelentést általján fogva tagadja, vagy pedig ennek csak egy részét, és igy bizonyos formáját és módját nem akarja elfogadni, mint a' zsidók, mohomedanusok és pogányok (kik ecclesiai értelemben hitetlenek), vagy végre a' keresztyén vallásnak egyes tudományszabályait megveti, mint a' socinianusok a' szentháromságról való hittel cselekedtek. A' szántszándékos hitetlenek azon kivánatja, hogy a' tőlök el nem fogadott igazságok mellett meggyőződést szülő erősségeket hordjon fel az ember, a' mit a' dolog természete nem enged meg, ok nélkül való alaptalan kivánat, a' mi abból is ki tetszik, hogy szem alá eső érzéki felvételü bizonyitásokat kivánni érzékiségen tul járó tárgyak felett, nem egyéb értetlenségnél, mert hogy lehessen lelki valóságot a' hitetlen szemeibe előállitani? vagy meg foghatatlan dolgokról, p. o. az Isten örökkévalóságáról positiv esmereti határozatokat adni? és hogy ha magában már a' relativumi hitetlenség, vagy is egyes, subjectiv és átlátható igazságok ellen való törekedés a' helytelen következtetések sorába (inconsequentia) tartozik: ugy minden bizonnyal az absolut hitetlenség, melly mindent megvet, a' mi hitre tartozik, legnagyobb eltántorodása az észnek, mellynek az erkölcsiségre nézve káros következései ki sem is maradnak. Többnyire a' hitetlenség a' sziv indulatjaiban gyökerezik, mellyek szigoru nehéz igazságok szomszédságában nem mindig jól találják magokat; hogy ha pedig lelki életet tárgyaz a' hitetlenség, mint azt a' vallás tanitja, ugy rendesen pallérozatlanság 's a' felemelkedettséghez megkivántató érzés hijánya annak főbb okai. De mind ezen nemeivel a' hitetlenségnek nem kell egy dologgá tenni a' philosophiai tartózkodást és kételkedést, melly vizsgálatlan nem hagyhatja az állitásokat, 's meggyőződési tárgyak felett mindjárt auctoritas után nem indulhat el. Az illy nehézhihetőségnek inkább az igazság tiszta szeretete a' valódi forrása. *Kállay.*

HITREBIZOTT JÓSZÁG (*Fideicommissum*), olly fekvő vagy ingó vagyon, mellyet az örökös a' hagyománnyal biró akaratja és rendelése szerint olly köteleztetéssel vesz által, hogy azt egészen vagy részben bizonyos idő mulva, vagy valamelly meghatározott esetnek történtével, másnak kezébe bocsátja ált; rendszerint pedig minden földbirtok, mellynek csak jövedelmét használhatják az örökösök, de a' substantiát el nem adhatják, fideicommissumnak neveztetik, mivel annak a' familiánál kell megmaradni. A' hasznot szedő örököst Fiduciariusnak, a' harmadikat, kinek csak várakozatbeli jusa van, Fideicommissariusnak hivjuk. Rendszerint a' Fideicommissumok substitutióval vagynak egybekötve, melly szerint az örökösnek örököse is meghatároztatik. Illyen nemü fideicommissumok már a' senioratusok és majoratusok, mellyeket a' familia tekintetének és fényének fentartása hozott szokásba, és kivált Angliában különösen divatban vagynak, bár a' status gazdasági tudomány az ujabb időkben erősen kikelt az illy intézetek ellen, mellyek mind az örökösödésbeli egyenlőséget a' familia tagjai közt megsértik, és igy nem szoros igazságnak, mind pedig, a' mit Angliában sem tagadnak most már, a' belső szorgalomnak és kivált a' földmivelésnek nagy hátráltatására szolgálnak. Azonban a' földbirtokokról fen álló intézeteknek hasznos és szükséges voltát nem egy oldalu tekintetek után kell megitélni, mert ugy az itélet könnyen igazságtalan lehet, hanem az illy nemü intézetek historiai származására vissza kell menni, melly egészen más szempontból fogja azután előtüntetni a' dolgok fekvését.

Igy p. o. Magyar hazánkban minden nemesi földbirtok fideicommissum bizonyos tekintetben, mellynek substantiáját csak a' legnagyobb szükség esetében lehet a' familiától örökre elidegeniteni, (Tripart. I. 58.) Innen van az, hogy törvényeink még az elzálogitásban is megkivánják azoknak előre megintetését, kiknek a' familiai fideicommissumhoz várakozatbeli jusok van, 's itt is a' legjobb logikai rendben terjeszkedik a' iurisfictio a' közelebbi vérségtől annak utolsó ágazatáig ki. Innen van az is, hogy az örökös vagyonok egyenlő osztály alá mennek a' többi egyenlő jussal biró örökösök közt, de a' szerzeményekről szabad akarat szerint tehet rendelést a' hagyománnyal biró; sőt a' fiunak megengedi több esetekben a' törvény (Trip. I. 52.) kivenni a' maga részét akkor is az örökségből, mikor az apa vesztegető, és a' substantiát sértegeti pusztitásai, vagy rosz gazdálkodása által. Már hogy az illy 's ehez hasonló intézetek szükséges volta nemzetiségünk régibb történetei által megigazoltatik, kérdést sem szenved. Mert eleink vitézséggel szerezvén birtokot magoknak, azt csak vitézség által oltalmazhatták, a' mire megkivántatott a' vitéz familiák fentartása, melly az örökbe jutott birtoknak a' familiáknál megmaradása által eszközölthethetett ki. Ezért maga a' dolog természete szülte a' fideicommissumot nálunk, mint mindenütt, 's bátran hozzá tehetjük azt is, hogy nemzetségeinkért hathatósan kezeskedett minden viszonyok között ezen intézet. Azonban senioratusok 's majoratusok hazánkban nem verhettek gyökeret, 's a' mi kevés van is, az ujabbi idő szüleménye. Kell e lágyulni és mennyire a' fideicommissumi szerkeztetésnek, mai állapotunkhoz képest, ez az időnek és törvényhozóságnak vált feladatjává. Minden esetre nemzetiségünk állandósága elveivel azoknak szoros csatolatban kell állani, különben a' változtatások könnyen ellenkezőleg hatnak arra vissza. Hazánkban az egyházi és korona jószágok is fideicommissumok. A' hitrebizott jószágoknak szoros értelemben véve, azaz az elsőszülöttségiek vagy idősbségieknek nálunk az 1687: 9 szerint ez a' természete: 1) az öröklést bennek az alapitó rendelete szorosan kiszabja; 2) az illyen jószágokat biró tulajdonosnak nem, h nem csak haszonvevőnek tekintetik; ennél fogva 3) azokat el nem idegenitheti 's adósságokkal nem terhelteti.

Hiuz, emlős állat, a' macskanemhez tartozó. Jegyei: farka kurta, hegye fekete, füle hegyei szakálosak, teste habos, tenyere és talpa nagy. — Nagy sürü erdőket szeret, kivált éjszakon, de azért Nápolyban is találtaték. A' fákon tanyáz, honnan az elmenő állatokra leugrik, torkokon a' nagyobb ereket felharapja, 's igy az erős nagy állatot is megöli. A' szarvasvérben igen gyönyörködik, de farkast, rókát, macskát is eszik. Látása igen éles, bőre szép. —*j—a.*

Hivatal. A' hivatal alatt értik néha a' felelet terhével egybe kötött szolgálatot, néha pedig szélesebb értelemben a' szolgálat helyét. Meg kell különböztetni a' közönséges vagy status hivatalokat a' magános hivataloktól, mellyek azoknak formáikra lették, 's külön czikkelyben fog a' szó rólok lenni. Itt a' hivatalról csak némelly közönséges észrevételek tetetnek. A' középévi időkben vált szokássá, hogy egy vagy több kamarai jószágok felvigyázói a' fejedelmi jushoz tartozó igazság kiszolgáltatását is magokban egyesitették. Azonban az ujabb időkben e' kettőt elválasztották egymástól, észrevévén, hogy a' csupa igazgatói hatalom egészen különbözik a' törvényhozói és birói hatalmaktól, 's az elsőre bizták a' politicai kormányt, mellyel a' status jövedelmeinek felszedése és a' policzia egybe vagynak köttetve. Hol még a' familiai vagy uri, nem különben a' városi törvnyszékek megmaradtak a' magok régi függetlenségében, 's nem olvadtak fel a' fejedelmi jusokban: ott az illy rendelkezések a' fejedelmi hivatalokkal együtt legrégibb és legalsóbb osztályok a' status törvényszerüségében. Ugy lehet tapasztalni, hogy a' hivatalok száma mindenütt kevesebbitetett azolta, miolta a' statusi három hatalmak megoszlottak, de tömöttségekben (volumen) nőttek, 's

többet kell költeni a' statusnak a' hivatalokra. Már a' mi a' hivatalbeli irányokat illeti, azok különbözők is a' statusok igazgatás formájához képest. Monarchiákban senki sem kénytelen hivatalt vállalni, hanem szabad akarattól függ, hogy valaki az ahoz szükséges esmereteket magának megszerezze. A' fizetés is a' hivatalokhoz képest különböző, ámbár tagadni nem lehet, hogy olly hivatalok, mellyekre költséges és elmetörő nagy előkészületek nem kivántatnak, 's routine utján is megtanulhatók, jobban fizettetnek a' statusoktól, mint más nehezebb és kedvetlenebb hivatalok. Kérdés alá jött sokszor, hogy a' statusnak van e jusa a' fenálló hivatalokat eltörleni, másokat állitani, szaporitani vagy kevesebbiteni a' számokat? mellyekre, közönségesen véve a' dolgot és in abstracto, nem nehéz a' felelet; mert a' status vagyis annak kormánya mindig tudja (legalább a' tudományban feltetetik) micsoda haszna vagy kára van 's lehet a' változtatásoknak, 's azokat az egész test czéljához képest rendeli el, a' hivatalbeliek személyes érdekeit a' szükséghez képest megkimélve, 's illyen okoknál fogva a' statustól ezt a' just meg tagadni nem is lehet. Más részről a' hivatalból elbocsátás, letevés is sok kérdésekre adott okot: hanem itt is különbfélék a' lépcsők, mellyek az elbocsátást vagy le is tevést magok után huzzák; egységekre itt kiereszkedni szükségtelen volna; elég annyit megjegyezni, hogy minden statusra nézve nagy fontosságu dolog a' hivatal pragmaticáját ugy kidolgozni, 's köz esmeretre bocsátani, mellynél fogva egyik fél se menthesse magát az önkénnyel, hanem az esetek, legalább főbb rajzokban, (p. o. betegség, öregség, tudatlanság, erkölcsi fogyatkozások 'sat.) hiven felszámitassanak, a' nyugpénzek, tisztségek, jutalmak 's büntetések sinórmérték szerint kiszabassanak, a' mit bölcs atyai kormányok mindenkor is szoktak követni; 's az illyeknek rendeléseit többnyire a' tudatlanság szokta ócsárlani.

Hivatkozás (Provocatio), egy kinszeritő eszköz, mellyet a' törvény nyujt, hogy mást perre felszólitsunk, és ha a' felszólitott nem enged a' hivatkozásnak, vagy nem követi a' törvényt, az abból háramlandó kárt is szenvedni köteles. „Provocatio ex lege diffamari" annyit tesz, mint mást felszólitani, a' ki ellenünk ollyas valamivel kérkedett, a' mi nem igaz; azért tettét is személyünkre, becsületünkre, vagy vagyonunkra nézve ártalmasnak véljük; 's ha már az igy felszólitatott nem teljesiti törvényes tisztét ellenünk, azaz nem bizonyitja meg állitmányát, vagy nem is akar törvénykezésbe bocsátkozni, akkor „juxta provocationem ex lege diffamari" a' felszólító kérelmének eleget tesz a' törvény, 's az ellenfelet örökös hallgatásban marasztalja, azaz: nem lesz neki szabad többet ellenünk kérkedni. A' provocatio ex lege si contendat olly felszólitás, mellynél fogva kénytelen a' felszólitatott ellenfele ellen panaszolni," 's ha nem panaszol, annak ellenvetései örökös erejüeknek esmertetnek. *Kállay.*

Hó, megfagyott gőz. Az átlátszó, rugékony viz-gőz a' felső levegőben a' hideg által köddé vagy felhővé változik, azaz hólyagcsákká. Ha ezen gőzhólyagcsa minden hevőjét elveszté a' hideg által, bizonyos körülmények alatt apró jégtükké változik, addig a' légben függve maradókká, mig az egész felhő villanyosságát elveszté. Ekkor hullani kezdenek, 's ha estekben egymáshoz érnek, többnyire 60, de néha 30 és 120 foku szegletek alatt egyesülnek. A' gőzkör és szelek minősége szerint majd több, majd kevesebb jég egyesül egy egésszé, mellyet hópehelynek mondunk, 's melly szorosabb vizsgálatnál igen rendes alkatot mutat. Az illy hópehely csupa hatszegletü 's különböző nagyságu csillagcsákból áll, mellyeknek idoma és öszveköttetése (a' hatszegletüséget kivévén) végetlenül változó. Minél hidegebb a' lég, annál kisebbek a' pelyhek, 's az iszonyu hidegben csupa tük hullanak alá; a' sarkok felé porhoz hasonlit a' hó. Ellenben annál nagyobbak a' pelyhek, minél lágyabb az idő. Igen nagy lazasága miatt lassan hull alá a' hó, fektében süpedni szok, 's

kiterjedéséhez képest kevés vizet ád. Mint a' viz és jég, kipárolgás alá van vetve, különösen az erős, bár hideg, szél idején. A' földsarkok körül egyre havaz, még nyáron is, 's a' hó iszonyu halmokká gyül. Mintegy 140—150 mértfölddel errébb az éjszaki sarknál Julius és Augustus hónapokban, legalább némelly vidékeken nem esik hó. Minél közelebb az egyenlitő, annál rövidebb a' havazás ideje. Éjszaki Némethonban Majus, Junius, Julius, Augustus és September hónapokban nem havaz, a' déliben még rövidebb a' tél (a' hegyeket kivévén). Magyarországnak Karpatok fedték része hidegebb, havasabb; sikjain December, Januarius és Februarius a' hóhónapok. Felső Olaszhonban nem ritkaság a' hó, de szánutat alig tud adni. Nápolyban a' völgyeken alig láthatni havat, állandót épen nem. Afrika éjszaki részén már esmeretlen a' hó, a' hévég alatt még inkább. A' déli napforditón tul előbb kezdődik a' hó, mint éjszakon, 's a' déli sark közeleten sokkal honiabb az örökös hózivatar, mint az éjszaki sarknál. A' magas hegyek, mint a' lomniczi csucs, a' schweizi Alpesek, az Aetna, éjszaki Afrika hegyei, az Andesek déli Amerikában az Aequator körül és alatt, örökös hóval birnak. — A' hónak hasznos volta esmeretes. A' sarkvidékek legszigorubb hidegénél is négy lábnyira a' hó alatt mindig az olvadó jég mérséklete van jelen. Innen látható, milly jó fedeléket ád a' növényeknek, a' földnek, sőt a' hó alá rejtett gunyhóu polusiaknak is. Nálunk is elmulhatlanul szükséges lepel a' hó minden kemény télben, hijányát némellykor kesergi a' földmivelő, sok növényét elvesztve nélküle. A' hó a' leggyengébb fünek sem árt, ha az a' fagyot épen ki nem tudja is állani. Néhány növényfaj nő és virágzik a' hó alatt. Az állati testet is védi a' hó a' hideg rontékony befolyásától. A' megfagyott utas nem ritkán életre jött a' hó alá eltemettetvén. Ezen okból ássák a' földsarkiak magokat a' hó alá el, valahányszor házat nem érve a' szabadon kell éjszakat tölteniek; ott alusznak 's kinyugodtan folytatják utaikat. A' hegyek és bérczek hava táplálója a' forrásoknak. Hibásan tartatik termékenyitőnek, mert csak mint nedvadó 's leplül szolgáló használhat a' növényeknek. *—j—a.*

Hobbes (Tamás), egy predikátor fia, szül. 1588 April. 5-kén Angliában Malmesbury helységben, hol 14 esztendős koráig tanulván, a' felsőbb tudományok kedvéért Oxfordba ment. Itt tanulta 1603-tól fogva Aristoteles philosophiáját és a' physicát, 1610 házi tanitója lett egy Hardwick nevü ifju bárónak, kivel Franczia és Olaszországokat beutazta. A' régi könyvek olvasását szerette leginkább, 's azt tartotta, hogy többet kell gondolkodni, mint olvasni. Látván, hogy hazafiai nyugtalanok, 's democratiai ideák elfogadására hajlandók, leforditotta Thucydides munkáját angol nyelvre, hogy megtanitsa őket azon veszedelmekre, mellyeknek a' régi szabad köztársaságok, nevezetesen Athené, ki voltak tetetve. Másodszor 1629 utazott mint házi nevelő Francziaországba, hol mathesist meglett korában kezdett tanulni, hogy gondolkodása módja tömöttebb legyen. Bacoval, Descartes-el, Gassendivel, Galileivel esmeretségben volt, 's 1631 az ifju Devonshire grófnak lett házi nevelője, kivel harmadszor járt Francziaországban, 's onnan Olaszországba is elment. Ezen sok utazás alatt bő ország és emberesmeretet szerzett, 's 's a' physicai tudományokban is nagyon előment. Visszahivatván 1637 hazájába, látta, hogy I. Károlyt fenyegető veszedelmek környékezik, 's hazafiai különbféle politicai indulatoktól ide 's tova hányatnak. Neki, mint tapasztalt embernek nem tetszett hazája ezen állapotja, 's igyekezett a' kiütendő revolutionak, a' mennyire tőle kitelt, elejét venni. Látván azonban, hogy tanácsosabb a' dologba nem avatkozni, 1640 Parisba ment 's kiadta „*De Cive*" nevü munkáját, mellyben az ország törvényeiről is értekezik. A' félelem és szükség fő elemei, az ő állitása szerint, az emberi társaságoknak, 's a' természeti állapot nem egyéb, mint szüntelen való háboru, mellyet mindenki mindenki ellen folytat. A' status bátorsági intézet egyezéseknél fogva; a' monarchia legjobb igazga-

tásmód minden statusigazgatások közt, 's azt határtalan hatalommal kell felruházni. Ezen állitásra, hihető, Anglia akkori állapotja, 's a' királyi házhoz viseltetett hivsége, és a' parlament engedetlensége vezették azért, hogy a' belső háborunak elejét vegye. Ezen főszemponti állitás következésében az angol papság és ecclesia nagy hatalmát sem hagyta helyben, 's azt állitá, hogy az a' tudatlanság idejében vevén származását, a' világi hatalomnak és igazgatásnak tartozik magát alá vetni, de különben is csak ugy tekinté a' vallást, mint eszközt az igazgatás kezében a' közönséges csendesség és polgári rend fentartására. Ugyan ezeket állitja más nagyobb munkájában „*Lewiathan*" czim alatt, mellyet angol nyelven irt, de deákra is leforditott. E' könyve miatt sok üldöztetéseket állott ki a' papoktól, kik miatt az akkor Franciaországban tartózkodó II. Károly udvarába be sem léphetett. Ezért 1652 titkon hazajába visszament, a' hol II. Károly, midőn 1660 fellépett a' thronusra, nem csak megengesztelődött iránta, hanem nyugpénzt is adott neki. Homerus Iliassát és Odysseáját leforditotta, 's értekezést irt a' hősköltemény természetéről; leirta ön életét is alagyás rósz deák versekben, mellyek halála után adattak ki. *Kállay.*

Hoche (Lázár), szül. Versailles mellett Montreuilben 1768 Febr. 24-dikén. Atyja a' királyi vadászkutyák felügyelője volt, 's a' 14 esztendős Hoche lovász lett a' királyi lovak mellett. Kedve lévén a' katonasághoz, két esztendő mulva szolgálatot vállalt a' franczia királyi testőr seregnél. Nappal mások helyett őrt állt pénzért, mellyen azután könyveket vett, 's azokat éjtszakánként olvasgatta. Kiütvén a' revolutio, mindjárt a' nép részére állott, 's a' parisi városi negyedik őrezeredben rövid idő alatt segédi altiszt lett. Hadnagyá lévén 1792, a' katonai tudományokat még nagyobb szorgalommal tanulta. Thionville ostrománál vitézségének és katonai tehetségeinek nevezetes példáit adván, Leveneur generálnak segédtisztje lön. A' neerwindeni csata és Dumouriez elpártolása után Parisba ment, 's a' háboru folytatásáról egy tervet készitett, mellyet a' közbátorságra ügyelő biztosság elfogadott, 's őt Dünkirchen oltalmazására küldötte mint generalsegédet. Itt a' hős, beszéddel és cselekedettel tüzelte katonáit; az Angolok rohanásait szerencsésen visszaverte; ugyan azért nem sokára brigadás, és majd osztályos tábornok lett. Nem volt még egészen 24 esztendős, mikor a' moseli hadseregnek kormányát reá bizták. A' tanulatlan és gyakorlatlan seregbe áltöntötte lelkét, 's igyekezett az ellenséget Alsatiából kiküszöbölni, de a' gyakorlott burkus katonaság, a' braunschweigi herczeg vezérsége alatt, nagy akadályokat görditett tervei elébe. Háromszor rohant a' kaiserslauterni lineára, de végre kénytelen volt visszavonulni. Ekkor feltette, magában, hogy az alsó Rajna mellett álló austriai sereget megkerüli; rosz időben és a' legroszabb utakon álltört a' Vogese hegyeken, 's megveré Wurmsert Dec 26-ikán Weiszenburg mellett, Landaut felszabaditá, 's elfoglalá Germersheimot, Speiert, Wormsot 'sat. 's ekképen kiüzte, az Austriaiakat Alsatiából. Szabad beszédjei miatt a' convent követe St. Just előtt gyanuba esvén, ez letéteté vele a' vezérséget, 's fogva küldé Parisba. A' Thermidor 9-kén történt revolutio mentette meg csak a' haláltól. Ekkor a' convent a' bresti partőrző hadsereg vezérének nevezte ki. A' quiberoni kiszálásknor ő mentette meg hazáját a' kivándorlottak veszedelmes becsapásaitól, mellyek angol pénzzel és fegyverrel folytattattak. Megvevén példátlan merészséggel a' sánczakat és a' várt, sokakat, kik hajóra nem szálhattak, elfogott. Ezeknek kivégeztetését parancsolván a' convent, annyira elszomorodott Hoche, hogy a' vezérséget letette (1795). A' Directorium alatt ujra reá bizták Charettenek és a' vendéei lázadóknak megaláztatását, a' mit okos magaviselete és szerény katonai fordulatai által véghez is vitt; Charette és Stofflet két főpártosok kezére kerültek, 's a' csendet helyre állitotta Vendéeben és Bretagneban. 1796 Julius 16-dikán azt végezte a' directorium, hogy Ho-

che és serege a' haza körül érdemeket szereztek magoknak. Hoche azután a' belső háborut Angliába akarta átvinni, egy hadi sereget Irlandba szálitott, de a' tengeri szélvész által gátoltatván, szándékát nem vihette ki. Majd 1797 a' maas és sambrei két hadi sereggel nyitotta meg nagy hadi szerencsével az uj harczot; három csatában, négy ütközetben győzedelmes volt; már Wetzlart is elfoglalta, mikor az olaszországi béke véget szakasztott dicső előmenetelének. Ezután csak hamar, u. m. 1797 Sept. 15-dikén hirtelen halállal kimult Wetzlarban, gyanittatván sokaktól, hogy méreggel etették meg irigyei. *Kállay.*

Hochheim, jókora mezőváros és kerület a' nassaui herczegségben, majnmelléki Frankfurttól 3 $^1/_2$ mfdnyire. Itt terem a' hochheimi rajnai bor, melly tüze 's gyengédsége által a' rajnai bor minden fajai felett jeles. A' legjobb hochheimi virágnak neveztetik. Az előtt Hocheim a' mainzi káptalané volt. *opq.*

Hochkirchi ütközet. Hochkirch egy falu Felsőlausitzbnn, nem messze Bautzentől, a' Lobau és Zittau felé vezető országut mellett, 's hires két ott történt ütközetről. A' hét esztendős háboruban sietett II. Fridrik a' zorndorfi ütközet után Saxoniába, hogy Daunt onnan kihajtsa, és Sileziát, mellytől az austriai sereg állása miatt elzárva volt, felszabaditsa. Ezen két szempontból először is Lausitzba ment, hogy az Austriaiak zittaui nagy magazinumát elfoglalja, vagy legalább őket attól elzárja. Az ellenség jó állásban volt, Fridrik pedig Hochkirchnél nagyon veszedelmesben, ugy hogy Keith főtábornok azt mondta neki „ha az Austriaiak most meg nem támadnak bennünket, akasztófára érdemesek." Fridrik elmosolyodott erre, de ez uttal meg is csalatkozott ellenségében, mert az Austriaiak 1758 Octob. 14-dikén reggel öt órakor jó renddel és zárt csapatokban rohantak a' burkus táborra, mikor az még álomban volt; az őrtüzek, mellyeket az Austriaiak szántszándékkal el nem oltottak, 's a' nagy lármával dolgozó faragók segitették mozdulataikat, ugy hogy Fridrik az első hirre nem is hajtott. De minekutána az Austriaiak az őrszemeken áttörtek, a' batteriákat elvették, 's azokat Fridrik tábora ellen forditották, e' sem késett tovább katonáinak rendbe szedésével, kik félig öltözve ragadtak fegyvert, 's minden egybe köttetés nélkül egyik ezered a' másik után ment a' sürün rohanó ellenséggel szembe. Hochkirch nem soká lángba borult, mert a' harcz neheze ott fordult meg. A' Burkusok vitézül harczoltak, de a' nagy köd miatt nem tudván magokat rendbe szedni, nem állhattak ellene a' nagy erőnek. Fridrik tehát hátrálást parancsolt 's midőn a' köd eloszlott, iparkodott ujra hadi sorba állitani seregét, de Ahremberg herczeg már a' porosz bal szárnyat is bekeritette és megverte, ugy hogy öt órai ellentállás után végre kénytelen volt a' burkus sereg magát hátrálással megmenteni. Fridrik itten 100 agyut 's minden pogyászát elvesztette, 9000 katonája vagy halva maradt a' csatahelyen vagy fogságba esett, a' braunschweigi herczeget egy ágyu golyó megölte, valamint Keith fővezért is, majd minden tábornokai sebet kaptak, 's maga is csak alig tudott megmenekedni, mert lovát ellőtték alóla. Daun mindazáltal nem használta győzedelmét, mert időt adott Fridriknek, hogy uj sereggel megerősitse magát. A' másik ütközet 1813 Maj. 21-dikén történt. A' muszka-burkus sereg ugyanis a' lützeni csata után (Majus 2. 1813) az Elbén keresztülmenvén, Hochkirch és Bautzen körül kemény állást vön, mint a' Francziák irták, 300 harczgáttal megerősitettet; de megkerülték a' Francziák az egyesültek jobb szárnyát, a' wurscheni szerencsés csatázásban, 's igy a' Muszkák 's Poroszok nem védhették többé magokat, 's kénytelenek voltak Silezia felé vonulni. *Kállay.*

Hochstädti csata és ütközet. Hochstädt egy város Bajorországban, a' felső Rajna kerületben, az ugy nevezett neuburgi herczegségben, nevezetes két ütközetről, mellyek a' spanyol korona felett folyt örökösödési háboruban, közel hozzá 1703 Sept. 20, és 1704 August,

13-dikán történtek. Az elsőben keményen megveretett Styrum császári vezér a' franczia sereggel megerősitett bajor választó fejedelem által, mellynél fogva a' reménységnek is vége szakadt, hogy az ellenkező felek szép szerével megegyezzenek a' korona felett. A' másik ütközetben az Austriaiak és Angolok lettek nyertesek Marlborough és Eugenius vezérléše alatt, kik az egyesült franczia és bajor sereget Tallard és Marsin 's a' választó fejedelem vezérsége alatt, még keményebben öszverontották. Ez az ütközet tacticai tekintetben is nevezetes. A' megtámadás lineája szinte egy német mértföldnyi hosszaságu volt. Marlborough Blenheim nevü falura rontott nagy tüzzel, melly Franciákkal volt megrakva, 's az ellenség jobb szárnyát fedte; de nem boldogulhatván, hirtelen megváltoztatta planumát, 's egész erejével az ellenség jobb szárnya és középpontja közé tört, hol széles térség feküdt. Blenheimnál csak annyi erőt hagyott, a' mennyi elég volt ezen erős állásnak foglalatosságban tartására. A' győzedelem nem sokára elvált, a' franczia sereg középpontjának hátrálni kellett; ezt követé a' bajor sereg bal szárnya is, nem tudván többé Eugenius dühös megtámadásainak ellentállani. Marlborough a' helyett, hogy a' hátráló ellenség után nyomulna, megállapodott közte és a' 18 ezer főből álló blenheimi csapat közt, melly ekképen elvágatván a' fő seregtől, kénytelen volt magát megadni. A' franczia és bajor sereg vesztesége 30,000, a' másik félé 12,000 emberből állott. Tallard marschall elfogatott, 's a' Franciák és Bajorok kénytelenittettek a' Rajnáig visszavonulni. Anna királyné Marlboroughnak ezen fényes tettéért egy kastélyt ajándékozott szép parkkal együtt Oxfordban, melly azután blenheimi kastélynak neveztetett. *Kállay.*

Hód (Castor), állatnem a' Rágók (glires) rendjében, 's a' tenyértalpuak családjában, ezen jegyekkel: melső fogai igen erősek 's az ajkaktól nem fedetnek egészen; mindenik álkapczában 8 zápfoga van egészen lapos koronával; teste vastag, sürü és finom szőrrel fedve; farka széles, pikkes; lábai rövidek, öt, hátul uszó hártyával összekötött ujuak; körmei hosszuak. Egy közös nyilások van a' végbél, nemző részek 's a' hódonyt (castoreum) elválasztó mirigyek számára. Europában ritka, de éjszaki Amerikában igen bő faj a' „Kasztor Hód F., mellynek farka alányomult, tojásidomu, pikkelyes. Gesztenye barna, hossza 2—3 lábnyi; farka felényi hosszu. Lakik magányos, erdős vidékeken, folyamok, tavak szélein. Itten mivészségeket üz 's az okoskodásnak nem kevés jeleit mutatva házakat készit magának, azokat töltésekkel védi a' folyam dühe ellen. Épületjeik több emeletüek 's a' lakozandók száma szerint tágosabbak vagy szükebbek. A' hódbőr 's a' hódony (ez mint hires orvosság) nevezetes kereskedési czikkelyek. —*j*—*u*.

Hóditó Vilhelm, l. Vilhelm a' Hóditó.

Hoditz (Albert József, gróf), ritka 's mindenütt phantasticai tündöklést vadászó mivészet kedveléséről hires morvai jószágbirtokos. 1706 szül. Sokféle és kiterjedt esmeretekkel birva, 's fogékony és élénk phantasiával ajándékoztatva meg a' természettől, Olaszországba mene, hol, valamint később VI. Károly udvarában mint kamarás, sokféle táplálatot talált tüzes képzelő tehetsége. 'S talám épen ez tevé a' mivelt és szeretetre méltó férjfit, a' nála 22 évvel ugyan idősebb, de eszes és még agg korában is kellemes Sófia, Vilhelm György baireuthi markgróf özvegye imádójává. Ez 1734 neki adá kezét 's vele élt H. roszwaldei mezei lakásán, mellyet az elmés ember a' mivészet, phantasia, társasági élet minden kigondolható gyönyörüségeinek székévé varázsla. Hoditz ugyanis alattvalójinak mivészeti tehetségét annyira ki tudá fejteni, hogy egy neme sem volt a' mivészségnek, mellyet szolgáji közt fellelni nem lehetett volna. A' messze terjedő park minden ültetvényeivel, az ő szinházai, a' képző mivészség mivei, mellyeket saját eredeti feladásai szerint készittete, a' masineriák, tüzi játékok, vizmivek, mellyeket örömünnepei alkalmával használt, legnagyobb részint szolgájinak munkája

volt. Ezek közül a' legügyesebbek hangászok, szinjátszók, tánczosok, énekesek és énekesnék voltak; az utóbbiakat egyszersmind a' nagy világbeli társalkodásra is mivelteté. A' kik fő szerepekre nem mutattak tehetséget, azokat, valamint a' gyermekeket 's véneket is, álló és szótalan személyeknek használta, eredeti innepei 's mulatságainál, mindenféle ruhákba öltöztetve. Hanem mind ezeknek különös öszveállitásában, valamint a' kert elrendelésében is, mellyben 4000 vizi mivészet, egy nagy csatorna és sok tavak voltak, szembetünő volt a' meglepő iránti hajlandóság; 's ezen idealisaló hajlandósága még a' gazdasági épületekre, az ólakra, jászolokra 's vajas edényekre is kiterjedt. Nem csuda tehát, hogy ezen, phantasticai különösségeiről hires mezei lak több izben, 's Tralles által még latin értekezésben is leiratott („*Adumbratio amoenitatum Roswaldensium.*") Az eredeti és jóakaró birtokosnak kellemes és sok oldalu mulatattása még késő agg korában, sőt beteg ágyán is, képes volt a' körüle forgott embereket mindig uj találmány által felderiteni. Nagy Fridrik az ő mulattatásában gyönyörködvén, meglátogatta tündérlakát, 's köszönetét tetemes ajándékkal nyilatkoztatá ki a' grófnak, még inkább pedig egy poetai levéllel („*Oeuvres posthumes*" 7. rész I. 27). Azonban ezen nagyban üzött játék megrongálá az ő gazdasági állapotját. Ez leginkább nője halála után tünt szembe. A' király tudósittatván erről, magához vevé Potsdamba, a' hol 1778 halt meg. Roszwalde, halála után az olmützi érsekségre szált vissza, 's azután senki sem ajándékoztatott meg vele. Fridrik azt rendelé, hogy Potsdamban a' Vadászut azon része, mellyben H. lakott, Hoditzutnak neveztessék. *opq.*

HÓDOLAT, széles értelemben az érdemi elsőbbségnek nyilvános megesmerése, mellynek önkénytesen aláveti az ember magát. Törvényes értelemben teszi valamelly országnak, vagy tartománynak hódolatját, mellyben az alattvalók hivséget és engedelmességet igérnek és fogadnak az uralkodónak, 's fogadásokat esküvéssel is megerősitik. Az illy hódolat kiterjedvén az egész társaságra, ennyiben különbözik más magános, p. o. feudalis, városi, hivatalbeli hódolattól. A' hódolat tehát külső jegye az uralkodásnak és engedelmességnek, de nem feltétele, vagy mint Bunz mondja („*Grundsätze der Huldigung in Deutschland*" 1794) nem azért lesz valaki alattvaló, mivel meghódol, hanem meghódol azért, mert alattvaló. Az alattvalóság vagy függés ideája megállhat hódolat nélkül is; de egy egész országnak hódolatja mindig felteszi a' függést, 's az uralkodó nem a' hódolat által lesz uralkodó, hanem azért kivánja meg a' hódolatot, mivel uralkodó. Nincs hát hódolatról addig szó, mig valaki uralkodásbeli just nem szerez magának, valamint senki addig meg nem hódol, mig a' társaságba be nem lép. Igy tehát a' hódolat nem az uralkodás megszerzésére, hanem annak megbizonyitására kivántatik. Egész czélja a' hódolatnak abban áll, hogy mindenki a' társaságban kötelességeit innepélyes módon megesmervén, azoknak tiszta tudatjára jöjjön, és benne megerősödjék. Ezért többnyire isteni tisztelettel szokták egybekötni, 's minthogy nagy fontosságu a' dolog, az uralkodóknak személyesen kellene a' hódolatot elfogadni; de gyakran másokat hatalmaznak meg magok helyett. A' hódolás alkalmával az ország lakosainak törvényei és privilegiumai rendszerint meg szoktak erősittetni az uralkodók által.

HÓDOLATI EGYEZÉS (*Pactum fundamentale subjectionis civilis*), fő pont valamelly status öszveszerkeztetését magában foglaló alapegyezésben, mellynél fogva az uralkodás megállittatik, 's az uralkodó megesmertetik. A' társaság legjobban csak ugy érheti czélját, ha az uralkodás benne állandó erősséggel bir, nem változik, nem szakad félben, kétségbe nem hozatik, 's az egyesek vagy többek ellenszegülését el is tudja nyomni. 'S minthogy az uralkodónak jusai és kötelességei nem a' történetes emberi akaratban, hanem az okosságban, vagy másképen isteni törvényadásban alapulnak: látni való, hogy az uralkodó és status közti

irányt nem lehet a' magános polgárok közt szokásban lévő szerződések 's meghatalmazások szerint megitélni, mellyeket a' két fél akaratja szerint változtathat. E' tekintetből kiindulva, a' statust egybe kötő alapos egyezésről való tudomány épen nem veszedelmes, sőt inkább az uralkodó és status közt fenálló viszonyokra a' törvényesség bélyegét nyomja, melly azoknak állandóságáról kezeskedik. Nyilvános hódolati egyezések is jónek elő a' historiában, p. o. I. Vilhelmnek angol királyságra emeltetése (*Act of settlement*), mellynél fogva a' hanoverai ház nyerte el az angol thronust; az ujabb időben Bernadottenak a' svéd thronra lépése; de még is többnyire az uralkodások minden nyilvános hódolati egyezés nélkül, mintegy halkal és lassan lassan hozták magokat életre. Ebből mindazáltal nem következik, hogy a' hódolati egyezést el kellene választani a' társasági alapkötésben előforduló más két egyezéstől, ugymint a' társaságba állási, és igazgatási szerződésektől, vagy egyezésektől; sőt inkább a' törvény ideája szerint ezen három egyezés teszi a' társaság alapkötését, és ha ezek tettleg el is válnak egymástól, az egyebet nem jelent, minthogy egyik a' másik sérelme nélkül magában is változások alá jöhet. A' hódolati egyezés formája különbféle lehet. Valósága abban áll, hogy valaki átveszi az uralkodói kötelességeket, 's a' status neki hivséget igér 's megesmeri a' cselekedet helyes és igazságos voltát. *Káltay.*

Hof, város és tartományi törvényszék helye, a' bajor királyság felsőmaini kerületében, a' Saale mellett, csekély dombon, termékeny vidéken, 700 h. 's 7800 l. Van benne 4 templom, gymnasium könyvtárral, gazdag ispotály és árvák háza. 1823 tüzi veszély által sokat szenvedvén, azolta nagyon megszépittetett. Átmenő kereskedése nagy, 's ezen kivül vidékére nézve fontos activkereskedést üz pamutfonállal (Schweizba és Szászországba), fátyollal, kartonnal, pamut kendővel vászonnal, gyapju szövetekkel és posztóval. A' kereset többi módjai: a' földmivelés, cserzés, serfőzés és marha hizlalás. Pamutszövése hanyatlik. *opq.*

Hofer (András), vendégfogadós Passeyrben, a' felzendült Tyrolisiak fővezére 1809, szül. 1767 Novemb. 22-dikén Passeyrben szent Leonardon, am Sand nevü fogadóban. Ifjuságában borral 's lovakkal kereskedett Olaszországba. Mikor 1796 Tyrol határaihoz közelgetett a' háboru, egy vadász századot maga vezetett a' Francziák ellen, 's midőn a' lunevillei és pozsonyi békekötések között elfolyt idő alatt János főherczeg Tyrolban járt, 's helybeli katonaságot szerkezett, ő minden felszólitásra különös hazafiuságának nyilvános jeleit adta. Mikor 1805 az ulmi szerencsétlenség miatt Károly főherczegnek hátrálni kellett, 's János főherczeg Tyrolt elhagyni kénytelenittetett, Hofer is ott volt azon küldöttségben, melly a' főherczegtől keservesen bucsuzott el. A' spanyolországi dolgok a' bécsi és saint-cloudi cabinetek egymás közti meghasonlását huzván magok után, Tyrol felzendült 1808, 's egymás után küldötte követeit Bécsbe, hol Hofer is megjelent. János főherczeg báró Hormayrre bizta a' zendülés vezetését, hogy Tyrol az ellenségtől minél előbb megszabadulhasson, 's a' közösülés Olasz és Németország közt Tyrolon által helyreállittassék. Közönségesen tudva van a' titokban készült planumnak szerencsés végrehajtása, hogy t. i. három nap alatt (April. 11—13.) csak nem egész Tyrolt elfoglalták az Austriaiak, 's magok a' tyrol parasztok nyolcz ezeret fogtak el az ellenségből, 's ennek közösülését Olasz és Németországgal elvágták. Apr. 12-dikén maga Hofer András a' sterzingi téren egy bajor bataliont fogott el; emberei szénahordó szekereken mentek az ágyuk ellen, 's villákal és cséprudakkal támadták meg a' lovasságot. Miután Tyrol éjszaki és közép része felszabadittatott, Hofer elment Hormayr társaságában a' déli részre is, hol Barraguay d' Hilliers Trientnél állott még jó erőben, de onnan csak hámar elüzetett. Azonban szerencsétlenül ütvén ki a' regensburgi ütkö-

zet, Tyrol is több oldalról bekerittetett. A' Bajorok rontottak legelébb is be, és hozzá fogtak a' pusztitáshoz. Chasteler altábornok a' nagy erőnek nem felelhetvén meg, kivonult sok nehézségek közt Tyrolból, egy kevés védsereget hagyván csak maga után. Ezen nyomoruságok között Hofer volt az üldöztetett Tyroliak támasza és vezére. Elszánt akarattal, ha szinte nem nagy talentummal is, vitte ő a' maga dolgait. 1809 Maj. 25. és 29-dikén Isel hegynél Innsbruck főváros szeme láttára kétszer ütközött meg a' bajor serreggel, 's kiüzé azt Tyrolból. Junius elején Leiningen grófot, ki Trientnél be volt keritve, megszabaditotta a' fogságtól. Megtörténvén a' wagrami ütközet (Jul. 6-kán), a' znaimi fegyverszüneti egyezésnél fogva ki kellett takarodni az austriai katonáknak Tyrolból és Voralbergból, a' mi köztök és a' lakosok közt sok egyenetlenségre adott alkalmatosságot. Végre mégis megtörtént a' kiköltözés, 's igy a' lakosok magokra maradván, a' segedelmet is magokból kellett kifejteniek. Hofer elrejtette magát a' passeyri völgy egy barlangjába, mellyből nem elébb jött ki, mint mikor a' kétségbe esett Tyroliak, Speckbacher és a' capuczinus Haspinger Joachim 's Mayer Péter vezérlése alatt, az ellenségben már sok kárt tettek, 's ekkor a' fővezérséget magára vállalta. Aug. 13-kán ismét az iseli hegynél ütközött meg a' danzigi herczeggel, 's ezt Tyrolból futni kinszerité. Hofer kezébe vette mind a' katonai mind a' polgári kormányt, mellyet a' bécsi békekötésig nagy elszántsággal sok sanyaruságok között folytatott. A' lakosok nem akarták a' már megköttetett béke után is fegyvereiket letenni, vagy szélyeloszlani; pedig az ellenséges csapatok már minden oldalról nyomultak Tyrol felé. Hofer végre November első napjaiban irásban küldötte meg hódolatját Eugenius alkirálynak, 's a' bajor fő hadi vezérnek. Ezután két hónapig a' passeyri Alpesek hó és fagy fedte barlangjaiban lappangott, ekkor pedig némelly nyugtalan fők unszolására ujra felzendült, 's a' kegyelemnyerésből végképen kirekesztetett. Azonban sokáig nem akadtak nyomába a' franczia vezérek, ambár nagy jutalmat igértek a' bejelentőnek, mig nem egy Denay nevü pap, Hofer régi ismerőse, de a' kivel háboruskodásban élt, feladta Baraguay d' Hilliers generalnak azt az embert, a' ki titkon eleséget hord Hofernek rejtekhelyébe, 's őt mindenről tudósitja. A' general ezt az embert titkos szin alatt magához csalta, 's utmutatásra kinszerité azon csapat előtt, melly Hofer befogására kiküldetett. Igy fogatott el Hofer 1810 Jan. 20-dikán, és Mantuába küldetett, hogy hadi törvényszék által itéltessék meg. A' haditörvényszék megoszlott szavazatjában, de Mailandból olly utasitás érkezett, hogy Hofert 24 óra alatt ki kell végezni. 'S igy H. Febr. 20-kán agyon lövetett. Halálának bátran ment eleibe. Familiáját az austriai császár 1819 megjutalmazta 's megnemesitette. *Kállay.*

Hoffmann (Fridrik), hires orvos, szül. Febr. 19. 1660 Halleban, Szászhonban; atyját, ki szinte gyógyász vala, 1675-ben veszté el. Orvosi tudományokat tanult 1678 olta Jenában és Erfurtban. Aztán az elemtudománnyal foglalatoskodék. Értekezése: „*De cinabari antimonii*“ (1682) hiressé tevé a' chemiában, melly hirét a' jenai egyetemben mint elemtudományt tanitó, jóval nevelte. III. Fridrik választó fejedelem 1693-ban a' hallei egyetemet alkotván, H. első tanitónak nevezteték ki, 's ő készitette el az orvosi osztály szabályait. Munkás életének Nov. 12. 1742-ben vete a' halál véget Halleban. Igen kedvelé az egyszerü szereket és a' házi orvosságokat. Szokása volt mondani: ha ép egészséges akarsz maradni, kerüld az orvosságot 's az orvosokat. Tőle tanultuk a' Hoffmann cseppjei készitését, mellyek egy a' leghathatósabb szeliditő szerek közül. Legnevezetesebb munkája: „*Medicina rationalis systematica*“ (Halle 1730, 9 köt.). —*j—a.*

Hoffmann (Lajos Kristóf), titkos tanácsos 's az orvosi collegium igazgatója, a' mainzi választófejedelem udvari orvosa, szül. Rhedában Westfaliában 1721, megholt Jul. 28. 1807, Eltvielben a' Rajnánál. Egy

gyógyrendszer által lett hiressé, melly Boerhaave, Hoffmann Fridrik és Stahlétól különbözék, mert ő a' nedü és ideg kórtan öszvetétele által egy uj egészet akara teremteni. Rendszerének alapjául a' merő részek ingerlékenységét és érzékenységét, más oldalról pedig a' nedvek romlását, mint ingereket vette fel. Az állati nedvek, szerinte, két főromlásnak vannak alávetve, a' savanyodasnak és rothadásnak. Ez utolsó legtöbbször létez, 's a' betegségeknek leggyakoribb oka. Illyen p. o. minden ragadványos lázanyag, minden állati méreg, láztés gyuladást okozó dolgok, a' hypochondristának beleiben, a' scorbutos csontjaiban, a' podagristának (köszvényesnek) izeiben lévő kóranyag 'sat. A' megromlott nedvek ellen tisztitószer gyanánt szolgálnak a' különbféle elválasztások és kiürülések, különösen pedig a' lélekzés. Az ezen anyagok visszatartóztatásától a' vérben, sokféle betegség származik. Az ő elmélete szerint a' himlőbetegség a' bőr számtalan apró mirigyeiben fészkel; ezek bizonyos nedvet választanak el, melly a' rothadási forrásba átmenve ingerli azon mirigyek kivezető nyilásait és a' himlőkór minden jelenségeit előteremti. Ezen himlőmirigyek összenőnek a' betegség után, 's igy először nedvek vész el, azután pedig egyszersmind nedvválasztási tehetségek. —*j—a.*

Hoffmann (Ernst Emil), hesseni kereskedési tanácsnok, Hoffmann titk. tanács. fija, szül. 1785 Darmstadtb. Németország több városiban tanulá a' kalmárságot, 's 1806 saját vagyon nélkül maga is kereskedést állitott, de fáradhatlan szorgalma által kedvezőbb állapotra jutván, ezzel felhagyott; azután katonai szálitmányokkal, status papirosokkal nyerekedett, Darmstadt ékitésére épitményeket vállalt; erdei vetni való magokkal is kiterjedt kereskedést üzött. — A' közjóért buzgólkodva, 1813 ő volt első, ki önkényesen hadi szolgálatra ajánlkozott. A' vadászcsapat egy részének felkészitéséről ingyen gondoskodott; maga is nevezetes pénzbeli segedelmeket adott; az első 6 vadászt maga költségén nem csak tökéletesen kiállitá, hanem ezeknek veszély esetére még holtiglani fizetést is kötelezett. A' hesseni nagyherczegség közfelkelésekor Hoffmann volt a' legelső teljesen felfegyverzett polgárkatona. Itt az első polgárezred vezérségéig előment. Az 1816— és 17-ki éhségkor, H. előre kölcsönzések 's czéliranyos bevásárlások által, az egyik legszükségesb élelemszer árát egy harmadára lenyomta. Szinte illy munkás vala 1820 az ország rendeit illető alkotmány behozása után, mint választó. Következett évben Darmstadtban, Stuttgartban, Baselben, Zürichben, Heidelbergben a' Görögök barátival egyesült. Midőn erre az Areopagustól ez egyesülethez küldött senator Kephallas, 's a' görög fegyvereknek 1822 nyarán nyert szerencsés diadalai a' Görögország iránti részvétet még inkább felébreszték, Stuttgartban 1822 az egyesület követei egy csapat gyalogság felfegyverzését határozák el. E' szabadvállalkozók elküldetését H. eszközlötte, 's a' darmstatti egyesület levelezését is ő vitte. Azután mint minden egyesületek meghatalmazottja, saját költségén Marseillebe utazott, hol 10 hétig mulatott, 's itt sok nehézség után a' kis hadinépet hajóra ülteté, melly Nov. 22. 1822 Scipio briggen Hydra felé elvitorlázott. Ez minden szükségesekkel, még müszerszámokkal is, el volt látva. Az egyesület egy zászlót ada neki, 's a' franczia hadi törvények felolvasása után, az ideigleni vezér Kephallas kezébe erre tevék le az esküt. Az egyesület Hoffmannak minden tettét helyben hagyá. Fájdalom! a' kimenetel nem felelt meg a' várakozásnak. Mit később szerencsétlen esetek okoztak, mégis az ön feláldozásával munkás Hoffmannak akarák tulajdonitani, noha azokat sem előre nem láthatá, sem el nem háritható. Azonban csonkitatlanul áll azon érdeme, hogy kiterjesztett levelezése által az egyesületnek igen sok adakozásokat szerzett, a' mellet saját dolgait elmulasztotta, 's nagy előkölcsönzések által vagyonát is szerencséltette. Ezt pedig minden mellék tekintetek nélkül, egyenesen a' Görö-

gök dolga iránti tiszta szeretetből tette. H. magányos viszonyaiban is gondos házi atya, 's minden becsületes embernek munkás barátja. *J.*

Hoffmansegg (János Centurius, gróf), bogarász és füvész, a' veres sasrend vitéze, orvos doctor, a' berlini, müncheni 's más tudományok academiájának tagja, szül. Dresdában 1766, első nevelését különösen az atyjától nyerte, ki őt a' cathol. vallásban 's a' latin nyelvben maga oktatá, de a' természetvisgáláshoz való hajlandóságát készakarva hátranyomta. 14 éves volt, midőn szüleit elveszté. Ezután Leipzigban 's még utób Göttingában tanult. Hanga, rajzolás, uj nyelvek, természetleirási tárgyak gyüjtése, gazdasági tapasztalások, olaszhoni utazás, az állati magnetismus gyakorlati tanulása, lőnek mivelésének tárgyai. Hellwig és Illiger tudományos irányt adtak bogarászati hajlandóságának, magyar és olaszországi utja pedig gyakorlást szerze neki. Az ő és Hellwig gyüjteményeiből származott a' braunschweigi vagy Hellwig-Hoffmanseggi cabinet, mellynek tudományos elintézésével Hellwig és Illiger az ujabb bogártant megalapiták. Egyik utja, mellyet H. Tilesius orvos kiséretében Portugaliába tett, a' füvésztudományt kedvelteté meg vele. Ezen ország még egészen esmeretlen virányát kidolgozandó, társkezet fogott Link tanitóval, kinek társaságától rendkivül sokat nyere. 1797-ben utaztak el Franczia és Spanyolhonon által Portugaliába, hol másfél évig foglalatoskodtak természettudományi, különösen pedig növészeti visgálatokkal 's több száz uj növényfajt találtak fel. Link 1799-ben elhagyá Portugaliát, de H. még 1801-ig ott maradt 's nem csak esmeretlen növényeket talált, hanem számos ritka bogarakat is. Haza térvén, 1804-ig Braunschweigben az ottani gyüjtemény számára dolgozott. Ezután Berlinben portugaliai virányát (Flore portugaise) kezdé kiadni, mellyhez mindent ő ada, papirost, rajzot, rézmetszést, szinezést, nyomást 'stb., maga intéze mindent. 16 évi erőlködés és 50,000 tallér költség által 17 csomó jött ki belőle 85 képezettel (rajzolattal) és 136 iv magyarázattal. Minden előre vala készitve a' végrehajtáshoz; a' kir burkus igazgatás az egészet áltvette Hoffmansegg kivánsága szerint, nehogy a' tárgyak elszéledése miatt ezen remek munka félbeszakadjon; ez egy könyvkereskedésnek adá által. Egyszersmind ezen időben készité a' helyet el az ő tőle rendbe szedett berlini állati muzeum számára, mellyhez, tanácsa szerint, a' braunschweigi gyüjtemény megveteték 's Illiger felvigyázására bizaték. Ezután H. Kopenhágába utazott, a' Siebertől, ki Portugaliában társa volt 's az ő engedelemszerzése mellett mehete ki Brasiliába, gyüjtött ritkaságokat áltveendő és Berlinbe szálitandó. Öngyüjteményének tudományos elrendelését is egyre tovább fejtette ki, ugy hogy a' természetvisgálók kérdéseire 's kérelmére gyorsan és pontosan tudott felelni. 1816-ban magányos viszonyok miatt Dresdába költözködött. Itt azolta kertjét és mezei jószágát füvészi ntézetté változtatá. Azon növényeknek nyomtatott rendszeres feljegyzése, mellyeket H. ottan nevel, alkalmat ad a' füvészség kedvelőjének, a' legjobb és legnevezetesebb példányok 's magvak megszerzésére. Az előbeszédben a' füvészi példányintézet elrendelését irja le, millyenné a' magáét évről évre emeli. Növény világán kivül tudományosan és mivészileg ért H. a' hangához és rajzoláshoz, azon felül kellemetes társalkodó. —j—*a.*

Hofwyl, Berntől más félorányira fekvő helység Helvetiában, az ott felállitott gazdasági és nevelési intézeteiről valamint philanthropismusáról is elhiresedetnu Fellenberg Filep Emanuelnek tulajdona. Közhaszt intézetei között emlitést érdemelnek: 1) A' mezei gazdaság mustrája, mellyben a' gazdasági hasznos találmányok practice gyakoroltatnak. 2) Próba gazdaság, mellyben bizonyos földek a' tanitványok számára ki vagynak szakasztva, mindennapi foglalatosság- térül. 3) A' gazdasági szerszámgyár. 4) A' mechanicai mühely, mellyben a' gazdasági müszerek javittatnak, a' szegények szorgalomházával egybekötve, hol kiki tehetségéhez képest különbféle

kézi mesterségeket tanul, a' mellett a' beszédben, irásban, olvasásban, számvetésben, rajzban, mérésben gyakoroltatik. 5) Pensiósoskola a' nagyobb születésü nyolcz vagy 10 esztendős gyermekek számára, kiknek tökéletesebb nevelésre van szükségek. 6) Egy tanitó intézet a' földmivelés theoriája és praxisáról. 7) Egy normalis oskola, mellyben nyáron által oskolai nevelők tanittattak, de ez néhány esztendő olta magában megszünt. Mind ezek az intézetek egy egészet formálnak, 's egyik rész a' másikkal egybeköttetésben áll. Fellenberg főczélja a' humanitas terjesztése, hogy mindenik tanitvány lelki és testi erejéhez képest magát kifejthesse, egyik a' másikat megbecsülje, rendhez, szorgalomhoz, tisztasághoz szokjék, 's a' vallásnál fogva, mellyalapja a' nevelésnek, az erkölcsi érzet nemesüljön. Fellenbergen kivül, a' ki fő igazgató és felvigyázó, 22 tanitó tanit ezen intézetekben, mellyek hogy halála után is fenmaradjanak, az alapitó végrendelésében arról is jó eleve gondoskodott. *Kállay.*

Hogarth (William), hires festő és rézmetsző, szül. Londonban 1697 Nov. 10-kén. Gyermekségét egy ezüstmivesnél töltötte el, kinél czimereket, neveket 's más figurákat tanult bevésni. Kikerülvén az ezüstmives kezei alól, a' st. martins-lanei academiába járt rajzolást tanulni, mellyet nagy szorgalommal üzött, de a' középszerüségen tul még sem mehetett. Hogarth inkább a' characterek és indulatok festésére termett, mellyek által lelket öntött figuráiba, mintsem arra, hogy csak természetmásoló legyen. Uj meg uj feltalálásai, a' gondolatok bősége, kifejezési helyesség, egy szóval: lelkes conpositio és elmésség azok az oldalok, mellyek Hogarthot a' főmivészek közt kitüntetik, ha szinte a' szinezésben, világos setétben, és a' rajz pontosságában másoktól elmaradt is. Különösen kimutatta magát a' tréfásan gunyoló előadásokban. Vizsgálódó lelki ereje könnyen felfogta mindenütt a' nevetségest, 's azt ügyesen elő is tudta adni. Nem ritkán történt, hogy társaságban, a' nélkül, hogy a' jelenlévők észrevették volna, némelly ott előfordult jelenetek főbb rajzait, hüvelykujja körmére iróónnal feljegyzette, 's oda haza gyüjteménykönyvébe iktatta. A' caricatura, nemesebb és nem szokott értelemben véve, fő studiuma volt. Mivészi pályájának kezdetén gyakran küzdött a' szegénységgel. Nem bizonyos, meddig élt esmeretlenül és szegényen, mikor czimervésés, és más apró metszések által keresete élelmét. Ezen dolgozatjai, mellyek 1720—1733 körül készültek, nem mutatnak különös mivészi talentumra, kivévén a' Hudibras mellé készitett 17 réztáblát, mellyek gyanittatták a' közönséggel, hogy azoknak készitője több mint középszerü mivész. Annakutána arczfestésre adta magát, és sok munkát kapott, mert jól és könnyen talált; nevezetesen familiai csoportozatok előadásában szerencsés volt. A' királyi festőnek Thornhill Jakabnak leányát 1730 feleségül vevén, rövid idő mulva a' south-lambethi nyári lakhelyre költözött, 's minthogy Tyers-el szoros barátságban élt, a' vaux-halli tavaszi kert kiékesitésében nagy részt vett. Azonban csak 1733 kezdett leginkább Hogarth hire mindenütt elterjedni, a' mire különösen harmadik táblája a' feslett életü leányról szolgáltatott okot, mellyel magát az ország nagyjai előtt megesmertette. Ezen életrajz annyira megtetszett, hogy 1200 előfizetési eláirásnál több gyült be a' mivészhez. Most már ott volt Hogarth, hol kedv és hajlandóság szerint dolgozhatott. Dubos apát kérésére egy főszületésü személynek életéből egész sor egymást felváltó cselekedeteket és történeteket rajzolt le, mellyek lánczát annak koporsójáig füzi. A' feslett életü leány rajzában előad egy fiatal leánykát, ki a' fővárosba jött, 's ott a' feslettségeknek és vétkeknek minden fokain keresztülmenvén, jókor elhal. Az itt feltünő különbféle jeleneteket szivre és lélekre egyiránt hatólag festette, 's előtte még egy ecset sem használt illy mértékben az erkölcsnek. Hasonló érdemüek más dolgozatjai is, p. o. a' fertelmesnek élete, a' módi házasság 'sat. Az is megjegyzésre méltó, hogy a' humoristicumokban

p. o. (southwarki sokadalom, országos vásár) különösen kitüntette magát. 1736 két historiai festését, u. m. Bethesda tavát és az irgalmas Samaritanust szent Bertalan kórháza számára készitette, de itt, valamint egyéb történeti dolgazataiban is, csekély volt szerencséje. 1743 a' szépség analysisáról szóló könyvét kiadta, mellyben több példák felhordásával igyekezett megbizonyitani, hogy a' hab, karika vagy kigyólinea a' szépség lineája is. Ezen könyve kidolgozásában segitségül volt az irónak D. Hoaldy Benjamin a' IX. czikkelyig; azután Ralphot vette segédül, de vele öszveveszvén D. Mordell végezte be az egészet, általnézte, 's Towsley előbeszédet irt hozzá. A' mivész sokat tartott ezen uj találmányáról, legelőször gondolatjait minden további magyarázat nélkül adta elő, kimetszette a' maga képét, 's alól a' festői pallettre a' szépség lineáját, illy aláirással rajzolta: „A' szépségnek és gratiának lineája." Eleinte nem tudták, mit akar vele jelenteni, 's mikor kimagyarázta magát, azt felelték neki, hogy találmánya nem uj dolog. Ezeknek megszégyenitésére rajzolt különösen egy táblát, mellyet a' könyvre előfizetőknek ingyen küldött meg, mellybe Columbust adja elő, a' mint ez a' tojást felállitja. A' tálban lévő tojások körül két kicsiny angolna van, jeléül Hogarth szépség-lineájának. Az öszvehasonlitás egy kicsit erőltetett ugyan, de Hogarth nyiltszivü ember lévén, nem türhette sem az irigységet, sem a' becsmérlést, 's a' dolgozatok megitélésében sem magának sem másnak nem kedvezett; ugyan azért, mikor Correggionak Sigismundáját egy kótyavetyén 1624 talléron adták el, azt kiáltotta fel: annyi pénzért ő jobbat is csinálna. Lord Grosvenor szaván marasztotta, de Sigismundája nyakán maradt, mert amazzal fel nem ért. Thornhill helyett 1757 királyi festő lett, 's megholt 1764 Oct. 26-kán, 67 éves korában. Dolgozatjainak megértésére szükségesek kivált Lichtemberg magyarázatjai, mellyek hat kötetben jöttek ki Göttingában 1796. *Kállay.*

Hogendorp (Gysbert Károly, gróf), hollandi statusminister, az országgyülés tagja, az oroszlánrend nagykeresztese 's sat. szül. Rotterdamban 1762, 's midőn atyját, annak a' Fokon szerzett vagyonával együtt 1773 hajótörés által elvesztette volna, Dyrk (Dietrich) bátyjával, ki utóbb Napoleon szolgálatjában lön hiressé, a' berlini kadétházba mene; azután apród lön Henrik herczegnél; a' bajor örökösi háboruban mint zászlótartó vala jelen, 's a' béke megkötettése után visszatére honába, hol V. Vilhelm örökös helytartó, testőrénél ada neki szolgálatot 1782. A' következett évben Amerikába utazott, hajótörést szenvede, Franklintól barátságosan fogadtaték; az Amerikaiak, Lafayettehez hasonlitása miatt szivesek valának iránta; Philadelphiában 7 hónapot tölte, 's 1784 ismét visszamene hazájába, hol a' leydeni oktatók leczkéjit szorgalmasan járván, a' szigoru visgálat kiállta után elnyeré a' doctori koszorut. Az oraniai ház iránti hajlandósága miatt, midőn a' patrioták pártja lön erősebb, lemonda hadi szolgálatjáról. Az örökös helytartó visszaállittatása után rotterdami nagypensionnairré nevezteték, melly hivatalát azonban letevé, midőn a' Francziák 1795 Hollandot elfoglalák, 's az örökös helytartó Angliába költözködék. Egy sikeretlen terve, melly szerint az oraniai házhoz szitók számára, a' Fokon gyarmatot vala alapitandó, 1802 vagyona legnagyobb részébe kerülvén, ezentul csak csendesen munkálódott az oraniai ház ügyében, 's van der Duyn, Stirum, Repelaar, de Jenge, Changuionnal és másokkal szövetségre lépe, melly az oraniai ház visszaállitását tárgyazá. Midőn végre 1813 a' szövetséges fejedelmek fegyverei győztesen nyomultanak előre, egyesité Haagban a' herczeghez szitókat, 50,000 forintot ada saját erszényéből, hogy a' Maas megrakására hajók készittessenek fel, 's mindent elkövete, a' mi tehetségében állt, a' herczeg visszaállitására. Ez őt tagjává nevezé azon biztosságnak, melly az uj alkotmánylevelet vala készitendő. Munkájok 1814 Mart. elfogadtaték 's hittel is megerősitteték. Erre H. a' külügyek départementjét nyeré el, 's alelölülője lön a' statustanácsnak.

Háladatos királyja 1815 grófi rangra emelé, mellyet ugyan már ősatyja nyert volt, hanem nagyatyja feladott. Egyszersmind azt is megengedé neki a' király, hogy czimerébe a' belga oroszlánt a' nyilvesszőcsomóval 's az 1813 évszámat felvehesse. 1816 betegeskedése miatt elbocsáttatását kéré a' status szolgálatjából, a' mit meg is nyere, czimjei és fizetése megtartása mellett. 1815 olta az országgyülés második kamarájának tagja, 's az ellenkező párthoz (oppositio) tartozik, melly a' nép jogai 's az alkotmány mellett több tanácskozásokban kikelt van Maanen, Appelius és Six ministerek rendszabásai ellen. Hogendorp, a' valódi népbarát, 's a' kereskedési szabadság lelkes védelmezője, első kamarabeli ülését azért nem fogadá el, mivel ott a' tanácskozasok nem tartatnak nyilván, mi pedig, az ő meggyőződése szerint, egyátaljáu szükséges a' képviseleti alkotmányok legbelsőbb lényének épen tartására, 's kifejthetésére. — Nyomtatásban megjelent munkáji: „Értekezés a' keletindiai kereskedésről" (1801, 2 köt.); Emlékeztető a' javai kereskedésről" (1804), „Gondolatok a' financziáról, uj adórendszer készitése alkalmával" (Amsterdam, 1801) és „Gondolatok a' németalföldi királyság politicai gazdálkodásáról" (Haag, 1818—1824, 9 köt. hollandi nyelven). E' munkája a' generalstatusokban tartott legjelesebb beszédjeit is magában foglalja. *opg.*

Hőgyész, népes mezőváros, Tolnavmegye simontornyai járásában; gróf Aponyi tulajdona, kinek itt jeles kastélya 's a' vidéket is diszesitő szép izlésü kertje van. Lakosai magyarosodó Svábok, kik földmiveléssel, leginkább pedig dohánytermesztéssel foglalatoskodnak, 's gyors futásu lovakat nevelnek. 54.

Hohenheim (Nagy), Stuttgarttól egy órányi távolságban, Károly würtembergi herczegtől, midőn ez Angolországból visszatérne (1776 körül) mezei gazdasági telepedéssé választatott, mellyhez lassanként kertek és épületek is járulának. A' legszebb Schweiz diszeskedék itten. Kertvidékek, antikok, omladékok, görög és romai templomok, emlékoszlopok, ferdők, tornyok, vizvezetések és esések, mecsetek, pyramisok, képszobrok, sokféle izlésben 's utánozva a' régi és közép kort, válták fel az ujabb izlésü különbféle épületeket, tejes házakat, fogadókat, szalma kunyhókat, parasztiasakká alakozott módi szobákat, juh- és schweizi tehén majorokat, malmokat, remeteségeket, melegházakat 'sat. Az uj kastély, mellynek magas fekte 's homlokzata még ma is nagy tekintetet nyujt, fejezé be az egészet (1796). Ma már oda nagy Hohenheim minden dicsősége; a' fő épületeken, nevezetesen a' kastély, többi lakások és ólakon kivül csak a' gyümölcsösök 's az idegen fák ültetvényei tartatnak fen. Ellenben a' király és az ország rendjei ezen uradalmat 1821 mezei gazdasági 's erdőszségi intézetté tevék, melly a' würtemb. mezei gazdasági egyesület középponti hivatala 's a' hires Schwerz, mint igazgató, fő felvigyázása alatt áll. Nincs pedig ezen egyesület csupán fő és közép rendü, bel és külföldi felserdült ifjak theoretico-practica oktatására szoritva; hanem a' most országló király saját képzete szerint 's az ő különös segedelméből szegény árva gyermekek is derék szolgák, majorosok, 's ispányokká 'sat. képeztetnek itten. Jeles ezen intézet továbbá az ország szükségeihez alkalmaztatott 's nagyban üzött próbagazdaságáról, példány-törzsök merino juhairól, 's uj hasznos erőmivek és földmivelési szerszámok készitése végett felállitott mühelyéről, 's mezei gazdasági magány egyesületéről, mellyben a' jószág birtokosok, gazdatisztek és parasztok, esmereteik kicserélésére 's megvisgálására és tapasztalás-gyüjtésre egy móddal és alkalommal többet birnak. L. a' tudósitásokat Hohenheimről az 1822 olta megjelenő „*Correspondenzblatt des würtemb. landwirthschaftlichen Vereins*" — czimü folyóirásban. — Hohenheim (Kis) fél órányira az előbbitől, igen kiesen fekvő schweizi tehén ól és csikó nevelő udvar, a' leginkább eredeti arab és persa lovakból álló igen ritka és becses kir. ménesek számára, mellyek az ide közel fekvő 's meg-

nézésre valóban méltó kies királyi jószágokon, Scharnhausen és Weilban vagynak elosztva. *opg.*

Hohenheim (Francisca, birodalmi grófné) würtembergi és tekki herczegné, Károly Eugen (l. e.) bitvese, szül. Jan. 10. 1748 Adelmannsfeldenben, a' has. n. sváb uradalomban, mellynek egy része atyja nemzetségéé, a' Bernardin báróké volt. Falusi magányban neveltetve, igénytelen, 's minden fényes külső elsőségek nélkül lévén, engednie kellett az atyai akaratnak, 's egy hadi tisztnek, báro Leutrumnak adni kezét, kinek jó ideig hiv társa is maradt. Csendes, szerény erényei reá vonák a' herczeg figyelmét, 's megnyerék csakhamar annak hajlandóságát, 's a' nélkül, hogy kötelességeiben ingadoznék, ugy látszék, nem kerülheté ki végzetét a' sorsnak. A' herczeg hohenheimi birodalmi grófnévá tevé 's 1784 innepélyesen vevé nőül. Mint illyen, császár és birodalomtól megesmertetve, szeretve 's tiszteltetve 17 évig a' legjótékonyabb befolyást gyakorlá férje országlásának második részére, mi által haladatos emléket alapita magának Würtembergben. A' herczeg halála után Kirchheim és Tekh özvegyi birtokaiba vonula, a' hol 1811 meghalt, gyászoltatva sokaktól, kik benne jótévőt, barátnét vesztének el. *opg.*

Hohenlohe, mediatisált fejedelemség (30 nsz. mf. 90,000 l.) részint würtembergi részint bajor felsőség alatt. Ezen kivül birják a' Hohenlohe herczegek Gleichen felső grófságot Sz. Gothában 's több uradalmakat. Hohenlohe egyike Németország legtermékenyebb tartományainak; bővelkedik vaddal, érczel, és sok bort 's gabonát termeszt. Itt volt az előtt a' hires marha-hizlalás a' strasburgi és parisi vásárok számára. — A' Hohenlohe nemzetség Eberhardtól, a' Frankok herczegétől, I. Konrád német király († 918) testvérétől származik. Krato, Eberhard maradékainak egyike, Franken elosztatásakor a' Tauber, Jaxt és Kocher melléki kerületet Hohenlohet kapta. A' Hohenlohe vár omladékai még ma is látszanak Uffenheimnál. Csak 1764 levének ezen nagy nemzetség minden lineáji birodalmi herczegekké. A' herczegi ház, seniora által, több jusokat gyakorol. Még két fő linea virágzik. Az első, H. Neuenstein (protest.) ezen ágakra oszlik: a) Langenburgra (5 nsz. mf. 14,000 l.), hol Langenburg a' herczegi lakhely; b) Langenburg-Oehringenre vagy Ingelfingenre (5 1/2 nsz. mf 20,000 l.), a' hercz. lakhelye Oehringen; c) Langenburg-Kirchbergre (4 nsz. mf. 16,000 l.): Kirchberg hercz. lakhellyel. A' második fő linea, Hohenlohe-Waldenburg (cathol.) ezen ágakra oszlik: a) Waldenburg-Bartensteinra (7 nsz. mf. 23,000 l.), hercz. lakhely benne Bartenstein; b) Bartenstein-Jaxtbergre, mellyet Károly Jósef Erneszt Jusztin herczeg, franczia altábornok 1803 alapita (5 nsz. mf. 10,000 l.); herczegi lakhelye Haltenbergstetten; c) Waldenburg-Schillingsfürstre (5 nsz. mf. 14,000 l.); főhelye Schillingsfürst. Lajos Aloiz waldenburg-bartensteini országló herczeget (szül. 1765 Aug. 15) Napoleon fejedelmi felsőséggel kinálá meg, ha a' rajnai szövetséghez állana; hanem ezen herczeg az ajánlatot nem fogadá el, 's 1806 Nov., midőn a' mediatisatio megtörtént, Károly Augusztnak, az öröklő herczegnek adá által a' kormányt. 1814 olta Lunevilleben élt, mint franczia altábornok, 's főezredese a' Hohenlohe legionak. 1823 a' spanyol cortesek elleni háboruban vezérkedék. Erre marsall lön, 's franczia-országi pair, 's megh. Parisban 1829 Maj. 31-kén. — A' hohenlohe-waldenburg-schillingsfürsti ágból származik Sándor Leopold herczeg, most nagyváradi kanonok. *opg.*

Hohenlohe-Ingelfingen (Fridrik Lajos, herczeg), porosz tábornok az 1806-ki táborozásban, szül. 1746; atyját 's unokabátyját, Lajos Fridrik Károly öhringeni herczeget, ennek némelly tartományában 1796 váltá fel. 1792 a' Francziák elleni háboruban egy osztályt vezérle; 1793 dicsőek valának reá nézve az oppenheimi, pirmasensi és hornbachi ütközetek; részt vön ezen kivül a' weiszenburgi linea elfoglalásában is; 1794 fényes győzödelmet viva ki Kaiserslauternnél, 's megnyeré az Ems mellett a' neutralissági vonal fő parancsnokságát. 1804 a' frankeni feje-

delemségek helytartója 's boroszlói hadi kormányzó lön. 1805, midőn a' porosz seregek Francziaország ellen nyomulának, a' Saale és thüringi erdő közt vezérle egy seregtestet, 1806-ban pedig azon hadnak parancsola, mellynek előcsapatja, Lajos Ferdinánd kir. herczeg alatt, Saalfeldnél Oct. 10-kén teljesen megveretett. A' jenai szerencsétlen ütközet után (Oct. 14.) általvevé a' hátráló sereg tábornokságát, 's a' nagy porosz sereg maradványát, melly alátta Magdeburgnál gyülekezék öszve, az Odera felé 's a' király után vezeté. Hanem azon parancsa, mellynél fogva Blücher tábornoknak vele egyesülnie kellett, ennek távol fekvése miatt, nem láthata teljesedést. Igy tehát lovasság nélkül maradt; a' sok járás kelés és szükölködés által elgyengittetett gyalogsággal pedig nem lévén képes a' sokkal erősb ellenséggel viadalba bocsátkozni, kénytelen volt (részint Massenbach (l. e.) heveskedése miatt) Prenzlaunál, Stettintől 7 mfdnyi távolságban, Oct 28-kán 1806 17,000 emberrel capitulálni. Meghalt 1818 Febr. 15-kén. *opq.*

Hohenstaufen. Staufen Fridrik, Hohenstaufennek ura, sveviai nemes, különösen kimutatván magát a' merseburgi csatában (1080), mikor IV. Henrik németországi császár az ellene választott királlyal a' sváb Rudolffal hadakozott, annyira megszerettetett császárja által, hogy az a' sváb herczegséget neki ajándékozá, 's testvérhugát Ágnest nőül vevé. A' már herczeggé lett Staufen Fridriknek két fiu gyermeke volt, Fridrik és Konrád. Az első, atyja halála után belépett a' herczegi birtokba, a' másik V. Henrik császártól a' franconiai herczegséget nyerte el. Kihalván V. Henrikben (1125 Jul. 23) a' frankországi férfi ág, ennek két unoka öccse, u. m. II. Fridrik (az egyszemü) sváb herczeg, és Konrád franconiai herczeg kecsegtették magokat a' németországi koronával, de a' választást vezetők, u. m. a' moguntiai érsek Adalbert, 's a' pápa követje cardinal Gerhardt ellenére a' szász Lothar választaték királynak, (1125) melly történet, valamint az is, hogy az uj császár a' Hohenstaufenek kezére nem rég került birtokokat visszakivánta, egy tartós és mérges háborut szült a' két párt közt. Lothar már nagyon meg volt szorulva, mikor szerencséjére hozzája csatolta magát a' kevély Henrik bajor herczeg, kinek feleségül adta Lothar tulajdon leányát a' szász herczegséggel együtt, melly két erőnek nem tudott II. Fridrik egyedül megfelelni, mivel testvére Konrád, visszatérvén a' szent földről, Olaszországba vitte hadát, hol 1128 ki is kiáltatta magát királynak. Végét szakasztotta a' haborusságnak az 1135 kötött mühlhauseni béke, melly szerint Konrád lemondott az olaszországi királyi czimről, de a' németországi herczegek közt első rangot kapott, 's birtokát mind a' két testvér visszanyeré a' császártól. Lothar halála után (1137) Konrád lett csak ugyan császár 's meg is koronáztatott Mart. 6-kán 1138. A' papokat különösen a' maga részére hóditá. A' koronát Konrád ellenkező társa, a' kevély Henrik- is kivánta megnyerni, mert azolta, hogy Lotharral egyesült, a' Welfek és Gibbelinek vagy Hohenstaufeni ház közt kiolthatatlan lett az egymás iránti harag, a' mit az is nevelt, hogy III. Konrád császár a' kevély Henrik herczeget számkivetésre kárhoztatta, birtokait elfoglalta, és másoknak elajándekozta, azért hogy Henrik nem engedelmeskedett a' császári rendelésnek, mellynél fogva a' szász herczegséget, Toscanát és más olaszországi birtokait a' császár kezébe kellett volna neki ereszteni, nem birhatván a' németországi constitutio szerint egy fejedelem két herczégséget. A' kemény császári itélet okozá, hogy a' két hatalmas ház közt a' versengés 300 esztendeig tartott, melly mind Német mind Olaszországra sok nyomoruságot huzott. Meghalván III. Konrád (1152 Febr. 15.) Németország, nagyon bizva akkor a' hohenstaufeni házban, császárrá választotta III. Fridrik sváb herczeget, ki az egyszemü II. Fridrik fija volt, 's a' németországi császárok közt I. Fridrik, Barbarossa. A' romai pápa nem igen kedvelte I. Fridriket, 's titkon neheztelt azért, hogy Olaszországban mind tovább terjeszkedett, a' mi fő okul szolgált arra, hogy az utána következ-

zett császár VI. Henrik, I. Fridrik fija, minden igyekezete mellett is a' németországi koronát nem tudta a' hohenstaufeni házban megörökösiteni, 's alig nyerhette azt is meg, hogy két esztendős fiát Fridriket válasszák utána (1196). Midőn Henrik 1197 meghalt, a' pápa kieszközlötte, hogy a' már megválasztott II. Fridrik gyermeksége ideje alatt az ő nagybátyjának sváb herczeg Filep kormányzónak, a' zähringeni herczeg Berthold, majd a' poitoui gróf Otto (IV. Otto) tetessenek ellenébe. Meggyilkoltatván Filep a' wittelsbachi nádor Otto által (1208 Jun. 21.) IV. Otto egyedül kezdett uralkodni; de hogy császári jusait elkezdette Olaszországban követelni, III. Incze pápa megharagudott reá, 's a' siciliai ifju királynak Fridriknek pártját fogta, kit Otto haddal támadott meg. Erre a' pápa őt mint császárt átok alá vetette, 's ellene Németországban nagy pártot zuditott fel. Most már a' siciliai király, Fridrik, Németországba mehetett, Aachenben megkoronáztatta magát, 's IV. Otto halála után (1228 Maj. 19) II. Fridrik név alatt egyedül uralkodó császár lett. Ez még életében romai királynak választatta meg második fiját Konrádot 1237, kit is atyja halála után, mint IV. Konrádot, Nemetország majd minden rendjei elesmertek királynak, IV. Incze pápa pedig elesmerés helyett átok alá veté 's minden birtokainak elvesztésére kárhoztatá. Hanem a' szerencse nem hagyta el egészen Konrádot, mert a' pápától tett ellenkirályt a' hollandi Vilhelmet korlátok között tudta tartani, 's a' pápa seregét is megverte, 's már azon volt, hogy benyomuljon Lombardiába, mikor cavelloi hadiszálásán, mint gyanitják, megétetett. 1254 Maj. 21. Manfred, IV. Konrád természet szerinti testvére, ennek halála után elfoglalta a' siciliai koronát; de elesvén az azért folytatott hadban, anjoui Károly neveztetett ki Nápoly és Sicilia királyának, 's 1266 meg is koronáztatott. Károly kemény uralkodása felzenditette az alattvalókat, kik Konradint, IV. Konrád egyetlen egy fiját hivták meg a' thronusra, 's ez pénzt kérvén mindenünnen kölcsön, egy bátor hadsereggel belép az olasz földre, ifju barátja badeni Fridrik társaságában, megveri Károlyt Aquilejánál 1268 Aug. 23., de szerencsétlenségére kelleténel messzebb üldözvén ellenségét, barátjával együtt fogságba esett. A' kemény és boszus szivü Károly 1268 Oct. 29. Nápoly városában közönséges helyen fejét vetette mind a' kettőnek, 's igy vége szakadt a' hires hohenstaufeni háznak. A' hohenstaufeni birtokok Bavariára, Badenre és Würtembergre száltak, a' sváb és franconiai herczegségek elenyésztek, és csak az utolsó czim ment névképen a' wurzburgi püspökre által. A' hohenstaufeni háznak felejthetetlen maradt azon érdeme, hogy Németországot igyekezett a' pápai hatalom kemény uralkodása alól felmenteni, rendet hozni be mindenütt az országba, 's kereskedést és tudományokat a' lehetségig élesztení. A' hohenstaufeni ház némelly tagjai a' historiát különösen szerették. I. Fridrik a' freisingeni püspököt Ottot történetirójává nevezte ki. A' költői szellemü viadalokat ők hozták jobb rendbe. II. Fridrik német nyelven tette fel az ország végzéseit, 's a' szerelmi dalnokok (Minnesänger) számára nagy ének - iskolákat állitott fel. A' keresztes háboruk 's a' hansa szövetség meg meg annyi villogó pontjai voltak az akkori tudatlan időnek, mellyből az emberiség egy jobb erkölcsi állapotra és lelkesebb tökéletesedésre igyekezett kivergődni. A' Hohenstaufenek az idő ezen jelentéseit nem csak megértették és felfogták, hanem alkalmatosság szerint ezen szellemben mindent megtettek, a' mit csak körülményeik megengedtek. *Kállay.*

Hohenstaufen, magas hegy a' würtembergi királyságban, Gmünd és Göppingen városai között, 's törzsökbirtoka ama' hires német nemzetségnek, melly róla nevezteték. Pyramis formában emelkedik fel a' Fils és Rems közt elnyuló hegyháton; déli lejtőjén has. n. mezőváros feksik. Hohenstaufen várát az 1525-diki pórháboruban a' lázadók felégeték. Omladékaiból ma már csak néhány labnyi hosszaságu alacsony fal látszik. *opg.*

HOHENWARTH (Sigm. Ant., gróf), gerlachsteini herczeg, bécsi érsek, szül. 1730. Gerlachsteinban; Ferencz császár nevelője vala. 1747 a' Jesuiták szerzetébe lépett, 's Bécsben Denis Mihály mint ujonez adatott mellé. E' pillanattól fogva köztök legtartósabb barátság álla. Ezentul Graetzben tanult, Triestben és Laibachban tanító volt; felszenteltették, 's az indiai térítők közé kivána állni, de elöljáróji tudományokra szánák. A' bécsi Theresianumban világ történetei tanitója lön, hol Liesganig, Hell, Eckhell, Neumann, Denis, 'sat. társaságában sokoldalu miveltséget szerzett. Mária Therezia, Leopold toscanai nagyherczeg négy idősb fijai mellé vallás és történetek tanitójának választá. E' hivatalában Florenzben, Leopold udvarában 12 évet töltött, 's Heinse, Becker, Herder, Münter 'sat. barátságos levelezésben állának vele. Hirzellel Zürichben már a' Theresianumból esmerős volt, 's vele haláláig levelezett. Florenzben Fontana, Lanzi, Fabroni 's más tudósok valának baráti. A' nagyherczeg háznépével visszatért Bécsbe, 's „*Geschichte des Hauses Lothringen*" munkáján dolgozott. 1792 triesti, 1794 st. pölteni püspök, 1803 bécsi érsek lett. Itt a' császár 1806 a' német oskolák dolgaira ügyelő udvari biztosság elölülését bizá reá, 's 1808 Leopold rendje nagy keresztjével diszesité. Mint püspök és érsek, hivatalának kötelességeit nagy hüséggel teljesité, 's kivált a' kispapok képzésére igen figyelt. Megh. Jul. 1. 1820. Characterének fő vonási valódi buzgóság, tudomány-szeretet, tudósok és mivészek becsülése, 's legegyszerübb házi élet mellett gyakorlott jótevőség valának. J.

HOHENZOLLERN. Zollern vagy Hohenzollern Svábországban fekvő magas hegyi várából származik a' has. n. nemzetség, mellynek legrégibb esmeretes őse, Thassilo, zollerni gróf, 800 körül halt meg. Ennek 8-dik izü maradéka II. Robert, zollerni gróf, 1165 körül élt, 's két fiat hagya maga után, IV. Fridriket és Konrádot. Az utóbbi 1200 első várgróf lön Nürnbergben. Ennek másodunokája III. Fridrik 1273 fejedelmi méltóságra emelteték, 's a' nürnbergi várgrófságot nyeré örökös adománybirtokul. Tőle származik a' porosz királyi ház. Konrád testvérbátyja IV. Fridrik, mint az atyai ősi jószágok birtokosa, fentartá a' Hohenzollern törzsöknemzetséget. Ennek nyolczadik izü maradéka, IV. Eitel Fridrik gróf, titkos tanácsos és fő udvarmester, 's egyszersmind biró a' speieri kamaratörvényszéknél, 1507, I. Maximilián császár által örökös birodalmi kamarási méltósággal ajándékoztatott meg, 's räzunsi uradalmát cserében adá a' császárnak a' haigerlochi uradalomért. Unokája, I Károly, kit V. Károly császár Spanyolországban neveltetett vala, a' Werdenberg nemzetség magvaszakadtával (1529) megnyeré a' Sigmaringen és Vöhringen grófságokat. Ez elölülője volt a' birodalmi udvari tanácsnak, 's 1575 öröklési egyezséget alapita, mellynél fogva fijai a' Hohenzollern, Sigmaringen és Vöhringen grófságok, 's a' Haigerloch és Wöhrstein uradalmak czimereit mindig közösen viseljék, a' birodalmi örökös kamarási méltóság ellenben mindig a' nemzetség idősbikénél maradjon, ha csak ez önkényt le nem mond róla. Fijai, VI. Fridrik Eitel és II. Károly, ugy osztozkodának az atyai örökségen, hogy az Hohenzollernt, ez pedig Sigmaringent kapá. VI. Fridrik Hechingen várát épitteté, mellyről azután az ő lineája Hohenzollern Hechingen nevet vön fel, testvéréé ellenben ettől fogva Hohenzollern Sigmaringennek nevezteték. János György, hohenzollern-hechingeni gróf, VI Fridrik fija, II. Ferdinánd császár által Mart. 28. 1623 birodalmi fejedelemségre emelteték, melly méltóság utóbb a' sigmaringeni linea legidősbikére is ruháztatott; I. Leopold császár végre (1692) az utószületett férjfi gyermeknek is fejedelmi czimet ada, kivévén a' Sigmaringen linea haigerlochi mellékágát. Most tehát a' Hohenzollern törzsökbirtok fejedelmi grófság vala, 's minden regalejivel, használataival, uradalmai és vámjaival egészen szabad birtok, sem a' császár sem a' birodalom által adományul másnak nem adatható; csak a' vér-

zászlót kelle a' fejedelmeknek a' császártól adományként venniek. A' most uralkodó herczeg, Fridrik Hermán Otto (szül. 1776. Jul. 22.) atyja, Hermán Fridrik Otto alatt elveszté ezen fejedelmi ház a' Geule, Mouffrin és Boilonville lüttichi uradalmakban adomány birtoki jusait, 's helyettek az 1803-ki birodalmi kiküldöttség fő végzeténél fogva Hirschlatt uradalmát 's Mariae Gnadenthal apácza klastromot nyeré Stetten helységében. A' hohenzollern-hechingeni fejedelem, franczia császári ezredes, 1806 tagja lön a' rajnai szövetségnek, a' miért fejedelmi felsőséget nyere, 's a' fejedelmek collegiumában helyet, Nassau után közvetlenül. — A' Hohenzollern-Hechingen fejedelemség (5 nsz. mf. 14,000 l.) Würtemberg, Baden és Sigmaringennel határos, egy részét teszi a' sváb Alpeseknek, a' Starzel által mosatik, 's völgyeiben — mellyek közt a' Killer völgy legtermékenyebb — elegendő gabonát termeszt, kivált miolta a' kolompir is nagyon divatba jött. Fő terméke fa. Legelőji jelesek, 's derék kereskedést üz tarnicsgyökérrel. Gyárai gyapjuszövéssel 's pamutfonással foglalatoskodnak. Ezen birtokokban fekszik a' régi, most ismét helyre állitott Hohenzollern vára. A' fejedelem jövedelme 120,000 ftra becsültetik, ide értvén a' németalföldi hat uradalmából bejövő 60,000 ftot is. Herczegi lakhely: Hechingen. Az országló herczeg nagybátyja, Ferencz hohenzollerni herczeg, ausztriai csász. lovas tábornok, szül. 1757 Maj. 21-kén, az asperni ütközetben 1809 jelesen megkülönbözteté magát, 's ugyan azért jószágot nyert adományul, 1811 pedig hazafiságot a' magyar földeken. Utóbb fő kormányzó lön Illyriában, elölülő a' cs. kir. hadi tanácsnál Bécsben, 's 1826, midőn szolgálati jubileumát innepelné, az arany gyapjas renddel ajándékoztaték meg a' császártól. — János, II. Károly grófnak, a' sigmaringeni linea szerzőjének fija, 1638 emelteték fejedelmi méltóságra, 's Maximilián bajor választó fejedelemtől a' schwobecki uradalmat nyeré. A' most országló herczeg Antal szül. 1785 Febr. 20. Megelőzője, Antal Aloiz Mainhardt Ferencz herczeg, a' lunevillei béke következésében elveszté adományjusait a' bosmeeri, bergi, dixmüdei, gendringeni, etteni, wischi, pannerdeni és millingeni uradalmakban Németalföldön, 's belgiumi jószágait, mellyekért a' glatti uradalmat, 's Inzighofen, Klosterbeuern és Holeschein klastromokat nyeré. Ez is felvétetett a' rajnai szövetségbe 1806, 's a' fejedelmi felsőségen kivül az achbergi és hohenfelsi uradalmakat 's Klosterwald és Habsthal klastromokat kapá, sőt a' birtokában fekvő lovagrendi jószágokra és a' Dunától éjszakra eső földekre, nevezetesen a' gammertingeni és hettingeni uradalmakra, Trochtelfingen és Jungnau Fürstenberg herczegi uradalmakra, a' möskirchi szék egy részére, 's herczeg Thurn és Taxis ostrachi és strasbergi uradalmaira nézve fejedelmi felsőséggel is felruháztatott. — Hohenzollern Sigmaringennek, a' hozzá tartozó országrendes uradalmakkal 18 nsz. mfdön 38,000 cath. lakosa van. Jövedelme 300,000 ftra megy, mellyeknek egy harmada a' herczeg bajorhoni jószágaiból 's németalföldi 8 uradalmából jön be. Herczegi lakhely Sigmaringen, a' Duna mellett. H. Sigmaringen éjszaki része, a' Duna bal partján, hol Alpesek futják végig, legnagyobb részint köves, 's ugyan azért nem is termi meg a' szükséges gabonát, erdővel ellenben annyival inkább bővelkedik; déli részében pedig, a' Duna jobb partján, sok sik és termékeny szántóföldje van, ugy hogy innét ki is vitetik gabona. Sigmaringen 1829 hivatalainak örökös viselését, mint haszonvehető tulajdont, a' Thurn és Taxis herczegi nemzetségnek átengedé. A' német szövetséghez 1815, a' szenthez pedig 1817 állott mind a' két fejedelemség, mellyeknek a' szövetség kisebb gyülésében, Liechtenstein, Reusz, Schauenburg-Lippe, Lippe-Detmold és Waldeckkel együtt öszves szavok van; hanem teljes gyülésben mindeniknek magának van szava. H. Hechingen 145 embert állit a' szövetséges sereghez (a' rajnai szövetségéhez csak 93 at adott); H. Sigmaringen pedig 370-t. Az 1821 Jan. 24-kén költ sigmaringeni familiai

rendelet által, mellyet a' porosz király, mint az összes Hohenzollern ház feje, megerősitett, megujittattak az 1575, 1695 és 1707-ki öröklési egyezségek. Egyik linea magvaszakadtával annak birtokai a' fenmaradó lineára mennek által; ha pedig mindeniknek magva szakad, a' brandenburgi házra. (L. Johlertól „*Geschichte, Land-* und *Ortskunde der Fürstenthümer H. Hech. und H. Sigm.*“ Ulm, 1824). *opg.*

Hókut, Gömörvármegye hegyeinek egyike, mellynek tetejére Rozsnyó felől, mintegy 6 ½ óra mulva juthatni, 's mellyről igen gyönyörü kilátás van a' Karpatokra, 's a' mondott vármegye nagy részére. 54.

Holbach (Paul Thierry, báró), a' pétervári, manheimi és berlini academiák tagja, szül. Heidelsheimban a' Pfalzban 1723, megh. Parisban 1789, hol mint mivesmerő 's tudós ásványász a' legjelesebb férjfiak közé tartozott. A' természetleirás és elemtudomány körül érdemeket szerze magának, sok német munkát forditva le francziára. Az „*Encyclopédie*“ számára sok termeszetleirási, politicai és bölcselkedési czikkelyt dolgozott ki; a' „*Système de la nature*“ jeles munka is neki tulajdonitatik. *—j—a.*

Holbein (János), az ifjabbik, hires mint képiró és formametsző, szül. 1498 (mások szerint 1495) Augsburghan, mivészségét atyjánál, egy középszerü képirónál tanulá, kit csakhamar felülmult. Miniaturákat vizfestékkel, olajban pedig képrajzokat 's történeti tárgyakat olly jól feste, hogy már ifju korában hirt szerezne magának. Ezen idő tájban Baselbe költözködék atyja, hol az ifju mivész megesmerkedék Erasmussal, a' ki munkájinak kinyomatása végett tartózkodék ottan. H. lefesté ezen hires tudóst, 's fametszeteket készite annak „*Lob der Narrheit*“ czimü munkájához. Azonban élete egy gonosz asszony által veszéllyel fenyegetteték, 's ekkor Erasmus azt tanácslá neki, menne Angolországba, ajánló levelet is irván mellette canczellár Morushoz. Ez őt házába fogadá, 's mintegy 3 évig foglalatoskodtatá magánál; akkor pedig magához hiván VIII. Henrik királyt, H. rajzolatait egy pitvarba függeszteté. A' király, e' látványtól meglepetve 's bájoltatva, imigy kiálta fel: „él-e még a' mivész, 's megnyerhető-e pénz által?“ Morus bemutatá azt neki, a' király pedig szolgálatjába vevé 's megjutalmazá gazdagon. Mennyire becsülte legyen ennek érdemeit, bizonyitja egy lordnak adott válasza: „hét parasztból hét lordot csinálhatok, de Holbein képirót egyet sem.“ Ezen mivész képrajzai lélekkel 's élettel teljesek, történeti ábrázolatiban a' képzetek jól vannak elrendelve, a' kifejezés lelkes, a' kivitel tökéletes. H. az ó német oskola hibájit, a' szárazságot és keménységet, szerencsésen kerülé ki. Formáji szépek, szine élénk, öltözete puha. 's figuráji ámulatig vannak kiemelve. Krisztus kinszenvedési története, annak holt teste, egy szent familia 's néhány fej, legjelesebb munkáji közé számláltatnak. Rajzolatinak legnagyobb része Basel, Velencze és Londonban van. Formametszésben talám legnagyobb mivésznek nevezhetni Holbeint. Már 16 éves korában metsze fába, 's Angliába utazta (1526) előtt, derék gyüjteményt ada ki fametszeteiből. Miután sok történeti darabot festett volna, kicsinyre vevé le azokat, 's fába metszé. Ezt cselekvé a' Baselben festett holtak tánczával is. Ennek fametszetei remekei mivészségének, 's gyakran kiadatának. Baselben festett pórtánczát is fába metszé, mellynek lapjai azonban nagyon megritkultak. Az ó testamentom történeti tárgyaiból 90 apró lapot készite, mellyeknek legjobb kiadása Lyonban 1539 Melchior testvérek és Trechsel Gáspárnál jelent meg. Ezeket, hihető, még a' halottak tánczа előtt készité, mert ennél kevésbé tökéletesek; a' figurák rövidek 's kinszeritett 's erőltetett állásuak. Londonban 1554 pestis vete véget életének. *opg.*

Holberg (Lajos, báró), a' dániai literaturának alkotója, ' olly [illegible] mint volt Cervantes a' Spanyoloknál Molière a' Fran-

cziáknál, Shakspeare az Angoloknál. Szül. Norvegiában Bergen városban 1684. Edes atyját, ki ezeredes volt, korán elvesztette. Kopenhágában nyelveket és theologiát tanult 1702, azután magános házaknál kezdett tanitgatni. Sokat olvasgatván az utazók könyveit, kedve jött utazásokhoz. Igy legelébb Amsterdamba ment, azután rendre, ámbár szegény módon, bentazta Angliát, Német, Franczia, Olaszországot. Visszatértével Kopenhágában még vagy két esztendeig nyelveket tanitott, és szegényül élt. Végre 1718 metaphysica professorává tették, 's 1720 consistorialis tanácsos és ékesszólás professorává. Harmincz esztendős koráig csak a' törvénytudománnyal, historiával és nyelvtanulással foglalatoskodott, azután próbálgatta erejét a' satyra irásban, mellyben Juvenalist vette példányul. Jól ütvén ki első próbái, e' nagyobb munkáját „*Peder Paars*", (egy tréfás hős költemény) elkészité jambusokban. Ezen satyrát sok idegen nyelvekre leforditották, 's igy általa Holberg hirt nevet szerzett magának mind Daniában, mind a' külföldön. Történetből elkezdett játékszini darabokat is irni, 's ekkor kitetszett, hogy legtöbb talentuma van vigjátékok irására, mellyek által még inkább elhiresedett. Nagy könnyüséggel és csak hamar egymás után elkészitett 24 vigjátékot, mellyek mind kedvet nyertek a' közönség előtt, 's lehet mondani, hogy azok által ő alapitotta meg a' daniai vigjátéki mivészséget. Ámbár darabjaiban sok fordulatok csak a' régi időhez illenek, mellyben szerzőjök élt, de becsek még eddig fenmaradt, sőt Baggesen, Dania legelső költője, méltónak tartotta azokat ujra is kidolgozni. „Klimius Miklós földalatti utazása" majd minden europai nyelvekre leforditattatott. Deákul irta ő ezt eredetiképen, Baggesen 1789 dán, Mylius 1788 német nyelvre ujra leforditották; magyar forditása már ritka könyvvé vált. Irt leveleket, meséket 's epigrammákat, is mellyek mind becsesek a' bennek uralkodó humorosticus styl és jeles gondolatok miatt. Historiai dolgozásait IV. Keresztély alatt készitette el. 1747 bárói rangra emeltetett a' királytól. Meghalt 1754, 's vagyona nagyobb részét a' sorói lovagacademiának hagyta. Characterére nézve Angol, izlését és miveltségét tekintve Franczia volt; mindig csinosan öltözködött, eleven és tréfás vala, azonban mértékletes életü. A' szép nemmel különösen szeretett társalkodni, sokkal inkább, mint a' férjfiakkal. *Kállay.*

Hold (jugerum) meghatározott nagyságu darab föld; néhol egyike a' másiktól megyék által választatik külön. Területe, a' termékenység különbözősége szerint 1100, 1200 vagy 1300 négyszegü ölnyi. A' gazdaság nem kevessé akadályoztatik honunkban az által, hogy a' nemesi birtokosok telkei 's a' jobbágyok szántóföldjei, nem csak egyes magán lévő holdakra, másokéival összekeverten, hanem fél- 's negyed holdakra is eldaraboltatnak, mellyek azután kellően meg sem munkáltathatnak, 's majdnem haszonvehetlenekké válnak. Ez különösen a' nemes közbirtokosi helységek határaiban látható. —*no*—

Hold. Igy nevezünk általjában minden másod rangu vándorcsillagot; különösen pedig és legközelebb földünk társát, melly azt a' nap körül való futásában örökké kiséri. Hogy a' hold homályos test, melly világosságát a' naptól köcsönözi, arról senki nem kételkedik, mert világának változásai (l. holdváltozásai) és a' nap és holdfogyatkozások ezt világosan mutatják. — Már a' puszta szem is, de a' messzelátócsövek még jobban bizonyitják, hogy a' hold számos és különbféle foltokkal van pettegettetve (l. holdfoltjai). Valamint minden más vándorcsillag, ugy a' hold is saját mozgással bir az égen, melly napnyugotról kelet felé nagy sebességgel történik, a' miért már jókor kellett annak az emberek tudtára jönnie. Ezenkivül a' hold, egyesülésben a' többi égi testekkel, az éggolyónak valamennyi közönséges mozgásaiban (felkelésben, lenyugvásban) is részt vesz, ámbár azok, az ő tulajdon mozgásával épen ellenkező irányban történnek. Az ő tulajdon mozgásának sebessége

olly tetemes, hogy a' hold egy év közben 12 $^1/_3$-szor végzi el a' föld körül való futását. Az e' körül való pályája egy horpadt kör (Ellipsis), mellynek egyik gyujtópontját a' föld elfoglalja, 's melly az Eclipticához 5,1444 foknyi szeglet alatt hajlik. A' nap körüli pályája pedig egy, igen öszvebonyolódott és számos gömbökre öszveszőtt vonat. A' földnek behatása a' holdra okozza, hogy ezen gömbök minden uj forgás alkalmával mindig a' térnek más más pontjára esnek, ugy hogy a' holdnak a' napkörüli pályája nem zárt, hanem olly vonat, mellyet a' mathematicusok cycloidának avagy kerékvonatnak neveznek. A' holdpálya (midőn holdpályáról beszélünk, mindig a' föld körüli palyáját értjük, ha csak az ellenkezőt bizonyosan nem emlitjük) a' földét két pontban vágja keresztül, mellyek épen általellenben lévén egymással, a' holdpálya gömbjeinek (Nodi Orbitae Lun.) neveztetnek. Különösen pedig az egyik közülök, a' honnan t. i. a' holdpálya a' földé felett emelkedni kezd, emelkedő (ascendens), a' másik ellenben leszáló (Nodus descendens) gömbnek mondatik. A' holdpályának nagy tengelye emeletek vonatjának (lin. Apsissor.) és végei emeleteknek (Apsides) is szoktak neveztetni (l. Apsis). A' holdnak távolsága a' földtől változó, mivel pályája horpadt kör. Közép távolsága 51,820 geogr. mértföldet tesz; de leszál 48,174 mértföldre, ha a' föld közelében (Perigaeum), és nő 54,986 mértföldig, ha a' földtávolában (Apogaeum) áll a' hold. E' szerint tehát a' pályának excentricitása 6812 geogr. mértföldet tesz. A' távolsággal egyenes és egyenlő irányban változik a' hold tetsző áltmérője is; ez a' föld közép távolságában 31′ 7″, 4‴; a' föld közeletében 33′ 31″'s a' föld távolában 29′ 22″ tesz Ezen változásokat azonban csak csövekkel lehet észrevenni, mert puszta szemnek a' hold mindig csak egyforma nagyságunak látszik. Az ő valóságos áltmérője 477 geogr. mértföldre megyen, 's igy a' hold 50-szer kisebb a' földnél. Tömege $^1/_{68}$ — $^1/_{70}$-ed rész a' földéhez, és ezen tömegnek sürüsége csak $^2/_3$ rész a' föld tömegééhez képest. — Azon idő, melly alatt a' hold pályáját egyszer bejárja, holdnapnak mondatik (l. Holdnap). A' hold, tengelye körül is majd szinte annyi idő alatt fordul meg, mint a' mennyi alatt pályáját végzi; a' mi abból is nyilván kitetszik, hogy ő állhatatosan mindig ugyan azon egy ábrázatját és ugyan azon foltjait mutatja minekünk. Newton véleménye szerint ennek az az oka, hogy földünk a' holdnak azon félgömbét, melly felénk van forditva, nagyobb közelléte miatt, jobban magához vonja, mintsem a' másikat, ugy hogy ez által amaz hosszas formát nyer és mindig felénk forditva marad. — A' holdnak mozgásaiban és palyájában számos zavarodások esnek meg, mellyeket a' régiek is észrevettek, de helyes és természeti okaikat kitalálni csak hijában törekedtek, mert a' közönséges nehézség erejét és törvényét nem esmerték. Newton, ama' nagy természetvizsgáló, volt az első, a' ki ezen tárgyra is világosságot vetett, és azon egyenetlenségeket a' nehézség törvényéből mind megfejtette, 's megmutatta betüszámvetés által, mennyi lehessen az a' zavarodás. Az utána jött égvizsgálók szorgalmatosan követték Newton nyomdokait, és most ezen zavarodások száma és okai igen esmeretesek előttünk. A' nap és földnek egyesült behatása a' holdra, okozza ennek minden zavarodásait, mellyek közül a' következendők legnevezetesebbek: 1) sem a' holdpályagömbnek, sem az emeletek vonatjának nincs állandó helyeztetése, hanem a' gömbök szünet nélkül napnyugotra haladnak, ugy hogy 6,798,177 nap mulva megint az előbbi helyekre visszatérnek; az emeletek pedig örökké napkeletre, ugy, hogy évenként 40° 39′el lépnek előre. 2) A' holdpályának excentricitása, eclipticához való hajlása és mozgásának közép sebessége is kerengő (periodicus) ingásoknak vagynak alávetve. A' hajlásnál ezen izgásoknak korszakasza csak rövid, de az excentricitas és a' közép mozgásánál sok ezeredeket foglal magában. 3) A' holdnak a' tetsző éggolyón való helyeztetésében, a' földtől való távolságában és főként a' hosszában is több, majdj nagyobb, majd kisebb rendetlensé-

geket lehet tapasztalni, de mindegyik közülök csak kerengő egyenetlenség. A' hold végtére, ha szorosan vesszük, nem mindig ugyan azon foltokat mutatja minekünk, hanem szorgalmatos vizsgálatokból nyilván kitetszik, hogy azon foltok, mellyek a' holdnak szélein vannak helyeztetve, változólag majd el- majd feltünnek megint, mintha a' hold tengelye körül ingásokat csinálna. Ugyan ezért ezen tüneményt a' holdnak hosszában és szélességében való ingásainak (l. HOLDINGÁSAI) nevezzük. A' hold mozgásának és pályájának valamennyi zavarodásait és egyenetlenségeit tökéletesen felkeresni és megtudni, igen szükséges; mert a' holdnak mozgásai, mind a' kor- mind pedig a' hajokázás-tudománynak fő alapjai. — A' legelső, ki a' holdnak futását és változásait szorgalmatosabban megvizsgálta, Plinius tanusága szerint, valami Endymion nevü nyájpásztor volt. A' Chaldaeusok már tudták, hogy a' hold minden bujdosók közt legkisebb (mert Jupiter és Saturnus holdjairól, valamint az ujabb időkben feltalált vándorcsillagokról, semmit sem tudhattak), és hogy a' földhez ő áll legközelebb; tudták továbbá, hogy világosságát a' naptól kapja; hogy változásai millyen korszakaszba vannak befoglalva, és hogy fogyatkozásai a' föld árnyéka által okoztatnak. A' Görögök közül pedig már Anaximander a' holdnak nagyságát és földtől való távolságát esmerte, valamint azt is tudta, hogy a' hold magában homályos test, melly csak a' nap által világosittatik meg. *Albert Ferenez.*

HOLDÉV, l ESZTENDŐ.

HOLDFOGYATKÓZÁSOK. Néha történik, hogy a' hold, egészen felhőtlen égnél és épen midőn töltekor legnagyobb fényét elérte, rögtön vagy egészen vagy részszyire eltünik előlünk. Ezen tüneményt holdfogyatkozásnak nevezzük. Oka és folyamatja imez. A' hold, szintugy mint földünk, homályos test. Hogy földünk az, azt mindennap tapasztalhatjuk; mert mihelyt a' nap láthatárunk alá szál, tüstént setét lesz; hogy pedig a' hold is homályos test, világosságának változásai és elsetétülései bizonyossá teszik. — Minden homályos test pedig, ha valami világ által megvilágosittatik, árnyékot vet, melly mindig a' világossággal átellenést áll, és mellynek formája mindig a' testéhez vagyon alkalmaztatva. A' hold is tehát árnyékot vet maga megé, és ezen árnyék csucs formáju, 's olly hosszu, hogy a' holdpályán jóval tul esik. Ha tehát a' hold, mozgásában, a' napnak épen általellenébe jön, azaz, ha megtelik, akkor a' föld épen ezen test és a' nap közt van helyeztetve, és igy árnyéka a' holdra esik. A' hold tehát akkor, mivel tulajdon világossággal nem bir, a' nap világa pedig a' föld árnyéka miatt rá nem hat, nem látszik, avagy elsetétedik. — Ha a' holdpálya hajolva nem volna a' földéhez, ugy a' holdnak mindegyik fogásánál egyszer a' föld árnyékába belépnie kellene, és fogyatkozás épen annyi volna, mint holdtölte; de mivel a' holdpályának hajlása vagyon a' földéhez; azért a' hold többnyire felette vagy alatta megy el a' föld árnyékának, 's fogyatkozás csak akkor eshetik meg, ha a' hold, midőn megtelik, egyszersmind gömbeihez is közel áll. Ezen okból lehetnek olly esztendők, mellyekben egy holdfogyatkozás sem fordul elő; de ez még is csak ritkaság, 's közönségesen minden esztendőben két fogyatkozás esik meg, mellyek közt fél fél esztendei időszakasz vagyon. Nagyságra nézve a' holdfogyatkozások igen sokfélék; mert a' holdnak vagy egész teste, vagy csak egyik része takartathatik el a' föld árnyékától. Első esetben a' fogyatkozás **teljes**, a' másikban **részint való**. A' teljes fogyatkozások vagy tartósak vagy nem, mivel a' földárnyéka a' holdpálya tájékában még 3 szor szélesebb a' holdnál. Ha a' hold, egy teljes fogyatkozás alkalmával épen a' pályájának egyik gömbében áll: akkor a' nap, a' föld és a' holdnak középpontjai egyenes vonatba esnek, 's a' fogyatkozás **teljes és középpontinak** hivatik. A' fogyatkozásoknak nagyságát huvelykekre és perczekre osztják. Az egész holdtányér t. i. 12 hüvelyk, és mindegyik hüvelyk 60 percz. Egy teljes fogyatkozásnak (ha nem tartós) 12

hüvelyk a' nagysága; ha pedig tartós, akkor a' 12 hüvelykhez még annyi adatik, a' mennyivel a' hold még tovább ereszkedik a' föld árnyékába. Egyébiránt a' holdfogyatkozások egyidejü tünemények, és azért a' helyek geogr. szélességének meghatározására igen sikeresen használtathatnak. Ezen kivül a' holdfogyatkozások pontos megvizsgálása a' holdmozgások tudományos esmerete javitására is igen szükséges. Hogy a' fogyatkozásokról itt előadott magyarázat helyes és igaz, azt abból lehet kivenni, mivel az égvizsgálók ugyan ezen magyarázatra támaszkodva, e' tüneményeknek még legapróbb környülállásait is sok esztendőre előre kiszámolják és megjövendölik, és pedig mindig hiba nélkül és pontosan.

Holdfoltok. Már puszta szemmel is több homályos foltokat látni a' holdszinén, messzelátócsővel pedig számos foltokat veszünk rajta észre, mellyek közül némellyek szerfeletti homályosságok, mások pedig szembetünő fények által különböztetnek meg. Mennél erősebb a' cső, annál nagyobb ezen foltok száma, annál különbfélébb az ő formájok; és ha nagy messzelátóval vagy nagy fraunhoferi refractorral vizsgáljuk a' holdat, akkor csakugyan bámulás és csudálkozás lepi meg a' nézőt. Lehetetlen azt, a' mi akkor a' szem előtt van, tökéletesen leirni, csak a' ki azt tulajdon szemeivel látta, az foghatja meg helyesen azon látvány egész pompásságát. — A' setét foltok egyenesen fényes pontok mellé vannak helyeztetve, és többnyire változók. A' vizsgalatokból kitetszik, hogy változásaik a' napnak a' hold iránt való állásával szoros összeköttetésben vannak; mert kisebbednek, ha a' nap a' hold iránt nagyobb magasságra emelkedik, és mindig elforditva vannak a' naptól. Ebből nyilván kitetszik, hogy ezen setét foltok árnyékok. Mivel pedig ott, a' hol árnyék van, valami magasságnak is kell lennie, melly ezen árnyékot okozza: tehát hinnünk kell, hogy ama' fényes foltok, mellyeknek szomszédságában az árnyékok látszanak, nem egyebek hegyeknél. Ezen vélemény bizonyos igazsággá válik az által, hogy a' holdnak szélein domboruságok és egyenetlenségek valóban látszanak. A' holdhegyeknél az igen különös, hogy többnyire szerfelett magasak. Találtatnak a' holdban hegyek, mellyek 26.000 lábnyira emelkednek a' hold szine felett, ámbár ennek áltmérője csak $^3/_{10}$ rész a' földéhez képest. A' holdbérczek igen soknemüek. Legegyszerüebben két főosztályra lehet őket osztani. Egy pont, egy nagy hegyhát, iszonyu magasságra tornyosul fel a' hold szine felett, és belőle magas hegyfalak ágaznak mindenfelé, mellyek, a' mint a' sikon kiterjednek, lassan lassan alacsonyabbodnak; ezeket *hegyereknek* nevezzük; vagy pedig egy nagyobb sikon egy tölcsérforma hegy áll, felemelkedett szélekkel, — ezeket *karikahegyeknek* hivjuk. A' karikahegyek nyilásinak majd mindegyikében még egy elszigetelt kis domb is találtatik. Magasságra nézve a' *hegyerek*, és főként ezeknek hegyei első ranguak; a' karikahegyek alacsonyabbak; 's az épen most emlitett dombok legalacsonyabbak. A' holdhegyek közül kétség kivül a' karikahegyek legnevezetesebbek és vizsgálatra legméltóbbak. Hihetőleg ezen karikahegyeknek vulkáni eredetek volt. Belsejek csucsformán van kiöblösitve, a' mint azt erős, belső oldalokon mindig nagyobb és homályosabb árnyékaik bizonyossá teszik. Ha ezen karikahegyeknek nagy számát gondolóra vesszük, kénytelenek vagyunk gyanitani, hogy a' holdon valaha szörnyü revolutioknak kellett dühösködniek; olly revolutioknak, mellyeknek rettentőségét a' legmerészebb phantasia is csak alig érhetné fel. További vizsgálásnál még más vélemény is támad bennünk, az t. i. hogy ezen hegyek alkalmasint közös okból és ugyan azon időben támadtak, (ha nem is mind, legalább a' legtöbbek közülök), hogy következései egy nagy catastrophának, melly valaha ugyan azon időben a' holdnak egész felső szinére kiterjedt; mert azon karikahegyek idomai többnyire felette rendesek. Azonban hihető, hogy még későbbi időkben is, legalább a' holdnak némelly pontjain, kisebb helybeli revolutiok történtek; mert látni, hogy a' hegyfalak néhol félbeszakasztva, és

sokfelé elrepedve vannak. De ugy látszik, mintha a' holdnak tüzokádó hegyei még most sem nyugodnának egészen; mert ha Schröter holdmappáját Heveliuséval öszvehasonlitjuk, némelly tetemes különbségeket vehetünk észre; 's Kater nevü angol kapitány beszéli, hogy 1822 egy tüzokádó hegynek kirontását látta, valamint ezen czikkely szerzője is a' mult évi Septemberben ehez hasonlót vett észre a' holdban, t. i. egy különös formáju igen tüzes foltot, melly 3 órai tartás után megint eltünt. Hogy ez szemcsalás nem volt, abból nyilványos, hogy egynehány urak is látták azt, kik történetből épen a' szerzőnél voltak látogatáson. A' karikahegyeknek egy voltaképen való bélyege még azon dombok is, mellyek majd mindegyiknek nyilásában találtatnak. Talán ők inkább csak belső chemiai erők által felfuvott hólyagok, mint sem valódi hegyek. Emlékezetre méltó az is, hogy a' karikahegyek többnyire egyenes sujtások és vonatok által egymással öszveköttetve lenni látszanak, melly sujtások talán a' belső vulkáni tüz utját jegyezik meg. A' nagy érdemü Schröter, kinek majd mindent köszönünk, mit a' holdról ezen tekintetben tudunk, mérései által kitalálta, hogy a' karikahegyek nyilási körül feltornyosult massa épen annyi, a' mennyi ezen nyilások teljes betöltésére megkivántatnék. Ez olly következtetésre inditna bennünket, hogy 1) ezen nyilások, széleikkel együtt, nem lassanként, hanem egyszerre és rögtön támadtak, hogy 2) eredetekkor a' hold massája hig állapotban nem volt, ugy, hogy ennél fogva a' hold száraz, kősziklás testnek látszik, mellyen semmiféle élet, sem állati, sem növényi nincsen. A' vizsgálatokból továbbá az is kinyilatkozik, hogy a' holdnak sürübb légköre nincsen, valamint vize is, legalább nagyobb mennyiségben. Az első igen pontos és csalhatatlan mód által esett tudtunkra, a' második pedig természetes; mert a' hol sürübb levegő nincsen, ott viz sem lehet; de a' vizsgálatok mutatják még azon kivül, hogy a' hold egész szinén legkisebb tökéletes lapály sincs. A' holdfoltokat bizonyos nevekkel szokás nevezni. Hevelius, a' legelső égvizsgáló, ki a' holdat physicai tekintetben szorgalmatosabban megvizsgálá, első volt, ki annak foltjait a' föld nevezetesebb hegyei, völgyei és tengereivel öszvehasonlitá, 's a' nagyobb foltokat azok szerint nevezte. Valamivel később Riccioli azt javalá, hogy a' hold foltjai inkább a' leghiresebb philosophusok és természetvisgálók után neveztessenek, melly javalat lassanként egész Europában elfogadtatott. A' régiebb égvizsgálók közül legkivált Hevelius, az ujabbak közül pedig Mayer Tobias és főként Schröter János vették a' holdat vizsgálataik fő tárgyául; 's az utolsónak „*Selenotopgraphische Fragmente*" czimü nagy munkája minden más efféle munkát felette nagyon felülmul. A' legujabb időkben Lohrmann és Gruithuisen foglalatoskodnak legtöbbet a hold természeti mivoltának viszgálásával, 's nevezetesen Gruithuisen igen tetemes 's megjegyzésre igen méltó adatokkal nevelé a' holdról való topographiai esmeretünket, ámbár állitásai és véleményei közül némellyek igen bizonytalanok és hihetetlenek. Az ősök közül már a' Pythagoraeusok tanitották azt, hogy a' holdban hegyek, völgyek, vizek, állatok, növények, emberek is volnának; Orpheus, vagy inkább az ő neve alatt esmeretes költemény szerzője, is azon gondolatban volt, hogy a' holdat emberek lakják; Klearchus pedig azon homályos foltokat, mellyeket puszta szemmel láthatni, tengereknek mondotta.

Holdingása. Vizsgálatokból tudjuk, hogy a' holdnak mindig ugyan azon egy oldala vagyon a' föld felé forditva. Szorgalmatos vizsgálások egyszersmind azt is mutatják, hogy a' hold ezen oldala időszakosan odébb mozdul valamivel. Látszik t. i. hogy a' közepében helyezett foltok majd közelitnek az oldal széleihez, majd eltávoznak tőlök; valamint a' széleken álló foltok is majd el-majd ismét fel tünnek. Ezen mozgása a' hold látszó félgolyójának, neveztetik a' hold ingásának. Galilaeus, ama' hires égvizsgáló, volt legelső, ki e' mozgást észrevevé,

de ő ezen észrevételét csak szemcsalódásnak tartotta. Később Hevelius, Riccioli és többen is tapasztalták azon tüneményt; de noha valóságán nem kételkedének, mindazáltal okát kitudni csak hijában törekedtek. A' nagy Newton itt is az első volt. Ő fejté meg ezen ingás okát szépen és tisztán. Az t. i. ennek a' forrása, hogy a' hold, a' maga tengelye körül való forgását egyenlő a' pályájában valót pedig egyenetlen sebességgel végzi. Mert ő ennél fogva az alatt, mig p. o. pályájának egy nyolczad részét bejárja, a' tengelye körül való forgásából nem épen annyit végezhet. Ezen egy ingáson kivül, melly, (mivel csak a' foltok hosszaira vagyon befolyása, hosszbeli ingásnak (*libratio in longitudinem*) neveztetik) még más is vetetik észre. A' hold tengelye t. i. a' pályáján nem függőlegesen áll, és igy a' hold majd egyik, majd másik sarkát fordítja a' föld felé; a' miért a' déli és éjszaki szélein alló foltok majd látszanak majd nem. Ezen ingást, mellynek csak a' foltok sebességére lehet behatása, szélességbeli ingásnak (*libratio in latitudinem*) nevezzük. Egy harmadik ingás, mellyet naponkéntinak mondunk, onnét jön, hogy mi a' holdat nem a' föld középpontjából, hanem csak felső szinéről nézhetjük. L. Biot „*Astronomie*" Vol. II.; Littrow „*Popul. Astron.* II. köt.; Brande „*Vorlesungen über die Astronomie.*" *A. F.*

Holdképek Holdmappák, mellyeken a' holdtányér minden foltjaival, a' mint látszik, le van képezve. Az első holdképet Galilaeus adá ki 1610, de ez az ő látó eszközei tökéletlensége miatt, igen hibás és hijányos volt. — Hevelius, a' ki legelső irt Selenographiát, több holdmappákat adott ki, mellyek már sokkal jobbak voltak; mert ezen tudós 8 esztendeig nagy szorgalommal és jó látóeszközökkel vizsgálta a' holdat. Lehet mondani, hogy az ő holdmappái az első pontos efféle munka. — A' 18-ik században azután Mayer Tob. és Schröter János ezen képeket még nagyobb tudományosság és szorgalommal készitették, ugy hogy az ő holdmappáik már a' tudomány minden kivánságinak eleget tesznek. — Hevelius holdképei 1647 jelentek meg; Mayeréi halála után 1773 Lichtenberg kir. tanácsos és göttingai tanitó által adattak ki; Schröteréi a' „*Selenotopographische Fragmente*" czimü nagy munkájában találtatnak. A' legujabb időkben a' tudós Gruithuisen, saját vizsgálati szerint készült holdképet adott ki, melly csakugyan sokat foglal magában, a' mi még az előbbeni képekben nem találtatik. *Albert F.*

Holdkör, egy 19 évü korszakasz, mellynek elmultával a' nap és a' hold ugyan abban a' helyezetben vannak egymás iránt, a' mellyben az előtt 19 esztendővel voltak; ugy hogy tehát a' hold ujulásai és általjában változásai is ugyan azon napokra esnek megint, a' mellyekre ezen korszakasz kezdetekor estek. Az Évrendtudomány a' holdkörnek igen gyakran és sikeresen veszi hasznát; mert ha valamelly holdujulásnak a' napja tudva van, a' holdkör segedelmével igen könnyü tudhatni, mellyik esztendőben esik a' holdujulás megint ugyan azon napra. P. o. 1833 esztendőben Januarius 11-kére esett holdujulás, 1852 be is tehát megint ugyan azon napra fog esni az uj hold Mivel az egyik holdujulástól a' másikig elfolyó idő, azaz egy holdnap, a' mint a' Csillagtudományból tudjuk, 29 és $^1/_2$ napot tesz, azért kevés fáradsággal lehet a' holdkörnek minden 19 évére egy táblát készitteni, melly az azon időben előkerülő valamennyi holdujulások napjait magában foglalja. Csak arra kell ezen tábla felvetésénél figyelmezni, hogy a' holdkör mindig olly esztendővel kezdődik, mellyben holdujulás Januarius 1-jére esik, 's hogy ez Krisztus születése előtt egy esztendővel is történt, 's igy ezen esztendővel kezdődött a' holdkörök sora. Ha tehát valamelly feladott évszámat egy egységgel szaporitunk, és azután 19-el felosztjuk, akkor a' maradék mutatja, hogy hányadik a' feladott esztendő a' holdkörben. Ezen maradék különösen aranyszámnak hivatik (l. Kerek-szám). Ha pedig valamelly év aranyszáma tudva van, csak azon számot kell az emlitett táblában felkeresni, 's tüstént tudjuk ezen évnek első holdujulását. *Albert F.*

HOLDKÓRSÁGOS, azon idegbetegségben szenvedő ember, ki leginkább holdváltozáskor, álmában felkél, járkál, különbféle foglalatosságot végez, mintha ébren volna. Érzékei nyugosznak, a' külső benyomások iránt érzéketlenek; innét nem lát, nem hall, nem érez. Feleslegesnek látszik tehát azon óvás, hogy a' holdkórságosok neveken ne neveztessenek, különben, ha veszedelmes helyen vannak, életveszélybe hullhatnának. Mert néha igen vakmerő utakat tesznek, p. o. az ablakokon ki a' házfedélre, fákra, pinczékbe. Van példa, hogy egy illyen a' csapházba ment, ottan ivott, rendesen megfizetett 's viszont haza ment. Ezen betegségnek okai 's természete nincs eléggé mefejtve; a' holdnak befolyása van reá. Bővebb magyarázatát l. MAGNETISMUS (állati) és SOMNAMBULISMUS cz. alatt. —*j*—*a*.

HOLDKÖVEK, l. METEORKÖVEK.

HOLDKULCSA, HOLDSZÁM l. EPACTA.

HOLDNAP, HÓNAP, azon idő, melly alatt a' hold egyszeri forgását végzi az égen. Mivel pedig forgását több szempontból tekinthetjük, azért a' holdnapok is különbfélék. Nevezetesen ötfélét különböztetünk meg, t. i. a' sidericus, a' synodicus, a' periodicus, az anomalisticus és a' gömbholdnapot. A' sidericus holdnap azon időszakasz, melly alatt a' hold ugyan azon álló csillaghoz visszatér, a' mellytől elindult; — a' synodicus holdnap pedig azon idő, mellynek elmultával a' hold a' nappal ugyan azon helyezetbe jön, a' mellyben azon idő kezdetekor van. A' periodicus, anomalisticus és gömbholdnap által végtére azon korszakaszokat értjük, mellyek alatt a' hold vagy a' tavaszi pontra, vagy a' földközelére, vagy pályája emelkedő pontjára nézve egy egész forgást végez ugy, hogy a' periodicus holdnapnál a' tavaszi pont, az anomalisticusnál a' földközele, a' gömbholdnapnál pedig a' holdpályának emelkedő gömbje vetetik a' hold mozgásának kezdő pontjául, 's mindig azon időre figyelmezünk, mellynek elfolyta után a' hold ugyan azon pontokba megint visszatér. Mind az ötféle holdnap tartása változandó. Közép tartását mindegyiknek a' következő táblácska foglalja magában:

sidericus . . .	27 nap	7 óra	43 percz	12 másp.
synodicus . . .	29 „	12 „	44 „	3 „
periodicus . . .	27 „	7 „	43 „	5 „
anomalisticus . .	27 „	13 „	18 „	35 „
gömb . . .	27 „	5 „	6 „	56 „

Ezen holdnapokon kivül naphónap is vagyon, melly ugy származott, hogy az emberek a' nap forgását a' holdéval összekapcsolták. — Egy esztendő alatt t. i. közel 12 forgást végez a' hold földünk körül. Ennél fogva az egész esztendő 12 részre osztatik, és minden ollyan része hónapnak neveztetik. E' szerint egy naphónap 30 napot 10 órát 29 perczet és 37 másodperczet tészen; de mivel a' közéletben csak az egész napra figyelmezünk, azért a' naphónapot felváltva 30 és 31 napra számláljuk. — Emlitenünk kell még itten az ugy nevezett megvilágositási holdnapot is. Ezen holdnap azon pillanattal kezdődik és végződik, mellyben a' hold, ujulása után, először láttatik. A' hold változásai szerint ezen holdnap négy főrészre oszlik: első negyedre, holdtöltére, utolsó negyedre és ujholdra. — Mivel az éj és nap közt való változáson kivül a' holdvilág változása legszembetünőbb égi tünemény, 's mivel ez rendesen történik: azért már jókor lehetett észrevenni, mert szemlátomást való, ugyan ezért termeszetesen már a' legősibb időkben is időmértékül használtatott. — A' hónapoknak most szokásban lévő nevei a' Romaiaktól származnak, kik, mig Numa Pompilius az évet két hónappal, Januarius és Februariussal, meg nem toldotta, Martiussal kezdették az évszámolást. A' hónapok magyar nevei pedig többnyire az egyházi szertartásból vetettek, kivevén egynehányat, mellyek mezei foglalatosságoktól származnak. *Albert Ferencz.*

HOLDNEGYEDEK, l. HOLDVÁLTOZÁSAI.

Holdrajzolat (Selenographia), a' hold természeti mivoltának leirása. A' hold és holdfoltok czikkelyekben minden el van mondva, a' mi e' részben röviden és nehéz számvetések nélkül elmondható. Itten csak az emlitetik, hogy a' tudós Schröter, és a' legujabb időkben Lohrmann, a' holdnak physicai mivoltáról igen becses munkakat adtak ki, mellyekben nem csak leiratik a' hold physicai mivolta, hanem a' mellyek számos rézmetszetekkel is vannak ékesitve, a' hold valamennyi nevezetességeit előterjesztőkkel. Schröter munkája kétség kivül legbecsesebb minden efféle munkák közt, mert ezen érdemes tudós sok esztendeig visgálta a' holdat. Lohrmann munkája még nem jött egészen ki, de ha az egész ollyan lesz, mint az első része, melly 1826 jelent meg, ugy igen pompás lesz a' munka. Schröterének ez a' czime: „*Selenotopographische Fragmente zur genauern Kenntniss der Mondfläche, ihrer erlittenen Veränderungen und Atmosphäre etc.*“ (Lilienthal 1791—1802 2 köt. 4 rét), 75 nagy réztáblát foglal magában. Lohrmaun munkájának a' czime ez: „*Topographie der sichtbaren Mondoberfläche etc.*“ *Albert F.*

Holdtáblák, ollyan táblák, mellyek a' holdnak az égen való mindenkori helyét előre felvetve, magokban foglalják. Ezen táblák igen szükségesek és hasznosak; mert a' hold, főként a' tengeren hajozónak vezére, és geographiai meghatározásokra igen helyes eszköz. — Felvetésök igen akadályos és nehéz, vagy fáradságos inkább. Mayer Tob. készitette a' legelső jó holdtáblákat, és ő utána Burkhardt és Bürg, igen tudós égvizsgálók. Bürg táblái felülhaladják a' többieket. *Albert. F.*

Holdváltozásai, a' megvilágositatott holdtányérnak váltólag való idomai. — Ezen változásokat az ő különböző helyei okozzák, a' mellyekben vagyon, mig elvégzi a' föld körül való forgását. A' mint tudva van, a' hold most megtelik, majd elfogy ismét; majd sarló formáju, majd negyedrész. Fő kutfeje ezen viszontagságoknak az, hogy saját világossága nincsen a' holdnak. Mikor a' hold a' nappal öszveérkezik (conjunctioban van vele), egész homályos oldalát a' föld felé fordítja, és azért nem látszhatik. Ekkor nekünk Holdujságunk vagyon. De nem sokkal ujulása után távozni kezd a' naptól, 's a' midőn ez történik, megvilágositatott oldalából valami keskeny darabocska látható. Ujsága után 4 nappal már 45 foknyira távozott el a' naptól, 's most a' nap lemente után, mint egy sarló, ugy látszik esthajnalban. Hét nap mulva az egybeérkezés után, a' hold utjának negyed részét elvégzi. Most már a' megvilágositatott oldalának felét látjuk; és ezt nevezzük első negyednek. Tovább mozogván pedig, mindig nagyobb nagyobb részét látjuk az ő világos oldalának; ugy hogy mikor fele utját elvégzi, és a' nappal épen általellenben áll, azaz 180 foknyira tőle: akkor az egész megvilágositatott oldala felénk vagyon forditva, és tele szinnel látjuk fényleni. Ez az egybeérkezés után 14 nappal szokott megesni. Ezen phasis neveztetik holdtöltének. Megtelése után jobbra fordul, és a' világos részét mindig jobban jobban elforditja a' földtől, ugy hogy ez időtől 7 nap mulva, ismét egy negyed résznek látszik. E' neveztetik utolsó negyednek. Aztán mindig kisebb kisebb részét látjuk az ő megvilágositatott oldalának, melly utoljára ismét sarló formának látszik hajnalban, miglen mintegy 29 nap mulva (az egybeérkezéstől számlálva), egészen elfogy, ugy hogy épen nem láthatjuk egy két napig; mivel a' nappal megint egybeérkezik 's az egész világos felét a' nap felé forditja. Most az egész tünemény az épen elbeszélt módon ujra kezdődik, 's ez örökké igy megy. — Az első negyed előtt, midőn a' hold sarló formában látszik, szárnyai napkelet felé vannak forditva; az utolsó negyed után pedig, ha ismét ugy látszik mint egy sarló, napnyugotra. Ujulásakor a' hold épen egy pillanatban kel fel a' nappal; első negyedében délben; töltekor nap lementével, utolsó negyedében végre éjfélkor. — Ujulása előtt és utána egy kis idővel a' holdnak homályos részét is látni, még pedig puszta szemmel. Ez a' föld világától jön; mert ha a' hold megujul, akkor

a' föld megtelik, és egész világja a' holdnak homályos oldalára esik. A' hold lakosi illyenkor a' földet ugy látják, mintegy nagy álló tányért, melly 14-szer nagyobb azon tanyérnál, mellyet a' hold megtöltekor mutat nekünk. *Albert Ferencz.*

Holics, Nyitravármegye szakolczai járásában kebelezett mváros, Pozsonytól négy mértföldnyire, a' magyar királyi nemzetség sajátja, mellynek itt várhoz hasonlító mulató kastélya van, kőfallal és sánczokkal körülkerive, 's egy, az egész hazában esmeretes kőedény-gyára. Ezt Ferencz császár állitotta fel 1746, melly csak hamar virágzásra jutott; de ugy látszik, mostanában készitményének, melly leginkább fejér és virágos asztali edényekből áll, előbbi kapóssága hanyatlani kezd. Emlithetni még itt a' spanyoljuh tartást, a' ménest és azon kácsa vadászást vagyis inkább fogdozást, melly egy négyszegü tóban, némelly ősszel, a' királyi nemzetség tagjai által hálóval gyakoroltatik. 54.

Holkar, nemzetségi neve egy hatalmas maratt fejedelemnek, kinek birtoka nyugoti Hindostanban, a' Punahtól éjszakra fekszik. Malarow Holkar, a' nagy, több véres kaland után, bajnokság 's kormányi okosság által alapitá ezen urali odó házat, melly Scindiahval, egy más maratt fejedelemmel egyesülve, a' Nerbudda folyótól 's a' ragadozó Pindareek fő tanyájától éjszakra, az Angoloknak sokáig ellentálla, 's a' harczolók osztályabeli elégedetleneket, kik britt Indiában nem élhetének ugy, mint hajdan, az Indusok kirablása 's elnyomásából, zászlója alá gyüjté. Malarow felváltója, Jeswaul Row Holkar, maiwabi subah, 50,000 lovas 's ugyan annyi gyalog katonát tarta zsoldjában, hanem belső egyenetlenségek 's a' Scindiah ellen folytatott háboruja elgyengitették hatalmát. 1803 a' Peischwaht, a' maratt szövetség fejét támadá meg. Ez most Bombayban, a' britt helytartónál. kerese segitséget; mellyre a' Brittusok tüstént bele elegyedének a' Marattok belső czivódásaiba, 's a' Peischwaht segitve a' szövetség minden fejedelmét gyengiték. Holkar bajnok ellentállás után legyőzeték, 's kénytelen vala az 1805. Dec. 24. 's 1806 Febr. 2-kai békekötésekben több tartományt átengedni a' britt társaságnak, mi által a' tengerrel 's külfölddel minden öszveköttetését elveszté. Azonközben egyre folytattatának a' Pindareek ragadozó vállalati a' britt birtok ellen, Holkartól 's a' Scindiahtól alattomban segittetve; 's midőn 1807 maga a' Peischwah is, ministerei által, közönséges háborura készté a' nyugoti maratt szövetséget a' Brittusok ellen: akkor fegyvert ragada Scindiah, 's vele együtt az ifju Holkar is, ki helyett az anyja vivé a' kormányt. Hanem egy britt sereg előnyomulása marquis Hastings (lord Moira), a' fő kormányzó alatt, annyira megijeszté a' Scindiaht, hogy ez egy uj szövetségi egyezést alá irna, mellynél fogva néhány erősségét hüsége zálogául az Angoloknak kelle engednie. Az ifju Molhar Row Holkar anyja előnyomult ugyan, mint amazon vezetve seregét, hogy a' Peischwahval egyesüljön; hanem az emlitett fejedelem veszedelme békét kérni kinszerité őt is. Az ifju herczeg ekkor más seregnél volt, ministereivel együtt, 's ezek, az özvegy fejedelemasszony parancsai ellen, ütközetet merészlettek, mellynek elvesztése elválasztá H. sorsát. Mert kevéssel a' győzödelem után, mellyet altábornok Hislop (1807 Dec. 21.) nyert az ő seregén, kénytelen volt Machindpuhrban Dec. 31-kén hódolási egyezetet aláirni, mellyet a' győztesek tevének elébe. Midőn végre a' berari rajah elfogatott 's nem sokkal azután maga a' Peischwah is egészen megveretett: akkor marquis Hastings megtámadtatá n' Pindareek fegyveres helyeit. Ezek elszélédének. Elvesztek hadi táraik, elefántjaik és ágyujikat; vezéreik kegyelemért esdeklének; a' Peischwah leteteték, 's a' 12 éves Holkar a' keletindiai társaságnak áltadaték neveltetés végett. Holkar 78 lak rupia (mintegy 8 mil. forint.) jövedelméből 12 rendeltetett az ő és udvara tartására. Egyébiránt, valamint a' többi maratt fejedelmek is, köteles egy angol sereget tartani birtokaiban, 's egy erősséget átengedni, ezen

kivül pedig nem szabad a' fő kormányzó engedelme nélkül Europait vagy Amerikait vennie szolgálatjába. Pompás czimét azonban még ma is megtartja, ő még egyre Maha Rajah Molhar, Row Holkar, az az: nagy Molhar király, a' Holkar fejedelmek nemzetségéből. Birtoka 535 nsz. mf. 1,200,000 l.; jövedelme 2 1/2 mil. forint, 's 30,000 lovas katonája van. Ezen egyezség, 's a' Peischwah hatalmának eltörlése után, a' maratt fejedelmi szövetséget felbomlottnak lehet tekinteni, 's 1818 olta, a' kabuli király tartományain kivül, egész India hódol a' keletindiai britt társaság hatalmának. *opq.*

Holland, l. Németalföld.

Hollandi literatura és nyelv, l. Németalföldi literatura és nyelv.

Hollandi oskola, l. Németalföldi oskola.

Holló, a' hollónemüekhez tartozó madárnem, ezen jegyekkel: orra domboru, késes; orrlyukai bajusszal fedettek; nyelve porczogós, két águ; lábai járók. Sok europai madár számláltatik e' nemhez, mint varju, csóka, szajkó, szarka stb. Nevezetesebb fajok: 1) fekete holló (Corvus corax), fekete, háta fekete kékellő, farka csaknem kerek. Majd mindenütt találtatik a' két világban, szaglása felette éles; ártalmas madár, halakat, rákokat, kacsákat, nyulakat rabol. Megszelidülve szavakat tanul. Éjszakon találtatik fejér holló is. 2) Fekete varju, holló varju (C. Corone), egészen fekete kékellő, farka kerekitett; kormánytollai hegyesek. Egy hazája van az előbbivel. 3) Vetési varju (pápista v.) fekete, homloka szürkellő, farka csaknem kerek. Europában lakik; felette hasznos, az egereket, hernyókat, kukaczokat pusztitja. Hol ő pusztitaték ki, ott a' férgek szaporodtak el. Seregestől jár. 4) Közönséges v. (C. cornix), hamuszin; feje, torka, szárnyai és farka feketék. Az ó világban él; a' bogarak pusztitásáért hasznos, 's innét oktalanul üldöztetik. 5) Csóka (C. Monedula), barna, tarkója szürke, szárnya és farka fekete. Éjszaki és nyugoti Europában. Magas tornyokon, sziklákon 'stb. költ. Ősszel a' varjuk társaságában seregestül jár. Megszelidül, szavakat tanul, tolvajkodni szeret. 6) Szajkó, Zajgó (Mátyás) (C. glandarius), szárnyfedezői kékek, tükrösek, fejér és fekete átvonásokkal, teste rosdaszin, tarka. Europa mérséklett részein tanyáz; szép madár, könnyen szelidülő, nálunk ezt tanitják leginkább szólásra. Makkal, dióval, mogyoróval 'stb. él, azt a' földbe elássa, 's nem mindig találván ujra meg, faültetővé lesz. A' ragadozó madarakat 's a' még ragadozóbb embert elárulja kiáltozásával. Vagynak alfajai. 7) Szarka (C. Pica), fejérrel, feketével tarkás, farka ékidomu. Europában és éjszaki Amerikában él; a' báromfiaknak igen ártalmas; megszelidül és szavakat tanul. —*j—a.*

Hollókő, hajdani sziklavár Nográdvármegyében; most régi díszét levetkezve romjaiban hever. Ugy látszik, nem annyira helyezetének szépsége miatt épittetett, hanem inkább azért, hogy a' háborus idők pusztitásaiban menedékhelyül szolgáljon, 's vadonjában az aggokat, gyermekeket 's gyenge asszonyi nemet rejtekeibe fogadja. Eredete homályban van. 1313 Szécsényi Farkas Tamás birtokában volt. 1552 Saagi András és Csáky Imre viszálkodásaik miatt Eunuchus basa kezébe esett, 's egész negyven esztendeig maradt a' Törökök birtokában, mignem általok 1593, midőn t. i. Pálfy Miklós és Tiefenbach Fülek várát visszafoglalák, Hollókő is önként üresen hagyatott, 's igy könnyüden a' mondottak seregei tanyájává lett. De 1663, minekutána az uj erővel hazánkba berohanó Törökök több szomszéd várokat bevettek, ezt is hatalmokba keriték, egyezségre lépvén Berki Mátyás és Nagy Orbán akkori kormányzóival. Ettől fogva 20 évig maradt a' félhold hatalma alatt, mig végre annak fénye 1683, leginkább a' derék lengyel vezér Sobiesky által meghomályositatván, Hollókő egéről is lehunyt. Azonban a' vár is egészen átha-

gyatott a' pusztító idő viszontagságainak, melly azt lassanként lakosaitól is megfosztá, 's végtére porba alázta. 54.

Holstein, 1460 óta Dánországhoz tartozó herczegség, áll: Holstein, Stormarn, Ditmarsen, Vagrien tartományokból 's a' pinnebergi uradalomból. Éjszakról az Eyder és Levensau (holsteini csatorna) választják el Schleswigtől, keletről a' keleti tengerre fekszik, délre Hamburg és Lübeck várorokkal határos, 's nyugotról az Albis 's az éjszaki vagy nyugoti tenger környékezik. Kiterjedése nyugotról keletre 19, éjszakról délre 13 mértföld. Lakosi 1771-ben 310,000-en voltak. Folyói: Eyder, Stőr és Trave. 14 városa, 18 mező városa 's 2500 faluja van. Földje jobbára termékeny, baromtartása nevezetes, de előbbi hires ménesei megkevesedtek. Uralkodó vallás az ágostai, de Glückstadtban 's Altonában reformatusok és catholicusok is vannak, sőt Altonában minden felekezetüeknek vannak templomaik. Holstein régibb története homályos. Nagy Károly megygyőzé régi lakosit, a' Szászokat, 's mintegy 10,000 familiát tétetett által közülök Németalföldre. — Lothar császár Holsteint grófságra emelte, 's fejedelmei a' szász herczeg vasallusi voltak. Végre 1460 a' dán király, I. Keresztély tulajdonává lőn, ki azt III. Fridrik császár által herczegségre emeltette. I. Keresztély unokáji, III. Keresztély király 's Adolf herczeg valának a' két — királyi és herczegi — holsteini linea alapitóji; ez utóbbiból származtak az orosz és svéd uralkodó házak. 1806-ban midőn a' régi német rajnai szövetség eloszlott, a' dán király Holsteint országához csatolta, de 1815-ben Holstein végett az uj német szövetséghez állott. — Nevezetesebb városai: Altona (l. ezt), Glückstadt, Kiel 1665-ben alapitott egyetemével, 's a' rendsburgi erősség. *Sz. E.*

Hölty (Lajos Henrik Kristóf), hires német lyricus költő, szül. 1748 Marienseeben, Hanoverához közel, hol édes atyja predikátor volt. Eleven, tudni kivánó, és magát kedveltetni tudó vala gyermek korában; de anyja halála miatt, 's hogy kilencz esztendős korában arczát a' himlő megrongálta, természeti elevenségéből sokat vesztett, kivált mivel mód nélkül megerőltette magát a' tanulásban, és sokat éjtszakázott. A' költői tehetséggel együtt fejlett ki benne a' borzasztó illetődés iránt való hajlandóság. Édes atyja 1765 Cellebe küldötte tanulni, honnan három esztendő mulva Göttingába ment theologiát hallgatni. Serény volt egész tanulása ideje alatt. A' régi és uj literaturát magános oráiban tanulta, a' költésben is gyakorolva magát. Göttingában mindjárt első megjelentekor (1769) esmeretes lőn, mint szép tehetségekkel felruházott ifju. Kaestner felvevé német társaságába. Azután megesmerkedett Bürgerrel, és Millerel, valamint később Voss, Boje, Overbeck, Hahn, Leisevitz, Cramerrel 's a' két Stolberg gróffal. Illy válogatott körben boldognak érezé magát. Legjobb verseit azon időben irta, mikor fen nevezett barátjainak lelkes társaságában élt. Nem örömest vált meg Göttingától és barátjaitól, 's minden módon halasztotta elutazását, a' mire szerelme is okul szolgált. 1774 elkisérte Millert Leipzigba, gyengélkedő egészségben; mert a' sok tanulás, ülés, testalkatját megrongálta. Ehez járult atyjának 1775 történt halála, melly még inkább nevelte nyavalyáját. — Érezvén közelgető halálát (1776 Sept. 1.), verseit maga rendbe szedte, 's néhány komoly andalgásu elegiát is irt. Vosz méltán mondja róla, hogy lelke a' száraz test nyomása alól ki akart menekedni, 's hogy minden versnemben szerencsés próbát tett, és minden uj próbáji meg annyi fokai tökéletesedésének; de legtökéletesebb darabjáról is azt hitte irója, hogy az csak előre való gyakorlás a' férjfias munka elviselésére. Gondolatjait és képeit nem hideg fontolgatás után szerkeztette öszve. Heves szeretettel ragaszkodott a' természethez, 's szive zengzeteit énekelte. Höltynek minden költeményét valamelly lágy érzés lengi keresztül, mintha az költői melyből folynék át a' versbe, 's még mértékes formák alatt is

szelid és mesterkéletlen alakban tünik fel, melly, kedves andalgások, 's édes és fájdalmas érzelmek között a' phantasia minden kéjeivel mulattatja a' rokon érzésü szivet. Magasabb reptü odáiban angol példányokat követett, de inkább szelid elegiai és idyllai énekekben mutatkozozott természeti sajátsága. Vosz és Stollberg adták ki minden költeményeit hijány nélkül 1783, melly kiadás megjobbitva Vosz által, ujra kijött 1804. *Kállay.*

HOLTAK ELTAKARITÁSA. Ennek minden nemei vagy a' holt tetem sokáig épen tartását, vagy elromlását tárgyazzák. Amaz mumiázás (l. MUMIÁK), bebalzsamozás vagy kiszáritás, emez eltemetés vagy megégetés által történik. Vad állatok vagy ragadozó madarak által történt elszaggatás és megemésztés nyomaira is találhatni a' történetirásban; igy Georgias sophistának ezen állatok lettek eleven temetőjévé. Minden természetvallásuak, minden csillag és tüzimádók, tisztátalanságnak tartották az ő isteni tiszteletbeli okfejeik szerint, a' holt tetemet lángok által megégetni; 's csak az eltemetést vélték a' természettel megegyezőnek. Ezen patriarchai ősi szokást szorosan megtartották a' Zsidók, 's az ezekből kereszténységre tértek is. A' legrégibb skandinavi Odin, szinte a' temetkezést tanitotta; 's csak a' 3. Odin hozá szokásba a' megégetést. Europa eredeti népeinél, ugy látszik, eleinte a' temetkezés volt közönséges, minthogy a' kaukazusi nemzetségek sarjadékai mind a' csillagimádókhoz tartoztak; később a' pelasg és hellen isteni tisztelettel a' megégetes jött divatba, de végre mégis a' termetkezés nyert állandó lételt. A' szláv nemzetek, mint durva Fetischimádók, a' legrégibb időtől fogva elégeték halottaikat, de a' Germanok csak később, bizonyosan Tacitus idejében. A' keresztény és izlám egyistenségi vallások uralkodása óta, a' holt tetem megégetése még csak a' Ganges mellett és Hindostanban divatoz. (Vö TEMETKEZÉS.) 54.

HOLTAK FELNYITÁSA (Sectio, halott-bonczolás), a' test 3 fő üregének mivleges felnyitása a' holt embernél. A' fejüreg megnyitása végett a' lágy részeken keresztmetszés tetetik, a' csont lemezitelenitetik, köröskörül átfürészeltetik, hogy a' felső része fedél gyanánt levetethessék. A' melyen a' bőr az izmokkal együtt levonatik, a' bordaporczok a' bordáktól elválasztatnak, a' melycsont felemeltetik. Az altest megnyitása végett keresztmetszés tetetik, de a' melly meg ne sértse a' köldököt; vagy egy hosszu metszés az altest melső felülete körül. A' törvényes halott-bonczolás külöuös pontosságot kiván, mivel gyakran szükség a' sértéseknek utánok kémlelődni, 's mélységeket, irányokat, nemes müszerekbe hatásokat ugy előadni, hogy senki a' bonczolót azzal ne vádolhassa, hogy azt ő okozá vagy nagyobbitá eszközével. —*j—a.*

HOLT TENGER, jókora tó az ásiai Törökországhoz tartozó Syria tartományában; a' Bibliából is esmeretes. Itt feküdt Siddim szép völgye, Sodom, Gomorra 's más több város, mellyek vulkáni munkálat által elsülyedtek 's helyeken a' Zsidóktól tengernek neveztetett tó származék. A' lakosok ma Bahharet Luth-, Lóth tengerének nevezik. Éjszaktól délnek 11 mértföldnyi hosszu, középen 3 mértf. széles, és Seetzen szerint 6 napi kerületü; magas hegyek között fekszik, mellyeknek alapja fövenyből és sóból áll, melly alatt mélyebben ragadós, büdös, fekete szurok-réteg találtatik; 's azért itt kalis növényeken kivül más nem terem, 's az egész táj csupa pusztaság. Déli végétől néhány órányira oll kis mélységü a' tó, hogy nyáron át lehet gázolni. Vize mindenütt tiszta, átlászó, hanem igen sós 's csemert inditó izü. A' keleti parton lábvastagságu darabokban rakodik le a' só, 's minden parti kő sókéreggel fedetik. Minden, a' mi a' tó közeletébe jön, még az utasok ruhájit is, bevonatik sókéreggel, olly nagy a' viz láthatatlan, egyre tartó párolgása. Néha gőzoszlopok is szálnak fel belőle. Sótartalomra nézve a' föld minden vizeit tulhaladja, 's a' sókkal való megterhelése teszi ollyan terhek fenhordozására alkalmatossá, mellyek a' nagy tengeren elsülyednének. 100 rész vizben

42,80 rész só van, 's ebből 24,40 sósavas keserföld, 10,60 sósavas mészföld, és 7,08 sósavas natron. Innét könnyen magyarázható az ezen tóbeli nehéz lebukás, mellyet ujabb utasok bizonyitanak; világos, miért nem játszik olly könnyen a' nehéz parti hullám, mint egyébütt, miért nem csapkod ugy magasra, 's miért nem hozza ezen tavat a' szél olly könnyen mozgásba, mint más tavakat. A' tó mélyéből igen bőven forr elő az asphalt vagy zsidószurok (latin-görög neve a' tónak: asphaltites), mellyet a' földalatti melegség olvaszt meg 's hajt elő, de ez a' viz hidegsége által viszont megsürüdik, és Seetzen mondása szerint teveterhének elég nagy darabokba áll össze. Ezen utazó szerint az asphalt lyukacsos, mintha előbb folyó lett volna, 's leginkább a' hideg és zajos évszakban hányatik ki. Különbözik ettől egy másik szurokfaj, melly a' földből ásatik néhány lépésnyire a' tótól, hol kis darabokban sóval, kovával, 's földdel keverve van, nem bir amannak fényével és naphtaszagával, 's csak utóbb tisztitatik meg theriákká. Az egész éjszaki part illy Anotanon nevü szurokfajjal látszik körülvéve. Az asphaltnak sokféle használása gyógyszerre, theriákcsinálásra, mumiakészitésre, a' hajók bekenésére, faragott munkákra, gyapjufestésre, az ó 's az uj időkben nevezetes kereskedési czikkellyé tevé őt. Az ottani mészkő is át van járva illyen földi zsirtól, de ez csak dörzsölés után vétetik benne észre, azonban meg is gyul 's egész szénig ég, a' nélkül, hogy elhamvadna. Ezen sodami vagy Móses köve titkos erővel birni mondatik napkeleten, 's mentő védszerül hordoztatik nyakon, melyen; ezer és ezer olvasó vagy rosarium készitetik belőle keleten (Jerusalemben) előntendő keletet 's egész hajókkal jövő nyugotra. — Palaestinának legnagyobb folyója, a' Jordan, folyik ezen tóba, ki pedig nem ered belőle csermely is. Ki nem áradása onnét van, — hogy az alatta bizonyosan munkálkodó vulkán rendkivül nagy kigőzölgést okoz vizeiből. 55.

Hólyagcsák rendszere. A' természetvisgálók vitában vannak arról egymással, hogy a' gőzidomban felszált viz a' légben valódilag felolvad e, vagy csak hólyagcsák idomában ragad a' levegő részeihez. Ezen utolsó nézet mondatik hólyagcsák rendszerének (Vesicularsystem). —*j—a.*

Hómadár, máskép Havasi Sármány, a' verébnemüek közt a' Sármány nemhez tartozó madárfaj, ezen jelekkel: evezői fejérek, az elsők kifelé feketék, kormányjai feketék, három szélső fejér. Az éjszaki földön él, néha felettébb nagy seregben mutatja magát. Télen egészen fejér. Husa jó izü. Nyirbimbókkal él; a' meleget nem türheti. *—j—a.*

Homagium, részint azon hüséget 's tiszteletet jelenti, mellyel a' Hármaskönyv I. része 12-dik czikkelye szerint a' fejedelemnek minden honfi egyiránt tartozik; részint pedig azon dijt, melly a' hatalmaskodás és más garázdálkodás esetében, vagy magán vagy más büntetéshez kapcsoltatva, rovatik a' vétkesre. (Vö. Dij). *opq.*

Homály, a' világosság hijánya, l. Világ.

Home (Henry). hires angol iró, kinek philosophiai és aestheticai iratai ma is nagy becsben tartatnak, és idegen nyelvekre is leforditattak. Skót származásu volt, egy nemzetségből a' hires scepticus Hume Dáviddal. Nagy törvénytudó lévén, sok közönséges hivatalokat viselt Edinburghban, mignem Skótiának királybirája lett, 's lord Kaimes czimmel tisztelteltetett meg 1752. Ekkor tájban irta próbatételét az angol régiségek különbféle tárgyairól (1746), mellyben a' régi időkre emlékeztetvén hazafitársait, az egyességet szivekre kötötte. Nem szünt meg azonban hivatalainak terhes folytatása alatt is a' philosophiai és szépliteraturai tudományokban magát tökéletesiteni, 's 1751 kiadta Edinburghban egy más munkáját, az erkölcsiség és természeti vallás okfejeiről, mellyben az előtte élt angol bölcsek véleményeit az erkölcsi érzésről, ön észrevételeivel gazdagitotta. Leghiresebbé lön a' critica elveiről irt 's három darabból álló nagy munkája által („*Elements of criticism*"), 1762, 3 köt.

8). Ez a' munka tömve van psychologiai vizsgálatokkal a' szépről, a' mennyiben az a' lélekre hat, 's az angol költők válogatott verseivel füszerezve; de kimeritőleg nem adja elő a' szép izlés elveit, mellyekhez magát a' criticának szabni kell, 's az izlést is nem annyira a' dolognak öntermészetéből 's a' széphez való irányából fejti, mint inkább csak a' józan okossággal egybe hasonlitja. Irt még több más munkákat is, mellyek közt az emberi nem történeteiről való rajzai leginkább kitünnek, melly munkája Londonban 1774 jött ki. Meghalt 1782. *Kállay.*

HOMER, HOMERIDÁK. Mit minden költők ezen leghiresbikének életéről tudunk, igen kevés, 's igen bizonytalan. A' közönséges rege szerint atyja Maeon, anyja Kritheis volt, 's mint tilos ölelkezés gyümölcse, Smyrna közelében, Meles folyónál születék. Miért gyakran neveztetik atyjáról Maeonidá-nak, születése helyéről pedig Melesigenesnek. De vagynak, kik Homért máshonnan származtatják. Tudva van, miként vetekedtek a' hajdankor ama' hét városi: Kumae, Smyrna, Chios, Kolophon, Pylos, Argos, Athenae 's ismét: Smyrna, Chios, Kolophon, Ithaka, Pylos, Argos, Athenae Homer születése felett, mindenik magát tartván bölcseje helyének. Ha költeményeihez folyamodunk e' tárgybeli felvilágositás végett, nemü okokra találunk bennek, mellyek azt sejditetik velünk, hogy Kisásiában, hihetőleg Joniában, vagy a' közel fekvő szigetek valamellyikén élt, (l. Wood, „*Ueber das Originalgenie Homers*" 32—60 l.), az Apollohoz irt hymnus szerint pedig, mellyet Thucydides is emlit, Chios-on. Ugy látszik, Smyrna és Chios részén legtöbb a' tanu. Ha továbbá kérdetik: mikor élt légyen Homer? ismét uj bizonytalanságokkal találkozunk, mert nincs eldöntve, a' 10, 9 vagy 8-dik században élt-e. A' közép eléadás lehet a' legbiztosabb. Tanitói, egy késő de kétséges életrajz szerint, Phemios és Pronapides valának. Kik azt állitják, hogy nem csak Görögországban, hanem Phoenicia 's Aegyptusban is számos utazásokat tett volna, állitásokat ama' föld- és hajózás körüli esmeretekkel támogatják, mellyekkel költeményei telvék. Pausanias vaknak vallja Homért, mit ha épen kétségbe nem hozunk is, azt legalább felvehetjük, hogy nem vakon jött világra; különben meg nem foghatnók, miként lehete vakon született képes, látható tárgyakról olly eleven leirásokat teremthetni, millyek a' homéri költeményekben előfordulnak. Továbbá némellyek majd vak oskolamesterré majd vak koldussá akarák tenni, ki idegen küszöbök előtt dalai éneklésével kénytelenitteték kenyerét szerezni. De ki csak valamennyire jártas is a' görög énekesekről reánk maradott hirekben, az ama' vélemény helytelenségét első pillanatra át fogja látni. Halála szinte bizonytalan, mint élete; sirját mégis Ios (most Nio) szigetén keresék. Illy keveset tudunk tehát Homérról. De hát ha Homér soha sem éle? Egy régi genealogia szerint költőnk valamelly thraciai hangásztól 14-ik izben származik; anyja, atyja 's nagyatyja nevei a' poesissel állnak viszonyban; ki tudja, nem a' poësis történetei vagynak-e e' genealogiában lerakva, melly Thraciából Thessalián keresztül Hellasba 's innen Kis Asiába jutott. Akkor Homér nem egyéb lenne, mint az elővilág énekeinek egyesitője. Neve gyüjtőnévvé (*nomen collectivum*) válnék, 's joniai hangászoskolát jelentene, mellynek czélja a' poesis terjesztése és tanulása vala. (L. *Fr. Schlegels Geschichte der Poësie der Griechen*" 155, 69—79 l.). Igy meg lehetne tán a' Homér felőli ellenkező hireket fejteni. De valódibb megfejtést mégis csak azon költeményektől várhatunk, mellyeket Homér neve alatt birunk. 24 elveszett emlittetik; mi csak a' létezőket hozzuk fel, „Ilias"; „Odyssea"; „Batrachomyomachia"; Hymnusok és Epigrammák. Hogy ez nem mind tulajdonithathatik Homérnak, azt a' critica elhatározá. A' „Batrachomyomachia" azaz Békaegérharcz, e' comicum epos, nem egyéb mint az „Ilias" és „Odyssea" meglehetősen elsült travestálása, mellyben az előadás, a' nyelv, az ujabb szokások, Homérénál jóval ifjabb korra mutatnak. A' hymnusokat, mellyek többnyire az epicum nemhez tar-

toznak, az orpheusiaktól egészen különböznek, 's nagyobb részint nem egyebek mint régi cyclusi énekek töredékei, 's rhapsodiák előjátékai, a' szigorubb critica szinte ujabb időszakba helyezi, 's a' joniai költőtől megtagadja. Igy, mivel az Epigrammák csekélyebb értékűek, csak ama' két nagy epicum költemény, az „Ilias" és „Odyssea" maradnak fen, mellyek után Homérról itélhetünk. Itt a' rege és dal tömege két középpont körül egyesül. Az egyik nagy és közös merészlet kivitele, erő 's meghasonlás tolongása, a' legvitéziebb dicsőitése; a' másik a' honosiaknak foglalatja, melly mind azzal kapcsolva van, mit a' külföld vonzalmast 's csudást mutathat; képe a' legügyesebb okosságnak, melly végre a' honba jutást, ezer akadályok ellenére eszközli. Már a' régiek érzék, hogy az „Odyssea" egészen más lélekkel van költve mint az „Ilias" melly amannál jóval felségesebb. Az előadás is különböző. Az „Ilias" sokszor egy énekben 40 hasonlatosságot mutat fel, holott az egész „Odysseában" 20-nál több alig fordul elő. Longin (C. 33) az „Ilias" és „Odyssea" közötti különbségről bőven értekezik; szerinte az „Ilias" éneklője a' kelő, az „Odyssea"-é a' lenyugvó nappal hasonlíttathatik öszve. Az „Odyssea"-ban előforduló panaszokat, vénség jeleinek vélik lenni. Ez okból némelly alexandrini grammaticusok Chorizontes, azaz Választók nevet kaptak, mivel a' két költeményt két szerzőnek tulajdoniták. Annyi bizonyos, hogy az „Odyssea"-ban más szavak, fogatok, más mythologia jön elő. Mit „Ilias"-ban Iris, azt „Odyssea"-ban Hermes végzi. Sem isten sem istennő nem ugyan az a' két költeményben; a' képek megváltoztak. Az Olymp, az árnyak országa megváltozott, az istenek más öltözetben lépnek fel, midőn a' halandókkal társalkodnak; az emberek életmódja, szokása, erkölcsi fogatja, mivészete 's tudománya előbbre haladt. Azon vélemény tehát, melly szerint a' két költemény sem ugyanazon szerző sem ugyanazon időszak gyümölcse, erősebb alapokon látszik épülni, mintsem hogy azt mint helytelent megvethetnők. Wolf „*Prolegomenen zu Homer*" czimü munkájában tovább megy, 's egy uj theoriát állit fel a' Görögök régi epicus költészetéről általánosan, 's a' homéri költeményekről különösen. Se az egész „Iliast" se az egész „Odysseát" nem egy szerző alkotá, hanem mindenik (eredetileg) nem egyéb mint több hangászoktól folytatott énekek sora. Állitását következőleg támogatja: Homér idejében az irás, ha feltalálva is, de közönséges divatban, 's a' könyvirásig kimivelve, nem volt. Ha Homér irni nem tuda, álmában sem juthata eszébe, olly nagy kiterjedésü munkát költeni. A' Görögök Homér korában még nem állottak a' pallérozódás azon fokán, mellyet az illy mesterséges egésznek alkotása sejdittet velünk; mert noha ez, kivált az „Iliasban" nem olly igen tökéletes, mint sokan hinni akarák: mindazonáltal a' mesterséges egybekötés igenis szembetünik, 's az „Odyssea" e' tekintetben tetemes elsőséggel bir. Ezenkivül mindenik költeményben egyenként sok különböző találtatik, kivált az első és utolsó énekek között. Az „Ilias" 19—22 énekében a' nyelv, a' gondolatok folyama, sokban eltér a' fentebbiekben előfordulókétól. Az „Ilias" nyolczadik 's következő könyveinek végein, ragasztékokat lehet észre venni, mellyek a' rhapsodiák egybekötéséért látszanak alkotva. Végre Homér idejében a' nyelv nem lehete a' grammaticai tökéletesség azon lépcsőjén, mellyen az, a' két költeményben áll, 's Hermann (edit. Orph. p. 687) a' mérték körül is rendetlenséget vesz észre, például a' 13 és 23 éneket hozván fel, mellyek e' tekintetben észrevehetőleg különböznek. Mindezekből az következik, hogy a' két költemény sem egy szerző sem egy idő szüleménye. Több egészet lehet mindenikben megkülömböztetni; p. o. a' 7, 8, 9 ének egy rhapsodiát tesznek: Hector győzedelmeit. De hogy lett ezen több kis egészekből, két nagyobb egész? E' kérdésre igy felelünk. Századokon keresztül léteztek a' darabok a' rhapsodák éneklése által, 's a' joniai Görögök kedvenczdalaik valának. Lycurg volt első, ki mintegy emberélettel később Homér után, Cretába 's Asiába tett uta-

zásaival a' homéri költeményekről való regét az anyahazába átszálitá. Három századdal utána kezdék Pisistratus 's a' Pisistratidák Homér munkáit gyüjtögetni, 's azt rendelék, hogy évenként Panathenaeák innepén a' rhapsodák közönséges helyen adnák elő azokat. Ekként az ő irásbeli jegyzékeik és rendbeszedéseik szerint, több izbeni átnézés, pótlás, javitás 's folytatás után, leginkább az alexandrini criticusok fáradozásai által nyerék azon alakot, mellyben a' mai textus mutatkozik. Ugyan ez utolsóknak lehet köszönni, a' 24 énekre való felosztást is, t. i. az abc betüinek száma utan. Az e' tárgy körül foglalatoskodó tudósok diaskevastes-eknek, azaz készitőknek, 's átdolgozóknak neveztettek. Ezen diaskevastes-ek előtt tehát sem Ilias sem Odyssea nem létezett. Hogy ezek eredeti képeket nehezen viselik, azon körülmény is bizonyitni látszik, hogy olly hosszu időszakon keresztül, a' leghivebb szóhagyományok körül is elkerülhetlenek az eltérések. Ide járul még azon merészség is, mellyel a' nyelvészek az olvasás javitásában éltenek; mert egyes helyek kiküszöbölése annyira divatban vala, hogy példabeszéddé lőn: Homért Homérból kivetkeztetni. De nem csak egyes helyeket, egész rhapsodiákat törlött el a' critica. Ezekből itélje meg kiki maga, az eredeti Homértól mennyit birunk. Az ugy nevezett homéri munkák nagyobb részint mint több szerzőknek egybefüzött töredékei tünnek fel, 's az egy Homér több Homeridákra, azaz, ugyan azon joniai oskola (l. GÖRÖG LITERATURA) hangászaira változott, mellynek maga Homér nevendéke, vagy tán felügyelője is lehetett. Homeridáknak pedig, mintegy Homér utófijainak méltán neveztetnek ezen hangászok, mert szellemeiket Homér szép erkölcsi 's aestheticai formája bélyegzi. Midőn tehát mégis Homér verseiről beszélünk, ezt részint csupa szokásból tesszük, részint mivel felvehetjük, hogy ezen költemények alapját 's tán nagyobb részét is, ama' valódi Homér, kinek létét egészen meg nem tagadhatjuk, szerzé. Azonban a' critica (melly Harles, Vosz, St-Croix, Munnert, Hug, Bouterwek, Schlosser 's másokban ellenkezőkre talált ugyan noha nem, megczáfolókra) máshova'czéloz. Ez Homér költeményeitől a' szoros mivészeti olly epopoeák characterét tagadja meg, mellyekben bizonyos eredeti egység, melly az egyes részeket közönséges, az egész költeményt átható terv alá szorosan rendeli, szab határt az egésznek; honnan kitetszik, mit kelljen tartanunk azon szabályokról, mellyeket némelly aestheticusok, Aristoteles nyomdokán indulva, ama' vélt egészből származtatának. Egy, az epostól idegen mechanicai 's dramaticai egységet akarának reá tolni, melly a' homéri poesisből bátran elmaradhat, a' nélkül hogy, vagy költői érdemét vagy igaz epicus szinét vesztené el. Noha itt semmi egyszerü oszthatlan tett nincs, hanem az eléadottnak többsége, melly szaporithatást és fogyasztást fogad el, még is cselekedet teszi átaljan véve a' homéri költemény életét. Ugy nevezett költői rajzot, melly a' nyugvót adná elő, hiába keresünk; örök folyamban, mozgó haladásban tünik fel minden. De a' cselekvésnek nem minden kifejezése egyez meg az epos formájával: szenvedélyes cselekvés a' lyra és drama határiba vág bé. Bár a' leghatalmasabb szenvedélyek rázkódtassák is meg Homér hőseit, az eléadás mindig szenvedélytelen marad. Mit a' költő énekel, annak minden érző szivet részvétre kell inditania, de maga soha sem lép elé, se hajlandóságot se idegenkedést nem mutat. Egészen tárgyába merülten, maga magát veszti el benne, 's annál inkább kitünik tárgya, mennél alább szál személye. Mind e' mellett személyei egyike iránt sem igazságtalan. Maga Görög, de azért a' Trojaiaknak is barátja, 's a' mi bennek jó, azt minden személyválogatás nélkül magasztalja. Igy őt szüntelen nyugalom környezi; eleven jelenhez csatolja lelkünket 's fogva tart. A' figyelmet semmi egy utolsó pontra nem fesziti. Méltán dicséri Herder Homért: „Azon igazság és bölcseség, mellyel világa minden tárgyait egy eleven egésszé alkotja, azon meghatározott vonás, mellyel isteni festéseinek minden egyes személyét jeleli, azon erőltetés nélküli

szelidség, mellyben, szabadon mint isten, a' charactereket láttatja, erényeiket 's vétkeiket, jó és bal szerencséjeket beszéli, teszik Homért. az emberiség historiájában, egyetlenné a' maga nemében, 's halhatatlanságra méltóvá!" A' nagyság, Homérnál az ideákban fekszik, nem a' kifejezésben, melly szokatlanul soha sem emelkedik. Előadása egyszerü mint a' természet, de egyszersmind a' legérzékibb különbféleséggel biró. Minden tárgynak saját hangja 's szine vagyon. 'S milly változók a' jelenetek, milly sokfélék a' characterek, milly gazdagok a' festések, milly mesterkélés és tartózkodás nélkül van kivive minden egyes! Ha Homér verseit mindig csak természeti értelemmel, tiszta természeti 's mivészi érzéssel olvasták vala, milly ellenkezőkép esett volna ki felőlök az itélethozás! Az aestheticusok átaljan véve a' költemény szépségét 's az epos valóját mindenütt az egység, mesterség és gazdálkodásban, a' csudással, az eszközökkel élésben keresték, a' mi Homérnak csak távolról sem jutott eszébe; továbbá az égnek a' földdel keverésében, a' minden tudásra méltó tárában, 's ki tudja, még miben, caak ott nem, hol épen keresni kelletett. Leghelyesebben hallatá magát e' részben Schlegel A. W. Göthe „Hermann és Dorothea"-jának birálásában, 's nem sokszoros épülés nélkül olvasándjuk, mit legelőször Herder az ő: *Briefe zur Beförderung der Humanität*" munkájában, Homér emberiségéről (humanitas) ira. A' Németek méltán büszkélkedhetnek az „Ilias" és „Odyssea" azon fordításában, mellyet a' derék Vosz ada (Stuttgart 1821, 4 köt.) 's melly minden elébbieket mint: Damm, Küttner, Bodmer, Stolberg, Bürger 's másokét jóval felül mulja. Ha Vosz Homér egyszerüségét egészen eléré vala, fordítását tökéletesnek lehetne hirdetni. Azon 100 versek, mellyeket Wolf próbául fordita, 's az „Analekten"ben közlött, minden tekintetben olly tökéletesek, hogy jobbakat adni egy fordító sem képes, de az egészet illy tökélyre juttatni lehetetlen. A' „Batrachomyomachiat" különféle sikerrel Damm, Willamov, Piper, Seckendor Leo, Eschen, Weinzirl; a' hymnusokat Stolberg és Schwenk, 's egy részét Seckendorf és Eschen forditák. A' kiadások közül ezeket hozzuk fel: Clarke (London 1729—40, 4 kött 4) és Ernesti (Lipsia 1759—64 5 köt. 's 1824 köv.), Wolf (Lipsia 1817 4 k.) és Heyne, csak az „Ilias" (Lipsia 1802 8 k). „Batrachomyomachiát" különválasztva egyéb irományaitól Schier és Borheck; a' hymnusokat Ilgen, Matthiae és Hermann adák. Homér magyarázása felett annyan 's annyit irtak, hogy a' csupa czimek könyvet tölthetnének be. Mit Blackwell, Wood, de Bosch, Köppen, Groddeck, Schlegel Fer., Jenisch 's mások Homérról általánosan, vagy verseiről irának, figyelmet érdemel. Homér korának szellemével e' munkák esmerkedtethetnek meg: Feith „*Homerische Alterthümer*"; Halbkart „*Homerische Psychologie*"; de Marée „*Versuch über die Cultur der Griechen zur Zeit Homers*"; több irományok Homér morálja 's theologiája felett: Heyne, Harles Delbrück, Hermann, Voss, Wagner; Homér munkáibeli földleirásról: Schönemann, Schlichthorst, Schlegel A. W. és Vosz. Még Homér orvos 's ásvány tudományairól 's encyclopaediájáról is jöttek ki munkák. Mind ezek helyett csak ezt az egyet emlitjük: „*Homer nach Antiken gezeichnet von W. Tischbein, mit Erklärungen von Heyne*" mint tanuságost és mulattatót. Nálunk Homér Iliasát Vályi Nagy Ferencz forditá (Sáros Patak 1821) szőkra hiven, de nem horneri lélekkel 's nem a' legcsinosabb nyelvvel. Ha Kölcsey legalább csak az Ilias-t is azon elvek szerint fordítaná le, mellyeknek példáját a' Felső Magyarországi Minervába adta, olly fordítást nyujthatna nemzetünknek, melly Vosséval méltán vetekedhetnék. —*cs.*

Homilia (görög szó), legrégibb, 's a' közönséges szükségre leginkább alkalmaztatott neme az egyházi beszédeknek, magyarázó vallási előadás a' bibliai textusról, mellynek tartalmát követi. A' homilia vagy 1) magát a' textust teszi themává, 's annak egyes gondolatjait, helyeit és képeit, a' nélkül, hogy a' részek szoros logicai rendjére ügyelne,

mint a' textusban állnak, egymás után veszi szóba, hogy a' hallgatók vallási tanitására 's épitésére használja; vagy 2) a' textus egyes vallási pontjait valamelly általányos practicus fő gondolatba fogja öszve, melly alá azok könnyen rendeltethetnek, 's ezekről, mint az egész textusból kitünő thema részeiről, a' hallgatók vallási szükségére alkalmaztatva értekezik. A' régi egyházi tanitók beszédjei, csupán a' felolvasott vagy elmondott bibliai szakaszok magyarázatja voltak, intésekkel közbe szőve, 's minthogy ezen előadás a' 4-dik századtól fogva homiliának, azaz mulattatásnak, beszélgetésnek neveztetett: azért a' keresztyén egyházi beszédek készitésére és tartására vezető tudományos utmutatás is Homiletica nevet nyere. *opq.*

Homlitás neve alatt értetik a' növények és bizonyos állatok szaporitásának egy neme, a' két nem közösülése nélkül. Az állatok közül ide tartoznak a' földi geleszta, lapos piócza, és a' habarnicza. A' növényeknél igen egyszerü a' módja. Lemetszett galyak a' földbe dugatnak, hol megfogamszanak, mert az ágak és gyökerek csirája a' fa héjában rejtezik. A' földben elégséges nedvességnél gyökerek, a' levegőben ágak képződnek. Ezen ágakat, mellyekkel növényeket szaporithatni, metszett ágaknak nevezik. Igen jó, ha bemetszések és szoros kötözés által héjban csomók támadnak, mert ezek annál hamarább hajtanak gyökeret. Egyébiránt gyakran kell öntözni, 's a' nap sugaraitól óvni, mivel a' gyenge 's gyökeretlen ágak különben könnyen elszáradnak. De a' homlitásnak legbizonyosb modja az, hogy valamelly növénynek alkalmas ágai lehajtatnak, 's ezeknek legalsó része fedetik be földdel. Hol ez nem lehet, az ágat virágcserépen kell keresztül dugni, ezt földdel megtölteni, 's ezt ismét szinte nedvesen tartani. *A***s.*

Homlokzat (Frontispitium), az épület előrésze, különösen pedig az épület közepén álló ékességi hajlás. Általjánosan minden tárgynak szembe szökő részét, a' könyvekben pedig a' czimlapot és rajzot teszi. *K.*

Homlokrend (Fronte), a' katonai nyelvben az ellenséggel szemközt álló oldala a' hadi sorba felállitott seregnek. Homlokrendet formálni annyi, mint az ellenséggel szembe szálni akarni.

Homogeneum, l. Különnemü.

Homokkő, öszvevakolt homokszemekből képződött, kicsinyben szemalkatu, nagyban réteges. Tömegére nézve a' szemek és a' ragasztóanyag állományát vesszük tekintetbe, szövetére nézve pedig a' szemek nagyságát 's mennyiségek viszonyát a' vakolathoz képest. Minden homokkőben kvarczszemek uralkodván, a' különbséget a' ragasztótól vesszük 's igy megkülönböztetik a': kovahomokkő, vas-, mész-, 's agyag-homokkő. a) A' kovahomokkőben a' kvarczos ragasztó majd egészen uralkodik, majd csak nem egészen hátra van nyomva; ez fejér, barna és veres, aczélnál szikrát ad 's a' kalapács alatt cseng. b) A' vashomokkő kvarczszemekből képeztetett vas savitattal mint ragasztóval, szine sárga, barna és barnaveres, részint igen kemény. c) A' mészhomokkő kvarcz 's másféle szemekből áll, ragasztója mészföld; fejér, zöld, sárga, barna, gyakran lágy és porhanyó, a' levegőn megkeményül 's ekkor igen jó épületkő. d) Az agyaghomokkő kvarczszemekből és agyag ragasztóból áll, fejér, veres, zöld, szürke, részint tarka foltos és sujtásos, nem ritkán rétenyes, többnyire lágyabb és porhanyóbb a' többieknél. — Geognosiai tekintetben a' közép vagy mosott sziklák közé tartozik, 's e' következendő főképzései különböztetnek meg: 1) A' veres homokkő nagy kiterjedésben találtatik Ilfeld tájékán a' Harzon, Thüringenben, Glatz grófságban, Csehhonban, Rajnapfalzban, a' déli Alpesekben 'stb. 2) A' tarka homokkő leginkább a' Harz környékén, Westfaliában, Angolhonban 'stb. 4) A' négyszegü homokkő, melly leginkább használtatik épitésre, a' Harz éjszaki sarkán, Westfaliában, Schweiz, Csehhon egy részén 'stb. találtatik. 4) Csapóhomokkő (Molasse) felső Silesiában, Lengyelhonban, Galicziában, Schweizban 'stb. nem ritka. Nevezetes még

a' kőszén-homokkő, melly kőszén rétegeket váltogat homok, agyag 'stb. rétegekkel. A' homokkövekben találtatnak kővéváltozások; a' legrégibbekben csak növénynyomok, az utóbbiakban állatnyomok is. — A' HOMOK finom kvarcz és más kőnemek szemeiből, porzatjából és halmozatjából áll, ásványult fát, néha aranyat, vasat, rezet bir. Nagy kiterjedésü földet fedez, Ásiában, éjszaki Afrikában 'stb., néha igen hatalmas rétegeket 's nagy halmokat képez. Üvegolvasztásra, köszörülésre, homokórára 'stb. használtatik. —*j*—*a*.

HOMONNAI, elökelő magyarországi nemzetség, eredetileg DRUGET (l. e.), nevét vette Homonna nevü birtokáról, melly falu Zemplinvármegyében a' Laborcz folyam mellett fekszik. Gyakran előfordul a' Homonnai nevezet a' magyarországi történetben; legemlékesebb viselőji közé tartoznak pedig: Bálint, a' Bocskaihoz állott protestans nemesség feje, 's Bocskai fő hadvezére, a' ki azután országbirája lett II. Mátyás koronáztatásakor 1608; — György, a' ki hitét megváltoztatta, 's fegyverrel munkálódék Betlen Gábor és a' protestans hitfelekezet ellen; — János, kassai hadnagy és országbirája III. Ferdinand alatt; — és Sigmond, Ungvármegye főispánya 's Tököli Imre pártosa, a' kinek ez, mivel az I. Leopoldtól a' bocsánatot elfogadta, fejét vetette Kassán 1684. Benne kihalt a' Homonnai nemzetség. *F. P.*

HOMORÓD-ALMÁS, erdélyországi falu, az udvarhelyi székely szék dálljai járásában, számosabb hegyektől övedzve, a' Homoród és Vargyas folyók között fekszik, Károlyfejérvártól 13 órányira. Van sóforrása és egy mosó hutája. Az erdőség közepette áll Nagy-Mál nevü szőlőhegye, mellyben a' hires almási barlang van. Ennek földalatti öblözetein foly keresztül a' Vargyas vize, mellynek viszhangzó zuhogásából azt gyanithatni, hogy mély örvénybe rohanik alá. Már csak azon helyhez is nehéz eljutni, hol a' barlangba a' bejárás van, minthogy igen sok düledezett fán, 's darabos és részint meredek sziklákon kell keresztül bajlódni. A' bemenetel mintegy 3 öl szélességü 's 2 öl hosszuságu nyilás. A' barlangba jutni 's azt bővebben megvizsgálni akarók számára két hágcsó van abba támasztva. Ha az ember a' külsőbe leér, egy másik, boltozat idomu üreget pillant meg felette, mellyben a' denevérek csapatonként tanyáznak, 's a' babonás lakosok által éjjelenként gonosz lelkeknek gyanittatva, sok regének 's mondának hirlelésére szolgáltattak okot és alkalmat. A' mesék közé tartozik az is, hogy ezen barlangból egy földalatti menetel Csikhoz vezetne. A' belső barlang olly téres, hogy 1000 személy elférhetne ben, mellynek bejárásánál látszó faldüledékek arra mutatnak, hogy ez, háborus időkben, a' fegyvertelen népnek menedék és rejtekhelye volt. Ezen kivül sok osztályzat van e' földalatti tévelyben (labyrinth), mellyek között a' járatlan könnyen elbódulhatna, vagy számos mélységekbe alá bukhatnék. Náddal benőtt mocsárain kivül egy salétromos forrás is találtatik benne. 54.

HOMORU és DOMBORU, két egymásnak ellenébe tett képzelet. A' kék ég nékünk homorunak tetszik, az őt merő anyagból állónak gondoláknál a' felső szinének domborunak kell lennie; — az óraüveg külső szine domboru, belső szine homoru. A' számtudós a' vonalt arra mondja domborunak, merre a' két érintő (tangens) egymást átvágó pontja esik; a' vonalnak az ellenkező oldalra való hajlását pedig homorunak nevezi. Ezeknek az opticus üvegekre való használásáról l. LENCSE ÜVEGEK. —*j*—*a*.

HOMPESCH (Ferdinánd, báró), sz. János rendének utolsó nagymestere, szül. Düsseldorfon 1744. 12 éves korában Maltába jutott, hol a' nagymesternek apródja volt, végre fokról fokra lépvén nagykeresztessé lőn; a' bécsi udvarnak 25 évig volt ministere rendjénél, 's 1796-ban nagymesterré választaték. Midőn Bonaparte 1798 Junius havában, Egyiptomba evezése alatt, Maltán kiszállott, Bosredon kormányzó egy árulatos capitulatio következésében, minden erősségeket átada neki, a' nélkül, hogy Hompescht e' felől megkérdte volna. A' kevély győző a' legil-

letlenebb szigorusággal bánt a' nagymesterrel, 's ez tanuja volt, miként semmisittettek meg mindenütt, saját palotájában is, a' rend czimerei és jelei. A' feladás után harmad napra Triestbe evezett. Ezüst eszközeiért 100,000 tallért fizettek neki, 's ugyan annyit igérének évenként, de mit soha meg nem kapott. Triestbe érkezvén, innepélyesen ellenmondott amaz általa nem kötött 's soha helyben nem hagyott capitulatiónak, 's kevés hónapokkal később I. Pál császár részére tisztségét letette. Ezolta homályban élt. Végre a' szükségtől kinszerittetve, Montpellierbe ment, 's az igért nyugpénz hátra lévő részét kérte. 2 milliot kelle kapnia; üggyel bajjal 15,000 frankhoz jutott, midőn 1803-ban meghalt.

HONDEKOETER (Melchior), a' szinte hires H. Egyed festő fija, szül. Utrechtben 1636; idővel atyja és nagybátyja mellett irnokoskodott; meghalt ugyanott 1695. Állatokat, kivált madarakat, álmélkodásra méltó mesterséggel festett, 's jelesen a' kacsák, ludak és pávák tollait csalatásig utánozta. Festményeinek hátulatai jól elrendelt tájak. Ecsetje lágy és teljes, vonása erős és széles. A' Hollandiak festményeit nagy áron veszik. *J.*

HONNEURS, azon külső tisztelkedések, mellyeket a' katonaság mind az alsóbb tisztek, mind pedig és főképen fő és jeles személyek iránt mutat. Illyenek például: a' fegyverrel tisztelkedés, az ágyuk elsütése, a' diszlekedés, a' tábori musikával való köszöntés, a' zászló lebocsátása, a' tiszteleti őr rendelése 'sat. Társasági életben vagy a' házi gazda vagy a' házi asszony, vagy ennek nem létében más, erre megkért személy teszi a' honneurt látogatás alkalmával, minden kivánható figyelmet mutatva a' vendégek iránt. *opq.*

HONORARIUM, tiszteleti jutalom tudományos készitményekért. D. Johnson esmeretes mondása: „Az azniró, a' ki munkáját meg nem fizetteti, ——" általjában igazolhatja az ércz tiszteleti jutalmát. *opq.*

HONTVÁRMEGYE. Nevezetét, Bél Mátyás szerint, Hunt vagy Kunt régi vezértől, mások szerint pedig az Ipoly vize mellett épült hajdani Hontvártól vevé. Határai: keletről Gömör, Heves és Nógrád, nyug. ról Bars, éjsz. ról Nógrád és Zólyom, délről pedig Bars és Esztergom vármegyék. Kiterjedése 46 $^{142}/_{1000}$ nsz. mf., mellyen 3 sz. kir. és 9 mezőváros, 174 falu és 14 puszta, mindezekben pedig 108.000 lakosa van; közülök egy nsz. mértföldre 2348 lélek jön, kiknek felénél több szláv nyelven beszél, a' többiek pedig magyarul és németül. Foglalatosságaik: bányászat, kézmivesség, kereskedés, föld és szőlőmivelés, marhatenyésztés és szénégetés. Földje általában csak közép termékenységü, mert nagy része magas hegyek 's vadon erdők által borittatik. De ezek ezerszerte kipótolják gyomraikban találtató nemes és nemtelen érczeik által annak hijányát, mert arany és ezüst bányáinak szaporasága, hazánk minden más megyéiét felülhaladja. Azonban sokkal több kincset nyujthatnának ezek még honunknak, ha mi Magyarok is eléggé tudnók a' bányászatot méltatni, 's ha annak előmozditásán forróbb igyekezettel, közönségesebb részvétellel és tetemesebb áldozatokkal törekednénk. Nevezetesebb bányái: a' selmeczieki (l. SELMECZ) és bakabányaiak. Számos hegyei mintegy külön csorportozatokra osztva, észrevehetlenül választatnak el egymástól szélesebb 's keskenyebb völgyeik által. Az első hegycsoportot a' selmeczi hegyek képezik, mellyek egyszersmind legmagasabbak. Az Bélabánya és Selmecz között helyeztetik, 's hosszabb 's rövidebb ágait a' Garan, Korpona és Ipoly vizei felé nyujtja ki. Ezek közül némellyek kopaszok, meredekek és sziklásak; mások ellenben fával 's füvel még tetőiken is bujálkodnak. A' második hegycsoportot a' börzsönyi hegyek teszik, mellyeknek legkitetszőbbike Magasfa nevet visel. Ennek ormáról tiszta napon a' liptói és szepesi havasokat, 's Nyitravármegye hegyeit is megláthatni. Regényes, borzasztó tekintetet nyujt a' Dunán evezők szemeinek, a' magas, meredek, sziklás Zebegény hegye, a' marosi félszigeten. A' harmadik csoportozatot a' Csábrág és Drenó

hegyek; a' negyediket pedig a' délre nyuló korponaiak képezik. — Folyói közül a' Korponát, Selmeczet, Ipolyt és a' fenséges Dunát említhetjük, melly az esztergomi és honti hegyek meredek sziklai közé szorulva hullámzik alá szőke vizével. 54.

Hont, hasonló nevü vármegyének Ipoly járásában 's vize mellett, mellynek közeletében, csak alig esmerhetőleg, omladékaiban nyugszik a' hajdan erősségére 's diszére kevély vár, mellytől a' megye is neveztetett, 's mellynek történeteit mind ekkorig még csak sejtenünk sem engedi a' mostoha idők okozta setétség. 54.

Hontheim (János Miklós), egy régi patricius nemzetségből szül. Trierben Jan. 27. 1701, 's az ottani jesuitaoskola nevendékje volt, hol romai 's egyházi törvényt is tanult. Minekutána testvérével a' löveni és leydeni egyetemeket meglátogatta, 1724-ben Trierben törvények doctorává lett, melly alkalommal a' természeti törvénytudományról, 's a' legfőbb hatalomról értekezett. Tudományainak 's a' magánynak szeretete az egyházi életet választatá vele. Nem sokára ezután Romába utazott. Ott tanulta a' romai curialpraxist, a' pápai udvar politicáját 's az egyházi uralkodás visszaéléseit közelebbről esmerni. Hazájába visszajötte után, a' tudós választóherceg, Ferencz György, a' trieri consistorium egyházi tanácsnokává, 's kevéssel azután a' Pandecták 's a' Codex tanitójává nevezé ki, 's más tartományi 's egyházi dolgok kivitelére is használá, mellyeknek szorgos végrehajtása egészségét tetemesen megrontá. Ez okból nyugalmasabb helyet néze ki számára a' választó, a' consistoriumban; 's 1748-ban az érsekség áldozó püspökévé nevezte ki, melly tisztségét késő koráiglan viselé. Ekkor irá Trier diplomaticai historiáját (latin nyelven, 1750 3 köt. mellyet még 2 kötet 's 1760 egy „*Prodromus*“ követe) mély és szorgos historiai vizsgálatok szüleményét. De sokkal inkább emelé hirét azon munka, mellyet: „Az egyház állapotjáról és a' pápa törvényes hatalmáról“ 1763-ban Justinus Febronius álnév alatt latin nyelven adott ki, mellyben mint a' pápai jogoknak merész ellenzője, 's az egyházi szabadság bátor védője lép fel. Munkáját fedhetlen buzgóságában, a' pápának magának szentelé. Ez, nyomoztatá a' szerzőt, 's munkáját mindenütt eltiltá. De ez annál közönségesebb lett, több kiadásban jelent meg; forditásban minden keresztény europai tartományok részvéttel olvasák. Az ellenvetések és czáfolások ellen, mellyeket e' munka okozott, több részekben 1774-ig védelmezé magát, mindig álnév alatt, 's 1777-ben egy kivonatot is készitett belőlök. Nem sok idő telt, 's a' romai udvar felkutatá a' szerzőt. Most nem szüntek meg a' 80 éves vént örök faggatásaikkal addig háborgatni, mig ez 1778-ban rá veteté magát, sytemája irásszerinti visszavételére. Később (1781) e' visszavételéről egy latin irományban kinyilatkozott ugyan, de természetesen csak határozatlannl. Tiszti munkáját jótékony életének egész végéig (Sept. 20. 1790) Montquintinben fáradhatlanul folytatá, a' különbféle vallási pártok legderekabb tudósaival állott összeköttetésben, 's mindenütt mint fedhetlen erényü 's jámbor életü férjfi tiszteltetek. —*cs.*

Honvéd. A' régi időkben minden nemes vagy szabad ember katona is volt egyszersmind, 's a' megtámadott hazát mindenütt az illy katonaság oltalmazta. Már a' Frankok törvényeiben előjő a' honvéd Lantveri nevezet alatt, melly szerint csapatokban keltek fel a' birtokosok, 's a' fegyvert viselhetők minden kivétel nélkül egy helyre gyülekezvén, hazájok védelmére siettek. Magyarországon illyen honvéd a' nemesség felkelése. — Hajdan, ha nagy és közönséges veszedelem fenyegetett valamelly országot, akkor nem csak a' nemesség hanem minden fegyfert fogható lakosok tartoztak előállani, 's e' volt a' nép felcsődítése (*Landsturm*). — Hogy az illy honvédsereg öszvegyüjtése bizonyos rend szerint és jeladások által ment végbe, magában értetik. Az ujabb időkben a' Francziák kezdték el a' nemzeti katonaság felállitását, mikor a' revolutio kiütött. Lafayette szerkezteté azt. Ezen nemzeti őrsereg az esztendő bizonyos ré-

szében fegyverben gyakoroltatik 's tisztjeit ön kebeléből választja, kivévén a' főbbeket, 's béke idején a' polgári kormánytól függ. Austria a' posonyi béke után állitott fel örökös tartományaiban hondvédsereget, mellynek czélja a' rendes katonasággal együtt oltalmazni a' monarchiát haboru idején, különösen pedig, ha a' rendes katonaság az országból kivitetik, a' belső szolgálatot megtenni. Minden sorezeredhez két honvéd osztály (bataillon) van csatolva, minden osztálynak egy főtisztje van, ki vagy nyugalmazott tisztekből vagy birtokos urakból választatik. Az illy osztályok száma 70; Csehországra esik 18, Morvára és Sileziára 10, Austriára 10, Styriára, Illyriára 's a' tengerpartra 10, Galicziára 22. Az osztályok tagjai az esztendő bizonyos részében öszvegyüjtetvén 14 vagy 8 napig fegyverben gyakoroltatnak. Az első alapitáskor 50 ezerre ment ezen honvéd sereg száma. Burkus és más németországi tartományokban is meg van a' honvéd, 's a' frankfurti szövetségi gyülés annak felállitása iránt alaptörvényeket hozott. *Kállay.*

Hood (Sámuel), angol admiral, szül. Butleigh-ban, 1735, hol atyja pap volt; első ifjuságától kezdve a' tengeri szolgálatot egy hadihajón tanulá. A' hét esztendős háboru kiütésekor kapitány, a' 35 ágyús fregattát Vestát nyeré, 's alig evezett ki a' portsmouthi kikötőből, hogy egy franczia fregattát hatalmába kerített. Jutalmúl a' 64 ágyus Africa kormányzását nyeré. Az amerikai háboru kezdetével baronet 's admirallá leve, 's ama' tengeri ütközetben, melly Brydges György sir és de Grasse gróf között történt, a' grófot maga megadására kinszeríté. A' háború után irlandi pairré, 's az admiralitas lordjává neveztetett. A' franczia háboruban bevevé Toulon városát; de midőn a' republicanusok azt ismét visszanyerék, az ottani franczia marine-t, fegyver 's magtárakat pusztitá el. Ezután Genuát löveté, Corsicát bevevé, 's Angliába visszatért. 1796 viscounttá, a' greenwichi ispotály kormányozójává 's catheringtoni báróvá lett. 1816 élte 92 évében halt meg. Fija Hood Sámuel sir, angol contreadmiral, szül. 1753, merész tengeri tiszt, még él mint pair.

Hooft (Péter Corneliszoon), szül. Amsterdamban Mart. 16. 1581, fija a' derék hazafinak 's polgármesternek, Hooft Cornelisnek, azon nemesek egyikének, kik 1587-ben éltek veszélyeztetésével száltak szembe Leicester zsarnokságával. Mivelődését a' görög 's romai classicusok olvasásának 's olaszországbeli utazásainak köszönte. Hazajövetele után 1609—47 muideni droszt (törvényszéki személy) és gvollandi biró volt, a' nélkül hogy magasabb tisztségekre áhítoznék, noha születése, esmeretei 's vagyonánál fogva számot tarthata reájok. Muidenben müvelt lelkű férjfiak 's asszonyok társaságában éle, 's éltét leginkább a' mu'sika 's poesis kellemei füszerezék. Hooftot ugy kell tekintenünk, mint a' hollandi literaturának (mind kötött mind kötetlen beszédben) alkotóját. Tacitus volt a' historiában mintája 's törekedésének czélja; fordítása ma is a' classicitas pecsétjét viseli. IV. Henrik 's a' Medici ház historiájában lépett fel leginkább mint mester; de fő érdeme az 1550—87 Hollandiában történtek leirása, melly esztendőben t. i. Leicester helytartóságának vége lett. Levelei mintáknak tekintetnek, 's mint költő, Hollandban mind a' tragoediat mind az erotica poesist alkotá. — Haagban halt meg Majus 21-dikén 1647.

Hopital (Michel de l') franczia országi canczellár, születése helye Aigueperse, (1506), mint költő, tisztviselőségi személy és törvényhozó, egyformán híres Gallia 16 századbeli politicai 's literaturai historiájában. Atyja orvos, 's mint ellenségei állíták, zsidó volt; de az orvosi hivatallal felhagyván, franczia országi connetable (fővezérmester) Bourbon Károly szolgálatjába lépett, kinek ügyeit pontos szorgalommal vivén, tőle gazdag jutalmakat nyert. Michel de l'Hopital, minekutána atyja a' connetable-lel az országot elhagyá, Toulouse-ban elfogatott, de a' király parancsára szabadon eresztetett. Minekutána törvény- 's

nyelv tudományait Paduában elvégezte, a' romai Rota hallgatója lett; 1534 Grammont cardinal Parisba hivá. Mivel pedig ez kevéssel ezután kimult, kénytelen volt kenyerét, három éven keresztül, mint közönséges ügyvéd, keresni; akkor Parisban parlamenti tanácsnokká lett. 1547 mint követ a' tridenti zsinatra küldeték, melly Bolognába teteték át, 's így itt 16 hónapig mulatott. Védőjének, Olivier canczellárnak, megbukása után, a' valoisi Margaretha házi canczellarjává nevezé; a' lothringi cardinal befolyása által pedig 1554 a' finanz főfelügyelője lett. Megvesztegethetetlen hűséggel gondviselé a' királyi kincstárt, mellyet tékozlás, hadak, 's egyéb körülmények végkép kiürítének. Midőn II. Henrik halála (1559) után II. Ferencz alatt a' lothringi cardinál lett az ügyek fő intézője, l'Hopital a' statustanácsba lépett, majd ismét a' valoisi Margarethát mint canczellár Sabaudiába követé, honnét azonban hat hónap után visszatért, 's azon reményben, hogy a' számtalan rossznak, melly az országot annyira emészté, gátot vetendene, canczellárnak választatott. H. új hivatalában, az udvar pártjai, az ország forró nyughatatlansági között, mint csüggedhetetlen bölcs viselé magát. Átlátá, hogy a' megzavart rendet csak mérséklet állíthatja helyre, 's bölcs tanácslások által törekedett a' polgári háboru tüzet elfojtani; de midőn tapasztalá, hogy igyekezetei sikeretlenek: azon volt, hogy a' szerencsétlenségeket, mellyeket meg nem akadályozhata, legalább a' lehetségig enyhítse. (l. Hugenottak). Illy elvektől lelkesítve, — mellyek miatt a' catholicusoknál a' calvinismus gyanújába esett — szólott a' rendeknek orléans- és st. germain-en-laye-i gyüléseikben 1561, a' poissy-i colloquiumban 's ismét a' moulins-i gyülésben 1566; az ezen utolsó szerint nevezett edictum az ő munkája volt. De épen ezen mérséklete okozá, hogy amaz esmeretes characterű Medicis Katalin, a' hadi tanácsból kizárá. H. 1568 estampeti mezei lakjába vonult, hol a' Musák körében nem várt szerencsét éle, 1573-ig, mint élte utoljáig. Mint vas szorgalmu, félelem nélküli statustiszt, mint hű alattvaló 's felvilágosodott philosophus, minden tetteiben egyedül az ész 's az erény sugallásait követé, 's a' dicsőséget is kész vala feláldozni érettek. A' legféktelenebb fanatismus között az emberiség szavát hallatá, 's a' lázadás kebelében, egyenlő bátorsággal küzdött a' király tekintetéért 's a' nemzet jogaiért. Egyetlen czélja, mellyre életét áldozá, a' belbéke fentartása, 's a' kölcsönös türelem valának. Czélját el nem érheté, de törekedései elesmertetést érdemelnek az utóvilágtól. Dufey 1824 Parisban illy czimmel: „*Oeuvres complètes de Michel l' Hopital précedées d' un essai sur la vie de l' auteur*" (7 köt. képekkel) adá ki munkáit.

Horák, Homernál levegő és szélistennék, az ég kapusnéi. A' joniai dalnok sem számokról sem nevekről nem emlékezik. Egy hajdani rege azonban jelenti, hogy az Athenaiaknál ketten voltak: Thallo, a' virágzás és tavasz, 's Karpo, a' gyümölcshozó ősz Horája. Máshol mindenik Charisnak és Gratiának is neveztetik, 's sok ideig a' Horákkal, ha nem ugyan azonnak, legalább velek szorosan testvéresült istennéknek tartattak. De itt nem csak égi kapusnék, hanem az esztendő szakainak istennéi is valának; a' Horákróli fogat megváltozott tehát, de még sem annyira, hogy belőle a' későbbi jelentést könnyen nem lehetne lehozni. Ugyan ebből a' szépség istennéinek fogatja is, melly később a' Charisokkal és Horákkal köttetett öszve, erőltetés nélkül fejlik ki. Hora t. i. 1) eredetileg levegőt jelent; e' fogathoz 2) az idő fogatja kapcsoltatott, melly Homernál gyakran előfordul (hora a' Romaiaknál óra); ezt követi 3) az esztendő. Még eddig esztendőszakról sehol sincs említés; ha Homer ezt akarja jelenteni, hozzá teszi: a' tavasz, a' tél 'sat. Horája. Azután találkozik szorosabb értelemben 4) Hora, mint a' tavasz 's nyár évszaka, 's mivel ez legszebb, 5) mint az ember virágzásának, az ifjuságnak, a' szépségnek ideje. Honnan van, hogy a' Horák és Charisok együtt véve mint évszaki istennék gondoltattak, könnyen szembetünik, ha

tudjuk, hogy a' Charisok származások szerint vidámitókat, örömadókat jelentenek. Csak hogy itt sem a' későbbi Charisokat kell vennünk, hanem a' korábbi attikaiakat: Hegemonét, a' vezetőt, t. i. az esztendőét, és Anxot a' szaporitót, a' növést előmozditót. E' kettővel az attikai Horákat gyakran felváltják, 's később ugy különböztették meg, hogy a' Horákat, mint az esztendőszakok hozónéit, gondolák. Eddig e' mythus kifejtése nem igen nehézséges; de bokrosodik a' nehézség, mihelyt Hesiodus későbbi nyilatkozását a' Horákról felvesszük. E' költőnél a' Horák Themis leányai, három, u. m.: Dike, igazság, Eunomia, törvényes rend, és Eirene, béke. Hogy ezek a' fentebbiektől egészen különböznek, hogy amazok physicai ezek erkölcsi ideákon alapulnak, könnyen kitünik. De a' Horák, mint időistennék, csak addig voltak a' Charisok leányai, mig alattok természeti rend és törvényesség képzeltetett; különösen az idő folyamában. De ezen leányoknak eleinte egészen más neveik lehettek. Hygin hétszer tizenegy Horák neveit hozza fel. A' legközönségesebb előadás szerint azonban csak harom Hora maradt. A' képző mív a' legrégibb időkben csak kettőt mutat fel, p. o. az amyklaei kapun. Az olympi Jupiter thrónján ellenben hárman voltak. Egy gyertyatartón az albani villában lejtő helyzetben láthatók, oldalast szalagokkal felemelt öltözetben. Az első kép gyümölcshéjat visz kezében, 's körüle gyümölcsök vannak, — az ősz symboluma; a' másik kettő semmit sem tart kezében, hanem egyiknek lábainál felemelt köveken tüz ég, — a' tél jele; 's a' harmadiknak oldalán virág emelkedik, a' tavasz képe. Fejeiken levélkoszorukat hordanak. Négyes alakban egy gyertyatartón szemlélhetők; különös szépségben pedig egy koporsón mutatkoznak, az albani villában. —*cs.*

HORÁNYI (Elek), szül. Budán Febr. 15. 1736. Atyja Gábor nem csak régi nemes, és vagyonos, hanem, mint Pest, Pilis és Solt törv. egyesült megyék al-ispánja, polgári érdemekkel jeleskedő, és kir. tanácsnoki czimmel megtisztelt férjfiu volt, anyja Zsibolthy Erzsébet, hajdan hires Kéry nemzetségből származott. Nagy-Szombat, Poson, Kassa, Győr szép reménnyel biztató gyermek éveit a' nyelvek, és szelid mesterségek tanitásával képzék. Latin szónoki, és verselő tehetsége szembetünő leve. Ámbár nemes eredete, és egyéb kedvező körülmények fényesb szerencse reményével kecsegtethették: ő azonban egyedül a' tudományok, és mesterségek diszére élni ohajtván, a' kegyes oskolák szerzetes rendébe álla. 1752 Privigyén eltöltvén próbaévét, beesküvék, 's azután elöljárói, és szülői akaratjokból a' főbb tudományok tanulása végett Romába sietett. Itt nagy szorgalommal és előmenettel a' romai és görög nyelvészet (philol.), régiségek, történetek, bölcselkedés, betüvetés (mathes.) és istenes tudományok tanulásával foglalatoskodott; és Albani, Passionei, Archinto, azon kor 's Roma tudósainak, 's a' pápa udvara biborosainak részint oktatásával, részint barátságával szerencséltetett: azon felül Corsini Eduard, Marroni Antal, Giraldi Ubald, Fassoni Liberat, Buongiocchi Alajos jeles tudósok szives hajlandóságát nyájássága, elméssége, és tanulási buzgalma által megnyeré. A' természeti (physic.) tudományos tárgyak leginkább felfogák figyelmét, név szerint Franklin villany elmélete (theor. electricitatis); mellyről mivel Beccaria Ker. Ján. piarista legjelesebb munkái által elhiresedett, Horányi az olaszul irt munkákat a' hajdani Roma tiszta nyelvébe öltözteté, 's ezért mind közdicséretet érdemle, mind azon megkülönböztetést, hogy Severini Miklós a' kegy. oskol. nápolyi főigazgatója (provincialis) az emlitett forditást sajtó alá bocsátá, Horányit pedig Nápolyban bölcselkedést tanitó hivatallal megkinálá. De ő a' Magyarhon javára szánván szerzett esmereteit, e' szép szerencsét megköszöné, és hazafelé indultában, némelly őt igen becsülő Angolokkal az Olaszföld jelesebb városait, aztán Helvetiát, Alsatiát, austriai Belgiumot, és Angliát is megjárá; sőt eltért a' szövetkezett belga, rajnai, frankoniai, német, 's cseh-tartományokba is, 's végre hazájába

szerencsésen megérkezett. Mivel őt Corsini Eduard a' rend főbb igazgatója (generalis) az akkori magyar piaristák hires provincialisának Bajtay Antalnak, esmert tehetségeire nézve különösen ajánlá, és pártfogók szükében sem vala, reménylé, hogy Bécsben valamellyik nemes academiánál tanitói hivatalt nyerend. Azonban a' szerzet akará használni őt, 's azért Váczon az alsóbb, Nyitrán, Kecskeméten, Óvárott, Szegeden a' felsőbb gymnasiumi oskolák tanitására küldé. Végre az akkorban állitott vaczi Theresianumban a' bölcselkedést, és betüvetést nagy hirrel, és olly foganattal tanitá, hogy sok nagy férjfiak, és jeles hazafiak — p. o. g. Hallerkői Haller Jósef, Almásy Ignácz 'sat. kerülnének nevendékeiből. Lelépvén ezen tanitói székről 1769 ismét Olaszhonba utazott, és Dalhamnak (*de ratione recte cogitandi, intelligendi, et loquendi*) könyvét tudós jegyzetekkel Velenczében kiadá. Visszatérvén 1771 testvérénél Budán mulatott, hol egyszersmind kieszközlé, hogy neki a' pesti piarista collegiumban állandó lakás engedtessék. Itt a' muzsáknak szentelvén napjait, tudós munkáit vagy folytatta, vagy kiadta. E' mellett a' gymnasiumban egyházi szónokságot is viselt. 1778 a' budai egyetemnél BB. és SS. MM. koszorut nyere, és Pesten a' k. o. királyi lyceumában négy évig a' történetek nyilvános tanitója vala. A' Pestre szálitott kir. egyetemnél neki ajánlott historiai széket el nem vállalá: hanem 1780 tudományos nyugalomra ereszkedvén, szinte minden évben uj jelét adá vas szorgalmának, termékeny és tanult elméjének. Munkás, és közhasznu életét végzé Sept. 11. 1809. — Horányi fáradhatatlan igynkezetéből 25 tulajdon, vagy másoknak, tudós, és nyomos értekezésekkel, 's jegyzésekkel bővitett munkái kerültek világ elibe; három pedig kéziratban vagyon. Az előbbiek közül kettő t. i. a) „*Institutiones Doctrin. Christianae aduum Scholarum Hungarico idiomate instar Dialogi concinnatae.*" (Tyrn. 1761 12 r.). b) „Magyarország hatalmas, és dicsőséges királyainak, és első vitézkedő kapitányjainak emlékeztető koporsó épülete" v. *Mausoleum potentium et gloriosorum Regum primorumque Ducum etc. excitatum patria lingua donavit Alexius Horányi de CC. RR. S. P. Budae* 1773 4r. magyarul: a' többi akkor főképp divatozó csinos deák nyelven irva. Munkái közül kettő 1) „*Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*" *etc.* mint igen jeles, és nagy fáradsággal készült, és sok külföldi tudós társaságoktól, és hirlapoktól magasztalt munka hazánkra nézve méltán becses és közhasznu. 2) „*Scriptores Piarum Scholarum et LL. AA. Magistri, quorum ingenii monumenta exhibet*" *etc.* szerzetes rendéhez buzgó hódolatának örök záloga. Ezen, 's a' többi munkáknak czimzetét olvasni kivánó fellelheti t. t. Schedius Lajos az imént emlitett munka elejbe tüzött előszavának végén. — Olvasta ezt, és Horányinak tudós szorgalmát bizonyosan becsülte az akkorban sok jelesre fejlő Helmeczy; azért is Horányi elhunytát kesergő verseinek véglapjára érzékenyen függeszté ezen csere-rejtvényt (Anagramma) Hányiró! *Jallosits.*

Horatiusok, három testvér a' Romaiaknál, kik a' rege szerint Tullius uralkodása alatt 's annak javalására ugyan annyi albani testvérekkel (a' Curiatiusokkal) szállottak sikra, hogy a' Roma 's Alba közötti pert, kettős viadalban döntenék el. A' halicarnassi Dionysius, hogy a' csudát teljessé tegye, azt jegyzi meg, hogy a' két részen lévő fiakat két testvérleány ugyan azon időben szülé, 's a' Curiatiusok egyike a' Horatiusok hugával jegyben járt. De mindenik rész elfeledte familiabeli viszonyait a' haza ügye felett. Tullius megértvén a' Horatiusok akaratját, mellyet atyjok is jóvá hagyott, a' testvéreket, körülvetetve az egész seregtől, innepélyesen áldatá meg 's az istenek oltalmába ajánlá. E' történt az albani részen is. Ezután egy nagy sikon kitüzeték a' csatahely, előbb egy közös oltáron esküvéssel erősitvén meg az egyezést, t. i. hogy a' győzöttek pártja a' győzők alattvalójává leendene. A' küzdők a' küzdőhelyre léptek. Forró csatát csatázának; 's két Romai nem so-

kára győzői lábainál hevert. Örömzajra fakadtak az Albaniak; a' Romaiak a' még álló Horatiust bátorították. Egyenetlen volt a' küzdés, de mit erő nem vala képes tenni, azt csel hajtá végre. Látta Horatius, hogy ellentársait sebeik elgyengiték. Ő még nem kapott sebet. Hogy tehát egymástól elválaszthatná őket, futamlást szinlett, 's midőn, mint ohajtá, amazok, miként kinek kinek sebe engedé, megválva ereszkedének utána, egyenként mind a' hármat porba terité, 's igy hazája számára az Albaniakon a' győzödelmet és uralkodást szerencsésen kivivta. Ekkor a' nép között megpillantá vőlegénye halálán siránkozó hugát. Ez kedvese nevét zokogva kiáltá, midőn hadi köntösét, mellyet maga készite neki, mint véres győzelmi jelet látá bátyja vállairól lecsügni. Bátyja megboszankodván, hogy a' haza örömei 's az ő győzelme közé, mátkáért hullatott könnyek keverednek, tőrét lánytestvére szivébe üté. A' Romaiak, szigoruk az igazságtételben, halhatlan tettei mellett is, halálra itélték. De ez, Tullius tanácsából, a' nép itéletére hivatkozott. A' nép nem nézheté illetődés nélkül a' koros atya könnyeit, kit rövid idő előtt még virágzó magzatok környezének, 's most azon ponton állott, hol legutolsó gyermekétől is megváland. A' hon szabaditója felmentetett halálos itélete alól; de hogy a' törvény szava teljesedjék, minekutána áldozott, kinszerittették egy az utszán keresztül vont gerenda alatt (mintegy iga alatt) átmenni; melly büntetés a' Romaiaknál egy volt a' leggyalázatosabbak közül. —*cs.*

Horatius Cocles. Midőn az etruri király Porsenna, kihez a' Rómából kiüzött Tarquiniusok menekedtek, 507 Kriszt. előtt Roma felé előnyomult, a' historiai rege szerint, egy illy nevű merész férjfi az ellenséggel csak nem egyedül maga állott szembe, 's erős ellentállása által addig tartá fel azt, mig nem háta megett 's az ő felszólitására a' Tiberhid elvágatott. Ekkor sebektől elgyengülten, egész hadi öltözetével a' folyamba ugrott, 's az ellenség nyilainak daczára is, a' tulpartot szerencsésen elérte. A' hon egy emlékoszloppal tisztelé meg, 's polgártársai háladatosságból honmentőnek nevezék. Mint vélik, ivadékja volt a' Horatiusoknak (l. e.) 's a' Cocles melléknevet onnan nyeré, mert a' csatában egy szemét elvesztette. —*cs.*

Horatius. (Quintus Horatius Flaccus), szül. Venusiumban Apulia városában, Dec. 7. R. é. 689. Kr. el. 65 évvel. Atyja szabados volt, de mint fia mondja, tiszta szivü 's életü, 's egy kis telket birt, mellyet fia kedvéért elhagyott. Ebben t. i. elmetehetségeket vett észre, mellyeknek kimiveltetését elmulasztani nem akarván, Romába költözött, 's fija nevelésére mindent feláldozott, mi tehetségében álla. Minden nemes, valódi szabadhoz illő mesterségekben oktattatá; maga szorgosan ügyelt erkölcseire. Orbilius Pupillus, grammaticus, ki Homer 's Livius Andronicus költeményeit magyarázta, volt első nevelője az ifju Horácznak, ki már fiatal korában szép előmeneteleket tett a' görög literaturában. 20 évében Athenába utazott, tanulásai folytatása végett. Ez alatt Romában igen fontos változások történtek. Julius Caesar megöletett, Brutus és Cassius, a' hanyatló köztársaság utolsó támaszai, oda hagyák Italiát, Athenába eveztek, hol háborut készitének 's a' romai ifjakat, kik ott tanulának, felvevék seregeikbe. Közöttök volt H. is, ki Brutussal Macedoniába indult, mig Romában M. Lepidus, M. Antonius és Caesar Octavianus magokat 5 esztendőre a' respublica triumvireinek hirdeték ki, 's a' tartományokat magok között feloszták. H. Brutus seregében tribunus volt. Kriszt. el. 42. Philippinél Macedoniában végső csatát küzdöttek Roma szabadságáért; Brutus 's Cassius elestek; H. éltét futás által menté. E' futást némelly tréfát, udvariast 's finomságot nem értők, Horácz egy odájából (Pompejushoz, II. K. VII. oda) gyalázatosnak akarák hirdetni; de Lessing mind e' mind hasonló szemrehányások ellen diadallal védelmezé („*Rettung des Horaz*“, *l. Lessings sämmtliche Schriften* 3. köt. 191 's követk. lap.). A' győzötteknek szabad elmenetel engedteték, 's Ho-

rácz használá az alkalmat. Atyja ez alatt meghalt, ősi jószága elfoglaltatott. Szegénység ösztönzé, mint maga vallja (Epist. Libr. II. Epist. II. vers. 49 'sat.) vers csinálásra. Betü szerint kelljen-e e' nyilatkozást magyarázni, mint némellyek akarják, vagy sem, kinekkinek itéletére hagyjuk; annyi bizonyos, hogy H. nem most készitett legelőször verseket, 's nem azért, hogy kenyerét keresné, mert ezt, ha nem bőségben is, uj hivalala, mint quaestorirnok, megszerezheté vala. 'S töltheté-e az akkori nyomos körülmények között, üres óráit nemesebben, mint ha az időnek lelkére hatását költeményekben ádá vissza? De a' philosophiában is talált menedéket. Azért választá a' philosophi 's költői léleknek annyira megfelelő didactica poesist, mellyhez a' satyrák tartoznak. Hogy H. e' nemben különös tehetséggel birt, senki nem tagadhatja, ha mivei közül némellyeket vigyázva átolvasott. Korának két első rangu költői, Virgilius és Valerius, barátságokkal tisztelék meg. Ezeknek köszönheté azon esmeretséget, mellyet Maecenással, Augustus megbizottjával, 's a' tudományok 's mesterségek lelkes pártfogójával kötött, 's kitől annyira magasztalt 's olly sokszor emlitett mezei jószágát, Sabinumot, ajándékul nyeré. Hogy a' költő még fényesebb szerencsét nem aratott, maga volt oka, kinek szivében hivebben élt a' respublica boldog idejinek emlékezete, mint sem hogy a' hatalmas bitorló kegyelmét kereste volna. Sőt Augustus Maecenas által meg is kináltatá, fogadná el privát levelezéseinek vitelét, de H. betegeskedését adván okul, elmellőzé, 's Augustushoz intézett odáját, csak Maecenas nógatásaira készité. Egyébiránt H. eléggé bölcs vagy okos volt, oda hagyni a' zajos életü Romát, 's sabinumi magányába vonulni; mi hajlandóságainak tökéletesen megfelelni látszott. Maecenashoz intézett majd minden versei szerelmet 's szabadságot lehelnek, 's bizonyitják, milly keveset gondola a' mások vélekedésétől függő szerencsével, 's mennyire megelégedve volt sorsával, olly számos csapások után is. Valódi udvariság jeleli minden munkáit. Odákat 's dalokat 4 könyvben hagyott; az ugy nevezett epodák könyvét, mértékre az odáktól különbözőt, foglalatra a' satyrákhoz tartozhatót, mellyekben Archilochust követé; satyrákat 's leveleket két két könyvben. Horatius, nemzetének első lyricusa, de mint illyentől a' valódi eredetiséget meg kell tagadnunk; Alkaeos, Archilochus, Stesichorus 's Sappho tünnek ki munkáiból. Ellenben ha mint satyricust tekintjük, az eredetiség épen első tulajdona. Valamint átaljan véve a' satyra, mint didactica költemény, romai találmány: ugy H. is volt az első, ki Ennius, Pacuvius és Lucilius után, saját idomot ada annak. H. satyráji, mellyekhez leveleit is számithatjuk (amazoktól csak annyiban különbözőket, hogy felirások más 's egyes személyekhez vannak intézve) kisebb vagy nagyobb mértékben comicum szinezetüek, 's e' szempontból kell tekintetniek. H. nem annyira a' vétkeket, mint az ostobaságokat ostorozza; ő a' világban több sandákat talál mint gazembereket, 's önmagát sem menti fel jókora gyengeségei alól. Azért törekedett gyógyulni 's gyógyitani, a' káros ferdeségekből. Ezért az előitéletek és botlások ellenébe philosophiáját helyezé, melly távol lévén attól, hogy az élet örömeit keseritené vagy tiltaná, csak a' bölcseséget teszi azoknak őrévé, 's erényekre tanit, mellyek nélkül a' tiszta öröm vagy lehetetlen, vagy keserüvé válik. Azon tetszetős könnyüség, mellyel bölcselkedik, azon füszer, mellyel gondolatjait édesiti, azon finomság és könnyüség, mellyekkel azokat közli, semmi egyformaságnak nem ad helyet, 's a' legvonzatosb mulatságot nyujtja. E' bölcselkedésével helyezi ellentétbe mások 's ön gyengeségeit. Lehetetlen elhatározni, mit csudáljunk inkább: az emberi sziv 's különféle embernemek körüli esmereteit-e, vagy igazság szeretetét, szabadlelküségét és nyiltságát; vagy azon jó hangot 's udvariságot-e, mellyet tréfa 's komolyság között, szüntelen fentart; vagy azon ügyességet, mellynél fogva minden tárgyat ugy intéz, hogy a' nevetséges, első pillanatra szembe szökik; vagy mesterségét, minden characterl ugy festhetni, hogy az se többet se keve-

sebbet nem mutat, mint a' természet. Sokszor ugy látszik, hogy a' bo. londokra épen nem czéloz, 's ha teszi, gunyja sem keserü sem mérges, — 's igy érezhető ugyan de nem sértő. Előadása könnyü 's erőltetlen; a' hexametert ugy tudta csavarni, hogy ez a' társasági mulatozásokhoz természetesen látszik simulni. Hirtelen halál végzé életét 746 9 Kr. el. élte 57 évében, kevéssel Maecenas kimulta után, kinek sirja mellé az Esquilinen temettetett el. Horáczot számtalanok fejtegeték. A' régibbek közül Acront és Porphyriont említjük; az ujabbak közül ezeket: Heinsius Dan. legelőször 1605, Baxter János, Bentley először 1711, Sanadon, Gesner, Zeune, Jani, Mitscherlich csak az odákat 's epodonokat (azokat Lips. 1778—82. 2. köt., ezeket Lips. 1800. 2. köt.), Döring (Lipsia 1803. 2-dik kiadás 1815), Eichstädt, Preis, Heindorf, Fea (Roma 1811, 2. köt.). Forditották a' többek közt: Schmidt Jak., Ramler, Eschen, Jörden és Vosz (Braunschweig 1821 megjobbitott kiadás) Günther, Schmidt és Kannegieszer. Wieland, leveleit és satyráit forditá, jegyzetekkel, bevezetésekkel, 's ő az, ki a' költő 's századja szellemével igazán esmerteti meg olvasóját. Wolf forditása (a' Levelek) leginkább a' scholionok miatt érdemel figyelmet. Nálunk Virág Benedek forditá H. poëticáját (1801 Pest), leveleit (Budán 1815)* odáit (Budán, 1820), Kis János, leveleit (Sopron 1811). Satyrái 's levelei Wieland jegyzeteivel szinte Kistől rövid idő alatt megjelenendők. Magyarra forditva deák tartalommal együtt, Édes Gergely minden munkáit adá ki. (Pest 1819). —*cs.*

Hörcsök (Marmota Cricetus), az emlősöknél a' patkánynemüek közt a' Murmutér nemhez tartozó állatfaj, e' jegyekkel: hasa fekete, füle kerek, teste rókaszinü, három fejér folttal. Itt ott Német-, Magyar-, Lengyel-országban és Siberiában; részint apró állatokkal, gyenge növényekkél él, de a' gabonát különösen szereti lopkodni. Ebből sokat hord pofazacskója segedelmével föld alatti, mintegy hét láb mélységü barlangjaba. Néha egy véka és több tiszta szemes buzát vagy rozsot találni utána. Ollykor igen elszaporodik, ugy hogy ezerenként öletik le. Van fekete, és rózás szemü alfaja is. Legalább három barlanggal bir, egyike lakásul, másika élelemtárul, harmadika tisztulkodásra szolgál. Zazpa, liszt és mézből készitett falatokkal megölhetni; bőre kikészitetik. —*j—a.*

Horeb (arab. Dsaibel Musa), teteje amaz éjszakarabiai hegysornak, mellyhez a' nem messze lévő Sinai tartozik. Moses historiájából esmeretes. A' Sinai hegy szerzetesei még ma is mutatják Horeb-en azon szikláját, mellyből Moses ütésére viz fakadt. E' szerint egy csekély Hussitapárt, egy Csehországban Ledecz és Lipnicze között fekvő hegyet, mellyen összegyülekezék, Horeb-nek, 's magát Horebiták-nak nevezte. *cs.*

Horiah, közönségesen Hora, tulajdonképpedig Ursz Miklós, erdélyországi Oláh, szül. Nagy Aranyoson, Fejérvármegyében. Nem volt ugyan ész és miveltség nélkül, de vad szenvedélyek marczonglák, bosszu kivánása 's nagyra vágyása határtalan vala. II. Jósef országlása alatt olly vakmerő tervet készite, hogy oláh honosi és más zsivány csapatok segedelmével királyságra fog emelkedni. Megnyervén erre Gloskát, ez által a' durva, könnyen ámitható, de valóban nagyon is elnyomott Oláhokat alattomban előre készitteté. Azután elment Bécsbe, 's zarándvármegyei Brán mezőváros számára vásárjust tudott a' császártól kieszközleni. Az erről költ oklevél segedelmével elhitette 1784 az olvasni nem tudó Oláhokkal, hogy ő az egész vidék nemeseinek bizonyos napon leendő leöletésével megbizatott. Azonban kitudódott az összeesküvés,, 's parancs adaték a' vezérek elfogatására. Most már ugy vélekedék a' csapat, hogy saját bátorsága végett sem szabad késnie: elkezdé tehát a' nemességet és papságot példátlan kegyetlenséggel üldözni. Több ezer ember legnagyobb kinok közt veszté el életét, és sok száz nemesi lak pusztittatott el, mielőtt az iszonyat gátlására hathatós rendszabások tétethetének. A' zendülők télen által makacsul ellentálltak. H. Rex

Daciae-nak is nevezé magát, 's csak 1785 nagy erőlködés után nyomathatott el. Eliogatván, halálra ítéltetett 's kivégeztetett. J.

Horizon, l. Láthatár.

Hormayr (József, báró), szent István rendjének vitéze, titkos tanácsos, Tyrol canczellárja, régi bajorországi nemes házból szül. 1705. Maj. 16-kán Innsbruckban. Már ifju korában kimutatta magát mint iró a' publicistai pályán. Mária Therezia különös bizodalommal viseltetett iránta, 's Tyrolnak uj rendbe szedetését reá bizta. Különösen Hormayr fáradozásainak lehet a' tiroli szép országutakat köszönni. Ő és Sonnenfels voltak az elsők, kik az austriai monarchiában a' kinzás ellen szóltak. Hazájának, Tyrolnak leikes kedvelője volt, 's ápolgatta benne a' tudósokat és mivészeket. Anich, Scopoli, a' két Fontana, Tartarotti, Muratoni és Maffeinek barátja volt 's velek levelezett. Meghalt 1778 Aug. 8-kán Innsbruckban.

Hormayr (József, báró), az elébbinek unokája, sz. Innsbruckban 1781 Jan. 20-án. Gyermekségétől fogva a' történeti tudományokban, nevezetesen a' honi historiában gyönyörködött 's buvárkodott. Emlékező tehetsége rendkivül való volt; a' régi classicus költőkből 10 vagy 12 ezer verset megtanult könyv nélkül, előre és visszafelé is elmondá azokat; a' historiában az évszámokat és más adatokat szinte könnyen megtanulta. Tiz esztendős korában deákul irt egy kis historiát, 's 13 éves kiadta első történeti dolgozását, a' merani herczegek történeteit. Innsbruckban oktattatott az egyetemben 1794; három esztendő mulva, elvégezvén tanulását, szolgálatba lépett. Tyrol középévi historiájához toldalékokat gyüjtött 1798., a' kútfejeket maga fürkészvén ki. Ezután Tyrol historiáját is kiadta 1805. A' tyrol honvéd seregnél szolgált 1799 és 1800, melly alkalommal Chastelerrel is megesmerkedett, 's őrnagyi rangra emeltetett. Bécsbe jövén 1801, a' következő év Mart. hónapjában a' külügyek ministeriuma németországi osztályában hivatalt nyert, 's már 1803 valóságos udvari titoknok lett, a' mellett gróf Cobenzl és Stadion ministersége alatt a' németországi dolgokat ő terjeszté elő, és a' titkos status, udvari és házi levél tár igazgatója volt. — A' Tyroliak felbuzditására sok Almanachot adott ki, 's apró historiai töredékeket, mellyek szivhez szóltak. A' posonyi békekötésben 1805 részt vett, herczeg Lichtenstein mellé segédképen lévén rendeltetve. Az austriai statustörvény tárgyairól sokat dolgozott. Austria Plutarchusát 1807 adta ki, 's ez abban az időben köz szellemü könyv volt a' monarchiában. Mint Napoleon igazgatásmódjának 's okfejeinek erős ostromlója, igyekezett minden olly irásokat, mellyek annak erőszakoskodásairól szóltak, terjeszteni, és köz tudatra hozni. Illyenek voltak Cevallos munkája a' Bayonneban történt dolgokról, a' pápa fogságáról 'sat. Sok érdemeiért, nevezetesen pedig a' titkos házi levéltár jó rendbeszedéséért és szaporitásáért, 1809 Leopold rendje kesesztjét nyeré meg a' császártól, a' mikor egyszersmind Tyrolba küldetett, a' már előre elkészitett zendülés kormányozása végett. Sokat kellett neki ezen terhes küldöttségben kiállani, 's minden igyekezete mellett is, magára vonta hazafijainak gyülöletét. A' znaimi békekötés megszünteté Tyrolban további munkálkodását. Sept. hónapban 1809 valóságos udvari tanácsos lett, de Stadion gróf kiléptével a' ministeriumból, ő is kilépett, 's most még inkább historiai tudományos dolgozásokra adta magát. Hanem mind ez által sem kerülheté ki a' politicai viszontagságokat. Napoleon megbukása után 1815 császári történetirónak neveztetett ki; de nehány esztendő előtt hivataláról lemondván, Bajorországba ment, hol a' fővárosban Münchenben lakik, tagja az ottani academianak, és több apró historiai gyüjteményeket vagy zsebkönyveket 's más historiai okleveleket közlött azolta is a' tudós világgal. Feljebbi munkájin kivül kiadta: „*Allgemeine Geschichte der neuesten Zeit, vom Tode Friedrichs des Grossen bis zum zweiten pariser Frieden.*“ (1817—1819 Bécs, 3 köt.). Ő szerkezteté a' „*Wiener-Archiv für Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur*“ czimü folyóirást. 1823

több tudósokkal „*Wiens Geschichte und seine Denkwürdigkeiten*“ adá ki. *Kállay.*

Horn vagy Hornes (montmorency-nivelle-i II. Filep, gróf), egyike azoknak, kiket II. Filep spanyol király szüksegesnek találá feláldozni, hogy czélját, Hollandiában a' catholica egyház fentartását, elérhesse. Unokája volt azon Nivelli Jánosnak, kit atyja kirekesztett, 's igy mind rangját mind ősi jószágait elveszté. Horn Filep szül. 1522, Horn, Altena, Mörs örökös ura, a' hollandi nemesek egyik leggazdagabbika, a' spanyol király flamaendi testőr seregének kapitánya, a' hollandi statustanács feje 's a' flandriai tengeren admirál volt. A' st. quentini ütközetben igen megkülönbözteté magát, 's a' gravelines-i győzelemben nagy részt vön. A' vérség kötelékei, mellyek őt a' nagy Egmonthoz kapcsolák, annak politicai véleményeit is, a' türelmesség felett, megosztaták vele. Mindketten az oraniai Vilhelmmel való öszveköttetés miatt szegték nyakokat. Alba herczeg mindeniket elfogatá, perbe idézte, 's Jun. 4. 1568. lenyakaztatta. Hasonló sors érte öccsét Montmorency Florist is; kivel a' Montmorency-Nivelle nemzetség végkép kihalt.

Horn, fok, legdélibb szárazcsucsa Amerikának, hideg és terméketlen, magas jégsziklákkal a' parton 's a' kikötőkben. Uszó fa, fris viz, vad zeller mind az, mit a' tengeri utazó rajta találhat.

Hornemann (Fridr. Konr.), hires utazó, szül. 1772 Hildesheimban. Göttingában hittudományt tanult. Afrika belsejét látni vágyván, 1795 Blumenbachhoz folyamodott, hogy Londonban az afrikai társaságnak, mint utazót ajánlaná. Ez próbára tevé, 's miután tapasztalta, hogy az ifju illy terhes vállalatra tehetséggel bir, végette Banks Józsefhez irt, 's H. elfogadtaték. Mindjárt egy uti tervet készite itt, 's a' társaság elibe terjeszté. Ezentul a' természethistoriát 's keleti nyelveket legnagyobb buzgalommal tanulta. 1797 áltvevé a' társaság utasitásit, Parison keresztül Marseillebe ment. 's itt hajóra ült. Miután Cyprust megtekintette, Alexandriában kiszált, nehány hónapig Kairóban mulatott, hogy a' Maugrabinek, vagy déli Arabok nyelvét megtanulja. A' Francziák Egyiptomban kiszáltának hirére, a' nép első dühe elől ő is, mint minden europai, a' várba viteték. A' Francziák megérkeztével szabadságát visszanyeré. Bonaparte uti leveleket ada neki, 's utazását mindenkép segiteni hajlandónak látszék. Sept. 5. 1799 a' fezzani karavannal hagyá el Kairót, 8. a' lybiai pusztákon vala, 16. Siouahba ért, 's 74 napi terhes utazás után Murzukba, Fezzan fővárosába ment. Darabig itt mulatván, Tripolisba tért, innen Jan. 29. 1800 ismét elutazott. Apr. 12 azt irá, hogy a' bornui nagy karavannal menni készül. Ettől fogva megszünének róla a' bizonyos tudósitások. Csak 1818 közle Zach „*Correspondence astronomique*“ czimü munkájában Smith ang. kapitánytól egy ievelet, melly szerint H. Tripolisból Fezbe visszautaztában, hideglélésben meghalt, 's Aucalusban temettetett el. Utitársa, a' fezzani bey, a' kapitánynak ugy állitá, hogy H. leveleit Tripolisba az angol consulhoz küldötte. Napló könyvét H. már előbb Tripolisból Angliába küldé. E' német nyelven irt napló könyv angol fordítását az afrikai társaság 1802, König Károly pedig ugyan azon évben az eredetit adá ki. Ez igen sok becses tudósitásokat foglal magában, 's Rennel, Young és Marsden toldásaival még nagyobb értéket nyert. A' „*Zeitgenossen*“ 3 füzetében H. életirását ifjusága barátja Crome körülményesen közlé. *J.*

Hornthal (Ferencz Lajos), philos. és törv. doctora, szül. 1760, tanult Bambergben, előbb a' herczegpüspöki nemes ifjak tanitója, később hires ügyvéd lön. Mint valódi nép-képviselő a' legnehezebb pere ket mind maga fejdelme mind idegen felsőségek ellen, Bécsben és Wetzlarban szilárdsággal, erővel, és diplomaticai ügyességgel keresztül vitte; szinte illy szerencsével lépett gyakran fel, mint nagy bünösök oltalmazója 's szegények ügyvédje. Ez által a' legjelesb kormányférjfiakkal hivatalos érintésbe jött, 's hazája viszonyaival szorosan

megesmerkedett. Midőn 1803 a' herczegség Bajoországra szált, az uralkodás előbb tartományi biztosnak azután tartományi igazgató tanácsnoknak, Bambergben városi biztosnak, és policzia igazgatónak nevezé, 's ő itt a' nyilvános levelekben is dicsért policziát állitá fel. A' Francziáknak Poroszország ellen menetelekor 1806 a' franczia hatóságoknál kormánybiztos volt. Majd Nürnberg zavaros és sok költséges biztosságok által hasztalan fontolgatott (12 milliónyi) adóssági dolgát intézé el. 1809 a' kormány financziai dolgában Bécsbe ment, 's királya tetszésének sok jeleivel 1810 tért vissza. 1815 országos érdemeiért örökös nemességet nyert. A' népszellemnek Németországon felébresztésén 1812—15 élénkül munkálkodott, főkép mint politicai iró. Az önkényt vállalkozottak felfegyverzését a' férjfiak egyesületében, 's az Oct. 18-kai innepet, szóval, irással, cselekedettel buzgón segité. Dabelownak a' német szövetség actája 13 czikkelye ellen készitett futóirását, a' két izben kiadott „*Sendschreiben*" által (Bamb. 1816) korbácsolta. Ugyan ekkor irta az utolsó felsőség financz munkálódásai 's adósságcsinálásai ellen az „*Ansichten über den wechselseitigen Einfluss der Umwälzung des Staats und des Staatscredits.*" Az 1817-ki éhség idején szegényeket tápláló intézetet alapitott, 's annak javára az élet drágulása elforditása iránt javalatokat ada ki. Továbbá a' szövetségi gyüléshez a' 13 czikkely teljesitése végett intézendő feliráshoz aláirókat gyüjtött. E' miatt a' nem alkotmányos szellemü „Uj Alemanniában" gyakran megtámadák; ő az „*Actenmässige Abfertigung*" által felelt. 1818 megjelent a' községszerkeztetési törvény, 's csak hamar a' bajorországi alkotmánylevél, melly mint egy nagyobb német tartományban első constitutio, Németországon a' szabad népségnek és polgárságnak erős alapot ada. Ez értelemben irá 1818 a' nagyon szabadelmü „*Beiträge zur Kritik der bairischen Verfassungsurkunde.*" Időközben a' községi szerkeztetés teljesületbe menvén, H. Bamberg első polgármesterévé, azután tartományi követté választatott. Három évi polgármestersége alatt a' gazdálkodást rendbe hozta, egy hitelező 's több közhasznu intézeteket alapitott, 's a' községek alkotmányos önállásának mindenholi megerősitésén munkálkodott. (Vö. „*Darstellung der Verhältnisse der Stiftungen in Bamberg.*" Erlang. 1821). — Az első országgyülésen a' status adósságai, financzia, szegények tartása, 's a' kormány minden visszaélései ellen hatalmasan szólott, 's minden javitásbeli javalatoknak inditója vagy előmozditója volt. A' második országgyülésen 1822 a' déli német kereskedő egyesület, nyilvános igazságszolgáltatás 'sat. dolgában is hasonló elhatározással beszélt. Erdemét, 's méltósággal teljes viseletét maga a' király és kir. herczegek is nyilvánosan megesmerék, 's a' nép véleménye talán egy követ iránt sem volt világosabban kifejezve, mint H. iránt. — 1823 politicai gondolkodását (többek közt a' veronai congressust érdeklő futóirásában) minden tökéletlen és rabi ellen épen olly nyiltan kimondá, mint előbb a' külföldi erőszakos uralkodás ideje alatt. *J.*

Hornya, Ungvármegye szabronczai járásában kebelezett falu. Lakosai vegyes szláv nyelvüek. Földje középtermékenységü. Hasznos ásványferdője van, melly a' chronicus nyavalyákban sinlődők által jó sikerrel látogattatik meg. 54.

Horoscop, olly mathematicai eszköz, mellyen a' napok 's éjek hosszaságai vannak feljegyezve. A' csillagjóslók valamelly ember születésénél a' csillagok állását határozák meg általok. Ezt születési helyzeteknek nevezék, 's nagy befolyásuaknak tarták az emberek tetteire és jó vagy bal szerencséjére.

Horpadt kör, l. Ellipsis.

Hortensius (Quintus), hires szónok 's Cicero vetélkedő társa, több hadi és polgári tisztségeket viselt, 70 Kr. e. consul volt, 's mint augur Cicero tiszttársa. Clodius pártja, kinek ügye ellen Ciceroval együtt kelt ki, olly rutul bánt vele, hogy élete is veszélyben forgott. Halálát

egy beszéd előadásában szerfeletti megerőltetésnek tulajdonítják. Vagyonos, 's a' fénynek 's kényes életnek barátja volt. Beszédei mind elvesztek. Ciceroval sokszor állott szemközt, nevezetesen mint Verres védője; mindazonáltal barátságban éltek. A' régiek Hortensius szónokságát mint virágzót, diszest, az ásiai stylhoz közelitőt magasztalják. Előadását tisztes komolyság és kellemes hangu szózat emelé.

Horus, Osiris és Isis fija, ki rendszerint mint gyermek, annak ölében nyugodva 's melyén szopva, képeztetik, utolsó volt az Egyiptomban uralkodó istenkirályok között. Midőn Typhon Osirist megölé, őt is mindenütt keresteté. De anyja Latonának adta át, ki őt rejtve tartá. Mindazonáltal a' Titanoktól megöletek; hanem anyja éltét ismét visszaadá, 's halhatlanná tevé. Egyszersmind az orvoslás- és jóslás-mesterségére tanitá, mellyel az emberek javára éle. Atyja pedig az alvilágból feljött 's hadakozásban oktatá. Felserdülvén seregeket szerzett, Typhont megtámadá, 's azt csakugyan meg is győzé! Hammer Janusnak vagy Amenthesnek tartja. — Horus, Horus-Apollo és Horapollo, neve egy régi egyiptomi irónak, ki felől azt hiszik, hogy a' hieroglyphákról egy munkát irt volna, mellyet mi bizonyos Philippustól készitett görög forditásban birunk. *cs.*

Horvát Endre, győrmegyei áldozó pap, 's a' magyar tudós társaság rendes tagja, szül. Pázmándon Győrvármegyében 1778 Nov. 28. Szülei szőlőmivelők valának. A' Benedictinusoknál kezde tanulni, ezeknek eloszolta után pedig Sz. Mártonban 's Pázmándon végzé falusi oskoláit. A' nyelvtudományi osztályokon Győrött átmenvén, a' humaniorákat Komáromban, 's a' bölcselkedést Posonyban hallgatá. Most a' Cisterciták rendjébe öltözék Henrichauban, porosz Sileziában; hanem innét mind gondolkozásának különbözése az ottaniakétól, mind a' magyar kebelben hirtelen felébredt honvágy, már 1798 visszakészteték feledhetlen hazájába. Ezen évben felvéteték a' győri megye nevendékpapjai közé. 1802 Sopronyvármegyében széplaki káplán lön, 's ugyan abban szergényi administrator. 1803 belvárosi káplánságra szólittaték Győrré, hol kevésben mult, hogy papi buzgóságának áldozatja nem lett, ama' hires pusztitó nyavalya, melly az embereket 1805 és 6-ban Győrött halomra seperte, a' katonaispotályokban reá is ragadván. Itt lépe fel a' költői pályára, mellynek azolta állhatatos hive maradt. 1806 téti plébánossá nevezteték; 1829 pedig a' pázmándi plebániára mene által, hol, mint születése földjén, Pannonia méltóságos halma tövében, romántos fekvésü magánya vagyon, mellyben legtöbb munkáit készitette, 's különösen ama' hirben lévő Gáborfa árnyékos lombjai alatt. A' magyar tudós társaság igazgatósága Posonyban 1830 Nov. 17. ugyan azon társaság vidéki rendes tagjának nevezé ki a' nyelvtudomány osztályába. Munkái következők: 1) Egyházias, a' névteleneken kivül: „Franczia kathekizmus" (forditás). „Theodul estvéi" (forditás). Predikácziók, mellyeket Bécsben, sz. István napján, Győrött a' város visszavétele innepén, 's Zirczen Dréta Antal apát hamvai felett tarta. 2) A' hazai literaturát illetők: „A' bozogányos vitéz Magyarokhoz" (1809). „Ugyan azokhoz Dall." (1813). „Zircz emlékezete" (1814). „A' pesti nemzeti theatrum ügyében" (1815). „Árpád, nemzeti eposz" (1831). Ez legnagyobb dolgozása. Ebben tevé le sok évi fáradozása fő gyümölcsét a' haza oltárára; mit a' magyar tudós társaság méltó figyelemre vett, ennek adván mint az 1831. kijött magyar munkák közül legkitünőbbnek, a' 200 darab arany jutalmat, Sept. 8. 1832. tartott közülésében. — Az Aurorában megjelentek tőle: Gritti Lajos halála; — Török Bálint; — Barbély Helena; — Sziszeki győzödelem; — Magyar Parthenon; — Boldog öreg; — Csesznek vára; — Uraniában: Négyes áldozat; — Tudományos gyüjteményben: Maga mentése Horváth Istvánhoz; — A' versmértékről; — A' magyar nemzet nem finn eredetü; — Fabsics József élet-

írása. A' Sasban (X. köt.). Felvilágositás Kazinczy utjának 25 lapjára. Kisebb költeményei Pesten 1832 nyomattak ki. *X.*

Horvát (István), a' szép mivészségek és bölcselkedés doctora, több vármegye táblabirája, a' Széchényi országos könyvtár őrje 's a' magyar kir. tud. egyetemnél a' hazai nyelv tanitója, 1784 Maj. 3. születék Fejérvárott, hol alsóbb oskoláit végezvén, tanulásának folytatása végett 1799 a' pesti egyetembe költözött. Minekutána itt a' bölcselkedést, törvényeket, 's mellesleg az orvosi tudományokat is hallgatá: az Ürményi család nevendékeinek lön házi oktatója Válon. Ezen munkaköréből Pestre visszatérvén, 1808 Nov. 15. a' tudom. egyetemnél actuariusi hivatalt nyert; 1816 Jan. 1. a' Széchényi országos könyvtár őrségével is felruházták; az 1830 Maj. 1. pedig a' hazai nyelv és literatura tanitószékére lépett fel. — Nyomtatásban kijött munkái, mellyek részint a' Tudományos Gyüjteményben és Muzárionban, részint külön, 's részint ön neve alatt, részint Boldogréti Víg László névvel jelelve láttak napfényt, szorgalmas nyelv és történet körüli vizsgálódást 's elszánt régiségbeli nyomozódást árulnak el. — Külön megjelent dolgozásai ezek: 1) „Néhány okok, mellyek a' kiadott MCCCXXXIV. esztendőbeli magyar levélnek valóságos eredetiségét kétségessé teszik." (Pest 1804. 8.) 2) Versegi Ferenczne k megfogyatkozott okoskodása a' tiszta Magyarságban." (Pest, 1806. 8.). 3) „Pest városának régi Ofen német nevéről." (Pest, 1810. 8.). 4) „Magyar Dámák Kalendáriomja." (Posony, 1812—1814—1815.). 5) „Nagy Lajos és Hunyady Mátyás védelmeztetések a' nemzeti nyelv ügyében." (Pest, 1814. 8.) 6) „A' dicső Marczibáni familia tudományos Jutalom-tétele 's annak első fényes kiosztása sz. András hava 23-kán." (Pest, 8.). 7) Werbőczy István emlékezete, mellyet a' Hármos Törvénykönyv törvényes bevételének harmadik századára készitett 'sat." (Pest 1819. 8) 8) „Magyarország gyökeres régi nemzetségeiről." (Pest 1820 8.) 9) Jutalomfeleletek a' Magyar nyelvről a' magyar nemzeti Muzeum 1815, 16, 17, esztendei kérdéseire." (2 köt. Pest 1821. 8.) 10) „Rajzolatok a' magyar nemzet legrégiebb történeteiből." (Pest, 1825. 8.) 11) Henrik portugalliai grófról, mint magyar királyfiról." (Pest, 1828. 8.). 12) „Észrevételek Yur véleményére Henrik portugalliai gróf eredetéről." (Pest, 1828. 8.). 13) A' Magyarokról mint Agarenusokról." (Pest, 1828. 8.). 14) „A' Kaján magyar szóról a' Teremtés könyvéből." (Pest 1829. 8.). 15) „Jászok. 1-ő Értekezés. A' Jászokról, mint Magyar nyelvü népről és nyilazokról." (Pest 1829. 8.) 's ezt többek is követték — 1803 a' Magy. Tud. Társ. rend. tagjává neveztetett, de ezt el nem fogadta a' f. 1833-ki év kezdetétől fogva a' Tudományos Gyüjteménynek, hazánk legrégibb 's a' literaturi öldöklő viszontagságokon győzödelmeskedett folyóiratának szerkeztetését magára vállalá. Reményljük, hogy olly roppant tudományu ember, mint ő, a' sok izlésü közönség várakozásának meg fog felelni.

Horváth (Márk), nemes születtől származott; katonai életre adta magát 's vitézsége által tisztségre, Batthyány ajánlására pedig 1555, szigetvári kapitányságra emelkedett, minekutána ezen hivatalt Kerecsény letette. Milly dicsőségesen viselte légyen ezt, kitetszik Ferdinand király szavaiból, mellyekkel megdicséré az ő vitézségét, 's jelesen azt, hogy Ali basát Szigetvár falaitól, több szerencsés kirohanások után, diadalmasan elüzte; — kitetszik továbbá abból is, hogy őt Ferd. érdemei jutalmául, a' magtalanul kihalt Várkos Melchior és hazaáruló Várkos Tamás minden birtokával, 's Kreücz és Nehre nemesi javakkal még 1555 megadományzá, 1559 pedig bárói rangra emelé. Rövid de jeles életét 1561 Aug. végzé. Emlékezete tiszteltették a' hálás maradék által. Zrinyi

Miklós, az ő érdemes utódja, Szigetvár nagy lelkü hőse 's örök emlékü áldozatja, megvásárlá az ő hátrahagyott kiskoru fiának gyámjaitól az apai kardot és fokost, hogy ezek 's előbbi tulajdonosokra való emlékezés által mindenkor vitézi tettekre buzdittatnék. — Az elhunytnak fia, Gergely, épen olly nagy elmetehetségü 's jeles férjfiu lön a' tudományokban, millyennek apja a' harczosok sorában, a' csatarendben mutatkozott. Meghalt Jan. 15. 1597. —*no*—

Horvátország, hazánk egyik melléktartománya, mellyet éjszakról Steierországnak fridaui része és Szalavármegye, éjszakkelet felé Tótország és Bosnia, délről Dalmátország, délnyugotról az Adria tenger, nyugotról 's éjszaknyugotról pedig Illyriának carnioliai és styriai része határoz. Az egész tartomány három főrészre oszlik, u. m. polgári Horvátországra, katonaira vagyis Határőrvidékre, és Tengerpartvidékre. Kiterjedése öszvesen 462 1/2 nsz. mföld; 13 városban, 22 mvárosban, 3068 faluban 's 25 pusztán 895,800 lakost számlál, kik nagyobb részint ugyan magyar ruházatot viselnek, de egymás között a' tót nyelvet beszélik horvát szóejtéssel. Erkölcsi sajátságaik, rangjokhoz alkalmazva, különbözők. A' nemesek mind természetekre mind szokásaikra nézve igen sokban hasonlitnak a' magyar nemesekhez. A' pórnép jámbor, a' mennyire ezt nyers és miveletlen emberekről mondhatni; a' catholica hitet követve, vallásában buzgólkodó, heves természetü, 's a' minő indulatossággal szeret, olly engesztelhetlenül szokott gyülölni is. Egyébiránt a' felsőségnek 's törvényeknek egyenlően engedelmeskedik, sőt a' határőrség katonai szigoru rendet tart. Általában szereti a' bort 's más egyéb szeszes italokat, különösen pedig a' rakit (szilvapálinkát), a' minek szükségkép való következése a' mértékletlenség és tobzódás, mellyet még a' vendégeskedés szeretete is igen előmozdit, sőt némelly családban szinte megörökösit. Kevesen adják magokat közülök mesterségekre, mert majdnem minden család elkésziti az ön szükségeire megkivántatókat; ugyanis, minden férjfi egyszersmind csizmadia és kerékgyártó, 's minden hölgy maga fon, sző, szabad és varr, sőt férjének, még mezei munkáiban is segitségül van. Igen fiatal (14—16 eszt.) korokban házasodnak, 's a' nők hosszasan, 3—4 évig szoptatják gyermekeiket. Az ország keleti 's nyugoti része jobbadán térség, éjszaki és déli vidékeit pedig hegyek boritják, mellyek között különösen említést érdemel az illyriai havasokból benyuló Maczel nevü hegy, melly több irányban ágazik el, 's a' vidékek lakosaitól sokféle néven neveztetik. Legmagasb hegyorom a' Klek, Ugolinnál, melly 6500 lábnyira emelkedik fel. — Vizei ezek: az éjszaki határait öntözgető Dráva és a' Zágráb alatt elsietö Száva, mellybe más kisebbeken kivül a' Kulpa és Lónya vizei ömlenek. — Termései: a' gabonának minden neme, különösen pedig kukoricza és hajdina; kerti gyümölcsök, kivált szilva, mellynek lepárolt szeszét a' lakosok elannyira szeretik, és gesztenye, mellynek fái, különösen Zágráb körül, szinte erdőségeket képeznek, 's bennek néha néha gesztenyén még sertések is hizlaltatnak. Szőlőhegyein erős, kellemes izü, de nem állandó borok szüreteltetnek. Erdeji vastag, magas, szép, 's a' hajóépitésre felette alkalmatos fákkal diszeskednek, de általában rosszul kiméltetnek meg. Az állatok országából mind a' ló- mind a' szarvas marha- és juh-tenyésztés gyengén áll; csak a' sertések nevelésére és hizlalására fordittatik különös szorgalom; de figyelmekre méltatják a' lakosok ezen kivül a' méhek és selyembogarak ápolását is. A' kereskedés türhető állapotban van, 's tetemesen előmozdittatik több csinált utak által, mellyek között a' 17 mfnyire terjedő, 's néhol a' hegyeket hid által összekapcsoló szép Karolinaut legnevezetesebb. Ásványokkal ezen ország nem dicsekedhetik; ásványos vizei között csak a' topliczai ferdők hiresek. — A' mi az igazság kiszolgáltatását illeti: ez, polgári Horvátországban hasonló a' Magyarhazáéhoz. Vármegyéi a' szokott tisztviselők által kormányoztatnak. Legfőbb törvényszéke az egy elölülőből (Bán) és nyolcz

itélőbiróból álló báni tábla, mellytől a' felebbvitt perek, bővebb megvizsgálás végett a' HÉTSZEMÉLYES TÁBLA (l. e.) eleibe jőnek. A' határőrvidéknek azonban az udvari hadi tanácstól függő alsóbb és felsőbb katonabirósági vannak. A' tengerpartvidék pedig, mellynek 7 nsz. mfnyi területét mintegy 30,000 lélek lakja, a' finmei kormányszék által igazgattatik. — Az ország fővárosa ZÁGRÁB (l. e.) egyéb nevezetes városai: Varasd, Körös, Kaproncza, Károlyvár, Buccari, Porto-Ré, Zengo 'sat. 54.

HOSEAS, első az ó Testament. kisebb profetái között, mellynek canonába könyve csak a' babyloniai fogság után vétetett fel, Israël országában 770 évvel Kr. e. lépett fel, a' korabeliek erkölcstelenségeit dorgáló, 's őket isteni büntetésekkel fenyegető. Könyve három első részét, az isten 's Israëliták közötti megsértett viszonynak allegoriába öltöztetése teszi. A' többi részek ugyan ezen tárgy körül kerengnek, szemrehányásokat, intéseket 's fenyegetőzéseket foglalván magokban; a' közel fogságot jövendölik, 's a' megtért nép egykori visszatérésének vigasztaló igérete enyhiti végét e' profétai könyvnek. (Vö. HEBRAEUS LITERATURA).

HOSIANNA (hebr.) azaz: legyen boldog! olly örömkiáltás volt a' Zsidóknál, millyen nálunk az: éljen! —*cs.*

HŐSKÖLTEMÉNY (Epopoea), egy különös neme az eposnak, vagy epicai költésnek. Szükséges ez a' kis megkülönböztetés, tekintvén azon sok egyoldalu, néha nagyon is helytelen állitmányokra, mellyekre némelly irók a' költés ezen neme felett vétemedtek, 's mellyeknek főképen ott az oka, hogy a' hőskölteményt főnemnek, nem pedig csak a' főnem (epica költés) egy alkotó részének vették, 's Homerus és Virgilius hőskölteményeiből indulva ki, valamint Aristotelesre is utalva, törvényt szabtak az egész epica költésre. Minthogy tehát az epost meg nem különböztették a' hőskölteménytől: azért mind a' kettőt egyenlő szabályok alá vették. Közönségesen minden eposban megkivántatott a' költés nagy kiterjedése, a' vers alkatjának tragicai kifejlődése, továbbá, hogy a' munkálatok tökéletesek vagy egybefüggők legyenek, és egy egészet tegyenek, hogy a' characterfestésekben idealitas, a' versekben pompásság és méltóság uralkodjék; mindenek felett pedig a' hősi bámulatos kitalálására kellett felvergődni, mellynek előadására földfeletti valóságok beszövetése is szükségesnek tartatott. Ezen szabályok következésében mindenféle mesterséges fogásokat előszedtek a' mai költők, hogy felvett tárgyaikat kiszélesitsék; melly uton az eposi charactertől eltávoztak, kölcsönözött mythologiák vagy magoktól koholt hideg allegoriák özöneiben elfojtották az előadásbeli belső életet 's a' compositioi hitelességet. A' legjobban készült illy nemü nj darabokban is akadhatni hasonló eltévedezésekre. De minekutána Homerus költeményeinek eredete felett tisztább esmeretek kezdtek elterjedni, alább hagyták egyszersmind a' felebbi theoriai szabályok pontos követésével is, 's Wolfnak Homerus költeményeiről tett criticai vizsgálatjai az aestheticára is haszonnal folytak be. Különösen Schlegel Auguszt Vilhelm igyekezett Homerus rhapsodiájinál követett és megigazitott tisztább nézetek szerint az eposnak Homerushoz és a' dolog természetéhez illőbb theoriáját adni. Azonban még ekkor sem volt a' hőskölteményről helyes theoria, sőt ugy tetszett, mintha az ellenkező hibába akarnának esni az aestheticusok, midőn a' hőskölteményt egészen az epos uj szabályaira akarták vonni, 's mindenben Homerus rhapsodiájit venni mustrául, melly szándékból néha még Virgilius is becsmérlés tárgya lön. — A' hős költeménynek, mint epicumnak, bizonyosan az epos törvényei alatt kell állania; de mint a' fő nem egy különös ágazatjának, olly tulajdonságokkal is szükség birnia, mellyek által minden más epostól, melly nem hősköltemény, megkülönböztessék. Ha ezen okfőből indulunk ki, hogy minden mivészeti munkának formája az anyagtól függ, 's e' kettőnek szoros harmoniában kell egymás iránt állania: ugy bizo-

nyosan azt fogjuk találni, hogy a' hősköltemény természetéről adott sok magyarázatok közt leghelyesebb és legczélirányosabb Heydenreiché, ki a' hősköltemény alatt olly munkálatnak előadását érti, mellynek fontossága az egész emberiséget, vagy legalább annak nagy részét érdekli, hol a' munkálatban részesülő characterek, 's azoknak kifejtése módja, fenséges érzeteket szülnek, 's az előadás külső formája is nyelvben elérhető legfelsőbb szépségü. Midőn Heydenreich azt kívánja a' hősköltemánytől, hogy valamelly munkálatot adjon elő, ugy látszik, a' tragoedia törvényeit akarja a' hősköltményre is kiterjeszteni; mert a' munkálatról való észfogatban benne vagynak már a' többi régi szabályos kivánatok a' munkálat egységéről, tökéletes voltáról sat. Bizonyosan egy hősköltemény sem fog azért gyaláztatni, hogy az illy kivánatoknak eleget tett, ha szinte ezeket elmulhatatlanul szükségeseknek nem kell is tartani; mivel csak az eposnak közöséges törvényei birhatnak illy erővel. Ellenben kötelessége a' hős éneklőnek a' hang egységét megtartani, mert ha ezt elhibázza, költeménye is veszt érdekletében. Heydenreich szerint a' fenségesnek érzése teszi a' költemény érdekletét, mit azonban csak bizonyos megszoritások alatt lehet elfogadni; mert a' hősköltményeknek három osztálya vagyon, mellyeknek érdeklete is különböző. A' három osztályt komoly, furcsa, és romanticainak lehetne nevezni. A' mit eddig a' hősköltményről mondottunk, az csak a' komoly hősköltményre tartozhatik. Annak érdeklete bizonyosan a' fenséges érzésben áll; de a' furcsa hősköltménynek egészen ellenkező érdekletünek kell lennie, sez a' komoly nemünek parodiája, vagy is a' komoly formának egészen ellenkező materiára (furcsaságra) tréfás alkalmaztatása, mert épen ez az ellenkezet szüli a' nevetségest. A' hősköltemény ezen nemében tehát sok olly érdekletes van, a' mi a' komoly nemben nagyon visszatetszenék, p. o. az egész allegoriai öltözet vagy mivszerség. — A' romanticai hősköltemény lehet komoly is, mint p. o. Tassonál, Cameensnél, furcsa nemü is mint Ariostonál. Minthogy azonban idővel a' komolyság egybeolvadt a' furcsasággal az illy nemü költeményekben, 's a' költők csak játszanak tárgyaikkal: azért ezt a' nemét a' hősköltménynek a' más két nem mellett külön és magában állónak lehet venni, mellyben tréfás ironia szokott áradozni; 's mivel a' tréfának több szabadsága van, mint a' komolyságnak: ennél fogva az illy nemü dolgozatok kötetlenebbek is. *Kállay.*

Hospodár, sláv szó, a' serbus 's horvát dialectusban Gospodár; annyit tesz mint ur; a' moldvai, oláhországi 's serbus fejedelmek czime.

Hossz (földleirási), az egyenlitő vagy valamelly párhuzamos kör fokai, perczei, másodperczei szerint megmért távolsága egyik délvonalnak a' másiktól, melly elsőnek vetetik, vagy két pontnak távolsága kelet és nyugot felé, vagy nyugotról keletre, párhuzamos körön megmérve. Akarmelly ponton keresztül vonassék az első délvonal, mind egy, csak hogy mindenkor meg kell azt jegyezni. Előbb többnyire Ferro szigetén keresztül vonatott az; a' Francziák a' parisi csillagvizsgáló tornyon, az Angolok Greenwichen, a' Poroszok Berlinen keresztül vonják. Némelly földleirók 180° számlálnak nyugot 's épen annyit kelet felé; mások ellenben a' hosszat nyugotról kelet felé számlalják az egész egyenlitőn keresztül 360°-ig. Most közönségesen a' parisi csillagvizsgáló torony délvonalától 20° nyugotra vetetik az első délvonal, a' keleti és nyugoti félgolyó választó lineáján. A' hossz, vagy azon meghatározás, mennyire van valamelly hely, vagy az azon keresztül vont délvonal az első délvonaltól kelet felé, egyetemben a' szélességgel (l. e.) megkivántatik azon hely igaz fekvésének kitalálására. Föl ünk formájából következik, hogy a' hosszfokoknak a' földsarkak felé mindig kisebbedniek kell. A' szélességfokokat ellenben mind egyenlőknek lehet venni; mindegyik 15 német mf. tesz. Megtaláltatik a' fok mértéke valamelly párhuzamos körön, ha egy egyenlitő fok nagysága ezen párhuzamos kör szélességének cosinusával (a' radius = 1 vétetvén) sokszoroztatik. A' hossz meg-

mutatja a' déli idő különbségét valamelly hely és az első délvonal között. Minthogy a' nap látszató forgását 24 óra alatt végzi el, minden helynek, melly 15° messzebb fekszik nyugot felé, egy órával később van dele. Azon helyeknek pedig, mellyeknek hosszasági különbsége 180° tesz, mindig ellenkező időszakok van, az egyik delel, midőn a' másiknak éjfele van. Valamint két hely hosszának különbsége, valamelly égi jelenés, holdfogyatkozás, csillagbornlás, főkép Jupiter hajduji elhomályosodása idejének mind két helyen tett feljegyzéséből megtaláltatik: szintugy két hely hosszkülönbségéből az ő idejek különbségét is ki lehet számolni, a' párhuzamos kör ivrészeit időrészekre változtatván. A' párhuzamos körnek ugyan is 15° = 1 óra, 1° = 4′, 15′ = 1′, 1′ = 4″, 15″ = 1″, 1″ = 4‴. Például szolgáljon a' Berlin és Peking közti hossz különbség. Ez tesz 103° 3′ 15″, következésképen 6 órányi 52′, 13″ időt, mellyel Pekingnek előbb van dele mint Berlinnek. Legpontosabb 's legnehezebb a' hossz kiszámolása tengeren, vagy a' hajó fekvéséé minden pillanatban. Az angol parlament 1714-ben, 20,000 f. st. jutalmat teve fel olly bizonyos mód feltalálására, melly szerint a' hosszat fél fokig meg lehesen határozni a' tengeren. Olly óra, melly egyforma járását megtartja, tengeri utazónak legalkalmasabb eszköz volna, a' déli idő különbözéséből a' hajón 's az óra szerint közvetlenül meghatározni, mennyivel különbözik azon hely hossza, hol az óra megindittatott, azétól, hol a' hajó van. Legelsőben Harrison (l. e.) készitett egy megkivántató pontosságu tengeri órát (hosszmérő, időmérő). Ez az első uton négy hónap alatt csak két perczet változott. Későbbi próbák azonban kevésbé voltak pontosak. Más mivészek is, névszerint Kendale, Mudge, Berthoud, Le Roy készitettek, 's még most is készitenek, p. o. Arnold és Emery pontos chronemetereket, mellyek szárazon vizen alkalmasan használtathatnak. Az astronomiai vizsgálatok azonban mindenkor legbizonyosabb eszközök maradnak. Minthogy a' homályosodások 's bornlatok ritkán történnek, 's nehéz őket meg vizsgálni: azért a' napnak, holdnak vagy más esmert álló csillagoknak távolságai ajánltattak a' hossz meghatározására, mert ezek majdnem minden éjjel megmérettethetnek; de ehez a' hold forgásának szoros esmerete kivántatik. Mayer Tobias holdtáblákat számolt ki, mellyek által a' tudatlan tengeri utazó is képes egyszerü számvetés segedelmével, egy fok hatod vagy legfeljebb ötöd részéig kitalálni a' hosszat. — Astronomiai hossz, vagy valamelly csillag hossza, azon ive az eclipticának, melly a' tavaszpont 's a' csillag szélességköre között vagyon; itt nyugotról kelet felé megy a' számolás, az előadás pedig az ecliptica jegyei szerint tetetik. Megtalálni valamelly csillag hosszát annak egyenes felszállása 's elforduláséból is. Ezen hossz az Aequinoctium (l. e.) előhaladása által változást szenved. *r.*

Hosszintézetek (Bureau de Longitudes), országos és közönséges intézetek, mellyeknek az a' czélja, hogy geographiai és astronomiai határozásokat, lehető legnagyobb mennyiségben csináljanak és gyüjtsenek, főkép ollyanokat, mellyek a' hajókázás megjavitására vagy szükségesek vagy hasznosak. Ezen intézeteknek hires égvizsgálók az elöljáróik, kik vizsgálataikat és felvetéseiket évenként vagy Évkönyvben vagy hajókázási Almanachban köz tudatra bocsátják. Ez előtt két olly intézet volt Europában, egyik Parisban, másik Londonban; de ez az utolsó elmult, ugy hogy most csak a' parisi áll fen. *Albert.*

Hosszurét, (Dluha Luka), falu Gömörvármegyében, a' murányi völgyben, nem messze Murányvártól, mellynél fogva Murány-Hosszurétnek is neveztetik, 's ugyan annak uradalmához tartozik. 125 házát 174 szláv család lakja, mellyeknek tagjai juhtenyésztéssel, deszkametszéssel és szénégetéssel foglalatoskodnak. Határában több vashámor, 's a' mi különös, igen sok nyul is van. 54.

Hótorlatok, l. Lavinák.

Hottentották (holland név; magok Quanquis-nek nevezik

magokat) afrikai nép, Afrika déli csucsát lakja, 's részint függetlenül, részint angol (ez előtt holland) hatalom alatt él. A' Négerekhez hasonlitnak, de nem tartoznak hozzájok. Beszédmüszereik ugy vannak alkotva, hogy pattogó nyelvekhez egészen illenek. Bőrök szine sárgásbarna, hajok gyapjunemü, kondor 's fekete; arczcsontjaik nagyon kiállanak, orrok lapos, szájok nagy, de ajkaik a' Negerekéitől különbözők. Nagyságok középszerü, testek helyes növésü 's alkatu, igen hajlékony. A' Hottentották vidám, szolgálatra kész nép, melly a' vademberek vétkei mellett jó tulajdonságokkal is bir, gonoszság 's boszudüh ném sajátjok; ellenben tisztátalanok, babonások 's bujók. Sok csapatokra, nemzetségekre 's familiákra vannak osztva. Némellyek, a' megtelepedtek házaiban mint szolgálattevők, vagy azok udvarainak közelében némü függésben élnek; mások messze fekvő falukban (Kraalok). Az előbbiek Cap vagy gyarmathottentottáknak neveztetnek, kik időről időre nemü mivelődésre tettek szert, 's marhatartást és csekély földmivelést üznek; az utóbbiak neve Schakal vagy vad hottentották, kik kraaljaikkal 's csordáikkal ide 's tova bolyongnak. A' mai időben a' Hottentották igen megkevesültek. A' szabad Hottentották a' Captartomány kerületeiben kevés számmal vannak; az egyes csapatok, kikkel itt ott találkozni lehet, nem sokra mennek. 1810, a' most angol szállitványban 19,764 számláltaték. A' Londonban felállitott Missiotársaság Afrika e' részeiben Missionariusokat tart, kik a' Hottentották egy részét a' kereszténységre tériték. Már most is észrevehető, hogy a' Cap nevekedő népessége mellett, a' Hottentották száma ugyan azon geometriai viszonyban fogy, mellyben a' keresztény lakosoké nevekedik. A Chonaquacs vagy Gonakashottentották, kik a' Kafferföld közelében laknak, 's kiket Vaillant Jeir, erősebbek, nagyobbak 's feketébbek egyéb Hottentottáknál. A' Bokoremberek (Buschmannok), kik Afrika délcsucsán bokros és hegyes helyeken zsákmányozásból élnek, igen veszedelmesek a' colonistákra nézve, kik őket elüzék. Liechtenstein igen remekül festi ezen emberek utálatos állatiságát „*Reise in das südliche Afrika*“ czimü munkájában. A' Bokoremberek különféle hottentotta nemzetségek, 's egy zsiványkodó, bujdosó, kicsapongó fajt képzenek. Campbell szerint legtöbben laknak a' Malalarea, Sárga, Sándor és Cradok folyamok körül. Esküdt ellenségeik minden szomszédjaiknak, az egyéb Hottentottáknak, Kaffereknek, és gyarmatosoknak, kikre rejtekeikből mérges nyilakat lőnek. Leginkább szarvasmarhát lopnak; mert egyet sem hagynak életben, hogy azt felnevelnék, hanem az elragadottat azonnal levágják, 's megemésztik. A' szálitvány sokszor kénytelen, katonaságot küldeni ellenek. A' Fejérek és Hottentották közösüléséből születettek Mestizhottentottáknak neveztetnek. Ezek szabadok mint a' fejérek. —*cs.*

Houdon, a' franczia nemzeti intézet tagja, a' becsület legio vitéze, Franczíaország most elő képfaragóinak leghiresebbike. Már 1782 kezdett hirbe jőni mivészi tehetségei által. Különösen figyelemre méltók dolgozatjai között egy Diana és Voltairenak ülő szobra, mellyet kétszer dolgozott ki, egyiket a' franczia nagy játékszinnek ajándékozván, hol az a' nézőhely oszlopzatai között van felállitva. Ugyan csak tőle valók Rousseaunak, d' Alembertnek, Barthelemynek, az ansbachi markgrófnénak, Ney marschallnak, Napoleonnak, Josephin'ának melyszobrai, mellyek hasonlólag a' fenemlitett helyen vagynak felállitva. Cicero szobra különös érdekletü a' régi megtartó tanács teremében, olly állásban, mellyben Catilinát, a' hazaárulót, kitiltja a' senatusból. Az Academia számára is készitett két mintát az emberi test alkotmányáról bőr nélkül, mellyeken a' tanulók az inak fekvéséről hasznos esmereteket gyüjthetnek. A' nagyobbik 5 $^1/_2$ lábnyi magasságu. *Kállay.*

Hourik, szüzek, Mohammed paradicsomában, kiknek jutalmul kell szolgálniok az idvezülőknek. A' Korán leirása után vakitó szépségüek

rubinok 's gyöngyök szégyenbe boritatnak általok, semmi tisztátalanság alá nincsenek vetve, szüzességektől sem emberek sem szellemek által meg nem fosztattak, barna nagy szemeik bájos tekintete egyedül a' kedvest illeti. Szakadatlanul virágzó kertekben, teljes lombok alatt, zöld pázsitokra 's a' legszebb szövetekre telepedve találtatnak, 's karjaikban az idvezülőre a' legédesebb kényekkel élés vár. De bár hányszor nyujtának is égi éldeletet, soha meg nem szünnek szüzek maradni. Láthatni, mennyire igyekezett Mohammed, paradicsomát e' részben is vonzatossá tenni a' buja keletiek előtt. Magától szembe tünik, hogy itt csak férjfi paradicsom festetik, mellyben az asszonyok nem a' legboldogabbak szerepeit játszák. De ezekről sem feledkezett meg a' próféta, 's egy más helyet jelelt ki számokra, hol határtalan boldogság várandana reájok. A' férjeiktől hévvel szeretett nők, egy reménnyel többre tarthatanak számot, mert férjeiknek szabad volt, a' Hourik helyett őket kivánni vissza. — *cs.*

Houtmann (Cornelius), hires hollandi hajókázó, 's hazája keletindiai kereskedésének alapitója, szül. a' 15 század közepe táján Goudában. Bizonyos dolgai miatt Lisbonában sokáig tartózkodván, ujságkivánásból kérdezősködött Portugalia indiai kereskedése természetéről, 's az oda vezető utakról, minthogy akkor kirekesztőleg csak ez az ország kereskedett Keletindiába. Ezen vizsgálatainak és tudakozódásainak következésében meggyőződött arról, hogy hazájának felette hasznos lenne az érintett kereskedés; de minthogy az idegeneknek keményen meg volt tiltva az illy kérdezősködés: azért mint gyanus személy elfogatott, 's tömlöczre vettetvén nagy summa pénzbüntetésre itéltetett. A' fogolynak nem lévén módja az itéletnek eleget tenni, az amsterdami kereskedőkhez folyamodott olly igérettel, hogy ha kiváltják, a' keletindiai kereskedés titkait felfedezendi nekik. Szabadulását igy kieszközölvén, 1584 visszatért hazájába, 's fogadását teljesité. Egy kereskedő társaság, messze földekre kereskedő társaság név alatt, mindjárt öszveállott, hajókat készittetett fel, mellyekkel Houtmann, mint főszámoló a' kereskedési terhekről (supercargo) ki is indult 1595 Apr. 2-kán, 's 1596 Jun. 23-kán Bantam előtt Java szigetén kikötött. Örömmel fogadtatott; de a' Portugalok módot találtak nem sokára az ottani lakosokat öszveveszteni a' Hollandiakkal. Houtmann meglátogatott még több napkeleti szigeteket is ebben az utjában, hanem végre kénytelen volt visszatérni, mivel a' hajós legényeknek két harmada megholt. Megérkezett Amsterdamba 1597 Aug. 14-kén. Jóllehet az első próbatétel nem sok hasznot hajtott; de még is meghatároztatott a' második ut. Ezután az amsterdami kereskedők példájára más hollandi tengerparti városok is hasonló társaságokat állitottak fel, mellyek végre keletindiai társaság neve alatt egy testbe egyesültek, 's a' Portugalok kezeiből kiragadták az indiai kereskedést, 's ezt a' 18 század végéig egyedül magok folytatták. Másodszor 1598 indult el Houtmann. 's most sokkal több szerencsével járt. Megfordulván Madagaskarban, a' maldiviai szigeteken, és Cochinchinában, végre kikötött Sumatrában. A' kiszálókat eleinte barátságosan fogadta a' király, de később Houtmann egy innepi mulatság alatt elfogatott. A' hajók meg lévén már terhelve, Houtmann ott hagyaték, azt gondolván társai, hogy ő megöletett. Hanem a' fogoly 1600 Dec. 31-kén megjelent három hajós legénnyel egy, az achemi partnál tanyázó hollandi hajón, 's kinyilatkoztatta, hogy ő ugyan mint fogoly ott marad, de reményli, hogy a' királlyal nem sokára hasznos kereskedési egyezésre léphet hazafiaira nézve. A' király azután kedvezőbb indulattal viseltetett iránta, mignem a' Portugalok által ujra elámittatván, a' foglyot országa belső részébe küldötte, hol az meg is holt. Ezen első utazásokról bocsátott a' társaság világ elébe hasznos tudósitásokat. *Kállay.*

Houwald (Kristóf Erneszt, báró), Alsólausitz markgrófság tartományi syndicusa, szület. Nov. 29, 1778 Straupitzon; atyja házában

élte 16 évéig nevelteték, hol a' természettel társalkodás 's a' regényes Spreewald, melly a' régi goth várat környezé, már mint gyermekben felébreszték a' költésre hajlandóságot; kisebb dalokat szerzett. Schiller „*Geschichte des dreissigjährigen Krieges*" munkájának olvasása, a' 13 esztendős gyermeket annyira fellelkesité, hogy egy illy czimü: „*Der Tod des schwedischen Generals Lilienhöck*" szomorujátékot készitett 5 felvonásban. 1794 a' hallei paedagogiumba jutott, mellynek felügyelője, Niemeyer, H. mivelődésére nagy befolyással volt. Itt 4 évig lakott egy szobában az ifjabb Contessa-val; ebből azon barátság eredt, melly egész életére nagy behatással birt. H. üres óráit musika 's literatura tanulással tölté. 1802 olta megyéjében éle, 's igyekezeteit annak szolgálásra fordità. Ez időben jöttek ki némelly versezeti Ernst vagy Waluhdo (*Anagramma nevéből*) név alatt időszakirásokban 's gyüjteményekben. Házasságra lépte után 1806 végképen hivatalos munkáinak szentelé magát, mig 1815 a' porosz hatalomba jutott Alsó-Lausitz ujabb organisatioja, hatása körét igen megszükité. H. Sellendorf jószágába vonult vissza, hol a' sors az ifju Contessa-val ujra összehozá. A' két barát költéssel tölté magányát, 's Contessa „*Romantische Accorde*" czimü munkában (1817) közle H. tól nehány elbeszélést. Ezt „*Das Buch für Kinder gebildeter Stände*" (Leipzig 1819 's köv. 2 dar.) követé. Látván, hogy e' munkái, miként egy ujabb, Contessának ajánlott darabja is, tetszőleg fogadtattak, dramában kisérté meg erejét. Először is kisebb tragico-dramatica költeményei: „*Die Freistatt*" és „*Die Heimkehr*" (mellyek hirét alapiták) jelentek meg; utánok 1821 olta a' nagyobb: „*Das Bild*", „*Der Leuchtthurm*"; „*Fluch und Segen*" jöttek világra. Kevéssel ezután alsólausitzi tartományi syndicussá választaték. Ezolta csak hivatalának látszik élni; Sellendorfot eladta, 's most familiájával Lübben mellett, kellemes Neuhausában lakik. Contessa barátja is megosztá vele e' lakását. H. költeményei az érzelmi élet virágai; lassu bánat alapcharacterek. A' „*Bild*"-ben jól rajzolt characterek jelennek fel; e' szomorujátékot leginkább a' nyelv miveltsége 's finomsága, jól talált dialog és mesterséges poetai festések becsesitik. Egyéb drámáiban lyrai elvek uralkodnak inkább. Elbeszélései között több felséges találtatik, p. o. „*Das Wiedersehen auf dem St. Bernhard*" (Novella) 's ez elbeszélés: *Jakob Thau, der Hofnarr*". Ujabb darabjai: „*Fürst und Bürger*" alkalmi darab; „*Die Feinde*" és „*Vermischte Schriften*" (2 köt.). Továbbá (Lipsia, Göschennél) kiadá a': „*Waisenfreund*" (3 rész) és 1826 az ifjabb Contessa munkáit 9 köt., Berlinben pedig a' „*Brandenburgischer Hausfreund*" czimü munkát. — *cs.*

Hóvonal, az a' magasság, hol az örökké tartó hónak kezdete van. A' szélességek különbféleségei szerint különböző ezen magasság is. A' Himalaya hegynek éjszaki oldalán 2833 ölnyi, (mintegy 17,000 láb magasságu) a' Chimborasson 2624 $^1/_3$ (15,746 lábnyi). Az egyenlitő alatt, Humboldt szerint, 2460° (14,760 l.) A' földsark felé mind inkább alább esik. Az Alpeseken az éjszaki szélesség 46° alatt 1400 öl (8480 l.); tehát minden szélességi foknál 23 öllel szál alább. A' Pyrenéken 1600 öl (9,600 l.). Éjszak felé még hirtelenebben szál alá; Nordcapnál, a' 71° alatt, csak 866 öl, ugy hogy itt már minden szélességi fokra 41 öl esése van, 's a' hóvonal görbéje (curva) a' 80° alatt már a' föld szinét éri. Azonban a' sz. 76 és 80° között is van Jul. és Aug. hónapokban egy kis zöldség a' földön. A' jégsikám legalsó vonalának meghatározására szükséges olly jégsikámokat kiválasztani, mellyek a' legmagasabb 's hosszan nyuló hegyekről ereszkednek le, mint p. o. a' chamouny völgyben, és Grindelwaldban, hol a' jégmassák 500 ölnyire leereszkednek a' tenger szine felett. Lapponiában, Islandban, Grönlandban, a' 66—68° között, a' tenger szinéig bocsátkoznak le a' hegyekről a' jégsikámok; mellyből azt lehet következtetni, hogy az Alpesektől fogva a' jégsikámok alsó vonala minden szélességi fokra 23 öllel esik alább a' 70-dik fokig;

azon felül pedig, mint Spitzbergában, Baffinsbaiban, nem csak a' tenger színéig, hanem az alá is lenyulnak a' jégsikámok. De az illy hajlások is gyakran változnak mélységeikre nézve, az elszakadó nagy jégdarabok 's ostromló tengerhabok miatt. Mexikoban, az éjsz. sz. 45° alatt, 1300 öl a' hóvonal magassága vagy 7800 láb. A' norvegiai hegyek hóvonalát Bach 550 ölnyire tette a' 70° alatt. A' korcs vagy apró nyirfák, a' Salix lanata, szinte a' hóvonalig megteremnek, 's ez és a' mondott fák termési vonala közt csak 150 öl a' köz, függő lineában gondolva. *Kállay.*

Howard (János), emberbarát, ki fáradhatlan szorgalmu életét egészen az emberi nyomoruság enyhitésére szentelé, fija egy gazdag kereskedőnek, szül. Clayton-ban Angliában 1727; neveltetése szigoru vala, Londonban kereskedést kellett tanulnia, de atyja halála után gazdag vagyon urává lévén, kezdett pályájával felhagyott, 's Franczia 's Olaszországot beutazá. Visszatérte után 1752 egy darab ideig Londonban mulata, jobbadán physicával 's orvosi tudománnyal foglalatoskodva. Már ekkor adá nemü jeleit nemes érzésének, mert a' szükölködőkön tehetsége szerint segite, 's maga többnyire beteges lévén, egy 60 éves özvegyet, ki betegeskedésében gondosan ápolá, mint 26 esztendős ifju, háladatosságból elvett, 's őt hiven szereté. De 3 évek után már elveszté. Midőn azon szerencsétlen földindulás, melly Lissabont érte, közhirré lön, elhatározá magát Portugaliába utazni. 1755-ben hajóra is ült; de ezt egy franczia caper elfogta 's Brestbe vivé, hol H. nehány hónapig hadifogságot szenvedett 's alkalma volt, a' foglyok sorsáról saját szemeivel meggyőződni. Ugy látszik, ezen sorson való élénk részvéte alapitá benne azon tervet, mellynél fogva a' foglyok szenvedései enyhitésére nagylelküleg szánáel magát. Alig tért viszsza honába, azonnal udvarához folyamodott, a' foglyok állapotjának (Francziaországban) jobbitása végett. Physicai nyomozásai 's egyéb munkáji megszerzék neki a' tudományok kir. társaságába felvetetést. Később Lymingtonban egy kis mezei jószágot vásárolt, másodszor házasodott (1758), de nejének halála után, Bedford közelében fekvő ősi jószágocskájába vonult. Itt avattatott a' Dissidensek gyüléseibe is, 's 1773 Bedford grófság scheriffjévé választaték. E' hivatalában alkalmat lelt, a' foglyok nyomoruságával 's az ország börtöneivel közelebbről megesmerkedhetni. Szerény igyekezete annyira magára voná az alsó ház figyelmét, hogy tőle e' tárgy felől tudósitást kivántak, melly nem csak két billt eszközlött, t. i. a' foglyok egészségének fentartását, és azoknak kiszabaditását 's felsegélését, hanem egyszersmind az Alsóház nyilvános megköszönését is. Mi ismét arra buzditá, hogy minden angol tömlöczöket visgálatja tárgyává tegyen. Nem sokára emberszerető szándéka egész Europára kiterjedt. Tizenkét évet áldozott e' terv kivitelére 's 1775—87 négyszer utazott Németországba, ötször Hollandiába, kétszer Italiába, befutá Portugal és Spanyolországot, az éjszaki 's török tartományokat. Főczélja mindenütt a' kórházak és börtönök megszemlélése volt. Nem kimélt sem költséget sem veszélyt; 's a' mi több, mint mondják, emberszerető tudni vágyásának kielégitésére, Valladolidban, egyhónapi börtönben lakásra ajánlkozott. Az egyszerü, tetszető, nemesszivü férjfiu mindenütt, még sok udvarnál is (p. o. II Józsefnél) tiszteltetésre 's szivesen fogadtatásra talált. Utazásainak első következménye e' munkája volt „*Über die englischen und ausländischen Gefängnisse und Zuchthäuser*“ (Warrington 1777), melly későbbi utazásai által, más kiadásokban p. o. 1784, javitásokat 's nagyobb teljességet nyert, (kivonatban németre forditva Köstertől, Lipsia 1780). Milly nagy behatást szerzett légyen e' munkája, mutatják azon tömlöcz 's kórházok körüli javitások, mellyek Europa minden részeiben, nevezetesen Angol, Franczia 's Németországokban eszközöltettek. De még ezek szorgalmát ki nem elégité. Most, miután a' veszélyes tömlöczlázznak sikerrel vevé elejét, a' pestist akará megakadályoztatni. Angol or-

vos characterét öltözvén magára, 1785 először is Marseillebe utazott. Azután az olasz 's török földön találtató pestis házakat 's lazaretheket járta be, hol sokszor számtalan veszélyeknek tevé ki magát. Mindenütt segitett, hol csak tehetségében álla. Minekutána a' pestis természetével 's az ellene használható eszközökkel megesmerkedett, 1789 ben igen fontos munkáját: „*Über die vorzüglichsten Lazarethe in Europa, mit Nachrichten über die Pest*" adá ki, (forditva Lipsia 1791). Hogy a' pestissel Asiában is megesmerkedhetnék, elhagyá hazáját 1789; de Chersonban egy beteglátogatásnál ragadós nyavalyába esett, 's Jan. 20. 1790, forró emberszeretetének áldozatja lön. Chersonhoz közel fekszik, mint Potemkin; egy kis obeliszk mutatja sirját. Börtönök 's bolondházak javitására végrendeletében is nagy summát hagyott. Hazája, e' derék polgárának, ki az emberiség javára annyit áldozott, Londonban sz. Pál templomában egy emléket emelt. —*cs.*

Howard (Luke), egy a' legjelesebb uj tüneményészek (meteorologusok) közül; quäker, lakhelye Tottenham-Green, Londonnál, foglalatossága gyógyszeres elemészség. Stratfordi intézete Essexben (melly legnevezetesebb nem csak Angolhonban, hanem egész Europában, 's ezen jegyzet alatt esmeretes: Howard, Jewell és Gibson, mellynek ő a' fő tulajdonosa 's vezetője) választja, egyesiti 's készíti az anyagokat, mellyek részint a' gyógyszerekhez, részint a' kézmivekhez tartoznak, 's nagyban árulja. H. szül. Londonban Nov. 28. 1772. Első tanitást Burfordban, Oxfordhoz közel nyert, azután kereskedésbe lépett. Minden nagy foglalatossága mellett is talált időt a' franczia nyelv, elem és füvésztudomány 's annyi physica megtanulására, mennyit csak a' mathesisi esmeretek hijánya enged. 1798 ban kereskedő társa lön Londonban a' Bell Lancaster nevelő 's más jóltévő intézetek körül olly nagy érdemü quäkernek, a' jó birtoku Allen Williamnak. Howard és Allen egy ifjui bölcselkedő egyesületnek tagjai is voltak Londonban, kik eredeti értekezéseket irtak tudományos tárgyakról 's véleményeket váltottak. E' miatt dolgozá ki H. ezen tárgyat: „*Essay on the modification of clouds.*" A' linnéi társaságnak már előbb átküldé: „*On the appearances exhibited by the pollen of flowers, when treated in water and Alcohol under the microscope.*" Midőn Allen nyugalomba lépett 1805, H. Stratfordba tette munkagyárát által. A' chemiáról nem irt, mivel kereskedési java elhallgattatá vele találmányait. Égtüneményi jelentéseit az „*Athenaeum*"-ban kezdé kiadni, de e' folyóirás 1809-ben megszünt. Ekkor Nicholson „*Philosophical journal*"-jába adá be őket; ennek is félbeszakadtával (1813) Thomson „*Annals of philosophie*"-jébe. 10 esztendei égtüneményes visgálatit rendszeresen elrendelve ezen munkájában láttatá: *The climate of London*" (1818 és 20, 2 köt.) tudós értekezéssel valamelly éghajlatnak középmérsékletéről, az évről 's ennek felosztásairól, szélről és esőről, az évszakok tartásáról és a' légsulymérő változásiról. Ezen kivül több erkölcsi és vallásos értekezést nyomata, mert a' szó legnemesebb értelmében volt keresztény. Innét hivatalos foglalatossági épen nem vettek el annyi időt tőle, mint önkényes és fáradságos elintézése a' szükölködő és védelmetlen quäkerek és mások dolgainak. Atyja halála után annak helyére lépett a' biblia társaságnál, hol a' legmunkásabb tagok közé tartozik. Ezen velős czikkelyek: „*Penn*," „*Quakers*" és „*Wollman*" Rees „*Cyclopaedia*"-jában, tőle vannak. —*j—a.*

Howe (Richard, gróf), hires angol admiral, szül. 1722, 's már 14 esztendős korában szolgálatba lépett, 's derék magaviseletéért 1746 kapitány lön. Mikor ujra kiütött a' háboru Anglia és Francziaország közt, akkor lord Hawke alatt szolgált 1757, és sok segitséggel volt Aix szigetnek elfoglalásakor, valamint a' cherbourgi kikötő öszverontatásakor is. Testvére halála után 1758 irlandi báro czimet kapott, 1770 pedig contre-admiral 's a' középtengeri hajósereg fővezére lett. Az amerikai háboru alatt sokszor és sokképen kimutatta okos bátorságát, azu-

tán pedig 1782-ig nyugalomban élt, mikor egyszerre felszólittatott, hogy az ostrom alá vett Gibraltart rakja meg eleséggel, a' mit ő bátran és hiven teljesitett. Megköttetvén a' béke, az admiralság első lordjává tetetett, de 1788 lemondott e' hivataláról. Ekkor nagybrittanniai gróffá nevezte a' király. Kiütvén ujra a' háboru 1793, öregsége ellenére is vezérséget biztak rá. Most a' bresti kikötőt sokáig ostromolta, 's 1794 nagy tengeri győzedelmet nyert a' Francziákon. A' következő esztendőben a' tengeri hadi erő fővezérévé neveztetett, 's a' térdkötő rend vitéze lett, minekutána 1797 a' tengeri vezérséget letette. Legutolsó szolgálatját akkor tette, midőn a' portsmouthi és plymouthi kikötőkben a' hajós legények felzendültek, ezeket tekintetével 's okos rendszabásaival lecsendesitvén. Meghalt 1799 Aug. 5-kén. *Kállay.*

Hoym (Károly György Henrik, gróf), poroszországi igazgató minister Sileziában, szül. 1739 Aug. 20-kán Poplozban, Pomeraniában. Egy ő azon fáradhatatlan és köz szolgálatot értők közül, kiket nagy Fridrik uralkodása idejében használt. Tanult először Königsbergben, azután az oderai frankfurti egyetemben. Végezvén tanulását 1761 katonává lett, de rövid idő mulva kilépett, 's financz hivatalba ment át. Már 1762 hadi és kir. j'szági tanácsos lett, 1767 pedig titkos tanácsos, 's kamarai igazgató. Személyesen is megesmervén őt Fridrik 1765, egyre feljebb emelkedett; mindjárt 1769 a' klevei kormány elölülője lön, azután pedig 1770 Sileziában igazgató minister. Hoym kormánya Sileziában feljthetetlen marad. Meghalván Fridrik, az ezt felváltott két király is becsülte és tisztelte Hoym érdemeit. II. Vilhelm Fridrik grófi rangra emelte őt, 's megbizta, hogy 1796 déli Burkusország hódolatját az ő nevében fogadja el, 's egyszersmind az ottani igazgatás fő felvigyázatjával is megtisztelte. A' tilsiti béke után nyugodalomba lépett öregsége miatt, 's kevéssel azután meghalt. *Kállay.*

Hozomány név alatt értetnek általánosan minden ingó és ingatlan, de szorosabban véve csak azon ingó tárgyak, mellyek a' nő által a' férj. házához vitetnek, akár ősiek, akár általa szerzettek legyenek azok. Ezeknek sajátsága, házasság ideje alatt is a' nőé marad, 's el sem is veszti azokat, kivevén a' felségsértés 's főhatalmaskodás miatt, és az alább előadatandó esetben. A' haszonvétel nzonban a' férjé, ki azt a' család szükségeire fordithatja, a' nélkül, hogy valaha gyümölcseiről számadozni kénytelenittetnék. A' nő, halála esetére egyedül a' szerzeményiekről tehet végrendeletet, melly nélkül minden hozománya örökőseire marad. Ha ezek nem volnának, az ősi ingóságok és zálogok az illető ágra háramlanak vissza, a' szerzeménybeliek pedig a' férjre maradnak. Az ingatlan örökös javak, ha az oklevélben a' férj neve nem foglaltatik, vagy a' királyi ügyészre vagy a' felrokonokra szálnak, a' szerint, a' mint a' javak adománybeliek, vagy nem. A' férj halála után, tartozik annak örököse a' hozományt az özvegynek visszaadni, és pedig ha az természetiben megvan, ugy, egyébiránt pedig pénzben, vagy más hasonértékü tárgyban. A' nő, özvegyi állapotjában 's jogaiban állandóul megmaradván, rendszerint, különben pedig csak pénz hijánya esetében kap férjének hátrahagyott javaiból (telkeiből) hozományával felérő 's zálogképen birandó részt, mellyet, ha az őt kielégitni akaró örökösöknek törvényes megintetése után is minden helyes ok nélkül vonakodnék visszaadni, e' miatt perbe idéztetvén, elvesztené hozományát. — A' hozomány, mint a' törvények által kegyelt (privilegiált), a' férj minden tartozásai között előzőleg fizettetik ki. Több nők több hozományaira nézve, jogosabb az idősebb. Szerzeményi javak nem léte esetében a' férj ősi vagyonából is kifizettetik a' hozomány, ha a' törvény megkivanata szerint annak valósága, mennyisége, és a' férj jószágaiba történt beáruztatása (investitio) eléggé megmutattatik. Ha azonban csak a' hozomány valódisága és mennyisége bizonyittathatik be, nem pedig egyszersmind annak beáruztatása is: az özvegy, a' szerzeményekre utasittatik,

ezek nem létében pedig a' megemésztettek elemésztettek gyanánt tekintetnek. — A' hozomány megnyerésére az özvegy, vagy örököse által, a' férj örökösei ellen a' Hk. I. 100, 105 és 110 czimjében alapuló per indittatik, as öröklési (successionalis) bíróság előtt. *Kunoss.*

Huber (Mihály), szül. alsó Bajorországban Frontenhausenben 1727. Parisban sokáig élt, 1766-tól a' leipzigi egyetemnél franczia nyelv tanítója volt, 's megh. ugyanott 1804. Híres literator és fordító; a' Franczíákat saját nyelvekben, mellyet tökéletes n értett, nemzete legjobb mivelvei megesmerteté. Forditmányai ugyan csak prosában valának, 's igy az eredetiek költészi erejéből sokat vesztének; de igy is, főkép criticai jegyzetei által megmutatá, mennyire érté az eredetit, 's munkáji a' franczia és német literaturát szorosabban összvekapcsolák. Geszner fordításán kivül (Zürich 1768—72) kiadta a' „*Choix de poésies allemandes*" 4 köt. (Paris 1766). Továbbá fordítá Thümmel „*Wilhelmine*"-jét, Gellert és Rabener válogatott leveleit, Meinernek „*bölcselkedői leveleit a' Schweizról*", Campe „*uj Robinsonát*", és Winckelmann „*Mivészettörténetét*". (Leip. 1781. 3. k. 4.) Többek közt munkáji közé tartoznak: „*Notices générales de graveurs et de peintres, précédées de l' histoire de la gravure et de la peinture depuis l'origine de ces arts jusqu' à nos jours*". (Dresd. és Leipz. 1787). Ezenkivül több tudós ujságokban is közdolgozó volt. *J.*

Huber (Lajos Ferdinand), szül. Parisban 1764, megholt mint bajor királyi kormányzó tanácsos Ulmban 1804. Édes atyja Lipsiában franczia nyelvtanító volt, és sok német munkákat fordított franczíára. Tanult Lipsiában, hol sokféle tudósokkal megesmerkedett, 's a' franczia, angol és német literaturában magának nagy jártasságot szerzett. Minekutána Dresdában Stutterheim minister alatt ország szolgálatjában gyakorlotta magát, 1787 követségi titoknok lett Mainzban, melly hely abban az időben a' diplomaticai dolgokra nézve nagy érdekletü volt. Legtöbbet tett Huberre nézve Forster Györgyel 's az ő lelkes nejével való társalkodása. Nem gondolván semmit világi állásával, mellyen fényes pálya nyilt előtte, ön feláldozásával is szabadítója és gyámatyja lett Forster familiájának. Forster halála után ennek nejét feleségül vevé, 's 1793 olta magánosságban élt vele és gyermekeivel, Bosle nevü faluban, nem messze Neufchateltől, egyedül politicai irásokkal foglalatoskodván. 1798 Stuttgartba ment, és Posselt halála után az ettől elkezdett „*Allgemeine Zeitung*" szerkeztetését magára vállalta; 1803-ban pedig Ulmban tartománybeli igazgató tanácsos lett. Huber irásait lelkes könnyüség ajánlja. De még sem annyira poesise, mint jól t. lált criticáji által hiresedett el. Az angol literatura classicus miveiben jártas volt, 's már 1785 kiadá „*Ethelwolf*" szinjátékot némelly jegyzetekkel a' régi angol dramaturgiáról. Franczia nyelvből hasonlóképen sok játékdarabokat forditott németre, mellyek részint külön jöttek ki, részint az általa három kötetbe foglalt ujabb franczia theatrum czimü gyüjteménybe vetettek fel (Lipsia 1795—1797); Duclosnak titkos emlékirásait XIV, és XV dik Lajos királyok idejéből, jegyzetekkel adta ki németül, három szakaszban (Berlin 1791—1793). Irt elbeszéléseket is, 's dolgozott különbféle almanachokba 's ujságokba is. Sok birálatokat irt a' tudományos ujságok számára, mellyek egyveleg irásaiban külön is kinyomtattattak. Becsesek még tőle: „*Friedenspräliminarien*" (Berlin 1793—1796). *Kállay.*

Huber (Ferencz), természetvisgáló, szül. 1750 körül, Genfben, 15-dik évében megvakult, egy éjszaka elbódulván 's különben is gyenge szemei a' hó fejérségét 's a' nagy hideget ki nem állhatván. Egy fiatal leány, előbb szeretője, kezével és szivével boldogitá mégis a' vakot. Felesége és az ifju Burnens segedelme által, ki neki irt és olvasott, képes lön tudományában szép előmenetelt tenni. 1796-ban megjelentek tőle levélidomban: „*Nouvelles observations sur les abeilles*" (2-dik

bővitett kiad. Paris 1814), mellyekben a' királynénak eddig esmeretlen volt magfogását fejtegeti 's megmutatja, hogy az a' méhek kirepülésénél történik a' herék által. Ezen munkában pedig: „*Mémoire sur l' influence de l' air et de diverses substances gazeuses dans la germination de différentes plantes*" Sennebier-vel együtt tett észrevételeit közlé. Bonstetten Károllyal is folyvást vala tudományos öszveköttetésben. Segédje, Burnens, hivatalba lépvén, fiját nevelé H. a' természeti tudományokra. Ez utóbb tulajdon tapasztalásokat közle az intézettel részint kéziratban, részint ezen angolra is leforditott munkában: „*Essai sur l' histoire et les moeurs des fourmis indigènes*" (Paris 1806, 1 köt.)

Huber (Therese), szül. Maj. 7. 1764. Göttingában, a' hires Heyne leánya. Anyja betegeskedése miatt nem igen gondos nevelésben részesült. Ennek halála után, atyja másodszor házasodván, Therese egy hanoverai igen jó nevelő intézetbe adatott. Innen 15 éves korában visszatérvén, mostoha anyjában valódi barátnét nyert. Most világba lépe; számos nemes ifjak, (később jeles emberek,) valának ekkor Göttingában, 's a' társaságnak méltóságos tartást adának. Therese virágzó hölgy lön; ő gondolkodásában, viseletében függetlenséget képzett, mellyet sokan balul magyarázhattak, 's kevesen értének. 20-dik évében Forster (l. e.) György hitese lett, kivel ugyan személyesen keveset társalkodék, de kinek charactere, esetei és rendeltetése tiszteletre ragadák, 's nagyravágyását ingerlék. Ez előbb Lengyelországba vivé, három év elteltével pedig Mainzba költözének; lények különözése ugyan a' házaspár viszonyait megzavará, de kölcsönös barátságok férje haláláig sértetlenül állott. 1792 a' francz. seregek Németországba lépének Forster hozzájok szitott. Eljött a' hirtelen elszánások ideje; egy Angol: ki Forsternél tanulás végett tartózkodék, arra birá ezt, hogy nejét 's gyermekeit Strassburgba küldené. Innen Therese, gyermekeivel együtt, a' neufchateli herczegségbe ment, hol egy rokon ház fogadá be. Forster, mint az uj Rajnakerület követe, Parisba utazott; harczvihar, véleményvita, szabadságbuzgalom a' legtermészetibb köteleket is felbonták. Forster ugyan nejével szakadatlanul levelezett, ezt és gyermekeit 1793 végén a' schweizi határokon még egyszer látá, Huber l. F. (l. e.) barátjának, ki e' találkozáson jelen volt, általadá, 's Jan. 1794 megholt. — Huber vala most a' közönséges szükség idején, egy költséges tartományban, a' három hátramaradtak gondviselője. Huber az özvegyet nem sokára elvevé, 's szegényül de tiszteltetve éldegéltek eszek keresményéből; mert Therese csak most próbála először irni. Grammaticát, helyesirást nem tudott. Első forditása nyomorúan ütött ki. Végre Louvet „*Divorce nécéssaire*" regényével elkészült. A' forditás alatt jött azon gondolatra, hogy ehez egy bevezetést ragasszon: Huber elcsodálkozék irásmódja könnyüségén. Ettől fogva (1795) mind azon elbeszélő költeményeket, mellyek Huber neve alatt ennek haláláig 1804. kijöttek, Ther. szerzé. Senki sem tudá ezt; kik kitalálták, hallgattak. H. halála feldulá a' csaknem idealis házi boldogságot, nyolcz hónap alatt három halottat temete Therese, 's két Forster és két Huber árvával özvegyen maradt. Férje halála után az első tiz évet vejénél, egy bajor főbb rendü tisztnél tölté. Tudományos dolgozásait, övéi táplálására ezentul is folytatá, de magát soha sem nevezé. Öt évig Stuttgardban mulatott, 1824 Augsburgban a' „*Morgenblatt*" szerkeztetését vevé által. Minden helyezetben munkás takarékosságot tartott, könyvekből keveset tanult, noha sokat olvasott, de annál többet kora legnemesebb férjfiai társaságában. Ez által viseletében olly biztosságot nyert, melly sokféle fájdalmai miatt keletkezett kegyességével párosulva, lényének ingerlékenysége mellett is, lelki csendre juttatá. E'ritka személyesség, a' szív gazdag képzete, 's átaljában az élet valódi esmeretével egyesülve, elbeszéléseinek értéket, mélységet, 's valódiságot ád. Utóbbi regényei kö-

zül emlitendők „*Hannah*“ (Leip. 1821); „*Ellen Percy, oder Erziehung durch Schicksale*“ (Leip. 1822. 2 k.) és „*Jugendmuth*“ (Leip. 1823. 2 k).

Hubertsburg, a' leipzigi kerületben feküdt királyi vadász-vár, melly hajdan pompás volt, hanem a' hétesztendős háboruban öszveromlott, 's most gabonatár. Némelly melléképületben 1774-től fogva kőedény gyár vagyon. Nevezetes a' benne 1763 Febr. 10-dikén köttetett békéről Austria, Burkus és Szász-országok közt, melly a' hétesztendös háborunak végét szakasztotta.

Hübner (János), érdemes tanitó az elébbi században; minden oskolákban használt historiai 's földleirási munkáiról, 's a' földrajzok methodica szinezését illető czélirányos feltalálásáról, mellyet mindenek előtt ama híres Homann Nürnbergben 1702 óta használt, esmeretes. Erdemeiről ítéletet hozni akarván, szükség, hogy korába gondoljuk át magunkat, mert százada gyengeségeitől H. sem volt mentes. Azonban munkájinak számos kiadásai kezesek, hogy azokra korának nagy szüksége volt. Igy p. o. e' munkája: „*Kurze Frage aus der alten und neuen Geographie*“ (1693 óta) még éltében 36 kiadást ért, 's több nyelvekre fordíttatott. Nem különben: „*Kurze Frage aus der politischen Historie*“; „*Ganze Historie der Reformation in fünfzig Reden*“ igen használható: „*Genealogische Tabellen*“ és “*Kurze Fragen aus der Genealogie*“; továbbá rövid: „*Atlas scholasticus*“ 's Richey és Fabriciussal készített hamburgi „*Biblioth. Hist.*“ igen kedvező fogadást 's használást nyertek. Született Torgauban, nem messze Zittautól 1668; oskoláit végezvén föld- és történet-irást nyilvánosan tanitott a' lipcsei egyetemben, 1694 merseburgi, 's 1711 Hamburgban a' Johanneumban rectorrá lett, 1751 meghalt. „*Reimwörterbuch;*“ „*J. Hübners neuvermehrtes poëtisches Handbuch*“ (Lipsia 1712) 's „*Oratorische Frage*“ munkáji a' poëtica- 's rhetoricában is érdemeket szerzettek neki; de tán egy által sem terjedett el annyira neve, mint „*Biblische Historien*“ czimü iromány a által; melly ujabb és ujabb kiadásokban és fordításokban (magyarul is a' protestans oskolák számára) jelent meg. A' „*Reale Staats- Zeitungs- und Conversationslexicon*“ 's némelly más munkák, mellyek nevét viselik, nem tőle vagynak; ő csak előbeszédjeiket irá. —*cs.*

Hudson (Henry), hires angol tengeri hajós, ki 4 nagy utat tett az éjszaki tengerre, hogy Japan és China felé hajózási utat találjon fel. Első utját 1607 tette meg. A' kiállott sok uti sanyaruság 's hijába való próbatételek nem rettentették el lelkét, hogy a' hollandi társasággal harmadszor is el ne utazzon 1609-ben. Kiindult a' társaság költségén Amsterdamból Novaja Semlja felé, de a' jég akadályoztatta szándékában. Negyedszer is utnak indult néhány magánosok költségen 1610-ben, megvisgálni, ha nem lehet-e nyugoton a' Dávis utján a' déli tengerre menni. Ezen utjában a' Canada éjszaki partján fekvő tengeröböl torkáig hatott, melly róla Hudsonöbölnek neveztetett, az ottani környéknek pedig uj Britannia név adatott. Hudson feltette magában, hogy ott telel, 's tavasszal tovább folytatja felfedezési utját; de az eleségben megszükült, ugy hogy embereivel együtt éhen kellett volna elvesznie, ha a' történet tengeri madarakat csoportosan nem vitt volna feléjek. Tavasszal folytatta utját, de minden siker nélkül; azért kénytelen volt visszatérni Európába. Könyekben lábbagó szemmel osztotta ki emberei közt az utolsó eleséget, 's mivel szinte kétségbe esett szomoru állapotjok miatt, vigyázatlanságból azt találta mondani, hogy nehányat emberei közül ott fog hagyni; de ezek őt egy éjjel meg kötözték, 's fiával 's még hét gyengébb uti társaival egy ladikra szálitva a' szabad tengeren eleresztették. Hijában igyekeztek későbben az Angolok a' szerencsétlennek nyomába akadni, hijába indult ki Thomas kapitány is 1612 őt felkeresni, mert soha többé hire nem hallatszott a' szerencsétleneknek. *Kállay.*

Hudson öble, 14 000 nsz. mfdnyi kiterjedésü tengeröböl, az éj. sz. 51° — 68° alatt, Eastmain (Labrador keleti tartománya), Canada,

Újwales és az éjszakamerikai földsarki tartományok közt. Hossza 250, szélessége 200 tengeri mf., 's közepén 140 ölnyi mély; de csak 4 hónapig hajózhatni rajta, mert az esztendő többi részeiben szüntelen zajlik. Legdélibb része a' Jamesöböl, éjszaki a' Baltonöböl, 's az éjszaknyugoti, 's a' nyugoti part és Barren szigete közt, a' Thomas Roes Welcome, vagy csupán Welcome. Éjszaknyugoton Chesterfields Inlet messze behat a' tengerből a' szárazba; ezen felül feküsznek a' Wager és Repulse öblök. Ezen köztengerbe több nagy folyók ömlenek, nevezetesen a' Jamesöbölbe: az Albany, Abitibbe, és a' Moosefolyó; nyugoton, a' Severn, Nelson, Churchill, és Seal. Hudson öble tele van homokpadokkal, kőszálakkal és szigetekkel. Ezek közt legnagyobb Southampton szigete (éjsz. sz. 64° alatt), mert 100 teng. mfdnyi hosszu, hanem igen keskeny. Ezen tengert egy Anschiöld nevü Dán fedezé fel; nevét azonban Hudson Henrytől (l. e.) vevé. Utóbb Button Thom., Bylot Robert James Thom. kapitányok és mások tevének itt felfedezéseket. II. Károly országlása alatt hudson öbli társaság állittatott fel, mellyben Rupert herczeg sok nagyokkal együtt vön részt. Ez, némelly rövid félbeszakasztást kivevén, kizáró kereskedést üze és üz ma is ezen tengereken és partokon, 's 4 telepedést alapita ottan; a' legdélibb Moosefort vagy Saint-Louis, Jamesöböltől délre (51° 28'), Albanyfort vagy Sainte-Anne (52° 18'), Yorkfort a' Nelson folyó mellett (57° 30') és Churchillfort vagy Prinz-Wales (59°). A' hudsonöbli tartományok: 1) Labrador (34,000 nsz. mf. 6000 Eskimoval) 's 2) Ujwales (23,000 nsz. mf.), melly a' Parry 1822 felfedezte Melville félszigetben végződik, — utrechti béke olta az Angolokéi, 's amaz a' neufoundlandi, e' pedig a' quebecki kormányság alatt áll. Éghajlatjok felette durva. Januariusban még Yorkfortban is 50°-n áll a' hévmérő Fahrenheit fagypontja alatt. A' borszesz szabad levegőn néhány óra alatt kemény jéggé fagy. Még a' szüntelen fütött szobákban 's a' 10 lábnyi mélységü pinczékben is néhány pintté fagy a' londoni porter egész oxhoftokban. Illyenkor annyira tele van a' levegő apró jégrészecskékkel, hogy egyáltalján lehetetlen kiállani. Rendkivüliek a' készületek, mellyeket tenni kell, hogy az ember még a' fütött szobákban is védve legyen a' fagy ellen. Közép nyáron, midőn Fahrenheit hévmérője néha 90° emelkedik, 3—4 lábnyi mélységig alig enged fel a' föld. A' keleti partok földje egyátaljáu terméketlen és sziklás. A' nyugoti part éjszaki vidékein is alig találni gyalogfenyő, fenyő és topolynál egyéb fákat, 's ezek is egészen törpék. Valamivel jobban délszakon, a' Jamesöble felé, annyira szelidül az éghajlat, hogy legalább kolompirt, veres répát, sőt kukoriczát és hegyi rist is termeszthetni. Némelly bogyón, nevezetesen málnán és bogyószőlőn kivül csak kevés vadon termő gyümölcse van. Ellenben a' Hudsonöböl körüli állatok keresett tárgyai a' kereskedésnek. Az éjszakamerikai jávorszarvas (moose deer), az irámszarvas, a' pézsma állat, az éjszakamerikai bizan, a' hód, a' különbféle medvék és vidrák, menyétek, tengeri medvék, büzállatok, többféle mókusok, a' narval, tengeri borju és orka delfin legjelesebb emlős állatai. Madarai közt legnevezetesebbek: a' halász sas, havasi bagoly, holló, kukoriczakár, a' virginiai fülemile, a' havasi rigó, a' lenpintyőke, ökörszem, vándor galamb, havasi tyuk, 's a' csuda gólicz, valamint a' buvár, sirály, havasi holló, alka, és a' hudsonöbli lud; az utóbbi nem csak a' dunnalud hijját pótolja igen puha pelyhével, hanem ezen kivül még legszebb iró tollat is szolgáltat. A' kétéltüek és halak igen ritkák; békák csak a' 61° ig találtatnak; lazaczok néha fordulnak elő. Az Europaiak eledelnek a' nyulakat 's havasi tyukokat kedvelik leginkább. A' partmelléki népek közt a' déli és éjszaki Indusok 's az Eskimok különböztetnek meg. Az elsők a' Nadowessiek, Tschippawok 's Knistenohokkal egy főtörzsöket tesznek. Vadászok főképen 's szőrös bőrkereskedők, Éjszakamerika méretlen földjein gyakran több száz mértföldnyi utat tesznek, hanem a' palinka mér-

téktelen használása által egészen megromlottak. Az éjszaki Indusok az 59° éjszak felé laknak, 's a' Rézindusokkal 's az ugynevezett Kutyabordákkal határosak. Rézszinüek ugyan ők is, de van egy kis szakálok 's egészen tulajdon emberfájt képeznek. A' vadászatot sokkal csekélyebb ügyességgel és haszonnal üzik, mint déli szomszédjaik. Télen szánon járnak, felésegeiktől vonatva, kiket tökéletes rabszolgaságban tartanak. Ez a' nép abban is ellenkezik a' déli Indusokkal, hogy semmi hevitő italt nem szeret, és se nem harczoló se nem kegyetlen. Az Eskimok végre, kik az öből éjszaki partjait lakják, ritkán látogatják meg az europai telepedéseket, hanem csajkák küldetnek nyáron partjaikhoz, elhozni tőlök a' szőrös bőröket. Azon eredeti parancsnál fogva, mellyet a' hudsonöbli társaság sáfárainak ada, mindent el kell ezeknek követni, hogy a' vadakat keresztyénségre 's jobb erkölcsökre téritsék; becsületesen 's ne csalárdul bánjanak velek, ezt kivánja a' társaság, 's visgálják ki, a' mennyire lehet, a' tartomány 's termékei természetét. Azonban a' tapasztalás tanitása szerint, ezen utasitás siketekhez intéztetett beszéd. A' telepedésekhez tartozó személyek száma mintegy 250; a' hudsonöbli társaság bevitele 16,000 font sterlingre megy, 's kivisz 29—30,000 font sterlingnyi árukat, — Ujualesből 120,000 fontnyit. A' Herrnhutereknek Labrador tartományában, Unity, Okkat és Hoffenthalban vannak téritő intézeteik. *opg.*

HUEHUETLAPALLAN, az ujabb visgálatok szerint Phoenicia 's Carthago lakosaitól alapitott régi város, Mexico Guatemala nevü tartományában, három órányira Palenque városától. Egy Angol, Bullock William, 1822 Mexicoban mulatása közben, a' régiség több maradványit fedezé fel. Ezekből Londonban 1824 egy gyüjteményt láttatott, mellyet Murray is leirt. E' régi várost legelőször del Rio kapitány visgalgatá 1787, miután Cabrera Pál Felix uj-Guatemalaban bebizonyitá, hogy az phoenici-cananaei- 's carthagoi gyarmatváros vala. Romjai az őserdőkben Micol folyam körül egy halomláncz tetőit 's oldalait fedezik; egy pyramisalkatu épület, melly sir lehete, igen nevezetes. Berthoud, Rio és Cabrerának e' városról irt „*Huehuetlappan*" czimü munkáját angolra fordítá, (németül Meiningen 1823) 17 kőmetsz. mellyek az ott talált régiségeket mutatják, a' régi egyipt. képjelekkel tökéletesen megegyezőket. E' nevezetes városnak szorosabb vi'sgáltatása ujabb fényt fog vetni az uj 's az ó világ historiájára; nevezetesen a' Phoeniciaiak- Carthago- 's Aegyptomiakéra. (Vö. MEXICO, és Bullock utazását: „*Six months in Mexico*" Lond. 1824). —*cs.*

HUFELAND (Christian Wilhelm), kir. porosz tanácsnok, szül. Langensalzában Aug. 12. 1762. Atyja udvari tanácsos és udv. orvos volt a' weimari herczegnél. Ő előbb gyakorló orvos volt Weimarban, 1793-ban tanácsos és tanitó lön Jenában, aztán weimar-herczegi udvari tanácsnok és orvos czimet kapott, 1801-ben a' burkus király hivá meg, mint udvari orvost, az orvosi sebészi collegium igazgatóját, a' Charité első orvosát, porosz kir. titkos tanácsosi czimmel. Koszorus értekezése a' mirigybetegségről (scrophulákról) vala; utób megjobbitá ezen kór gyógyitását és hatalmas szert hoza ellene divatba, a' sósavas nehézföldet. A' himlőoltás, valamint általjában a' himlővel bánás, igen sokat nyert az ő visgálódásai által 1789-ben. Figyelmeztetett a' halál jeleinek bizonyságára 's az álhalál (tetszhalál) alatt történhető eltemetés veszélyére. A' gyógytudomány tanitója lévén, sok fiatal orvost képze, kiket tudománya 's nyájas embersége magához kötött. Brown elméletének tovább terjedése tudományos vitatásokba huzá; ő azonban szokott illendőséggel bánt a' vitatókkal, a' jót elfogadá Browntól, de maga gondolkozása utján ment tovább is. Sokat tön a' tudományos gyógyitás megalapitására ezen munkája által: „*System der practischen Heilkunde.*" Az egészség fentartása körül is nagy érdemet szerze magának, az életrendről mint academiai tanitó, tanitásokat tartván, mellyekből idővel a' magyarra is forditott,

híres „*Kunst das menschliche Leben zu verlängern*“ (Makrobiotik), származott. 1822-ben megjelent tőle toldalékokkal és jegyzetekkel Darwin „*Anleitung zur physischen und moralischen Erziehung des weiblichen Geschlechts*“ czimü munkája. —*j*—*a*.

Hugenották. Igy neveztettek egy időben csufságból a' franczia-országi calvinisták. E' név hihetőleg egy illyen nevü 's Tours mellett fekvő helységtől vette eredetét, hol a' protestansok eleinte öszvegyülekezni szoktak. Már I-sö Ferencz király alatt (1515—1547) elterjedt Luther és Zwingli hittudománya Franczia-országban; de Calvin tanitása legtöbb követőkre talált, minden kemény üldöztetések mellett is. II. Henrik alatt, ki még keményebben bánt velek, jobban megszaporodott a' calvinisták száma, a' mit Margit királyné szelidebb gondolkodásmódja nem kevessé segitett elő, ambár az akkor két részre oszlott udvari pártosok igen nagy részt vettek a' protestansok üldöztetésében. Egyik rész meg akart gazdagodni az eretnekek birtokának elszedése által, a' másik pedig a' köznép kedvét keresve büntettetni kivánná a' protestansokat. II. Ferencz gyenge igazgatása alatt politicai czélokra használtatott a' hitszakadás, mind a' Burbonok mind a' Guisek pártosai által. A' Burbonok pártját fogták a' protestansoknak, hogy általok ellenfeleiket gyengithessék; a' Guisek ellenben üldözték azokat. Minden parlamentben külön itélőszék állittatott fel, 's ez elébe hurczoltattak a' protestansok, megitéltetés végett. Ezen itélő székek égető kamara (chambre ardente) név alatt esmeretesek a' historiában, mivel a' bevádoltattakat legtöbbnyire máglyára itélték 's birtokaikat elfoglaltatták. Az elkeseredett protestansok, bizgattatva egy királyi herczeg által, 1560 öszveesküdtek, miután a' németországi theologusok is helybenhagyták a' Guisek ellen való zendülést. Condé Lajos kir. herczeg lett feje a' felzendült protestans felekezetnek. A' herczeg neve elejénte titokban tartatott, az végeztetvén, hogy Blois városában a' királyt még egyszer megkérjék szabadságaik meg erősitése végett, 's ha ez nem használna, erővel támadjanak a' királyi udvarra 's a' Guiseket fogságra vessék, 's a' királyt kinszerittsék arra, hogy Condé herczeget az ország fő helytartójának nevezze ki. Azonban ez a' szándék nem sikerült, mert a' király előre megtudta a' cselt, 's katonaság által elfogatta a' pártosokat, kik közül 1200 a' halállal büntettettek. Ekkor a' Guisek még fenhéjázóbbak lettek, 's az Inquisitio felállitását sürgették; de canczellár de l'Hopital Mihál azt meg nem engedte, hanem elvevén a' parlamentektől az illy birói hatalmat, ezzel a' püspököket ruházta fel. IX. Károly kiskoruságában édes anyja, Medicis Katalin vivén a' kormányt, 's azután a' IX. Károlyt felváltó III. Henrikre is nagy befolyással lévén, a' protestansok a' politicának játszó eszközei lettek; mert maga Katalin nem szerette őket, de még is gyakran kénytelen volt, részekre kedvező rendeléseket kiadni, hogy igy a' két hatalmas pártot illendő sulyegyenben tartsa 's mind a' kettőn czélja szerint uralkodhassék. Ezen olasz fogásnak legocsmányabb tüneménye volt a' parisi vérmenyekző 1572, mellyben Katalin és fia előre megegyeztek, 's a' protestansok felmészároltatását végre is hajtatták. Ezen gaz cselekedetre már egy akkori nagy történetiró, de Thou, kimondta az átkot; II Maximilian császár pedig egy nevezetes levelében Schwendi Lázárhoz („*Lunig. Spicilcy. Eccles. Contin.*“ II. p. 23) nagylelküleg megvallotta, hogy a' történet hallására egész belseje felháborodott, 's prófétai lélekkel mondotta el vejéről; „*Tantum sibi ipsi hoc facinore aspersit maculam, quantum non facile eluerit, aut absterserit.* A' Hugenották háborgattatása nem előbb szünt meg, mint IV. Henriknek a' franczia királyiszékre léptével. Ez a' nantesi edictumnál fogva megerősitette a' protestansok polgári és vallási szabadságait, mellyeket előbb a' hatalmas Guisek pártja szétdult. XIII. Lajos alatt a' papság 's kedvencze de Luines ujra elkezdették a' protestansokat háborgatni, a' mi uj véres belső háborura szolgáltatott alkalmat,

mellyben az országlás nagy ereje ellen csak a' gyengébb fél veszthetett; ugyan azért Richelieu, kinek ministersége alatt a' királyi hatalom határtalan lett, nem nyugodott mind addig, mig a' Hugenották legnagyobb erősségét, mellyben magokat védték, nevezetesen Rochellet el nem vesztették (1629). Most a' királyi hatalom önkénye alá kerültek az üldöztetek. Richelieu és Mazarin még csak nem háborgaták őket vallások szabad gyakorlásában; de már XIV-dik Lajos, bujálkodásai után vakbuzgóságba esvén, 1681 megfosztotta őket polgári jusaiktól; Colbert halála után pedig Louvois, 's a' két Jesuita le Tellier és la Chaise unszolására dragonyosok által kinszeritette őket hitek megváltoztatására; minek következésében ötszázezer léleknél több kiköltözött az országból, noha a' nantesi edictum megsemmisitetésekor a' kiköltözés is megtiltatott (1685 Oct. 22). Minden kivándorlás mellett is fél millio léleknél többre ment az országban maradtak száma, 's noha ezek szüntelen üldöztettek, még XV. Lajos alatt is: mindazáltal még is találtak módot, magok oltalmazására, mellyben már akkor a' catholicus uraságok által is segittettek. Azonban Montesquieu és Voltaire voltak csak az első irók, kik mellettek szóval és cselekedettel felkeltek, 's a' türelmet ajánlották. Ennek következésében 1764 után nem háborgattattak többé, de polgári nagyobb hivatalokat még akkor sem viselhettek. A' revolutio kiütésével vége szakadt egészen a' vallási üldözésnek, az 1830-ki charta pedig teljesen eltörlött minden különbséget a' keresztyén felekezetek között.

Hugo Capet, Franciaország egyik hatalmas herczegének, a' nagy Hugonak fia, kinek fővárosa és lakhelye Paris volt. A' carolingi familiából származott utolsó uralkodók a' hatalmas vasallusok által elnyomatván, Hugo, kinek jusa sem volt a' koronához, 987-ben azt fortéllyal 's erőszakkal tette magáévá. A' lotharingi herczeg Károly fegyverrel akarta ugyan visszaszerezni jusát, de meggyőzetett, 's fogságban holt meg 992. Igy megerősitvén magát Hugo az uralkodásban, törzsök atyja lett Franciaországban a' harmadik uralkodó háznak, melly idővel három lineára oszlott, ugymint a' Capet lineára, (987—1328) Valoisi házra (1328—1589) 's a' Bourbon lineára, mellynek tagjai 1793-ig uralkodtak, 's Napoleon megbukása utan 1814 olta ismét uralkodnak a' frank földön. Hugo familiai birtokai királyi birtokokká változtak, csak a' burgundi herczegség szált osztály utján két testvérének, Ottonak 's Henriknek, maradékaira. A' Capet nevet a' Caput deák szóból magyarázzák, hogy jó feje volt Hugonak, és okos volt; mások familiai névnek tartják. Alatta lett Paris az ország fővárosa. *Kállay.*

Hugo (Gustav), D., titk. törvénytanácsos (1819), Gwelfek rendje vitéze (1816), Göttingában törvénytanitó, a' romai törvény és törvénytudomány története körül legtöbb érdemeket szerzett tudósok egyike, szül. Lőrrachban (Baden) Nov. 23. 1764. Göttingában 1782—85 tanult, hol jutalmat is nyert, 1786—88 a' dessaui örökös herczeg oktatója, 1788 Göttingában törvények rendkivüli — 1792 rendes tanitója lett 's at. 1805 az orosz császári törvénybiztosság 's az Académie de législation levelezőjévé, később a' hollandi királyi intézet, 's más tud. társaságok tagjokká választák. Tanitása első éveiben Gibbon után ford. 's jegyzetekkel adá ki az „*Übersicht des römischen Rechts*“ és Ulpianus „töredékeit.“ „*Lehrbuch der juristischen Encyclopaedie*“ (Berl. 1792) és „*Institutionen des heutigen römischen Rechts*“ (Berl. 1789) czimü iratainak 6 kiadása megjelent 1820; „*Lehrbuch der Gesch. des römischen Rechts*“ (Berl. 1790) 9-dik kiadása 1823; „*Lehrbuch des Naturrechts als Philosophie des positiven Rechts*“ 4-dik kiad 1819. Ez iratok „*Lehrb. eines civilistischen Cursus*“ (7. köt.) czimü munkájának egyes köteteit is teszik. A' romai törvény történetéhez 's más ágaihoz becses tudományos birálati toldalékokat nyujta még az általa (Berl. 1790—1817) kiadott „*Civilistisch. Magazin*“-ban, 's a' „*Göttinger gelehrt. Anzeig.*“ is derék birálatival dicsekszik. E' törvénytudós éles elméje néha paradox

állitásokban leli kedvét, p. o. „*Lehrbuch des Naturrechts*“ munkájában a' tiszteknek tetszés szerinti elmozditását igazolni, 's a' rabszolgaságot pártolni iparkodott. *J.*

Hugy, azon nedvesség, melly az állati testben tulajdon eszközök által választatik a' vérből el, 's a' testből kiüritetik, melly utolsó mivelet a' tökéletesebb állatoknál (tehát az embernél is) erre szánt tulajdon részek által történik. Ezeknél a' hugy a' vesék által választatik el, a' hugyvezetők által a' hugyhólyagba vitetik, mellyből a' hugycsőn által végkép kiüritetik. A' hugy különbféle létrészekből áll, millyen a' nagy bőségü viz, a' hugyany (tulajdon anyag), villósavas mész, villosavas natron (szikag), villósavas hugyag 's kevés kivont anyag. Ezen savak olvadva vannak a' hugyban. Minthogy pedig mind ezen részek nagy bőségében vannak a' fojtónak, azt lehet származtatni, hogy a' hugy által leginkább a' fojtótól szabaditatik meg a' test. Általjában az életmivelet által elhasználtatván a' test részei, 's a' további állati életre alkalmatlanná tetetvén, a' szivó edények által a' vérerekbe 's igy a' keringésbe jőnek, a' vesékhez hozatnak, ott elválasztatnak 's hugyidomban kiüritetnek. A' hugy minősége betegségek által nagyon megváltoztatik; illyen a' vérrendszer akármelly betegsége, a' lázok, az eperekü v. sárgakór (sárgaság), a' hugymüszerek sokféle betegsége, honnan véres hugy, hugyár, rendkivül sok hugy, stb. származik. *—j—a.*

Hull, vagy Kingston upon Hull, has. n. folyó mellett, virágzó gyár 's kereskedő és tengeri város Yorkshireben Angliában, 26.000 l.; két tagot küld a' parliamentbe. Kézmivei közt említésre méltók: lenolajt ütő és tisztitó malmai, 2 nagy czukorraffineriája, 's mind azon mesterségek, mellyek a' hajó épitésre szükséges anyagok előre készitésével foglalatoskodnak. Belső kereskedése évenként 5 mil. font sterl. értékü. Tengeri kereskedését a' folyó torkolatjánál, 's egy másik folyó, a' Humber, szomszédságában fekvése nagyon előmozditja. Ujabb időkben 2 nagy hajó épitő mühely állittatott fel, egyik a' Hullon, másik a' Humberen. Itt sok Grönlandba utazó hajó készittetik fel. 1811, 42 hajó 552 czethalat, 993 fókát, 2 narvalt, 2 jeges medvét 's 4872 tonna halzsirt hozott. 1815, 58 hajó indult ki az éjszaki vidékekre. Hullnak szép épületei vannak; legnevezetesebb a' háromság temploma, góth stylusban, nagy idom szerint épitve 1312, melly egy a' legszebb emlékei közül a' középkor épitési mivészségének. Van a' városban 5 ispotály is, mellyeknek egyike jól felkészitett nagy kórház. Kevéssel ez előtt, Spencer William fáradozásai kivivék, hogy Hullnál füvészkert is alapittatott. *opq.*

Hullatagh, Afghanistan tartományának egyik vidéke, mellyet Tadschikok és Ghild származásu Hotakok laknak. A' számos és nagy helységekben lakozó nép mintegy 5—6000 családból áll. 54.

Hullin (Pierre Augustin, gróf), szül. Genfben 1758, óráslegény, első, ki Jul. 14. 1789 a' bastillet ostromlá. A' rettenetrendszer ideje alatt fogva volt, a' 9. Thermidor után kiszabadult; azután Bonapartenak olasz táborozásiban hadi segéde, 1797, 's a' Marengo melletti ütközet után 1800 Majland parancsnoka; majd osztályos general, 's azon katonai bizottságnak, melly Enghien herczeget halálra itélé, elölülője, a' becsületrend nagy tisztje, 1804 gróf, az 1805-ki táborozásban Bécs, 1806 Berlin, 's a' tilsiti béke után Paris hadi parancsnoka; mint illyen, Mallet összeesküvésében nehéz sebet kapott; később Marie Louise császárnét Mart. 1814. Bloisba kisérte; 's ezentul Apr. 8. fogva az uj uralkodás nyilvános hive; 1815 ismét Napoleonnak hódolt, 's ez megint Paris parancsnokává nevezé; a' Bourbonok visszatérte után elillant; az 1817. Jan. 17-ki ordonnance Francziaországból kitiltá: ekkor Brüsselben, végre Hamburgban kereskedői vállalatokkal foglalatoskodott. Ezek gener. Hullin életének legfontosb környülményei. 1819 a' Francziaországba visszamehetésre engedelmet nyert; utóbb megvakult, 's 1824 Savary ellen Enghien herczeg haláláról irt. *J.*

HUMANUS, HUMANITAS. Humanus annyit tesz mint emberi, a' mi tudnillik emberhez illik, és emberi dolog; humanitas tehát emberség, emberi characterhez méltó mód, ellenében az állatiság, vadságnak. Már Cicero egybeköti a' humanitassal a' szelidséget, barátságot, módos és finom magaviseletet, melly tulajdonságoknak megszerzésére az emberi lélek eredeti alkotásánál fogva alkalmatos. Ó nála a' humanitas minden olly ügyesség 's esmeretekkel birás, mellyekre az ember csak lelki tehetségei által tehet szert. Minekutána a' görög és latin nyelvek az élétből kihaltak, 's a' régi classicus irók remek gondolatjai csak irásaikban maradtak fen, ezek voltak a' közép időkben egyedül való kincsek és kutfők, mellyekben a' kevés számu tanultabb emberek buvárkodtak. Ebben az időben tehát nyelvtudományra kellett adni magát annak, ki elméjét 's lelkét pallérozni akarta. Minden tudománynak, melly az emberi pallérozottság disze lehet, egyedül való kulcsa a' görög 's latin nyelv, tágasabb értelemben a' philologia volt. Ezen oknál fogva a' humanitas nevezet kiterjesztetett a' régi görög és latin literatura esmeretére, 's a' philologiai studiumok humaniora, maga a' tanitásbeli rendszer pedig humanismus nevek alatt lettek esmeretesek. A' régi classica literatura a' 15 és 16 században feléledvén, minden tudományos pallérozottságnak alapjává vált, 's az oskolákban a' philologia egész a' 18. század közepéig nagy buzgósággal tanittatott. Mivel azonban a' tudósok egy része, melly különösen a' philologiai tudományokban nagy előmeneteket tett, sok tulságokba esett, minden más ágait az emberi esmereteknek ez alá akarván rendelni: azért a' philanthropismus, Basedow és Campe alatt, elkezdette vele az egyenetlen harczot, a' görög és latin nyelvet kirekesztetni kivánván ollyan oskolákból, mellyeknek nem czéljok tudományos embereket nevelni. Eleinte a' tudósok nagy része sértésnek vette ezen megtámadást, mindazáltal lassanként hozzá fogtak sokhelyen az oskolai régi rendszeres intézetek javitásához, fóképen minekutána Herder tisztább képzeteket terjesztett el a' humanitasról, 's ezt az ember belsője harmoniás kifejtésére vitte át. E' főbb szempontnak a' nyelvtudományok is végre majd mindenütt alárendeltettek, elannyira, hogy ma már a' humanitas szó alatt az emberi társaságban a' nevelés okos módját értjük, melly az embereket a' lelki tökéletesedéshez mind közelebb közelebb vigye, hogy igy rendeltetéseknek minél jobban megfelelhessenek. *Kállay.*

HUMBOLDT (Károly Vilhelm, báró), statusminister, szül. Berlinben 1767. ugyan ott nyelvekben és tudományokban gondos tanitást nyert; innen amaz alaposságra törekvése, mellyel az emberi tudás nem egy országát legpontosabban kifürkészte. A' „*Herrmann und Dorothea*" hőskölteménye feletti mive, általányosan a' költészet körüli szemléleteket tárgyazza. „*Untersuchungen über die baskische Sprache*" czimü munkája, az esmeretlen eredeti bask nyelvről, mellyet saját fészkében tanult, tiszta világot terjeszte. (Egy bask szókönyve Adelung „*Mithridatesé-*"*ben* 4. r. foglaltatik). Aeschylus „*Agamemnon*"*-ának* forditása, a' görög nyelv és versmérték legnehezebb nyomozásának gyümölcse. Miután H. Jenában, hol Schillerrel naponként barátságosan társalkodott, több évekig élt, diplomaticai pályára lépett, mint Romában kir. por. residens. E' hely, hol utóbb meghatalmazott rendkivüli követ lett, régiségek tanulásának nem csak uj emelkedést adott, de magát is jeles kormányférjfivá képzé. Később a' király az istentisztelet és nyilvános nevelés osztályának fejévé tevé. De ez osztálynak a' belső dolgok ministerétől függése lehetett talán oka, hogy e' hivatalról lemondana. Ezután 1810 statusministeri ranggal mint udvarának követe Bécsbe ment, azon fontos időszakban, midőn éjszaki és déli Europa egy olly hófuvataghoz hasonlitott, mellynek csak egy kis rázás kelle még, hogy a' nyugoti világuralkodásra szétdulólag leomoljon. Ausztria politicájába mennyire belátott, megtetszik abból, hogy fejedelme a' prágai békegyülésre meg-

hatalmazottjának nevezné. Jelen volt ő a' chatilloni congressuson és parisi békekötésen is, mellyet 1814 Hardenberg statuscanczellárral irt alá; 1815 igen munkás volt a' fejdelmek bécsi gyülésén, hol a' Porosz és Szászország közti békét irá alá. 1816 Németország földbirtoki ügye eligazitására mint meghatalmazott porosz minister Frankfurtba ment. Ezután a' király statustanács tagjává nevezé, 's fekvő jószágokkal ajándékozá meg. Majd rendkivüli következtében Londonba, innen 1818 Oct. Aachenbe ment. 1819 szóval 's üléssel a' porosz ministeriumba hivatott, hol többek közt az ország rendeinek dolgát, melly eddig a' belső ministerhez tartozék, 's a' neufchateli herczegség osztályát igazgatá. Azonban maini Frankfurtban maradt, mint a' földbirtoki biztosság tagja mind addig, mig ez Jul. 10. 1819 eloszlott; ekkor Berlinben hivatalához hezdett, de ettől csak hamar feloldaték. Tagja volt azon biztosságnak is, melly az országalkotmányi javalat készitésében munkálkodott. 1825 a' parisi felirások es szép tudományok academiája külföldi tagjának választá. J.

Humboldt (Fridrik Henrik Sándor, báró), az előbbinek testvére, szül. Berlinben, Sept. 14. 1769, Göttingában 's oderai Frankfurtban tanult, Hamburgban Büschnél a' kereskedő acádemiát látogatá meg 's 1790-ben Forster Gy. és van Geuns-el utazást tön a' Rajnán, Holland és Angol-országokban, mellynek gyümölcse a' Braunschweigban 1793-ban megjelent „*Beobachtungen über die Basalte am Rhein.*“ 1791-ben a' freibergi bányász academiában a' bányász tudományokat 's a' füvészséget tanulá (l. tőle „*Specimen florae fribergensis subterraneae*“ Berlin 1793). 1792-ben assessor lön a' bányász és huta osztályban, 's nem sokára azután mint fő bányászmestere a' franki herczegségeknek, Baireuthbe tétetek által. Itt sok jó szerkeztetést tön, többek közt a' stebeni bányaoskolát alkotá; a' galvanismussal is tanuságos visgálatokat vett elő. 1795-ben utazási kedvéért felhagyott ezen hivatallal, 's Hafferral Olaszhonba utazott, 's utóbb őszszel, barátja Freiesleben társaságában Helvetia egy részén keresztül. Husvét olta 1797-ben testvére 's Fischer társaságában Bécsen és Salzburgon által Parisba ment, hol Bonplandal, ki a' parisi orvosi oskola és füvészkert nevendéke vala, megesmerkedett. Humboldt 1792 olta önköltségein el szándékozott utazni a' napforditók közé, 's most Madridba ment nevezetes eszközgyüjteményével, hol 1779-ki Martiusban engedelmet nyert az udvartól a' spanyol gyarmatok beutazására. Mindjárt magához hivá barátját Bonplandot 's Corunnában hajóra ült. Tervek volt 5 év alatt 9000 mfnyi utat tenni, a' legnagyobbat, mellyet valaha maganyos ember önköltségén tett. Teneriffán kiszáltak, hol Pico craterét megmászták, a' közönséges levegő oldvisgálatát teendők, 's Afrika bazaltja 's porphyrrétenyeiről észrevételeket gyüjtendők. Juliusban a' cumanai öbölbe értek déli Amerikában. 1799 és 1800-ban megkeresék a' pariai partokat, az Indusok missioit és uj Andulusiát, átjárák Ujbarcelonát, Venezuelát és spanyol Guianát. Cumana, Caracas és más helyek hosszaságát Jupiter holdjainak visgálása által meghatározván, és Ceripa 's a' bejarionnal koszoruzott avilai Silla tetején füvészkedvén, 1800-ban Martius hóban elutaztak Caracasból az araguai kellemes völgyekbe, hol a' nagy Valencia tava a' hévég növény világának szépségével gyönyörködtet. Portocabelloból az antilli tenger partjaitól az egyenlitőig előre hatottak, átvánderlák a' calabozoi, apurai és llanosi tágos sikokat, hol Reaumur hévmérője árnyékban is 33—37°-ra emelkedett 's a' forró föld több mint 2000 nsz. mfdön csak 5 hüvnyi eltávozását mutatá az önmértéknek. A' tenger fövenyében is mindenütt láták a' sugártörés és az igen különös feldagadás tüneményeit.. Apurai S. Fernandoból több mint 500 tengeri mfdnyi utnak indultak meg canotokban 's a' tartományt hosszusági órák, Jupiter holdjai és holdtávola segitségével felfogák. Rio Apurán lehajóztak, melly a' 70 szél. fok alatt az Orinocoba ömlik, melly vizen felhajóztak a' Rio Guaviare beömléséig, elmentek a' hires aturesi és majpurei vizesés mellett, hol az atarnipoi

barlang egy a' Caraibok és Maraviták hadai által eltörlött nemzet mumiájit rejti. Rio Guaviare torkolatjától viszont felfelé utaztak Atahapo, Tuamini és Temi folyókon. Javitából szárazon mentek a' Guginia (Rio Negro) forrásaiig. Az Oronoco Cassiquiare nevü ágának meghatározása végett S. Carlosból, melly spanyol erősség, a' fekete folyón és a' Cassiquiaren által viszont az Oronocohoz mentek, 's ezen egész az esmeraldoi missióig a' Duida tüzökádónál, vagy is ezen folyam kezdetéig. De a' Guaicas-indusok, fejér, majdnem törpe, hanem hadakozó népség, valamint a' rézszinü Guajaribok, az ország nyugoti részén lakó vad ember-evők, lehetetlenné tevék az Oronoco forrásáig való hatást. Esmeraldától 345 mfdnyiig az Oronocon lön alá az utazás, egész torkolatjáig St. Thomasnál uj Guianában vagy Angosturában. Az utazók másodszor mentek el a' vizeséseknél, hova sem Gumilla Péter, sem Caulin elő nem hatott. Nagy nehézségek után visszatértek mégis az Oronocon Barcelonába és Cumanába, a' caraibi Indusok missioin által, kik szörnytermetüek. Nehány havig a' tengerszéleken tartózkodtak, azután St. Domingo déli részén és Jamaicán által Cubába mentek. Itt 3 hónapig foglalatoskodtak részint Havanah hosszaságának meghatározásával, részint uj kemenczekészitéssel a' czukorfőzés számára. Épen Veracruzba akartak utazni, Mexicon és Acapulcon által a' Philippi szigetekre, onnét, ha lehetséges, Bombain, Bassorán, Aleppon által, Constantinopolba törekedendők, midőn Baudin utazásáról jött hamis hirek megváltoztaták uti terveket. Amerikai ujságok hirdeték, hogy ezen hajós Frankhonból Buenos-Ayresbe utazand, 's a' Born-fokot körülhajózván Chili és Peru partjain menend tovább. Humboldt parisi elmenetele olta 1798-ban megigérte a' muzeumnak 's Baudin kapitánynak, hogy ha utazása közben a' franczia utiküldemény létre kap, ő hozzá fogja magát kapcsolni. E' szerint az 1799 és 1800-diki kéziratait és gyüjteményit egyenesen Európába küldé, hova gyüjteményei egy harmad részének elvesztével, melly hajótörésben oda lett, megis értkeztek. Ő a' betabami kikötőben hajót bérlett, rajta Carthagenába menendő, honnan a' panamai földszoroson által a' déli tengerre iparkodék. Martiusban 1801 elhagyá Betabamot, Cuba déli partjai mellett elhajózott, különböző pontokat határoza csillagászilag meg a' Királykert nevü szigetcsoportban, a' trinidadi kikötő szálóival együtt. Sinu folyónál is tartózkodtak, hol fürész még nem munkálkodott. A' St. Martha körüli égések kegyetlenkedése megnehezité a' kiszállást Carthagenában; hogy horgonyt vethessenek, a' partra kellett menekedni, 's az itt tartózkodás alkalmat ada Humboldtnak a' holdfogyatkozás visgálására Mart. 25. 1801. Az évszak nem engedvén meg a' Panamából Guayaquilbe való hajókázást, felhagytak a' földszoros átmetszésével. A' hires Mutist meg akarván látogatni, a' turbacoi erdőkben maradtak utasaink egy ideig, azután a' Magdolnafolyón alá eveztek, mellynek H. abroszát készité, mig Bonpland a' „*Heliconia*, *Psychotria*, *Melastona*, *Myrodia és Dychotria*"- val bővelkedő virányt tanulá. Hondánál kiszáltak, innét irtóztató erdei utakon (tölgy, melastoma és cinchona erdőkön) St. Fé de Bogotába, Ujgranada fővárosába jutottak. Mutis gyönyörü gyüjteményei, a' taquendamai vizesés, a' mariquitai st. annai és zipagnirai bányák, az icononzoi természetes híd, melly nem egyéb a' földrengés által elrepedt két szikladarabnál, a' levegőben egy harmadikat tartónál: mind ezen nevezetességek egész Septemberig foglalatoskodtaták utazóinkat 1801-ben. A' kedvezéstelen esős évszak ellenére is elutaztak Quitoba; viszont leszáltak Magdolnafolyójának völgyébe, a' quindini Andesek mellett elmentek, hol a' Tolina havas teteje storax erdőkből, bambusnád és viaszpálma ligetek közül emelkedik fel. Mezitláb és áltázva érkezvén meg Cauca folyó völgyében, Cartago és Bugában tovább maradtak, bejárák Choco tartományt, a' platina honját. Most Caleton 's a' quilichavi aranymosásokon által Popayanba mentek a' puracei és sotarai havas tüzökádók tövében. Ezen dicső éghajlatban mindig 17—19° R-on ált

a' hévmérő. Purace tüzokádó crateréhez nagy bajjal feltörekedtek, mellynek nyilása forró vízzel telt 's a' hó közepén kénes gyulógőzöket párolog ki. Azután a' patiai méreggel gazdag völgyet elkerülve az almagueri meredek Cordillerákon ált Pastoba mentek, 's innét indulva Guachuchalon által de los Pastos tartománynak hegysikjait áltmetszék. Négy hónapi, igen bajos út után végre átjöttek a' déli félgömbre Ibarra és Quito városába. Ez utolsó, lakosinak miveltségéről hires városba Jan. 6-kán jöttek 1802. Nyolcz, tiz havig folytaták geologicus és füvészeti visgálódásaikat a' roppant bérczeiről, tüzokádójiról, növényországáról, régi emlékeiről, különösen pedig ős lakosi erkölcseiről hires Quito tartományában. Kétszer leszáltak a' pichinchai tüzokádó torkába, kirándultak az antisanai, cotopaxi, tumguraguai havasokra és a' Chimborassora. Különösen az Andesek geognosiai tulajdonit visgálák. Humboldt háromszegi 's légsulymérői mérései bebizonyiták, hogy némelyek ezen tüzokádók közül 1753 olta észrevehetőleg roskadtak, a' miben a' lakosok tapasztalása, észrevétele is megegyez. Arról is meggyőződött Humboldt, hogy ezen nagy tömegek mind jegesülés által származtak. A' quitoi selvalegrei marquis fija, Montufar Károly, egy a' tudományokat igen pártoló férjfiu, kisére őket 1802-ki Januarius olta Peru és Mexico vidékein. A' körülmények kedvezvén, eddig még el nem ért magasságra hágtak a' nevezetesebb hegycsucsokon. A' Chimborasson 18,575 lábnyira (3485 lábbal magasabbra, mint Condamine 1745-ben) mentek fel a' csendes tenger szine felett. A' vér kicsordula szemekből, ajkokból és inyekből, 's a' hideg majdnem megvette őket. Egy mélység állá útjokat, különben felmentek volna a' tőlök még csak 1344 lábnyira (224 toise) lévő csucsára a' Chimborassonak. Quitoból az Amazonfolyóhoz 's Trinához mentek, ott akarók megvisgálni Mercurius elmenetelét a' nap előtt. Meglátogaták Lactacunga, Hambato és Riobamba romjait, melly tartomány a' Febr. 7-ki 1797 földindulás által elrongáltaték; az assonayi hómezőkön át Cuenzába 's onnan a' saraguroi Paramon át Loxába mentek, hol a' gonzanamai és malacatosi erdőkben visgálatokat tőnek a' chinakéreggel. Loxából Ayavacán és Gouncabambán át Peruba értek az Andeseket áthágva, hogy az Amazonok vizéhez juthassanak. Láták a' yegai dicső utnak felséges romjait, melly az Andesek porfirhátán 12—1800 toisnyi magasságon megy Cuscoból Assonayig, 's fogadókkal és közös ágrókutakkal bővelkedik. Chamaya faluban talpra ültek, 's a' hasonló nevű folyón az Amazonok folyamába ereszkedtek. Meghatározák ezen befolyás csillagászi helyezetét. Minthogy Condamine csak Quebrada de Chuchunga alatt szált az Amazonfolyóra, 's a' hoszaságot csak Rio Napo torkolatjánál határozá meg, Humboldt ki akará igazitani ezen csorbaságot, egész a' rentevai vizesésekig hajózva az Amazonok folyamán, 's Tomependában szoros tervet készitve el a' Maranhon ezen esmeretlen részéről. Bonpland addig füvészkedett. Ötödször mentek most utasaink az Andeseken által, Montanon 's Perun át visszatérendők. Meghatározák azon pontot, hol Borda magnestüje az eltérés középpontját mutatá, noha a' déli szélesség 7° alatt, kitanulák a' hualguayoki gazdag ereket, hol az ezüst 2000 toisnyira van a' tengerszine felett. A' ferdőji 's romjai által hires Caxamarcából leszáltak Truxilloba, mellynek közeletén Mansiche iszonyu perui városának romjai találtatnak, pyramisokkal ékesitve, mellyeknek egyikében a' 18-dik századhan 4 millio livrenél becsesebb vert arany találtaték. Ezen nyugoti leereszkedésnél először pillanták meg a' csendes tengert 's azon hosszu, keskeny völgyet, hol eső 's égdörgés esmeretlen. A' déli tenger termékeltlen partjainak hosszában Santán és Guarmeyen át Limába jöttek, hol H. elég szerencsés volt a' callao de limai kikötőben Mercur átmenetelének végét elég pontosan visgálhatni. Januariusban 1803 Guayaquilban ültek hajora, melly kikötő egy nagy folyam partján, hol a' növényélet pálmákkal, plumaria, Tabernaemontana 's banan-okkal diszeskedik. 30 nap mulva Acapulcoba értek. Bár mennyire sietett is Humboldt Euro-

pába, mégis hátra tarták Ujspanyolhon szépsége, a' lakosok vendégszeretete 's a' veracruzi feketehányás félelme egész a' tél közepéig. A' növényekkel, levegővel, a' légsulymérő óránkénti változásával, magnesi (iranyi) jelenetekkel, és különösen Acapulco hosszasagával foglalatoskodván Mexicoba utaztak. Lassanként felmentek a' mescalai és papagayoi rekkenő völgyeken, hol a' hévmérő árnyékban is 30° R. áll. Átmentek a' chilpanzlugoi, theuilopeteci és tascoi magas síkokra, hol a' szelid ég alatt tölgyek, cziprusfák, fenyvek 's europai gabona nőnek. Itt megkeresék a' tascoi bányákat, 's Aprilban 1803 Cuernaracán 's a' cuchilaquai ködön ált Mexico fővárosba tértek, melly igen kellemetes fekvéssel bír 's tudományos intézetei által az uj világ minden városai felett hires. Néhány holnapi ottlét után, mig H. Mexico hosszaságat javitá meg, megkeresék utasaink a' morani és real del montei nevezetes bányákat, hol a' biscayai érczér több millio piastert ada Regla grófnak; megvisgálák az oyameli obsidianokat, mellyek a' gyöngykőben 's porfirban telepeket képzenek 's a' hajdani lakosoknak késül szolgáltak. 1803-ban a' királyság déli részét keresék meg. Fürkészéseiket először is Hunhuetocára forditák 's azután Queretanon, Salamancán 's az yrapuatoi termékeny síkságon által Guanaxuatoba mentek, mellynek bányáji végtelenül fontosabbak, mint a' potosiiak valaha voltak. Két hónapig foglalatoskodtak itt méréssel, geologicus visgálatokkal, megnézék a' comagillosi ferdőket 's azután a' s. yagoi völgyön át Valladolidba mentek, a' hajdani Mechoacan ország fővárosába. Innét őszi esős időben száltak a' csendes tenger partjaihoz a' jorulloi térekre, hol 1759-ben egy éjtszaka a' földből 1494 láb magasságu tüzokádó emelkedett fel, melly ma is több mint 2000 apró, füstölő nyilással bir. Ők a' torok fenekéig leereszkedtek 's a' szénsavannyal igen terhes ottani levegőt feloldozták elemire. A' kellemes és termékeny Mechoacan országból visszatértek Mexicoba, a' toluccai magas síkon által. Toluccában megkeresék a' nevezetes kézfat, Cervantes *Cheiranthostaemon*-át, mellynek a' legrégibb idők olta csak egy példánya van. Mexicoban füvész és geologiai gyüjteményeik rendbeszedésével, a' tett mérések kiszámolásával 's azon geologiai atlassal foglalatoskodtak, mellynek számára H. rajzolatokat alapozott. Ezen várost Januariusban hagyák el 1804, a' Cordillerák keleti dülését visgálandók; megmérték a' pueblai két tüzokádót, a' Popocatepeket és Itzaccihuatl-t. Utóbb Xalapába emelkedtek. Ámbár nagy hó esett, még is felmászott H. a' teneriffai Pic-et 162 toiseval felülhaladó Cofre tetejére 's helyezetét helybeli visgálatok által meghatározá. Az orizanai csucsot is megméré háromszegüleg. Itteni kellemes tartózkodás után veracruzi kikötőbe ereszkedtek le, kikerülék az igen uralkodó feketehányást 's egy spanyol fregáton Havanahba utaztak, hol az 1800-ban letett gyüjteményeiket visszavették. Két hónapig ott maradván Philadelphiába utazandók hajóra ültek, hova 32 nap mulva eljutottak. Itt és Washingtonban szinte 2 hónapot töltvén Aug.-ban 1804 Europába visszajöttek. Magokkal hozott gazdag gyüjtemények egy a' maga nemében 's kimondhatlan becsü; növényfajok mintegy 6300 van. Ezen utjának és nyomos sikerének leirását adá H. a' Parisban, Hamburg és Londonban 1810 olta kijövő e' czimü munkában: „*Voyage de Humboldt et Bonpland*" (nagy félrét), mellynek első osztálya általános physicának szenteltetett, 's magában foglalja a' tulajdon utitudósitást. Ezen utitudósitás első része, az e' czimet is viselő „*Vues des Cordillères et monumens des peuples de l' Amérique*" az eddigi füzetekben megjelent. A' második osztály az állattant és hasonlitó boncztudományt illeti; a' harmadikban politicai visgálat foglaltatik Ujspanyolhonról, a' negyedik csillagtudománynak, az ötödik az ásványtannak és magnetismusnak, a' hatodik végre a' füvészetnek van szánva. Azolta Humboldt Parisban Gay-Lussac-kal a' magnesi egyenlitő helyezetéről való elméletet javitá meg, 's a' tudományok Academiájának elébe terjeszté 1817-ben rajzolatját az Oronoco nevezetes folyásáról. Oc-

toberben 1818. Londonban volt, hol az a' hire kelt, hogy a' szövetséges hatalmasságok megkérék, mondaná ki véleményét a' déli amerikai népek politicai viszonyairól. Keleti Indiába 's Tibetbe akarván utazni, a' burkus király Aachenben 1818, évenként 12,000 tallérból álló segedelmet igére neki 's a' legszükségesebb természeti és csillagászi eszközök használhatását. De ezen uttal felhagyott. H. ezután soká Parisban élt a' tudományoknak; 1822-ben télen Veronába hivaték, hogy a' burkus királyt olaszországi utjában kisérje. Nápolyi tartózkodása alkalmat ada neki a' vulkánok természetének 's alkotásának visgálására, mellynek sikerét egy kis irásban közlé is a' világgal. 1825 végével Parisból Berlinbe tére; 1829-ben az Urál megvisgálására indult az orosz uralkodás különös pártolása alatt. Ehrenberg dr. és Rose Gusztáv voltak kisérői; egy év alatt 2300 mfdet teve. Nischnei Nowgorodnál ült a' Wolgára, Kasanig hajózott 's Bolgari tatár romjaihoz. Innét Jekaterinenburgba, innét viszont Permen ált Tobolskba, Tarán 's Baraba pusztán keresztül Barnaulba, a' kolyvani szép tóhoz, a' schlangenbergi, ridderski ezüstbányákhoz; Riddersktől Bukhtarminskbe, a' chinai határhoz utaztak, hol engedelmet nyertek a' határon átlépésre 's a' mongol Baty meglátogatására. Innét Ust Kamenogorskba, Semipalatinskba, Omksba mentek 's az ischimi és toboli kozák vonalon ált a' déli Urálhoz. Ezen hegy hosszában megnézék Orsknál a' szép jáspisbányát, hol a' hallal gazdag Jaik foly, Orenburgot, az iletzkii sóbányákat, a' saratowi német gyarmatokat, *Elton* sóstavát 's Sareptán ált Astrachanba mentek. A' kaspi tenger partjait nevezetesen azért látogaták meg, hogy annak vizét analysálják, mellyet Rose tön, 's hogy halait gyüjtsék Cuvier és Valenciennes számára. — Astrachanból Moskvába tértek. Ezen ut ada lételt az urali gyémánt bányák feltalálására. — Mig H. 1830 és 31-ben utazásai gyümölcseit kidolgozá, számos darabot felolvasa tudósitásaiból a' tudomanyok berlini academiájában 's a' franczia intézetben. Nevezetes szülemény ezen utjából: „*Fragmens de géologie et de climatologie asiatiques*" (2 köt. Paris 1831). —j—*a*.

Hume Dávid, hires kételkedő philosophus és nagy történetiró, szül. Edinburgban 1711, származását a' régi Home vagy Hume grófi de nem gazdag házból vevén. Atyját kis gyermek korában veszté el, de édes anyja a' szülői kötelességeket hiven teljesité körüle. Atyjafiai azt akarták, hogy a' törvénytudományra szánja magát de, neki a' philosophiához volt hajlandósága. Nem lévén azonban nagy módja a' kedve szerint való tanuláshoz, 1734 Bristolba ment olly czéllal, hogy kereskedést folytasson; de ez sem tetszvén neki, visszatért Edinburgba, onnan pedig Francziaországba ment, hogy ott magányban, függetlenül tovább tanulhasson. Itt irta philosophiai értekezését az emberi természetről, mellyet Londonban 1738 és 1740 adott ki Azonban ezen értekezésre akkor senki sem volt nagy figyelemmel. Ezen elbusulván, ujra magányba vonult, 's nagy szorgalommal tanulta a' görög nyelvet. 1742 más politicai és erkölcsi tartalmu értekezéseket adott ki Edinburgban, mellyek már több figyelmet gerjesztettek. Tanulása azonban félbe szakadt 1745 és 1747, a' mikor elébb egy ifju marquisnak lett nevelője, azután pedig Saint Clair generalt, mint követet, Bécsbe és Turinba kisérte. Meghalván édes anyja 1759, Scotiába visszatért, 's mind egyre tanult és irt. Végre az edinburgi ügyvédek könyvtárának lett felvigyázója. Itt hazája történeteinek kutfejeivel megesmerkedvén, az angol historiának azon részét, melly itélete szerint formájából leginkább ki volt véve, nevezetesen a' Stuart háznak uralkodásától fogva valót, tette munkás szorgalmának tárgyává, mellyet 1756-ban két darabban ki is adott. Ez tevé Humet mint philosophus történetirót hiressé. Később, (1759) kiadta a' Tudor ház historiáját, 's 1761 az angol historia régibb első időszakait; melly dolgozásai több izben leforditattak idegen nyelvekre. Ötven esztendős korában Hertfort grófot elkisérte, mint követségi titok-

nok Parisba, hol nagy tisztelettel fogadtatott. Ő vette rá Rousseaut, hogy menjen vele Angliába. Ország altitoknoka lett 1767, de két esztendő mulva felhagyott ezen hivatallal is, 's Edinburgban dolgozgatott, 's javitgatta régibb munkáji t, mignem 1776 nőtelen holt meg, nagy gazdagságot hagyván maga után. Ön életirásában, melly halála után jött ki, szelidnek, magán uralkodni tudónak, mértékletesnek vallja magát, azt sem tagadván el, hogy vágyott a' tudós hirre. Hume scepticismusa uj általmeneteli pontra szolgált okul a' philosophia történeteiben; mert Kant ez által ébresztetett fel uj vizsgálódási forma keresésére, mellynél fogva a' criticismusnak lett azután alapitója. *Kállay.*

Hummel (Nep. János), az élő legnagyobb klavirjátszók egyike, hires hangszerző, szül. Posonban 1778 Nov. 14-kén. Már negyedik évkorában hegedülni tanitá őtet atyja, de minden előmenetel nélkül. Atyja akkoriban a' szenczi katona intézetnél muzsikamester volt. Azonban, midőn Hummel következő esztendőben éneklésre, 's klavirozásra tanitatott, szembetünőleg lehetett észre venni muzsikai talentumát. Vonzódás és szorgalom által nem sokára annyira ment, hogy egyházi muzsikák közben a' karon énekelhetetett, 's egy esztendő alatt a' klavirjátszásban annyira előre haladott, hogy a' többi nevendékek közt ő lett az előjátszó. Midőn Józef császár két év mulva a' szenczi intézetet eltörlé, Hummel atyja Bécset választá lakhelyéül, hol az ujonnan épült Schikaneder játékszinén orchestra igazgató lett. A' hét esztendős Hummel korára nézve rendkivüles mivészeti ügyessége által a' muzsikaértők figyelmét magára vonta, 's atyjának azon kivánságát, hogy reményteljes fija a' nagy Mozartnak bemutattassék, elősegitették. Jól esmertetett a' halhatatlan mivésznek idegenkedése a' tanitástól; mégis ajánlá magát, hogy Hummel tanitója kiván lenni olly feltétel alatt, hogy nevendéke egészen reá bizassék, 's nála lakjék. Két évig részesült Hummel ezen megbecsülhetlen tanitásban; azután kilencz esztendős korában atyjával utazni menvén megjárta egész Németországot, Daniát, Scotiát (hol minden muzsikai tétel tanulása nélkül irt első szerzeményeit, t. i. változatokat fortepianora, nyomtatás alá bocsátá), Angol és Holland országot. Mindenütt kitüntető tapsolással fogadtatott; mert Mozarton kivül illyen évkorban ennyi készségig senki sem vitte fel mivészségét. Hat esztendő mulva visszatért Bécsbe. Csak ekkor kezdé Albrechtsbergertől tanulni a' hangszerzést, ki a' bécsi ujabb compositorok nagyobb részének tanitója volt. Ezután néhány esztendeig Salierinak aestheticai és dramaticai tekintetben igen tanuságos társalkodásában részesült. Soronként véve akkor Salieri tanitványi közt Weigl volt az első, Süssmayer a' második, 's Hummel a' harmadik. 1803-ban Hummel Stuttgardba hivatott Haydn-nak különös ajánlása következésében, de az alkudozások ismét félbeszakadtak. Azután nem sokára, midőn Esterházy Miklós herczeg London és Parisból visszaérkezék, mind a' herczeg, mind a' cs. k. udvari szinházak akkori igazgatója báró Braun egyszerre ajánlottak hivatalt Hummelnak, 's ő a' herczegi hivatalt választá. Mivel pedig a' mivészetértő herczeg az egyházi muzsikát különösen kedvelé, jó alkalmat nyert Hummel a' muzsikának ezen részében is több szerencsés próbák tételére. Már legelső miséje is megnyeré Haydn-nak teljes jóváhagyását. Midőn későbben néhány fő urakból álló társaság vette által a' cs. k. játékszinek igazgatását, 's Esterházy herczeg a' főigazgatást azok közt felvállalá, alkalmatosságot talált Hummel több theatrumi daraboknak szerencsés sikerü készitésére. 1811-ben a' herczegi szolgálatot elhagyá, 's Bécsben magánoskodott, hol tanitásával a' mivészkedvelő fővárosban sok érdemeket szerze magának, minthogy mind a' két nemből tetemes számu igen jeles klavirjátszókat képzett ki. Időről időre apró utazásokat tett; már 1816-ban meglátogatá Berlint, Leipzigot 'sat. és mindenütt, mint az első fortepianisták egyike, ki rendkivüles ügyességével kiképzett előadást, harmoniai gondolatokban nagy bő-

séget, 's hangszerén a' muzsikai hevenykedésben (improvisatio) remek készséget tudott öszveegyeztetni, egyiránt csudáltatott. 1825-ben legnagyobb tapsot nyere Parisban. Mint hangszeres componista különösen tündöklik. 1816-ban würtembergi kir. karmester lett, most ugyan azon hivatalt viseli Szász-Weimarban. Leghiresebb 's legbecsesebb szerzeményeinek tartatnak A moll, és H mollból készült két fortepiano-concertjei. Szerzett számos variatiok, sinfoniák, fugák, sonaták, triók, rondók, phantasiák, romanczok, énekek, potpourrikat, sok egyházi darabokat, 's mindenféle tánczokat. Nagyobb mivei ezek: *Helene et Paris* (ballet); *Lob der Freundschaft* (cantata karénekekkel); *Diana e Endimione* (olasz cantata); *Le Vicende d' Amore* (opera buffa két felvonásban); *Mathilde* (opera 3 felv.); *das Haus ist zu verkaufen* (opera 1 felv.); *die Esclshaut* (tüneményes játék énekekkel 's tánczokkal); *die Rückfahrt des Kaisers* (opera 1 felv.); *der Zauberring* és *Zauberkampf*, mind kettő pantomime.

Hunnok, régi keletásiai nemzet, China éjszaki szomszédja. E' lakhelyekről gyakran beütöttek a' Hunnok a' chinai földre, nevezetesen Teuman és Mete királyaik alatt; és ellenek épittette Csingvang chinai császár ama' hires védfalat 209 K. e. Belhábor és pártokra szakadás elgyengitette később őket, ugy hogy K. u. 48 esztendővel kettő válnék a' nemzet, a' délszaki Hunnok a' Chinaiak hatalma alá jutnának, az éjszakiak pedig alig tarthatnák meg függetlenségeket, sőt honjokat néhány esztendők mulva elhagyni kénytelenittetnének. Költözések nyugot felé vala irányozva, 's hosszas hányattatások és különbféle viszontagságaik után a' 4-dik évszáz utolsó negyedében tüntek fel Europa keleti szélein. Mert 374 Balmir (Balember?) királyok vezérlete alatt általkeltek a' Volgán, és meghódit-ván a' donmelléki Alánokat, ezekkel együtt a' keleti Góthokra ütöttek, és ez által megindították a' népek költözését, melly egész Europát zavarba hozta, 's annak állapotját teljesen megváltoztatta. A' keleti Góthok meggyőzettek, és egy részek alája vetette magát a' Hunnoknak, a' másik a' nyugoti Góthokhoz vonult, és ezekkel együtt erőködék tartóztatni a' keleti népár elönyomultát. De hiában. Mert a' nyugoti Góthokat is megverte Balamir a' Dniszternél, és délre szoritotta a' Dunához, a' mellyen általkelvén, befogadtattak a' keleti romai birodalomba, előbbi lakhelyeiket a' győzteseknek hagyván. Megtelepedtek tehát a' Hunnok 376 azon a' földön, melly a' Dnipertől fogva a' Tiszáig terjed, és innen gyakran kikeltek mind a' keleti, mind a' nyugoti romai birodalom ellen; sokan pedig közülök bérért katonáskodának mind a' két birodalomban. Balamir után Karaton, Uldin, Bendeguz valának a' Hunnok királyai. Az utolsó, a' kinél kezeskedék egy darabig ama' jeles romai hadvezér Aetius, Attila meggyőzője (l. Attila), 428 meghalván, két gyenge koru fiat hagyott maga után, Attilát és Blédát. Annakokáért Bendeguz testvérei, Oktár és Roás vették által egymás után az uralkodást; 434 pedig Roás holtával, Attilára 's Blédára szállott az. De 444 megölette Attila az öccsét, és ezen időtől fogva 453-ig rettentővé tette a' maga 's a' Hunnok nevét az europai nemzeteknél. Tetteit és eseteit l. neve alatt. Az ő holta után meg akarák a' birodalmat osztani három fiai, Ellak, Dengezik és Irnak; de midőn az osztály felett versengnének, feltámadtak ellenek a' leigázott Gepidák és Góthok Ardarik alatt, és Ellak, a' ki velek szembe szállott, 30 ezer emberével együtt elesett; Dengezik és Irnak a' megmaradott Hunnokkal a' fekete tengerhez vonultak. Innen kikeltek ugyan elvesztett birodalmok visszafoglalására, de foganat nélkül. Midőn pedig Dengezik a' keleti romai birodalomba is beütött volna, Anágastus hadvezértől elfogatott, és levágatott feje Konstantinápolba vitetett 469. Irnak a' Duna torkainál maradt kevésre olvadott népével, és ezen idő után lassanként elenyészett a' Hunnok hire, minthogy kétségkivül más nemzetek közé vegyültek. *Fábri Pál.*

Hunter, két nevezetes orvos. 1) William, szül. Kildbridgeben

Scotiában, Majus 2. 1718, korán kimivelé magát igen hires boncztudományossá, sebésszé és szülésszé, 's igen tiszteletes hivatalokat viselése után, mint az angol királynénak udvari orvosa halt meg Mart. 20. 1783. Az ember természeti leirásáról több nevezetes észrevételeket tön; a' természeti tudományok többi ágaiban is munkás volt, szép természeti gyüjteményt szerze, valamint hires pénzgyüjteménnyel is birt, mellyet Combe leirt. Jeles munkája: „*Anatomy of the human gravid uterus*" (London 1775, félr.). Több értekezést közle a': „*Philosophical transactions*"-ban. 2) John, az előbbinek öccse, szül. 1728, bátyjának igazgatása alatt boncz és sebtudományt tanula Londonban, 's utóbb mint sebész olly hires lön, hogy 1789-ben az angol hadisereg fősebésze lett 's ezen hivatalban halt meg Oct. 16. 1793. Elmés és szerencsés vizsgálódásai által a' hasonlitó boncztudomány alapitójának mondathatik. E' részben nevezetes munkái: *Natural history of the human teeth*" (1771, 4 Pótoléka 1778, 4) „*On the venerale disease*" (1786, 4) „*A treatiseon the blood, inflammation and gun-shot wounds*" (London 1794, 4). Ritka bonczgyüjteménye volt, 's a' természeti nevezetességeket bőven szerzé meg. —*j—a.*

Hunnan, város, Song folyó mellett, hátulsó India Anam nevü tartományának éjszaki részében, 6000 lakosa van. 54.

Hunyad vármegye (Erdélyben). Határai: éjszakról Zaránd-, kel-ről alsó Fejérvármegye és a' székely föld, délről Oláhország, nyugotról Magyarhon, név szerint pedig Krassóvármegye. Erdélyországnak ez legnagyobb megyéje; kiterjedése 77 nsz. mf., lakosainak száma 5 mezővárosában 's 336 falujában, összesen 101,200-ra megy, kiknek nagyobb része oláh nyelvet beszél. Földje általában felemelkedett és hegyes, különösen Oláhország határain, hol legmagasabb bérczei vannak. A' Retyehát hegye, 1100 ölnyivel magasabb az alatta fekvő falunál. Vizei: a' Maros, melly éjszaknyugoti részén foly keresztül, a' Strell, a' Cserna, az oláh és magyar Szil, több apróbb folyókkal együtt. A' Strell vad erdei folyam, melly Retyehát és Csurful hegyénél a' hátszegi völgybe rohanik, Oláhországtól nem messze egy magas kősziklárol hull alá, 's nagy morajjal zug keresztül a' völgyön szinte Kis-kalán vidékéig, hol két ágra szakadva a' Marosba ömlik. A' Cserna, valamivel kisebb, de hasonló sebességü erdei folyó, Miera mellett a' Banát felé ered, Vajda-Hunyadon keresztül foly 's Szántóhalmától nem messze a' Marossal egyesül. Hunyadvárm. egy Erdélyország legtermékenyebb vidékei közül; különös bőséggel terem benne a' kukoricza és kerti gyümölcs. A' Maros partjain jeles szőlőhegyei vannak, mellyeken jobb esztendőkben asszuszőlőbor is készittetik. Déván és Dobraván tul diófa erdők is vannak. Az állatok országából minden nemü szelid házi állat, a' vadak közül pedig a' többek között nyul, őz, szarvas, sőt medve is találtatik. Az ásványországra nézve sem egészen mostoha iránta a' természet. A' marosmelléki hegyekben van aranyja, ezüstje, vasa; Hátszeg körül pedig porczelán földje. Végre savanyuviz forrásokban, meleg ferdőkben, 's különbféle ásványos vizekben sem lát szükséget. 54.

Hunyad (Vajda-Hunyad), mezőváros, Hunyadvármegyének azon járásában, melly nevezetét tőle vevé, a' Cserna és Zalasd folyók egybeömlésénél. Némán, hajdani fényét gyászolva áll közel felette az ősi vár, mellynek falai között egykor a' nagy hadvezérek és királyok példaképei, Hunyady János és Mátyás, véres harczaiktól néha megpihentek 's a' haza fenmaradásáért 's boldogulásáért izzadott homlokaik veritékeit felszáritották; azon vár, mellyben Hunyady László született, ama' szerencsétlen ifju, ki élete tavaszán, a' hóhér csapása alatt hervadott el; azon vár, mellynek épületei között fájdalmas érzetekbe sülyed a' hazafi sziv, 's a' csapongó elme, a' lehunyt idők dicsőségein csügg forró vágyaival. — Eredetére nézve, ugy látszik, hogy a' Hunnoktól épitteték, de viszontagságait sürü homály fedi szinte 'Sigmond

király idejéig, ki ezt később Hunyady János erdélyi vajdának ajándékozá. Majdnem megmászhatlan meredekségü sziklán fekszik 's szép kilátást nyujt a' természetben gyönyörködőknek a' távolabb vidékre; az alatta lévő mélységbe tekintőt pedig borzadás lepi meg. A' bemenetel a' várnak azon oldalán van, hol két sziklacsucs nyulik fel; hozzá 8 ölnyi magas, 8 1/2 ölnyi hosszu 's öt széles kőoszlopon álló hid vezet. — A' várudvarban egy sziklába vágott mély kut van. — Helyezete 's viszontagságai bővebb leirását olvashatni az 1831-ki „Tudományos Gyüjtemény" V. és VII. kötetében. 54.

Hunyadi János, Magyarország kormányozója 1446—52. Fiatal korában lépett a' hadi-pályára, Sigmond császár és király uralkodása alatt, és mind a' külföldön, nevezetesen Olasz és Csehországban, mind Magyarország védelmében a' Törökök ellen, kitüntette valamint személyes vitézségét, ugy hadértelmét is. Ennél fogva már 1437 hadvezér vala, 's megszalasztotta a' Szerbországba nyomult Törököket, midőn Sigmond cs. és k. épen halálos ágyán feküdnék Prágában. Albert királytól 1738 szörényi bánná, végrendeletében pedig 1439, Ujlaki Miklóssal együtt, méhben hagyott gyermeke gondviselőjévé neveztetett Magyarországra nézve. Albert holta után mindazáltal, az ország java tekintetéből, lengyel László részére hajlék Hunyadi, 's egyik fő gyámola lön a' lengyel pártnak. Megverte 1440 Bátaszéknél, Tolnavármegyében, az ellenszeges Gara Lászlót (l. e.), és vezértársával, Ujlaki Miklóssal együtt erdélyi vajdává neveztetett I. Ulászlótól, ugy hogy a' szörényi bánság is meghagyatnék nála; egyszersmind pedig, hogy terjedelmesebb eszközleteket fordithatna az ország védelmére a' török hatalom ellen, temesi gróffá 's nádorfejérvári parancsnokká is teteték. E' minemüségben már 1441 Szendróig visszaverte a' szerbországi török basát, Izsákot, a' ki Nádorfejérvár környékét pusztitotta vala. Hogy rajta ne száradna a' török néven e' kudarcz mocska, mindjárt 1442 elején Havasalföldről betört Erdélybe az egész europai lovassággal Mezet bég. Hunyadi, a' ki kevés napokkal az előtt érkezett vala meg Gyulafejérvárra, innen szemlélheté az ellenség dulását; a' melly, minden falukat felégetvén utjában, a' várat már meghaladta vala, midőn a' vajda az erdélyi püspökkel, Lépes Györggyel, és hirtelen öszveszedett csekély számu katonájival utána indult, és Sz. Imre falunál több hévvel mint szemességgel közibe vágtatott. Azonnal körül vala véve a' magyar had töméntelen spahi csapatokkal, és bizonyos veszetnél egyebet nem látván a' maradásban, bomlott szaladásnak eredt. Hunyadi szerencsésen megmenekedett, de a' püspök, egy csermely általugratásában a' lováról leveszvén, az üldöző ellenségtől megöletett. Az alatt számosabban gyülekezék Fejérvárra a' fegyverre hivatott erdélyi legénység; a' vajda, mig maga rendbe szedné a' csoportozókat, kémek által leseté az ellenség mozdulatit és szándékát. Mezet bég várá másodszori megtámadtatását, és reménylé, hogy ekkor Hunyadi elsikkasztásával az előbbinél még nagyobb dicsőséget szerzend magának. Annakokáért felszámu kiválogatott spahiknak leirván a' vajda termetét, képét, öltözetét és paripáját, meghagyta, hogy egyedül neki tartsanak a' csatában. Besugta egy kém a' felkapott rendeletet Hunyadinak, a' ki azonnal felcserélte hadi öltözetét és paripáját Kemény Simonnal (Turóczi Kamonyainak irja), a' ki hozzá egyébként is hasonlita, 's derék lovas csapatot adván melléje, a' török táborra küldötte, melly még Sz. Imrénél tartózkodék. Kemény reáütött az ellenségre, 's tartós viadal és az ellene agyarkodó spahik tetemes megritkitása után, halva rogyott a' csata terére vajdája helyett, a' ki az örvendő 's vélt győzedelmekben elbizott Törökök közé váratlanul villámként bevágott nyers hadaival, és zavarba hozta a' megdöbbenteket. Ekkor a' táborban őriztetett felszámu foglyok is felbuzdulva neki estek hátulról az ellenségnek, és nevelték annak baját és rémültét. Igy ugyan azt a' helyet, melly ködöt láttatott vala vonni ha-

di dicsőségére, fényes győzedelem tündökébe boritotta Hunyadi. Mert a' török hadsereg nagy része Sz. Imre mezején hagyta tetemeit, vagy futtában vágatott le a' béggel és ennek fiával együtt; a' többi a' havasokon által, a' merre bejött vala, nyakában a' győztesek kardja, visszairamlott Havasalföldre; az egész tábor, minden készülettel és zsákmánnyal együtt, elfoglaltatott. Hunyadi nyomban követte a' vert hadat, és azt egészen elszélesztette; a' moldvai 's havasalföldi vajdák pedig e' győzedelem hirére hódultak a' Magyarok királyának. De még hátra vala a' küzdés neheze 's a' dicsőbb hadi borostyán. Mert Murad szultán még ugyan abban az esztendőben egy 80 ezernyi sereget inditott meg Sak Abeddin alatt Erdély felé; melly sereg, Havasalföldet utjában bosszulatul feldulván, a' Vaskapunak tartott. A' vajda előre elfoglalta a' hegyközmelléki tetőket, és azoknak öbleibe rejtvén hadait, addig vesztegelt, mig az ellenség nagy része által nem költözött, és zsákmányozva el nem terült a' vidéken. Ekkor pedig hirtelen előbukkanván, lerohant a' még költözőkre, 's véres viadal után nem csak ezeket elnyomta, hanem a' még be nem nyomultakat is visszaverte 's a' Dunáig kergette; a' benyomultakat pedig, midőn zsákmánnyal terhelve a' hadsereg derekára visszavonulnának, egy hátrahagyatott székely csapat egy lábig elsikkasztotta vagy elfogta. Olly kevéssé kételkedék Murad szultán roppant serege győzedelmén, hogy azzal egy időben követet is inditana a' Magyarok királyához, a' ki békét ajánlana ennek kudarczos feltételek alatt. De alig tette le lábát Budán a' török követ, midőn sarkára hágott a' vaskapui győzedelem hire. Tehát nem csak el nem fogadtatott az ajánlott béke, hanem az 1443-diki országgyülésen, Hunyadi sürgetésére, megtámadó háboru is végeztetett a' Törökök ellen. E' táborozásra személyesen elindult Ulászló királyi zászlóaljával, de a' hadi munkálatok lelke Hunyadi vala, a' ki biztos táborban hagyván királyát a' szerb földön, a' többi hadakkal előnyomult, és a' kunoviczai győzedelmes fő csatával végezte be legtettesebb táborozását, a' mellyben hat basát és ugyan annyi török hadsereget megvert; két fő basát, kik közt a' szultán sogora Hasszan, elfogott; két nagy várost, Nisszát és Szofiát, felégetett; és Szerbországot, a' várakon kivül, a' török járom alól felszabaditotta. Brankovics György, szerbországi despota, e' győzedelmek következésében országa birtokába visszaállitatván, magyarországi jószágaiból Világosvárat Hunyadinak általadta, azon költség megtérítése fejében, mellyet a' vajda katonafogadásra tett vala. A' következett 1444 diki esztendőben, minekutána a' Murad szultán által ajánltatott béke Hunyadi tanácsára Szegeden elfogadtatott, de Julián bibornok és pápai követ unszolására megszegetett vala, a' szerencsétlen várnai csatából (I. I. Ulászló) Havasalföldre menekedett Hunyadi, a' hol Drakul vajdától fogságra vettetett, kétségkivül, hogy kézbe szolgáltatása által kegyelmet nyerne ez a' szultan előtt: de vagy ennek nagylelkűsége, melly nem engedé az álnokság ajánlatát elfogadnia, vagy Héderváry Lőrincz nádorispány fenyegetése, arra birta a' vajdát, hogy foglyát szabadon bocsátaná. Minekutána megbizonyodott, hogy I. Ulászló király Varnánál elveszett, egybehivta a' nádorispány a' rendeket 1445 Pestre, a' hol László, Albert fia, Magyarok királyának esmertetett; de minthogy ez a' koronával együtt III. Fridrik császár hatalmában vala, addig, mig kiadatnék, az ország kormánya 8 emberre bizatott, a' kik között vala Hunyadi János is. Ez mindjárt az országgyülés után a' magyar föld azon részére távozott, mellynek hadi kormánya osztály által neki jutott vala, 's a' melly Erdélyt és a' Tiszán tul fekvő megyéket foglalá magában. Itt készületeket tett arra az esetre, ha Murad meg akarná támadni az országot; a' külföldi fejedelmeket levelei által s gedelemre szorgalmaztatta; egybegyüjtött fegyvereseivel beütött Havasalföldre; Drakul vajdát onnan kikergette, 's Dánt tette helyébe; Nikopolnál összejött Ferencz bibornokkal, a' pápai hajósereg vezérével,

ki a' fekete tengerről a' Dunára behajózott vala; 's ettől hitelesen megtudván, hogy a' Törökök részéről egy darabig megtámadtatástól félni nem lehetne, visszatért Magyarországra. Mivel pedig az alatt a' Czillei grófok, Tallóczi Mátyás bán holta után, Horvátországot elfoglalták vala, 's abban kények szerint hatalmaskodának: a' kormánytanács 1446 elején országos fő hadvezérré nevezte Hunyadi Jánost, és rá bizta a' garázdák megzabolázását. Ezt rövid idő alatt véghez vitte Hunyadi: mert a' Czilleiek hadvezérét, Vitovetz Jánost, várfalak közé szoritván, neki esett a' Czilleiek örökös birtokának, és ennek kiméletlen pusztitása által kinszeritette azokat, engedelmességet és hüséget fogadni a' magyar korona iránt. Minthogy a' Fridrik császárral László király kiadatása iránt folytatott alkudozások mind eddig foganatlanok valának: nagy országgyülés tartatott a' Rákosmezején, a' mellyen elvégeztetett, hogy addig, mig a' választott király megtagadtatnék az országtól, ennek kormánya egy emberre bizassék. A' választás előtt minden országos tisztviselők letették tisztségeiket. Pünkösd vasárnapján 1446 történt meg a' választás, és Hunyadi Jánosra halmozódott a' szavak többsége, a' ki kevéssel az előtt tért vissza győzedelmes táborozásáról. Az országgyülés végzése által közel teljes hatalom ruháztatott a' kormányozóra, 's csak némelly pontokban, ugymint az adományzásban, a' felsőbb egyházi haszonvételek juttatásában, az ország jövedelme forditásában szorittatott meg valamennyire, vagy köttetett a' kormánytanács jóváhagyásához. Ezután az országos tisztségek is ujra kiosztattak, és Héderváry Lőrincz lett ismét nádorispány, Hunyadi János pedig Ujlaki Miklóssal együtt erdélyi vajda. Hunyadi uj méltóságában legelőbb Drakul ellen indult, a' ki a' Törökök segedelmével ujra beállott vala a' havasalföldi vajdaságba, 's ezt meggyőzvén és elfogván, Tergovistban fejét vetette; azután, mivel alkudozások utján semmire sem lehete Fridrik császárral menni, betört a' stájer, karint és karniol földre, 's azt pusztitotta. Ez által indittatva, engedékenységre láttaték a' császár hajolni; 's azért ismét elővétetett a' félbeszakadt alkudozás. Ennek folytában két országgyülés tartatott 1447-ben, a' mellyeknek elsejében a' kormányzo hatalma az országjövedelemmel bánásra nézve tágittatott, másodikában pedig a' meghalálozott Héderváry Lőrincz helyébe Gara László választatott nádorispánnyá, 's a' budai vár, mellynek parancsnoka addig a' nádorispány vala, általadatott a' kormányzónak. Ennek 1448 elején Alfonzo, arragoni 's nápolyi király, három pompás szerszámu paripát küldött, V. Miklós papa pedig arany kereszttel és herczegi czimmel ajándékozta meg, e' mellett mind a' ketten inték és serkenték őt, hogy ne késnék haddal megtámadni a' Törököt. A' herczegi czimmel maga Hunyadi János soha sem élt (jóakaróji használák azt néha, 's Mátyás király is egy 1461-diki oklevélben „illustris princeps" jelelettel emliti az apját); a' keresztet a' gyulafejérvári székes egyháznak ajándékozta; a' paripákat pedig megtartotta, mint a' mellyeknek jó hasznokat veheté a' kijelelt végre, mellyet ő buzgalommal mozdita elő. Véghez vitte, hogy az 1448-diki országgyülésen legalább résszerinti felkelés határoztatnék a' Törökök ellen: minthogy Giskra (olv. Jiskra) ellenséges mozgása a' magyar föld felső vidékein, és Fridrik császár makacskodása, tilták az egész hadi erő eltávozását. Jóllehet azonban külföldi serkentőjinek biztatásait tettes segedelem nem követte; Brankovics György pedig, a' szerbországi despota, a' ki magára nézve legtöbb hasznot várhata e' hadi vállalatból, nem csak megtagadta hozzájárultát, hanem a' veje, Czillei Ulrik, irigyletes és álnok irányzatinak egészen megadva, tudósitotta is Murad szultánt a' magyar hadsereg mozdulatiról és erejéről: mindazáltal aratás után 24 ezer fegyveresekkel, a' kikhez havasalföldi Dán vajda alatt 8 ezer Oláh járult, elindult a' kormányzó, 's Szörénynél a' Dunán általkelvén, Szerbország keletszakán, a' Rigó mezőn táborba szállott. Murad, a' ki épen akkor

egész erejét az albani fejedelem, Castriota György ellen forditotta vala, azonnal abban hagyta Krója megszállását, és 150 ezernyi hadnépével Szerbországnak tartván, Oct. 17. a' Rigómezőre ért. Itt véres csatára kelt a' dolog Oct. 18, de ugy, hogy e' napon mind a' két fél megtartaná állásait. Más nap Székely János, tótországi bán, a' kormányzó rokona, a' Jancsárok tömegére küldetvén, tul ment a' fővezér rendeletén. Ez t. i. addig kivánná a' viadalt huzni, mig Castriota György, a' kinek oda járultát reményleni lehete, elérte volna az ellenség hátulját; az alatt pedig minden véget vethető küzdést kerülni szándékozék. A' bán ellenben, a' kinek e' szerint kapott rendeleténél fogva csak tartóztatni 's mulattatni kellett volna az ellenséget, fiatalkori hevétől elragadtatva, 's a' Jancsárok csalékony hátrálásától elcsábittatva, kelletinél beljebb merült a' viadalba, a' maga 's csapatja vesztére: mert a' Jancsároktól körülvétetvén, viaskodva elesett a' vele lévőkkel együtt. A' kormányzó az alatt az ellenség lovasságával harczola. De midőn az Oláhok, Székely János esetét észrevévén, a' harczolat közben az ellenséghez állottak, és ez által a' magyar lovas had egyik oldalát fedelem nélkül hagyták volna: mindenünnen felülhaladó erőtől megtámadtatva, veszettnek tartotta Hunyadi a' csatát, és csak menekedésért viaskodott. El is tudott szabadulni a' csatahelyről, de millyen állapotban, kitetszik abból, a' mit Turóczi közöl szaladása felől. Egyedül, gyalog és fegyver nélkül bolyongván t. i. járatlan helyeken, két fegyveres Törökre bukkant, a' kik meg nem esmervén benne a' magyar hadsereg fővezérét, megragadták őt, és kardjaikat a' földre vetvén, fosztogaták ruhájától. De midőn e' munkálat közben, megpillantván a' nyakában függő arany keresztet, mind egyik magának akarná azt tulajdonitani, 's e' miatt birakozásra keltek volna egymással: felkapta Hunyadi az egyik kardot, és azzal az egyik Törököt agyon vágta, a' másikat pedig megszalasztotta. Azután egy mezei lakossal találkozott öszve, a' kit jutalom igéret mellett arra kért, hogy vezetné őt Nándorfejérvárra. Felvállalta amaz az utmutatást, de vagy tévedésből, vagy szántszándékkal Szendrő felé vezette emberét. Későn vehette a' dolgot észre Hunyadi, midőn már el nem kerülheté Brankovicsnak lesbe kiküldetett embereit, a' kiknek kénytelen vala megadni magát. Ezektől bevitetvén Szendrőbe, a' despota parancsára fogságba vettetett. A' Rigómezőn a' fővezér eltávozta után is folyt vala a' viaskodás a' harmadik nap alkonyáig, a' midőn betörvén a' Törökök a' Magyarok táborába, befejezték véres győzedelmeket. Harmincznégyezer Török mellett nyolczezer magyar vitéz, kétezer német és cseh bérkatona maradt halva a' csatatéren, a' Hunyadival kiindult magyar fő emberek mindnyájával együtt, Rozgonyi Rajnaldot kivévén; a' hüségtelen Oláhok is nagyobb részint kard élére hányattak; a' szétszaladtak a' lesben álló Szerbek kezére kerültek. Brankovics György a' török szultán kezébe akará szolgáltatni becses foglyát; de mig azzal alkudoznék, egy részről a' Szegeden egybegyült magyarországi kormánytanács fenyegetése, más részről egy bosnyai bojár, Marnavics György, munkás segedelme, a' ki haddal jött vala Szendrő alá a' kormányzó kiszabaditására, kinszerité Brankovicsot, hogy felhagyna szándékaval Be nem hatott kétségkivül Hunyadi fogházába az érette tett lépések hire, 's azért elfogadta az elejébe terjesztett feltételeket, mellyek alatt szabadulást ajánltata neki álnok gazdája. Lekötelezte tehát magát, hogy a' despotának magyarországi jószágait meghagyja; hogy kisebbik fiával, Mátyással, annak unokáját Erzsit, Czillei Ulrik leányát, elveteti; 's hogy idősebbik fiát, Lászlót, kezesül adja. Ennek elérkezte után elhagyta Hunyadi Szendrőt, és Karácsony estvéjén Szegedre ért, a' hova felszámu nemesség gyülekezett vala fogadására, melly örvendezve üdvözölte a' sulyos veszélyek árjából kilábaltat. A' kormányzó mindjárt a' következett esztendőben, 1449, a' felső Magyarországon hatalmaskodó Giskra ellen forditotta

fegyverét, és azt fegyvernyugatra szoritotta, mellyben felső Magyarország jelesebb városai még meghagyattak az ő hatalmában, ő ellenben kötelezte magát, feleségül venni a' kormányozó özvegy hugát; 1450 pedig, az országgyülés megegyezésével, Szerbországra ütött, és ennek pusztitása által kinszeritette a' despotát a' nála kezeskedő László kiadására; a' minek eszközlése után abban egyezett meg Fridrik császárral Posonyban, hogy ez László királyt 18 esztendős koráig magánál tarthassa, a' koronával és a' zálogba vetett magyarországi városokkal együtt. Már most még többre akart Hunyadi menni Brankovics ellen, és azt teljes lemondásra szándékozék szoritani a' zsarolt kötésről: de ellene munkálódék ebben némelly fő emberek, nevezet szerint Gara László 's Ujlaki Miklós, irigysége, 's az a' környülmény, hogy Brankovics meghitt embere vala ekkor a' török szultánnak, a' kitől az ő közbenjárása által kivána 's reményle fegyvernyugatot nyerni a' kormánytanács. Ennek intésére tehát, hogy lépne állandó békére a' despotával, elnyomta Hunyadi a' hon javáért személyes érzelmeit, és 1451 olly egyezetre lépett, a' mellyben Brankovics némelly magyarországi jószágait kártérités fejében Hunyadinak engedte; ez rá állott, hogy 1453-ban Dec. 6. melly napon Czillei Er'sébet betöltendő vala 13-dik esztendejét, öszvekeljen vele kisebbik fia, Mátyás; mind a' ketten pedig barátságos indulatot és jóakaratot fogadtak egymásnak magokra 's rokonságokra nézve. Ezt az egyezetet, György despotá közbenjárására, háromévi fegyvernyugat követte a' török szultánnal II. Muhameddel. Kivülről ennél fogva, legalább egy időre, biztositva lévén a' béke, a' belhábort igyekezék a' kormányzó elnyomni, mert Giskra vonakodék a' kötés feltételeit teljesiteni, sőt ellenséges állásba helyezkedék. De a' losonczi ütközetben 1451. Sept. 7. még inkább kellett tapasztalnia, mint addig, az ellene áskálódó irigység munkálatját: mert seregének javától a' legnyomosabb pillanatban elhagyatva, kénytelen vala a' csatahelyet és a' győzedelmet a' honháboritó jövevénynek engedni. Visszatérvén mindazáltal nem sokára az alföldön szedett uj hadakkal, győzedelmesen vivá egymás után Giskra várait, midőn az austriai rendek feltámadása Fridrik császár ellen, más tárgyra vonta figyelmét és munkásságát. A' magyar kormánytanács t. i. irányosnak tartá, gyámolitani az Eynzinger és Czillei Ulrik által felláziteti Austriaiak szándékát, hogy kivegyék Fridrik kezei közül Albert cs. és k. hátrahagyott gyermekeit. E' miatt uj egyezés köttetett a' már szorongó Giskrával, és 1452 a' posonyi országgyülésről számos kiküldöttség ment a' kormányzó elöljárása alatt Bécsbe, 's ott a' magyar nemzet nevében szövekezetre lépett a' szomszédokkal László király kiszabaditására. De minekutána V. Miklós pápa, Fridrik kérelmére, egyházveszetet mondott vala a' lázongókra: tartózkodék Hunyadi a' tettes elegyedéstől, és vesztegelve várá a' dolog kimenetelét. Nála nélkül is csakugyan kicsikarták az Ausztriaiak Fridriktől Lászlót, és Bécsbe vitték. Ekkor pedig számos kiküldöttség elején mejelent Hunyadi János Bécsben, és a' magas téren (der hohe Markt) letette tisztségét a' király előtt, a' ki 1453 kezdetén lejött a' posonyi országgyülésre, 's általvette az uralkodást; Hunyadit pedig beszterczei örökös gróffá nevezte, 's ősi czimerét, mellyen egy szárnyait emelitő 's orrában arany gyürüt tartó holló látszék ég szinü mezőn, egy veres oroszlánnyal bővitette, melly fejér mezőn koronát tarta körmei között. Mind a' végvidéken helyezett, és az erdélyi Szászok kiváltságaiba ütköző grófság, mind a' két értelmü jelkép a' fondor Czillei Ulrik agyából vehette eredetét, a' kitől vezették a' fiatal és járatlan király. Konstantinápol eleste 1453 Máj. 27. felriasztotta a' keresztény hatalmakat. László király, a' ki az alatt Bécsben és Csehországban tartózkodék, országos hadvezérré nevezte Hunyadit, és felhatalmazta, hogy a' rendekkel végezhetne a' fegyverrekelés iránt. Hunyadi tehát Budára gyüjtötte a' rendeket 1454 elején, a' hol Eynzinger Ulrik, mint királyi

biztos, jelenlétében megtétettek a' kivántatott rendelések. Mig azután a' király a' nénje menyegzőjén mulatna Krakóban, általkelt a' fővezér hadaival a' Dunán, és Brankovics Györggyel egyesülve, kénytelenitette a' török szultánt, felhagyni Szendrő vivásával; megverte 's elfogta Feriz béget Krusevácznál; felégette Viddint, és a' bolgár földön Pirotáig előnyomult. Az alatt Czillei Ulrik, a' kinek leánya Er'sébet, Hunyadi Mátyás jegyese, az egybekelés előtt megholt vala, nem tartóztatta tovább megrögzött gyülöletét a' Hunyadi ház iránt, és rágalmazásai által elhitette a' királyt, hogy veszélyben forog Hunyadi János miatt koronája. Minekutána ármányos szándéka iránt kedvező indulatot gerjesztett volna a' királyban, Bécsbe hivatta Hunyadit 1455, nagy érdekü országos dolgok ürügye alatt. Hunyadi, jóakarójitól megintetve, csak Köpcsényig ment, kétszáz lovasoktól kisértetve, 's a' helységen kivül szállott meg. Foganatlanul nógatta őt Czillei, a' ki több királyi tanácsnokokkal és számos fegyveresekkel a' köpcsényi várban vala, hogy bemenne hozzá szólalkozás végett. Midőn Czillei sem akarna, Hunyadi kivánsága szerint, a' mezőre kijönni, szétment a' két felekezet. Kevéssel azután, magától a' királytól, mentséglevél igérete mellett hivatva, általment Hunyadi a' határszélen, és már Bécshez közeledék, midőn Czillei, elejébe jövén 40 lovassal, felszólitotta őt, hogy menne sietve előbbre a' királyhoz, a' ki nem messze onnan várakoznék reá, 's a' kinél maradt volna feledékenységből a' mentséglevél. Keresztül pillantott ekkor Hunyadi az álnokság szövevényén, és fegyveresei által körülvétetvén az ármányost: „Hatalmamba estél" ugymond „alávaló, 's megöletnélek, ha királyom iránti tiszteletem nem tartóztatna; eredj, és ha élni szeretsz, többé előmbe ne kerülj." Ennek következetében polgári háborura kelt volna a' dolog, ha Capistranus János (l. ezt) munkálódása, a' pápa intése, a' magyar urak közbenjárása, legalább szinre, öszve nem békitette volna az ellenkező feleket. Hunyadi, a' kinek parancsnoksága a' délszaki vidékre 's az ottani várakra szorittatott, általadta a' többit a' királynak, tulajdonképen Czillei Ulriknak, a' ki egyszersmind illürföldi bánná tétetett; az idősebbik fiának, Lászlónak, eljegyezte Gara László nádorispány, a' Czillei ház embere, leányát; kisebbik fiát, Mátyást, pedig, mintegy kezesül, az udvari nemes ifjak közé adta; 's igy másod izben feláldozta érzelmeit a' hon javának, minthogy a' veszéllyel fenyegető török hatalom ez időben főképen kivánatossá tevé az egyirányos igyekezetet. II. Muhamed t. i. elboritotta hadaival Szerbországot, és a' görög birodalom ledültére 's a' maga temérdek hadseregére tekintve, elbizottan azt mondogatá, hogy „valamint az égben csak egy az isten, ugy a' földön is csak egy uralkodónak kell lenni." De hiába várta Hunyadi engedékenysége gyümölcsét, szives és buzgalmas ipar egyesületét a' torlongó veszély ellen. Mert országgyülés hirdettetett ugyan Böjtelőhavára 1456 Pestre; lejött ugyan arra maga is a' király Czillei Ulrikkal, és a' budai várba szállott; elvégeztetett ugyan, hogy azonnal felkerekedjék az ország hadi ereje, 's a' király személyes vezérlete alatt inditassék meg Nándorfejérvár felé, mellyet a' szultán szárazon 160 ezernyi hadsereggel, a' Dunán felszámu csajkákkal szándékozék megszálni; az előleges rendeletek pedig Hunyadira bizattak, a' ki késedelem nélkül megrakta a' féltett várat eleséggel, hadi készülettel és biztos őrsereggel, sógorának, Szilágyi Mihálynak, parancsnoksága alatt: de mig ő ezeknek teljesitésében nagy szorgalommal foglalatoskodnék, és saját pénzén katonákat fogadna, ezeket fegyverezné 's gyakoroltatná, kirándult Czillei Ulrik a' királlyal Bu la környékére vadászni, onnan pedig Bécsbe távozott, meghagyván a' vele tartóknak, hogy Hunyadit gyámolitás nélkül engednék vesztébe rohanni. A' király eltünte hirére elsőben Czillei pártosai, utánok a' többiek is szétoszlottak, menedéket keresve saját váraikban a' veszély elől; és csak igen kevesen, mint Kanisai László, Korogi János, Roz-

gonyi Sebestyén, járultak zászlójikkal Hunyadi mellé. Ez mindazáltal, magához vévén Kapisztrai János keresztes gyülevényét, Szegedről, a' hová elhallék a' Nádorfejérvár védfalait döngető ágyuk durrogása, sebes haladással Szalánkemenhez járult, az ott öszvegyüjtött csajkákat megrakta fegyveresekkel, és a' Duna mentében elinditotta Nándorfejérvár felé, maga a' folyam partján követte a' hajóshad mozdulatait. A' megszálás tizedik napján, Jun. 14. megtámadtatott az ellenséges hajósereg; és midőn a' csatázás közben, Szilágyi intézetéből, nándorfejérvári lakosokkal megrakott 40 csajka evezett volna ki a' védfal alól, és hátulról ütött volna az ellenségre, megzavartatott ennek csatarendje, 's az egész török hajósereg elsikkasztatott, Hunyadi pedig bemehetett a' városba, gyámolitani annak védőjit. Mindazáltal Jul. 21-dikén, midőn a' sürün hullott ágyugömbölyök sulya már tetemesen megzuzta vala a' külső védfalakat, betört a' vivók csoportja a' váraljába, 's csak roppant erőlködéssel verethetett ki Jul. 22; melly napon a' keresztesek, neki hevülve e' foganat által, parancs nélkül, sőt tilalom ellen kicsaptak a' török táborra, 's János barát biztatásaitól lelkesitve, felhatottak az ágyukkal megrakott hányatokra; végre Hunyadi, rendes hadaival oda járulván, meszalasztotta a' spahikat, megtörte a' jancsárok tömegét, és ez által véget vetett a' viadalnak. A' viaskodókra szállott éj leple alatt rendetlen szaladásra bomlott a' török hadsereg, magával hurczolván a' megsebesedett szultánt, a' ki csak Szofia védfalai között talált menedéket, és 300 ágyuval 24 ezer holttestet hagyott a' csatahelyen. Kevéssel e' fényes győzedelem után betegágyba dült Hunyadi, 's Aug. 11 kimult Zimonyban, özvegységre hagyván feleségét, Horogszegi Szilágyi Er'sébetet, árvaságra két fiját, Lászlót és Mátyást, kik közül amaz az apja mellett, ez Temesváratt vala az anyjánál. Holt teste az elhunytnak Csáki Ferencztől Gyulafejérvárra vitetett, és ott takarittatott el. — Hunyadi János, Turóczi szerint, közép termetü, magas nyaku, gesztenyeszinü göndör haju, nagy szemü, vidám tekintetü, piros arczu, 's olly helyes alkatu 's nemes testviseletü vala, hogy ezerek közt is magára vonná a' szemirányt. Bonfin szerint fiatal korában nagy szorgalommal és izletesen öltözködék, sőt a' pipert és ragyot is kedvelé külsejében. Ezeknél fogva a' legfényesebb társasági körökben is a' legelőbbkelő szépnemüekkel vala szerencséje járni a' tánczot. Eleme vala a' háboru, 's kivált a' Török elleni hadakozás csinjához és sajátságihoz senki sem értett ugy, mint ő; azért meg nem rettent soha az ellene álló haderő felülhaladó voltától, és katonájiba is annyi bizodalmat és lelkesedést tudott önteni, hogy gyakran alszámu fegyveres néppel temérdek hadsereget megtörhetett. Felhagyott ellenben a' viadallal, mihelyt általlátta gyakorlott szeme, hogy veszve van a' dolog; és méltó önérzelménem nem lehet vétkül tulajdonitani, hogy illyenkor fő gondja vala magát megtartani; mert minden egyéb kár megtérithető vala, az ő veszte nem. Az országos dolgokban nem annyira tündöklött ugyan, mint a' hadi pályán; és katonás egyenessége nem láttaték egészen hozzá konyulhatni az országlatcsin kanyarihoz; ugy hogy néha kifogna rajta az álnokság fondórlatja, 's gátot vetne jót irányzó szándéka foganatjának: de nem is lehet egy könnyen valaki olly bajos és kényes helyezetben, a' millyenbe őt vetette vala a' sors, midőn a' varnai veszteség után ő lön a' sarok, melly körül forga a' hon ügye. Délről a' török hatalom sulyja elzuzással fenyegeté a' nemzetet; nyugotról Fridrik császár folyvásti lesbenállása bilincsele minden teljes hatásu eszközletet; éjszakról a' hon kebelében megfészkelt idegen zár alatt tartá a' nemzeti erő nagy részét; Czillei Ulrik személyes gyülölete egyenesen az ő vesztére törekedék, és uemzetségi öszvekötteteésében a' Gara 's Brankovics házakkal hathatós eszközöket talála, ármányos igyekezetének előmozditására; a' régi előkelő nemzetségek irigylete az uj ember és felkapnok iránt körülkelepczézé

minden lépéseit; csak az alrendü nemesség többségénél lelt ő szives jóakaratot és rendületlen bizodalmat maga iránt. Tanultsága csekély vala, de természetes értelme feltaláltatta 's használtatta vele mások tanultságát, mint p. o. Vitéz Jánosét, a' ki által viteté ő terjedelmes diák levelezését kora legjelesebb embereivel. Annál elevenebb vala benne a' hitbuzgalom, melly jóllehet hajlonga valamennyire a' babonához és a' más hitüek iránti idegenséghez, kapcsolva vala még is valódi kegyességgel, jámborsággal, emberséggel és lángoló honszeretettel, mellynek valamint saját érdekét és érzelmeit feláldozta, ugy mások iránt sem esmert kiméletet és könyört, midőn magasabb tüzetre törekedék. Különben gerjedelme tartózkodó, haragja engesztelhető, gyanuja oszlatható, boszulatja nemeslelkü vala. Gyülölőjitől és irigyeitől nagyravágyással, haszonleséssel, rokonpártolással vádoltaték ugyan: de, megengedve benne az emberi gyarlóságot, igen derék embernek kell még is tartanunk azt, a' ki ellen a' gyávák, az alávalók, az ocsmányok agyarkodának, a' kihez lelkes és szives emberek vonzódának, és a' kiről maga II. Muhamed, midőn halála hirét vette volna, hosszas komor hallgatás után azt mondotta: „Valóban, miolta fenáll a' világ, egy fejedelemnek sem volt még illyen embere."

HUNYADI JÁNOS SZÁRMAZÁSA. *Olly homály boritja a' Magyarhon ezen dicső emberének eredetét, hogy még eddig egy történetkutatónk sem boldogulhatott elhatározott kielégitő foganattal annak nyomozásában.* Négyféle tartomás mutatkozott pedig e' kérdésre nézve a' honi történetesmeret körén. *a*) Hunyadi János szerelemfajzat vala, még pedig egy erdélyi nemes leányzónak Sigmond királytól foganatatott szülöttje. Ez a' monda már Bonfin előtt, a' ki a' Hunyadiak évszázában élt, esmeretes vala: de ő azt a' magyar nemzetet gyülölő Alemannok, nevezetesen pedig Czillei Ulrik gróf koholmányának állitja. Bővebben előadta azt a' következett évszázban Heltai Gáspár (Chronika a' Magyarok dolgairól. Kolosv. 1575), de már ugy, mint történetesmereti igazságot, mellyet ő olly emberek közléseiből tanult volna ki, a' kiknek szülőjik Hunyadi János alatt szolgáltak, és vele sok ütközetekben forogtak vala. Még egy évszázzal későbben, némelly körülményeket vagy elhagyva, vagy változtatva, de hasonlóképen mint történetesmereti igazságot, ismételte Heltai előádását Pető Gergely vagy Zrinyi Miklós gróf (l. PETŐ GERGELY) rövid magyar krónikájában. E' kettős előadás szerint, midőn Sigmond király 1392 Erdélyen által hadakat vezérelne Havasalföldre, 's Déva tájján a' Sztrigy folyam mellett táborba szállott volna: magához vezettetett egy igen szép leányzót, valamelly Morzinai nevü bojérnak (nemes embernek) leányát, és a' vágyának engedőt terhbe ejtette; néhány hónapok mulva pedig visszafordulván Havasalföldről, és kénytöltése foganatjáról tudósittatván, arany gyürüt ajándékozott a' hölgynek, és meghagyta neki, hogy, ha fiat szülend, hozza fel azt a' gyürüvel együtt ő hozzá Budára. A' hölgy annak idejében fiat szült, és ezt Jánosnak nevezte. Ezzel idő mulva utnak indult Buda felé testvér bátyjától, Morzinai Gáspártól, kisértetve. Utazás közben egy helyett megállapodtak az utasok; mert a' hölgy, hogy tiszta öltözetben mutathatná magát és szülöttjét a' királynak, elszennyedt ruhájik mosásához fogott. Mig maga e' dolgához látna, a' gyermek a' gyürüvel játszék a' gyepen. Egy holló, a' gyürü csillámjától kénytetve, kiragadta azt a' kisded kezéből, és felrepült vele egy közel álló fára. A' gyermek felsikoltása hozzá futtatta a' gondos anyát, a' kinek vizsga szeme hamar rá akadván a' keserv okára, előszólitotta ő a' bátyját, ki a' tolvaj madarat nyillal lelőtte a' fáról, és a' már veszettnek vélt zálogot visszakeritette. Elérvén Budára, a' király elejébe járult a' megesett leány, és oda nyujtván a' gyürüt, bemutatta neki szerelme gyümölcsét. Sigmond e' látásra elpirult ugyan, de mégis azonnal nyájaskodni kezdett a' kisdeddel; vendégletes szálást rendeltetett a' három utasnak; néhány na-

pok mulva pedig Hunyad várával és orrában arany gyürüt tartó hollós czimerrel megajándékozva bocsátotta el szerelme fiát és annak kisérőjit. E' körülményeken kivül Heltainál, csekélyebb érdekűek között, e' megjegyzésre méltók is fordulnak elő: hogy valamelly havaselvői (havasontuli) bojér, Puti Vajk, a' ki honjának háboros állapotja miatt akkor Hunyadvármegyében tartózkodék, a' megesett Morzinai leány szépségétől és a' király igéreteitől indittatva, feleségül vette azt, és elvitte magával megcsilapodott honjába; hogy ott szülte meg Butiné a' gyermeket, és azt oláhosan Jankulának nevezte; hogy rövid idő mulva özvegységre jutván, visszatért szülő földére, 's innen indult azután a' bátyjával Budára. Jóllehet Pető Gergely krónikája kassai kiadásának homlokiratja azt jelenti, hogy annak foglalatja „sok rendbeli fő históriás könyvekből" szedetett egybe: mindazáltal abból, hogy Heltai elbeszéletének több körülményeit nem emliti; hogy azok közül nyomosakat is kihagy, hogy némellyeket másképen tesz ki, 's viszont ollyakat is emlit, a' mellyekről amaz hallgat, azt lehet következtetni, hogy szerzője nem Heltaiból meritett, és azt nem esmerte. Mivel pedig a' dolog velejében megegyez vele: az ő laka vidékén (Tótországban) is el kellett terjedve, sőt irásba is foglalva lenni, 's hitelesnek tartatni ama' mondának Hunyadi János származása felől. Figyelemre méltó az is, hogy Benkő József, a' kiről méltán sokat tartanak az Erdélyiek, minekutána Transsilvaniája I. részének 177 lapján a' *b*-alatti tartomást tette volna magáévá, az 559 lapon megbánja, hogy nagy nevü történetirók tekintete által magát elcsábittatta, 's teljes meggyőződés szavaival Heltai előadását ismétli, a' mellyel megegyez az ő állitása szerint nem csak az Erdélyieknek közönséges tartomása, különösen pedig a' Hunyadi János osztályos rokoninak maradéka közt tengő szóhagyomány, hanem egy régi, már most igen ritka, magyar verselet előadása is, mellyet ő olvasott, és a' melly még Heltai krónikája előtt lépett világra, illy czim alatt: „Az felséges Máthias királynak az nagyságos Hunyadi János fijának jeles viselt dolgairól életiről és halálaról valo szép Historia. Debreczembe, nyomtattot Komlos Andras által. An. Do. 1574." Nem csoda tehát, hogy magasztalt történetirók ellenére is a' legujabb időkig fenmaradt a' felhozott monda kelete mind a' nemzetben, mind tekintetre méltó történetiróknál, a' millyen p. o. Engel, a' kinek Heltaiban alapult tartomása szerint 1393-ban született volna Hunyadi János és 1395-ben mutattatott volna be Budán Sigmond királynak. — *b*) **Hunyadi János oláh születés vala.** Ezt állitotta Sylvius Aeneas, a' ki Hunyadival egy időben élt (Cosmograph. de Europa, cap. 2.); ezt emliti Turóczi János (Part. IV. cap 30); ezt hiszi Bonfin (Dec. III. Lib. 4—9); e' látszik következni Oláh Miklós, esztergami érsek, vallomásából, melly szerint ő maga oláh születés, nagy anyja Marina pedig Hunyadi János testvér huga vala; ezt teszi hihetővé Pray előtt Bél Mátyás tudósitmánya (Notit. H. p. 573, melly szerint a' likavai vár (Liptóban) nyugoti kapuja felett azt a' czimert, mellyet ő Hunyadi Jánosénak tart, egy emberfő tetézi, a' millyet Havasalföld czimere mutat. Turóczi ugyan azt, hogy Sigmond király Havasalföldről hivta be Hunyadi Jánost, az apja vitézségének hirétől indittatva, 's Hunyad várát neki adományozta, csak ugy adja, mint hallomást; de egyéb tudósitmányt ennél nem közöl Hunyadi János származásáról. Bonfin pedig nem csak magáévá teszi e' tartomást, hanem apját és születése helyét is megnevezi Hunyadi Jánosnak. Amaz t. i. ő szerinte Bud nevü előkelő Oláh vala, a' ki hihetőleg egy Heltai Buti Vajkával; ez pedig Hollós nevü havasalföldi falu (pagus Corvinus). Az anyjáról továbbá azt mondja, hogy görög császári házból származottnak tartaték. Minthogy pedig az Oláhokat a' régi Romaiak maradékának tartá: alkalmat vett innen és a' Hunyadiak czimeről arra a' csapodárságra, hogy a' romai Corvinusoktól származtassa le a' Hunyadiakat, a' kiket ő mindenütt Corvinusoknak is nevez. — *c*) **Hunyadi János Lengyelor-**

ságból származott. Ez Cornides véleménye, melly abban vetődik meg, hogy még most is van Lengyelországban egy Corvin nevezetü régi nemzetség, mellynek czimere is egy a' Hunyadiakéval; a' miből azt következteti Cornides, hogy Buti Vajk, a' ki Hunyadi János apjának tartatik, e' nemzetség ivadéka vala, 's vagy ő, vagy valamellyik őse, Lengyelországból szakadt a' magyar földre. Kriebel János, halicsi kormánytanácsnok, Kazinczy Ferenczhez irt levelében (költ Brzezván, 1817 Oct. 27.) igazolja némelly tekintetben a' Hunyadi ház összefüggését egy előkelő lengyel nemzetséggel. Látta ő t. i. a' Corvin-Krasinski grófi nemzetség származattábláját, a' mellyen a' gyürüs hollót és Hunyadi Jánost és Mátyást is meglelte, de ezeket csak a' tábla czifrázatján; magán a' táblán pedig egy Corvin Wratislawra akadott, a' kiről az vala megjegyezve, hogy Konrád mazovi herczeg hivására Pannoniából ment által Lengyelországba 1221 körül. Felhányta tehát Kriebel a' lengyel irókat, és ugy találta: hogy közülök többen emlitik Konrád herczegnek Varsóban 1224 költ kiváltságlevelét, mellyből kitetszik, hogy Corvin Wratislaw valóban Pannoniából szakadt a' lengyel földre, 's a' hollós czimert magával vitte oda; és hogy ugyan azok irók Corvin Wratislawtól származtatnak több elökelő lengyel nemzetséget, a' mellyek mind a' Corvin nevezettel, mind a' hollós czimerrel élnek. Mellékletül hozzá illik e' tudósitmányhoz, a' mit Kercselics szerint (Notit. praelim. 270 l.) de Monacis Lőrincz, velenczei iró állit, hogy t. i. I. Lajos király felesége, Ersébet, fajtalánságra vetemedett valamelly veronai Scaliger herczeggel; hogy ezen tilalmas közösülés gyümölcse, egy férjfi gyermek, Szécsi Demeter zágrábi püspöknél neveltetett fel titkon; hogy ez felnevekedett korában I. Lajos leányával, Hedviggel, Lengyelországba költözött, és ott törvényes házasságban nemzette Hunyadi Jánost. — *d*) Hunyadi János valamelly közrendü erdélyi magyar nemes ember fija vala. Ezt sajditja már Pray, a' két vélemény közt ingadozó, de okok nélkül; ezt hiszi elhatározottan Budai Ferencz, több felhordott okokra, de nem érelmes történetesmereti bizonyitványokra támaszkodva. Aranka György pedig „Gubernátor Hunyadi Jánosról való értekezödésében, mellyben megbizonyitatik, hogy nem vólt szerelem gyermeke, Kolosvártt 1811. 8.“ oklevelekből azt igyekszik megmutatni: hogy jóval János kormányzó előtt valának már a' magyar földön Hunyadiak, nevezetesen már 1331 előtt; és hogy mind a' kormányzónak, mind elejinek tulajdon nemzetségi nevek Székely, Hunyadi pedig birtoki jelelmények (praedicatum) vala. Kár, hogy az értekezés szerzője az általa idézett okleveleket vagy egészen, vagy legalább a' bizonyitó helyeknek egész igeszövetét, a' hitelesitő aláiratokkal együtt, az eredeti nyelven le nem irta, 's meg nem jegyezte mindegyikről, hol vette ő azt, és hol lehet feltalálni. Legtöbbet láttatik nyomni a' felhozott oklevelek közül az, a' mellyet Kercselicsnél olvashatni (Notit. praelim. 270 lap.) Ebben a' varasdi 's zágrábi nemesség panaszt tesz 1417. a' magyarországi rendek előtt a' kormányzó ellen, a' ki a' levélben eképen van jelelve: „*Magnificus Joannes de Zekel de Hunyad, Gubernator Regni Hungariae.*“ Kercselicsnek és utána Arankának e' jeleletből vont következményét támogatni láttatik az, hogy Székely János tótországi bánt, a' ki a' rigómezei csatában elesett, Turóczi János „*gubernatoris consanguineus*“ Bonfin „*Corvini frater*“ jelelmény alatt emliti; renditni ellenben régibb és ujabb történetirók tartomása, hogy az emlitett Székely János a' kormányzó testvér hugának fija vala; 's az a' nem meggondolatlan sajditmány, hogy épen ez ellen, mint akkori tótországi bán ellen, vala intézve az 1447. panaszlevél, és hogy tehát ennek eleje hibásan lehet leirva Kercselicsnél. Egyébiránt alig szenved kétséget, hogy a' Székely nemzetséget is illette a' Hunyadi nevezet, mint birtoki jelelmény. Nem különben ellenkezni látszik a' Székely nevezettel, mint Hunyadi Jánoséval, Albert királynak 1439 költ uj adománylevele Hunyadról, mellyben e' kitétel for-

dul elő: „*Johannes et alter Johannes, uterque filii Oláh de Hunyad;*“ hogyha t. i. épen ezt a' Hunyadi Jánost illeti az az adománylevel, a' kiről itt van a' szó; a' mi mindazáltal annak Arankától felhozatott szavaiból még ki nem tetszik. — Aranka bizonyitványaiból szoritóbb bizonyitást vonni, 's egyszersmind Heltait és Benkőt megczáfolni igyekszik Kazinczy Ferencz Dessewffy József grófhoz irt levelében (költ Dédács, Aug. 14. 1816). Mind Aranka értekezését, mind Kazinczy levelét, a' fen emlitett Kriebelével és a' maga jegyzeteivel együtt kiadta Ponori Thewrewk József, illy czimü nyomtatványban: „Három értekezés Hunyadi Székely János, magyarországi kormányzó, 'sat. törvényes ágyból lett születésének bebizonyitására. Posony, 1825. 8.“ — Végre Fejér György (Codex diplom. Tom. VIII. vol. II. Ad Lectorem) azt közli: hogy az oklevelek és történetesmereti bizonyitványok összeveszedésében munkás Kaprinai Istvánnak egy szerzetes társa, a' ki Vajda Hunyadon sok ideig hitterjesztő (missionarius) vala, egy származatfácskát küldött onnan, mellyet mindazáltal valamelly szentségtörő kéz az ő gyüjteményéből elcsent, és hogy e' származatfácskát Kaprinai, a' mennyire emlékezetében bizhaték, eképen adta elő: „Marsinai Ersébet nemes leányzó férjhez ment elsőben nemes Hunyadi Hollós Jánoshoz, a' kitől szülte 1390 Jánost a' hőst, és a' másik Jánost, a' ki nem kevesebbé hires katona vala; első férje holta után († 1400) egybekelt nemes Buti Jariszlóval; harmadszor pedig nemes Csolnoki Vojthtal 'sat.“ Itt a' Buti 's a' Csolnoki keresztneveik el látszanak cserélve lenni, és Butit Vojthnak, Csolnokit ellenben Jariszlónak kellett volna kétségkivül irni. Mert a' mi Hunyadi János anyjának utolsó férjét illeti, ez Csónoki vagy Csolnakosi Jariszló vala, a' ki négy fiakat nemzett, ugymint Dánt, Vajkot, Pétert és Jánost; Vajknak pedig László és Sandrin (Sándor?) nevü fijai valának: a' mi kitetszik a' Benkő Józseftől (Transsilvania I. 566 és 567 lap) felhozatott 1446 birtokbaigtatás — és 1448. kiváltságleveléből a' kormányzónak; melly utolsót Fejér is felhozza az idézett helyen a' III. lapon, és a' mellyben a' kiváltságadó a' maga osztályos rokonának (frater noster condivisionalis) nevezi Csónaki Vajkot, a' ki az első rendbeli oklevélben Jariszló fijának van irva Butit pedig, a' kit már Heltai Gáspár is Hunyadi János anyja második férjének mond, ugyan az Vajknak nevezi. A' kaprinaiféle származatfácskáról tehát, ha bizni lehetne benne, uj tudósitmányt hármat szedhetnénk: hogy Hunyadi János anyjának keresztneve Ersébet vala, a' mi egyebütt is mondatik ugyan, de bizonyitvány nélkül; hogy az apja nemzetségi neve Hollós vala, mellynek tehát csak diákra fordítása volna a' Bonfin és Ranzán Corvinusa; végre hogy Hunyadi János 1390 született, melly adatnak további biztositására németalföldi Gualter János krónikák krónikájából, melly Frankfurtban jött ki 1614, e' helyet hozza fel Fejér a' VII. lapon: „*Joannes Huniades, Vayvoda Transylvaniae, natus* 29. *Martii*, *Anno* 1390.“ Hihetőbb is ez sokkal Pray számvetése kerekedményénél, melly szerint 1368 szül., és 88 esztendős korában holt volna meg Hunyadi János, minekutána csak három héttel az előtt olly vitéz és győzedelmes erőködéssel védelmezte vala Nándorfejérvárat, a' mi olly nagy koru embertől ki nem telik. Turóczi János is e'képen fejezi ki magát Part. IV. cap. 56: „*Dominus Comes Bistricensis — — nondum senectutis aetate demolitus, sed — — fatigatus et viribus exhaustus — — Salvatori suum restituit spiritum.*“ — Mind ezek szerint tehát, mivel Hunyadi János apja nem lehetett egyszersmind Székely, Oláh, Hollós, az ő származása még nem fejtett történetesmereti feladmány; sőt talán Heltait, Petőt és Benkőt sem lehet még elhatározottan kárhoztatni. Örvendetes annakokáért Fejér tudósitmánya, hogy épen most két irónk munkálódik Hunyadi János és Mátyás történetének oklevelekből való kidolgozásában.

Hunyadi László, János fija, szül. 1431—33. Mintegy másodfél esztendeig kezeskedett az apjáért Szendrőben Brankovics Györgynél (l.

Hunyadi János), a' honnan 1450 kiszabadulván, 1452 Bécsbe küldetett a' kormányzótól, a' Fridrik császár hatalmából kiszabadult V. László király udvarlására, a' kinek meghagyásából 1453 vezérséget viselt felső Magyarországon Axamyth Péter nevü cseh vezér ellen, a' ki az onnan kitakarodott Giskra Jánostól elmaradván, és ennek hadaiból sok fegyvereseket magához csábitván, megfészkelte vala magát némelly várakban, és ezeknek vidékein latorságot üze. Szükebb körre szoritotta ugyan Hunyadi László a' garázdát, de teljesen ki nem mozdithatta a' magyar honból. Feleségül eljegyeztetett neki 1455 hanyatlatán Gara László nádorispány leánya, de a' kivel egybe nem kelhetett: mert illőnek tartatott kétségkivül, hogy előbb biztosittatnék a' hon a' délről keletkező rémületes veszély ellen; ennek elháritása után pedig a' következett esetek ketté vágták mind emlitett viszonyának, mind éltének fonalát. Munkás segédje vala ő apjának 1456 a' hadak gyüjtésében, fegyverzésében és gyakorlásában; vele munkálódék Nándorfejérvár védelmében; holta után pedig a' király további rendeletéig általvette Szilágyi Mihály bátyjával együtt a' hadsereg vezérletét és a' végvárak parancsnokságát, és helyre állittatá Nándorfejérvár roncsolt védfalait. Az alatt V. László király Czillei Ulrik serkentésére lejött Bécsből a' magyar földre, egy csapat keresztes katonákkal, és Futakra hivta a' rendeket. Megjelent itt a' király hivására Hunyadi László is, de nem előbb, mint minekutána királyi levél által felmentetett vala, a' számadás terhe alól azon költségre nézve, mellyet az apja kormányzó korában az ország jövedelméből tett vala. E' magaviselete gyanut vallott a' fiatal király vezetője, Czillei Ulrik ellen, melly alap hijával nem vala: mert Hunyadi János elhunytának hire nagy örvendésre gerjesztette Czilleit és azon mondásra fakasztotta, hogy már most az egész ebfajzatot (igy szokta vala a' Hunyadiakat szidalmazni) ki fogja irtani. Mindenek előtt tehát a' várakat igyekezék jó csinnal kivenni a' Hunyadi fél kezei közül, és e' végre országos fő hadvezérré neveztette magát a' királytól, és szinlett békülést eszközöltetett vele maga 's Hunyadi László között, mellyben ő ez iránt atyai joakaratot fogadott, László pedig készséget vallott, a' király rendelete alá bocsátni az ország várait egyebek előtt Nandorfejérvárat. E' pontra jutva, nem kételkedék többé Czillei ármánya elsültében, és azt irta örömében Futakról az ipának, Brankovics Györgynek, hogy nem sokára két nagy becsü gömbölyt küldend neki, a' millyennel Szerbország egy uralkodója sem mulatta volna még magát. Ez az irat kezébe került Hunyadi Lászlónak, és elértette ő, hogy abban a' maga 's az öccse, Mátyás, fejéről van a' szó; egyébiránt is besugták neki számos jóakaróji, a' kik az udvar közelében valának, Czillei Ulrik kifakadmányait. A' király fogadására tenni való készületek ürügye alatt elment tehát előre Nandorfejérvárra, a' hol Szilágyi Mihállyal és nemzetsége egyéb hiveivel tanácsot tartott az elővetetendő eszközölmények iránt. E' tanácsban elvégeztetett Czillei Ulrik megöletése; de mivel László e' határozatban meg nem tudott nyugodni, megkérdette az iránt a' nagyváradi püspököt, Vitéz Jánost, a' ki e' tárgyban aképen nyilatkozott, hogy egyházi tisztségére nézve a' szándékba vett tételményt nem javasolhatja, a' véghez vittet nem fogná kárhoztatni. Már most tehát Hunyadi László néhány száz hü fegyvereseket helyezett szét a' várban, és meghagyta nekik, hogy rejtve tartsák magokat, mig előre fognának szólittatni; az eltökélett szándék végrehajtása alkalmát pedig az időtől és a' körülményektől várá. Az alatt elindult a' király Futakról, és Zimonynál partra szállott kiséretével. Czillei, a' kinek a' vár közelében szorongni kezde szive, előre küldötte egy meghitt emberét, a' ki megtekintené, mint volna a' dolog a' védfalakon belől. Ez azt a' tudósitást hozta vissza, hogy ott minden biztos, és alig látni egy két fegyveres embert. Neki bátorodva bejárult tehát Czillei a' királlyal és a' fogadásokra kijött Hunyadi Lászlóval a' vár kapujáu; de alig jutott vala be utánok vagy száz ember a'

király kiséretéből, a' midőn a' forgóhid hirtelen felvonatott 's a' kapu bezáratott. A' meghökkent királyt azzal nyugtatta meg a' váratlan jelenetre nézve Hunyadi László, hogy az ország törvényei tiltanák idegenek bebocsáttatását a' végvárakba; 's igy a' külföldi keresztes hadnak a' védfalakon kivül kellett tanyázni. Másnap, melly sz. Márton innepe vala, mig a' király a' szentegyházban áhitatoskodnék, kérette Hunyadi László Ulrikot, hogy jönne az ő házához, nagy érdekü közölmények elfogadására. Elment oda Ulrik fényes innepi öltözetben, kard az oldalán, teste a' köntös alatt pánczélba boritva. Hunyadi László egyedül, fegyver nélkül, fedetlen fővel fogadta vendégét. Alig válthattak egymással néhány szavakat, a' midőn László kiáltása behatott a' szomszéd szobákba, ott tartózkodó meghittjeihez. Ezek előrohanván, midőn Ulrik felemelt jobbjában mezitelen kardot, László fején és azt fedező bal kezén véres sujtást pillantanának meg, neki estek kardjaikal a' megtámadónak, és midőn a' rejtett pánczél ellenállása kifogna a' vas élén, a' hátul állók lába inait vagdalták szét, és a' földre rogyottnak fejét vették. Hunyadi László e' rémes jelenet után azonnal a' király elejébe járult, tudtára adta neki a' megesett dolgot, és bocsanatért esedezett, előadván mentésül az eset kerekedtét: hogy ő t. i. szemére vetette Ulriknak a' Hunyadi ház elleni agyarkodását, előmutatta neki Brankovicshoz intézett iratját, és felszólitotta, hogyha kedves neki az élet, mondana le minden bitorlott tisztségről és magasztalatról a' magyar honban, és vonulna vissza ősi örökébe; hogy Ulrik erre kardot rántott, és a' fegyvertelennek fejéhez vágott, a' minek tanuja volna ketté vágatott gyürüje, 's fejének és kezének vérző sérelme; hogy jóakarói, megsejtvén élte veszélyét, azt tették a' dühösködővel, a' mitől hasonló esetben nem tartózkodhatnék a' szives barátság. A' király bocsánatot nyilatkoztatott; kiadatta Ulrik fejetlen testét a' várkörön tanyázó Németeknek, és a' várra rohanni készülőket tilalma által lecsillapitotta; maga Temesvárrá kivánt Hunyadi Lászlótól kisértetni. Czillei Ulrik feje öt napig hordoztatott szét mutatásul a' Hunyadi ház hiveinél; azután visszakerülvén, kiadatott ez is a' német hadaknak, a' mellyek, a' királytól elbocsáttatván, elvitték azt magokkal a' Czillei várba. A' király pedig, Hunyadi Lászlótól és a' vele lévő nagyoktól kisértetve, Temesvárrá indult; a' honnan kijött elejébe mély gyászban Hunyadi János özvegye, Szilágyi Ersébet, kisebbik fijával, Mátyással együtt, és a' király lábaihoz borulva, kegyelmet kért László fijának. A' király nyájas szavakkal nyugtatta a' töprenkedő anyát, és buba borult lelke deritésére bibor köntösöket ajándékozván neki 's fijainak, serkentette őket, hogy cserélnék fel öltözetök komorságát az öröm szinével, és fordulna szivek a' gyásztól az élet kedvéhez. Midőn pedig látná, hogy azon fényes és vigságos vendégletek, fegyverjátékok, és tánczok, mellyeket tartatni parancsolt, sem volnának képesek, lebájolni a' diszes asszony arczáról az aggódás borulatját: Nov. 23-kán 1456 a' szentegyházban az oltár előtt megesküdt az évangyéliomra, hogy Czillei Ulrik megöletését soha semmiféle ürügy alatt meg nem boszulandja; 's ugyanott Szilágyi Ersébetet anyjává, annak fijait pedig testvéreivé fogadta. E' biztositásnál fogva bizodalmasan követte Hunyadi László a' királyt Budára; a' hol 1457 elején gyakor szó vala az udvarnál a' Török elleni táborozásról, mellyre azon az éven kivánatos volna kikelni. Homály boritja még azt, a' mi ezen év tavaszán a' budai várban történt. Turóczi János szerint Hunyadi László, apja nyomdokit követve, azonnal ajánlá magát, hogy katonákat fogad, és előre indul Nandorfejérvár alá, mig az ország hadai felkerekednének. Ajánlata elfogadtatott ugyan, de mig Pesthez gyülekeznék béres hada, némelly udvariak inték őt, hogy a' király teljes megnyugtatására, 's a' kölcsönös bizodalom fentartására, szólitaná Budára az öccsét Mátyást, és hagyná azt a' királynál a' maga eltávoztakor. László engedett az intésnek, és Mátyás Budára érkezett, nehezen és rémes előérzelemmel bocsáttatva el anyjától, a' ki eszé-

ben tartá még férje meghagyását, hogy soha együtt a' királyi udvarban ne tartózkodnék mind a' két fija. Mihelyt a' budai vár védfalain belől vala mind a' két Hunyadi, a' királyhoz hivatott László, de a' palotába léptekor elfogatott, Lindvai Bánfi Pál, Giskra János, Turóczi Benedek és Lomberger jelenlétekben. Mátyás ugyan akkor a' maga szállásán zár alá tétetett. Alkony után Ujlaki Miklós, teljes fegyverzetben, fegyveres kiséret elején, bebocsáttatott a' várba. Másnap a' Hunyadi ház hivei is, a' kik a' várban valának, ugymint Vitéz János, Rozgonyi Sebestyén, Kanisai László 's egyebek, őrizet alá tétettek. A' harmadik nap estvéjén általadatott Hunyadi László a' budai birónak és esküdteknek, a' kik, a' vett rendelethez képest, kivitették őt számos fegyveresek között a' vár terére. Itt, a' Frispalota nevü védfok ellenében, megállapodott a' menőség, és előszólittatott a' hóhér, hogy végezné tisztét. Háromszor vágta ez pallosát martaléka nyakához, háromszor hibázta el az iranyt. A' harmadik vágás sulyjától arczra bukott a' szerencsétlen, de kevés percz mulva, jóllehet nagy erőködéssel és bajjal, mivel a' kezei hátra valának kötve, lábra emelkedett, és előre lépve, gyenge de eléggé érthető szóval, azt mondotta, hogy betelt immár a' büntetés mértéke, 's hogy ő, ha bünös volna is, további lakolással nem tartoznék. Odább léptében, midőn bágyadt inainak csüggedezése miatt rá hágott volna hosszu köntösére, ismét arczra bukott; és ekkor, némelly körülállók sürgetésére, oda járult a' hóhér, és befejezte rajta borzalmas munkáját. A' lelketlen test, fekete takaróba burkolva, Magdolna Mária egyházában tétetett le, a' hol hajnalig őriztetett; ennek hasadtakor pedig a' Krisztus szent teste kápolnájához vitetett ki, 's ennek udvarában elásatott ama' 32 nemesek közé, a' kiket hajdan Sigmond király haragja hevében végeztetett vala ki Budán. — Bonfin szerint a' vesztés magában a' várban történt, sz. György terén. Sigmond király palotája előtt, a' mellyből László király és a' körülte lévő nagyok nézői valának a' szörnyü látmánynak. A' halálra hurczoltatott ifju, minekelőtte letérdelne, büntelennek jelentette magát; a' harmadik vágás után pedig a' palota felé ment könyörögve, hogy lenne már elég; de ott irgalmat nem talált. — Egy ugyan a' koru austriai krónika, mellynek szavait felhozza Pray, de a' melly szerfelett pártolja a' Czillei házat, azt állitja, hogy Hunyadi László a' vár terén lovasjátékot készült adni, 's erre meghivta a' királyt; alattomban pedig hatszáz fegyveres lovagot gyüjtött öszve, 's meghagyta ezeknek, hogy a' játék folytában a' vár és a' pálya közé férkeznének, vennék közbe a' királyt, és ragadnák el azt magokkal. De mivel a' lovasok időnek előtte jelentek meg a' kiszabott helyen, világra került az ármány, a' király a' palotában maradt, és parancsot adott a' felségsértőnek elfogatására. Magára hagyva e' tudósitmány hiteles voltát, annyi bizonyos, hogy rendes itélet alá nem bocsáttatott a' vádas ügye; hogy szokatlan időben, nap lenyugta után, hajtatott végre a' halálparancs, még pedig, az emlitett krónika szerint, mindjárt az elfogatás napján; és hogy a' büntetés okáról egyéb köztudomásra nem adatott annál, a' mit egy hirdető a' hóhérlat előtt kikiáltott: „igy lakol a' királya iránt hüségtörő.“ — Nehéz elhinni, hogy a' nádorispánynak, Gara Lászlónak, tudta 's helybenhagyása nélkül eshetett volna meg a' dolog; és hogy ő vagy meg nem gátolta, vagy elő is mozditotta kijelelt vejének törvénytelen elsikkasztatását, ez törülhetetlen mocskot ken az ő nevére. A' gyászos eset napjára nézve Böjtmáshava 14-dike 's 23-dika között tétováznak a' történetirók; a' szánatra méltó ifju korát 24—26 esztendőre teszik. *Fábri Pál.*

Hunyadi Mátyás, l. I. Mátyás király.

Hunyadi János, Mátyás király természetes fija, l. Corvin János.

Hupazoli (Ferencz), egyike azon kevés embereknek, kik három században éltek. Szül. 1787 Casaleban (Sardinia) 's 1702-ben mult ki. Eleinte pap volt, utóbb Scion mint velenczei consul Smyrnában élt, élte

82 éve olta. Öt feleséggel 24 gyermeket 's ezen kívül 25 törvénytelen magzatot nemzett. Csak vizet ivott, soha nem dohányzott, keveset evett (többnyire vadhust 's gyümölcsöt). Scorzongyökér-nedv italával bőségben élt, estve ritkán vacsorált; korán feküdt korán kelt, azután misét hallgatott, járkált, 's egész nap dolgozott, késő vénségéig. 22 kötetben mind azt megírá, mit életében nevezetest látott vagy tapasztalt. Hideg soha nem lelte. Eret soha nem vágatott, orvossággal soha nem élt. 100 évében ősz hajai ujra megbarnultak Ez életszakasz után napjában sokszor 4 mértföldnyi utat is tett. 109 évü elveszté fogait 's csak hig eledellel élt. 4 esztendővel később ismét két nagy foga nőtt 's ujra ehetett hust. Élte vége felé mintegy harmincz éven keresztül volt hónapos vérfolyása megszünt. Csak ekkor kapott követ 's gyakori náthát, míg végre meghalt. Egyébiránt szelid caracterü férjfi volt. Főszüksége asszonyokkal társalkodás. H. gazdag ember volt kevés szükségekkel. —*cs.*

Hur, vagy öszvetekert juhbélből, vagy megnyujtott érczből készült (drót) fonál, mellyet különböző hosszuság és vastagságban valamelly arra szánt hangszerre huzunk, remegésbe hozunk, 's az által különbféle hangokat hozunk elő. A' bélhurokat juhok és bárányok beleiből készitik, mellyeket előbb megtisztitanak, lugban csáváznak, öszvefonnak, és lehuznak. Aztán karikába fonatnak, 's 30 darabjok egy csomónak neveztetik. Jóságokat a' tartósság, tisztaság, hangjaiknak velőssége 's tisztasága határozza meg. Ezen tulajdonságokat valamelly külső jegy által ugyan ki tudni nem lehet, de azoknak hijányával vannak mind azon hurok, mellyek nem keresztül látszók, 's nem rugósak. Tudjuk, hogy az olaszországi ugy nevezett r o m á n i hurok a' legjobbak. A' dróthurok vagy réz vagy vasból készülnek. Próbáltak ugyan hurokat késziteni selyemből is, de ezek finom hang hijjával vannak. Ezeket az ujabbi időkben Versaillesben bizonyos Boud nevü férjfi a' köz hir szerint némü tökéletességre vitte. — Dróthurokat Nürnbergben sokat készitettek, 's hajdan ezek tartattak legjobbaknak; később a' berlini hurok vétettek a' fortepianok felhurozására; végre Bécsben a' Mariahülfi uton egy d. óthurkészitő olly jó hurokat tudott csinálni, hogy a' bécsi fortepiano készitők többnyire csak tőle veszik, 's már most a' berliniekre nincsen szükségek. *gy.*

Huronok, éjszakamérikai népség, kik hajdanta a' Hurontenger keleti részén számosan lakoztak, de 1650 az Irokesektől innen elüzettek, 's ma az Erietenger délnyugoti tartományában tartózkodnak. Az ugy nevezett 5 nemzet (az 5 mohaki nemzet, Irokezek neve alatt is) a' Huronokat őseinek nevezi; kétségkívül azért, mivel a' Huronoktól származtak, kik most 700 fegyveresre kevesültek. A' szabad Éjszakindusok legmiveltjebbei közé tartoznak, rendesen épült házaik vagynak, lovakat tartanak, miként szarvasmarhát 's sertéseket is; 's gabonát bőven termesztenek. Egy falujok (Loretto, Quebek mellett) most kereszténnyé lett. Néha a' Huronok alatt az Irokeseket is értik, noha ezek egészen különvált nemzetet képeznek. —*cs.*

Huros hangszerek azok, mellyeken a' hang hurokon eszközlött remegések által eszközöltetik. A' huroknak mozgásba hozása különbféle módon történik, és igy a' huros hangszerek ismét különös osztályokra esnek u. m. 1) Vonó szerekre (l. e.) vagy hegedükre. 2) Ollyanokra, mellyekben a' hurokat kalapács érinti, melly tasztokkal van egybe kötve (Tasztszerek, claviaturszerek); 3) ollyanokra, mellyeken a' hurokat ujjal (közvetőleg, vagy közvetetlen, azaz valamelly vesszőcskével, tollal 'sat.) szoktuk rántani, csipkedni. Ide tartozik a' hárfa, gitár, mandoline, lant, 's más hasonló szerek. — A' huros szerek sokkal alkalmasabbak az emberi hangot kitartó utánozásra 's kiséretre, mivel hangjok jobban megegyez vele. Másodszor azon elsőséggel birnak, mivel általok a' hangoknak mathemat. viszonyait mintegy láthatóan

lehet bebizonyítani, 's egyszerre több hangokat lehet kiadni, mi okra nézve nagyon elősegitették a' harmonia és harmoniai tudomány kifejlését. Továbba a' huros eszközöket könnyebben lehet használni, mint a' fuvó szereket, minthogy amazok csak a' játszónak karjait 's kezeit hozzák mozgásba, holott az utóbbiak a' játszó tüdejét 's más organumait is fárasztják, melly okból épen nem állanak egy irányban amazoknak tartósságok mellett. Mind ezen tekintetből, mind ama' nagyobb könnyedség végett, hogy a' huros szerek tisztábban hangozhatnak öszve, 's az erősség vagy gyengeség legkülönbözőbb fokait is kiadhatják, fő részt foglalnak el a' hurosszerek minden nagy orchestrában l. VONÓSZEREK, HANGSZERES MUZSIKA.

HUS l. IZMOK.

HŰSÉG, erkölcsi értelemben a' mások iránt való jó indulatnak és hajlandóságnak változhatlan megbizonyitása. Származik ez egy szeretettel 's kötelesség-érzéssel teljes szivből, kimutatja magát főként felsőbbek vagy ollyak iránt, kik hozzánk hasonlók, és mindenkor szabad cselekvésmód, ha bár feltennők is, hogy mi azok iránt külsőképen kötelesek volnánk. Igy van szó különös viszonyokban gyermeki, cselédi, jobbágyi hüségről; de szerelmi és baráti hüségről is. A' hüség mind ezen alakjaiban a' jó akarat, becsülés és tisztelet kötelességének betöltéséhez való erős ragaszkodás, mellyre az ember a' maga másokhoz való viszonyaiban serkentő ösztönt talál, — 's egy másokhoz való tapadás, melly a' kötelesség becsülését, és a' szeretetnek, barátságnak vagy tiszteletnek magas lépcsőjet bizonyitja. A' hajdankorban különösen mutatkozék az, mint barátsági hüség, már a' hősi példányokban; a' keresztény korban pedig leginkább mint jobbágyi hüség ura iránt, és szeretői hüség, szerelmese iránt, melly mindkettő a' lovagi erények közé tartozott. — A' mivészségekben ott szólnak kiváltkép hüségről, a' hol valamelly másolatnak az eredetihez való viszonyáról van a' beszéd. Hasonlóul a' történetirásban olly ábrázolásoknál 's rajzolatoknál, mellyeket bizonyos történetek fenlévő kutfejeivel 's hagyományival egybe vetünk. Az aestheticai hüség valamelly miv-ábrázolatnak megegyezése azon feltételekkel és létalapos tulajdonokkal, mellyek alatt annak tárgya természetben, életben 's történetben megjelenik. Honnan az, tartásban és valóságban határozódik, 's valamint ez a' szépség törvényének alája van vetvetve: a' szerint nem általjában mindenféle, hanem csak önkényes változtatást és szépitést rekeszt ki. Sőt van egy bizonyos hivség, melly szinte gyötrővé válik, midőn az csupán az ábrázolatnak egy más tárgytól való függését terjeszti elő, és a' miatt önálló becsét elveszti, mellyel egy müszerzeménynek a' maga szabad származása által a' szellemben, birnia kell. A' geographiai és historiai hivség tehát nem legfőbb törvénye valamelly ábrázolatnak. Inkább uralkodik a' hivség a' mivészetnek azon alsóbb nemeiben, hol valamelly meghatározott egyniségnek kiábrázolása a' feladás, mint az arczrajzokban; noha azonban itt is a' hivség inkább az egésznek öszvehangzó felfogásában áll, mint az egyesnek és változónak szolgai utánozásában. Helyesen mondja tehát Göthe, a' mivésznek semmiképen nem kell arra törekedni, hogy az ő mive tulajdonképen mint természet-miv jelenjék meg. Olly szellem által kell annak felfogatni, melly harmoniásan származott és képzetett ki, 's ez a' szellem megleli a' jelest önterméseteihez képest is. Erről a' közönséges mivkedvelőnek semmi megfogása nincs. Ő ugy bánik a' mivvel, mint olly tárggyal, mellyet a' piaczon talál; de a' lelkes kedvelő nem csak az utánazottnak valóságát látja, hanem a' választott tárgynak elsőségeit, az öszverakásnak lelkességét, és a' kis mivészi világnak mennyei bájait is.

A. B. S.

HUSHAGYÓ KEDD, FÁRSÁNG, és FÁRSÁNGI JÁTÉKOK. Azon nézetek, mellyek az embereket arra birák, hogy a' láthatlan felsőbb hatalmasságok tetszését áldozat, ajándék és tisztulkodás által igye-

kezzenek megnyerni, böjtölésre, önfartóztatásra 's testsanyargatásra is vezérlék őket. Böjtölés alatt a' szokott eledelektől olly czélból való tartózkodást értjük, hogy az által az istenség megengeszteltessék. Nem találni nagyobbacska nemzetet illy nemü szokás nélkül, mellynek történeti eredete napkelet vallási szokásaiban fekszik, hol a' papok elejénte orvosai is voltak a' népnek, 's ugyan azért az ezen forró vidékeken olly igen szükséges szoros életrendet egyszersmind vallás ügyévé tevék. S a' böjtölés még ma is szokásban van napkeleten. A' Persák, Indusok, Lama, Mohammed és Moses vallásai a' böjtölésre nagyon sokat tartanak. Az éjszaki őskor vallásában pedig semmi nyomai annak. A' legrégiebb keresztyének a' VIGILIÁK (l. e.) alkalmával böjtöltenek. Sanyaru volt a' böjtölés a' jejunia quatuor tempestatum alatt, melly az esztendő minden negyedében három napig tarta, és a' 40 napon (husvét, vagy inkább nagypéntek előtt, quadragesimae), mellyek kizárólag nevezteténck böjtnek, 's Jezusnak a' pusztában 40 napig tartott böjtölésére vonatkozának. A' böjt eredetéről különbfélék a' vélemények. Legközönségesebb az, hogy Telesphorus, a' 2-ik század közepe táján romai püspök, rendelé legelsőben a' 40 napi böjtöt egyházi törvény által. Nagy Gergely páp a, 600 körül, hamvazó szerdát tevé a' böjt kezdetévé, 's az ezt megelőző nap böjtjének nevezteték, minthogy a' böjt éjjel 12 órakor álla be, nálunk pedig hushagyó keddnek, minthogy ezen nap után tilos volt husat enni. A' böjt előtti harom nap, mint a' szigoru buzgólkodók mondák, egészen őrdöginnep volt, Bacchanalia név alatt. „Mivel a' keresztyének" igy szólnak a' régiek, „ezen napokon készakarva dühösködtek: azért álarczot kötöttek fel, nemeket felcserélték, boszorkányokká öltözködtek, Bacchusnak és Venusnak áldoztak, 's minden pajkosságot szabadosnak véltek." Ez a' mai Carneval eredete, vagy mint nálunk neveztetik, a' fársángé, melly vizkereszttől fogva hamvazó szerdáig tart. (A' carneval név a' carne és vale latin szavaktól jön, mert a' farsang végén bucsu mondatik a' husevésnek). A' szigoru böjt beállta előtt még jól akartak élni az emberek, a' mi, főképen a' Carneval három utolsó napján bő mértékben teljesittetett is. Egyébiránt a' mai Carneval nem egyéb a' keresztyén Romaiak Saturnaliajinál, kik az ő pogány innepeiket el nem feledhették, legkevesbé pedig a' Saturnaliákhoz hasonlitókat, mellyek Saturnusnak, 's az ő világigazgatása alatti arany kornak tiszteletére, 's egyszersmind az embereknek a' világ első ifju korabeli szabadsága 's egyenlősége emlékezetére, minden Decemberben, kitelhető pajkossággal, tréfával és csapongással ülettek meg. Romában a' Carneval a' régi Saturnaliákat uj formában teremté ismét elő, 's a' régi szokások még ma is látszanak az ujak közt. Mivel pedig a' böjtöt megelőzött napon és este — azaz hushagyó kedden — a' pajkosság mindenféle alakoskodás, tréfa és kicsapongásban szokott mutatkozni: annál fogva hushagyó kedd a' pajkosság szabados napjának tartatott, 's tartatik még ma is majdnem mindenfelé. Mert nem maradtak az uj saturnaliák honjokban, Olaszországban; hanem elterjedtek Europa minden tartományaiba. Igy Németországban nagyon kedveltettek ezen napon az alakoskodás, evés ivás és tréfás mulatságok. 'S ez szolgáltata okot a' dramaticai költészség kifejtésére, midőn a' városok már vagyonosak kezdtek lenni. A' 13-ik században látszanak ennek legelső nyomai. A' carnevali alakoskodás magától vezérlé az embereket azon gondolatra, hogy valamelly felvett szerepben jelenjének meg, 's azt kifejteni törekedjenek. Csupa tetszésvágyból mimeltetének a' közélet szokásai, és pedig nagyitva, hogy annál bizonyosabban birassék kaczagásra a' sokaság. A' mi elejénte csak fársángi játék volt, az utóbb kimivelteték. „Hushagyó kedd estéjén" igy szól Flögel „*Geschichte der komischen Literatur*" 4 köt. 292 l., „alakos személyek jártak néha házról házra, barátjaikat s ismerőseiket mulattatni. Egy illy társaság azon gondolatra jött, hogy igy felburkolva valamit ábrázoljon, 's az alakhoz illő beszélgetést tartson. A' próba sike-

rült, dicsértetének az esmeretlen szinjátszók, megvendégeltetének 's megajándékoztatának. Ezen tetszés által buzditatva, szaporodtak a' társaságok, meséjik 's beszélgetéseik kicsinyenként hosszabbulának, mig végre emberi tettek rendes mimelésévé váltak." Nürnberg, az árujiról 's elmésségéről hires, volt az, mellyben a' dalnokok czéhéből legelsőben keletkeztek fársángi játékosok, csipősek és vigak, mint a' birodalmi városiak polgári izlése kivánta (l. Sachs). Ezen darabok rokonok az Angolok Masksaival 's a' Francziák Farceseivel, 's a' böjtéji egyházi játékok a' Mystères-és Moralités-kkel. A' fársángi játékok, régi szokás szerint, kikiáltók által nyittattak meg 's fejeztettek be. — Ezen alakoskodásból származtak nálunk is a' fársángi alakos tánczmulatságok. Itt lehet továbbá keresni eredetét azon különös szokásnak, mellynél fogva hushagyó kedden még ma is sok helyeken czifra alakosok temetik el a' fársángot. Itt a' hushagyó kedd evés ivásra rendeltetését. Itt végre mind azon bohóságok származását, mellyek hushagyó kedd éjtszakáján szoktak elkövettetni, még a' köznép által is. *op.*

Husmérés. A' husmérési jog, a' kisebb királyi jogok, vagyis a' nemestelki (curiale benef.) haszonvételek közé tartozik, 's törvény szerint nyert olly szabadság, mellynek következésében a' szokott husnemek, meghatározott árron, kisebb szerü de igazságos mértékben, folyvást árultathatnak. A' husmértéki árszabást a' vármegyék készitik, mellyet azután a' kebelekbeli minden személyek 's helységek köteleztetnek megtartani, ki nem vévén a' sz. városokat, kegyleveles (privilegialis) mezővárosokat és uradalmakat is, mellyek e' részben egyenesen a' vármegye rendelései alatt állanak. A' rendelés teljesitése, vagyis az árszabás megtartása iránt való felvigyázat a' tulajdon, főkép pedig a' vármegyei tisztviselőséget illeti. Az árszabást meg nem tartó, ha az aruba bocsátott tárgy 12 forintnál többet ér, annyinak fizetésével, ha pedig kevesebbet, annak elkótyáltatása által lakol. A' ki ennek magát erőszakosan ellene szegezi, vagy végrehajtását megakadályozza, ha nemes vagy tisztviselő, 100 forintra, ha pedig nemtelen, 40-re büntettetik. *—no—*

Hussózás alatt értetik a' megölt vagy levágott állatok fris husának későbbi használhatás végetti besózása. Nemei különbfélék; mert vagy ugy sózatik be a' hus, hogy folyvást sóban áll, mig csak el nem költetik, mint a' héring, a' szardella, az angolna, 'sat.; vagy pedig ugy, hogy ez által csak tulajdon nedvétől, a' nyirktól, fosztassék meg; illyen leölt házi állataink husának besózatása. E' besózási mód szinte különbféle: Olaszországban kiválasztják a' csontot, a' hust jól megsózzák, sajtóban minden levét kisajtolják, 's ugy száritják meg levegőn; az alföldi Magyar besózott szalonnáját szinte levegőre akasztja. Többnyire pedig füstölni szokták a' besózott hust, mi végre a' só közé még salétromot, fejér gyömbért, borsfüvet, majoránnát, fokhagymát, tormát, török borsot, fenyőmagot, koriándromot 'stef. szereket szoktak elegyitni, velek a' hust jól behinteni, ezt hordóba rakni, néhány hétig ott hagyni, 's azután füstre akasztani, hol általjáratván a' füstben szállongó fasavanytól, hosszabb ideig eláll, a' nélkül, hogy rothadásba indulna. A' hus besózása majdnem mindenütt divatos, de legnagyobb kelete van a' tengeri kikötő városokban, hol a' számos hajókon a' hosszas utra csak besózott hust vihetni el. Magyarországon leginkább csak disznóhust szokás besózni; de a' németországi 's éjszak felé fekvő nemzetek többnyire hizott marhát szoktak e' végre levágni; valamint a' tengerre vitt hus is többnyire csak marhahus. Bővebben olvashatni erről a' „Mezei Gazdák Barátjá"ban (1824—1831) *A***s.*

Huszár, a' magyar lovasság nevezete, melly 1458-ban vette eredetét, mikor Mátyás király megparancsolta az ország rendjeinek, hogy minden huszadik háztól egy lovas katonát állitsanak ki. E' szerint a' Huszár a' husz ház-árból kerekedett. A' könnyü lovasság e' nemét követték azután más országok is, megtartva a' magyar huszár nevezetet.

HUSZ FORINTOSLÁB, l. PÉNZLÁB.

HUSZTI (István) hites ügyvéd, Heves és Ungvármegye táblabirája, 's a' honi törvények tanitója Egerben, egy a' maga idejében igen haszonvehető 's jeles munkát irt e' czim alatt: „*Jurisprudentia practica, seu Commentarius novus in Jus Hungaricum compositus, et in Collegio juris Agriensis Foglariano studiosae legum juventuti traditus, ac expositus.*“ (Nyomt. Budán 1745.)

HUSZTI (Péter) a' trojai viszontagságokat gyüjtögeté össze 's adá ki honi nyelven, e' czim alatt: „*Aeneis, azaz a' Trojai Enéas dolgai: mellyben Troja megvétele és romlása, Trojaiaknak bujdosások Enéással együtt, Hadjok olasz országban és Románok eredeti, nagy szép díszes versekkel megiratik*“ Kolosv. 1625. 54.

HUTA, HÁMOR, mühelyek, mellyekben ásványok olvasztatnak (nagyban) és a' szükséges tisztaságba, idomba tétetnek által. Hámornak nevezetesen az mondatik, hol kalapáccsal adatik meg az ércznek a' szükséges idom, hutának inkább az, hol olvasztás történik kalapácsolás nélkül. Igy van vas, rézhámor, üveghuta.

HUTATUDOMÁNY, az alkalmaztatott elemtannak egy része, melly az ásványországszülte testeknek czélirányos bánás által történő elő állitását tanitja nagyban, 's egyszersmind oktatást ád, mint lehet ezen előállitást a' legnagyobb gazdálkodással eszközölni. A' hutatudomány, ha legnagyobb körét 's legtágosabb gyakorlati kiterjedését tekintjük, sokféle tudományból meriti tanitásait. Noha az elem és ásványtan teszi tulajdon alapját a' hutatudománynak, mégis a' hutászkodás sikeres üzésére megkivántatik a' szám és természet-tudomány, épitési mivészség, erdőszet, hegyalkat esmerése, valamint a' számvitel. A' kemenczeépités is magát a' bányászt (hutatudóst) illeti, 's ezt más kőmivesre biztosan soha sem bizhatja. Az érczek előrekészitése szinte olly fontos munka, mint az olvasztás (izzasztás) maga, mert a' jó olvadás feltételeit az foglalja magában. Szinte szükséges az égő szerek hatásával esmeretségben lenni, tudni, mint állitatik belőlök szén elő, 's milly hatásuak 's alkatuak a' fujtatók. A' hutatudomány általánosra és tulajdonra osztatik fel, a' mint minden kivétel nélkül minden huta-szüleményre vagy csak egyesre terjeszkedik ki. L. Lampadiustól: „*Handbuch der Hüttenkunde*“ (Göttinga, 4 k. rezekkel.). —*j—a.*

HUTCHESON, vagy HUTCHINSON (Francis), szül. Irlandban 1694, 's alapitójának tartatik az ugy nevezett skót erkölcsi bölcsekedők oskolájának. Professorrá leve Glasgowban 1729, 's meghalt 1747. Ő az erkölcsiséget a' moralis belérzésen alapitá, 's e' tanitását kifejté „*System of moral philosophy*“-jében (London 1752, 4, 2 rész). Az aestheticára nézve is fontosak valának vizsgálatai. Ide tartozik: „*Enquiry into the original of our ideas of beauty and virtue*“ (Lond. 1720 és 1727, ném. Frankf. 1762). Előadása egyszerü, világos és pontos. *A***s.*

HŰTLENSÉG, (nota infidelitatis) alatt szélesebb értelemben a' HELYSÉGSÉRTÉS (l. e.) és hazaárulás együtt foglaltatik, szorosabban pedig csak a' hazaárulás, olly köz vétek, melly szerint valaki a' fejedelem és ország méltóságát 's a' közönséget, a' törvények által megnevezett kilencz esetben, gonoszul megsérti. Illyen vétkesek: 1) a' király és ország köz állapotja ellen nyilvánosan kikelők, 's annak magokat (köz ellenségeskedés nélkül) ellene szegezők; 2) hiteles pecsét alatt, hivatalból, hamis leveleket készitők; 3) hamis pénzt verők, vagy illyennel mintegy 50 ftig tudva élők, hova egyszersmind a' papiros pénz készitői is tartoznak; 4) az ország belső állapotjának megzavarására embereket bevezetők vagy felbérlők, azonban közönséges lázitás nélkül; 5) a' nyilván való eretnekek, vagyis kárhoztatott vallást követők; 6) az ország köz várainak és erősségeinek gonosz elvesztői; 7) a' haza ellenségeinek fegyvert és élelmet szolgáltatók; 8) a' keresztény vallás elfogadása végett hozzánk jövőket háborgatók, letartóztatók és fosztogatók; 9) az olly

harminczadosok és más személyek, kik idegenekkel társaságba lépvén, a' durva aranyt és ezüstöt, a' király jövedelmeinek megkisebbitésével, az országból kiviszik. — A' bünös, fejével, 's ön személyére esendő ingó és ingatlan vagyonának elvesztésével lakol, épen maradván az ártatlan gyermekek, osztatlan testvérek, 's minden más igazságos követelők jogai.

HUTTEN (Ulrik), eredetét régi nemzetségből vevé, melly a' német császári ház szolgálatjában több serény lovaggal 's kormány férfival dicsekvék. Szül. ősi várában Steckelbergben a' Ménus mellett, Fuldától két órányira, 1488. Atyja barátnak szánta, 's 10 éves korában a' fuldai nevelőházba adá, hol a' klastromi oskola egész Németországon hires volt. Itt ugyan az ifju elég képzést nyert, de baráttá lenni olly kevés kedve vala, hogy már 1504 Erfurtba szökött, 's ott több tudósokkal és költészekkel megesmerkedett. Közelebbi évben egy ragadó nyavalya Kölnbe üzé, mellynek egyeteme akkoriban igen virágzott. De midőn innen a' legfelvilágultabb oktató Rhagius kitiltatván, Odera melletti Frankfurtba menne, H. is kiséré. Három évi itt léte alatt Stein Eitelwolf lovag sokféleképen gyámolgatá. 1511 Wittenbergába, innen Paviába ment, hogy törvényt tanulván, még egyre boszus atyja haragját engesztelje. Innen a' hadi nyugtalanságok miatt Bologna felé fordult, de végre szükségtől kinszeritve, 1513 a' császári seregnél maga is hadi szolgálatba állott, ezt azonban következett évben elhagyá, 's ekkor egész Németországon esmeretes lett. Würtembergi Ulrik herczeg t. i. a' lovag egyik rokonát részint irigy vetekedésből részint gyülölségből megölé. H. a' gyilkos iránti boszujának versekben, levelekben, beszédekben szabad folyást engedett. Reuchlinnak Hogstraaten kölni dominicanussal volt versenygése nem kevésbé hiresité. Hutten a' tudós, és becsületes, de épen azért üldözött Reuchlinnak, kivált gunyirásaiban, hathatósan pártját fogá, az „*Epistolae obscurorum virorum*" által. Atyja kedvéért 1515 még egyszer Olaszországba utazott, hogy Bolognában törvények doctora lehessen. Előbb Romát látogatá meg, de sokáig nyugodni sehol nem tudván, Velenczén keresztül csak hamar visszatért, 's Augsburgban a' legszebb német hajadon, Peutinger Constantia költész koszoruval ékesité, 's Maximilián császár lovagnak üté. Olaszországban „*De falso credita et ementita donatione Constantini*" kiadásával nyilván kikelt. Az irómány X. Leo pápának vala ugyan ajánlva, de nehéz vala elhatározni, ha ez csufság-e inkább, vagy valódi meggyőződés lehessen. 1518 Albrecht mainzi érsek szolgálatjába állott, kivel az ágostai birodalmi gyülésre ment, hol Luther, Cajetannal amaz esmeretes beszélgetést tartá, H. pedig a' fejdelmeket Törökök elleni háborura demosthenesi beszéddel tüzelé. De az udvari életet itt is hamar megunta, 's 1519 a' sváb szövetséggel egyesülve, örökös ellensége würtembergi Ulrik ellen sikra szállott. Háboru végével ismét Mainzba tért, hol az egyházi uraság ellen intézett irásaiért mindenfelől tetszést aratott. Hogy e' nemben ismét felléphessen, ősi vára magányába vonult. Itt egy irat a' másikat éré; mi miatt ugyan a' romai udvar panaszára Albrecht kegyét elveszté; de ekkor Lutherrel közvetlen és nyilvános szövetségbe állott, 's ezentul nem diákul mint eddig, hanem mindent németül irt. Ezzel annyira vitte, hogy Romában kiadatását kivánnák. Még V. Károly császár fő hadi szállásán sem volt bátorságban. Hiv barátja Sickingen Ferencz fogadá most várába, 's innen indulának ezentul kerülő levelei a' néphez és fejedelmekhez. Azonban Sickingennek trieri érsek Richard ellen folytatott véres csatázása rosszul ütvén ki, más menedéket kelle keresnie, 's ezt a' Schweizban reménylé; de Erasmus ellene volt, ugy hogy egy helyről másuva bujdoklani kénytelenitteték, mig uj lon kitört betegségétől elnyomatva, a' zürchi tó Ufnau nevü szigetén Aug. 31. 1523 fellelé azon nyugtot, mellyben éltében részint charactere, részint nemzetsége viszonyai, részint dolgozásai miatt soha sem részesülhete. H. kora legszabadabbelmü, legmerészebb férfiainak egy ike, a' reformationak kal auza 's előmozditója, Lu-

thernek példája és segéde; kit ugyan személyesen nem esmert, mert Augsburgban 1518 a' koldusbarátot fel sem vevé, idővel azonban a' rokon érzésű bátor ember iránt legnagyobb tisztelettel vala. Mit benne rosszalni lehetne, azon könnyelműség volna, melly miatt némelly, több kiméléstérdemlő viszonyokra nem ügyelt. De választott mondása: jacta alea esto! az illyekre figyelni szinte olly kevessé engedé, mint a' szerencse nagyobb kedvenczét Luthert. Igazságtalanság, csalárdság, képmutatás, és zsarnokság felboszantak, 's rólok az alorczát pennája egész erejével, melly kivált latin nyelven minden alakban kényére állott, levoná. 45 rendbeli iratai számlaltatnak, azokon kivül, mellyeknek tőle származása bizonyossággal ki nem tapogattathatott. Ezek gyüjteménye több szerencsétlen próbák után, végre összeállott. Megjelentek 5 köt. (Berl. és Leipz. 1821—25), kiadta Münch E. I. H. — Lovagunk legtökélyesb 's legujabb életirását Nürnbergben Wagenseil C. I. 1823 adá ki. J.

Hüttner (Ján. Keresztély), litterator és fordító. Londonban régtől fogva a' küldolgok osztályában szolgál, szül. 1766 Gubenben, tanult Leipzigban, hol magát Beck leczkéji, irásai, és tanácsa által képzé. E' tudós 1791 az ifju Staunton mellé ajánlá, kinek atyja módot szerze neki, hogy Nagybrittanniát, Franczia-, Olasz-, és déli Németországot láthassa. Sőt az ifju Staunton, Macartney lorddal, mint követségi titoknok Chinába utazván, ide is elvivé. E' követség alatt, a' lord a' chinai udvarral folytatott diplomaticai levelezését, vele a' tolmács — egy térítő barát — okáért, latinra fordittatá. Aztán Stauntonnak és Barrownak e' követségi utazás leirását, jegyzetekkel németre fordità. Ezentul dolgozott az angol Reviews, ugy több német ujságok számára, levelezett Brockhaussal, régi nyelvekben 's a' németben leczkéket adott 'sat. Esmeretessé főkép az „*Englische Miscellen*" tevé (Tübing. 1800—6, 24 r.) Munkáji által Europa legdrágább városában könnyeden élt, mig Napoleon 1806 a' Brittek elől a' szárazt elzárá. Már ő is szükülni kezdett, midőn barátja D. Burney a' „muzsika történetének" irója, a' duzs Lonsdale lordnak ajánlá. Ez, időről időre nem csak tetemesen megajándékozá, hanem érette Sir Charles Long, és Canning ministereknél is lépéseket tett. Midőn Angliának a' pirenaei félszigettel összeköttetése 1808 a' Spanyolországgal kötött szövetségnél fogva ismét visszaállott, Canning, mint akkor a' küldolgok ministere, a' portugál és spanyol levelek, kérelmek, emlékeztetők, ujságok 'sat. angolra fordittására használta, 's 1809 a' küldolgok status cancellariájánal mint fordítót alkalmazta. E' hivatalban annyi foglalatosság nyomá el, hogy azóta az angol és német, kivált a' „*Zeitgenossen*" czimü időszaki irásokban csak néha néha vehetett részt. J.

Huygens (Christian), mások szerint Huyghens, vizsgálódó 's feltaláló a' szám, természet és csillagtudományban, Huygens Constantin költő fija, szül. Haagban 1629. Nassaui Henrik grófot 1649-ben holsteini 's daniai utjában kisérte. Utóbb bentazá Frank és Angolhont, 's a' franczia király költségén Parisban tartózkodék 1666—1681-ig A' többek közt neki köszönhetni a' függöny használását az óráknál, mellyet e' hires munkában ir le: „*Horologium oscillatorium*" (Paris 1673), nem különben a' cycloideának az órafüggönnyel nagy összeköttetésben lévő tulajdonit. Földméréri leleményit igen okosan használá a' mechanicára. A' nehéz testek mozgását az elébe irt uton, szorgalmatosan vizsgálá egy időben Wallissal és Wrennel (1661) kitanulá az ütődés okozta mozgás elméletét, mellyben a' lóbálás középpontjának feladatát megfejté; a' középponti mozgás törvényeit is kitanulta. Az opticában is hires volt, elméletet ada a' sugárokról. Érdemeket gyüjtött a' csillagászság mezején is sok alapigazság megerősbitésével, önkészitette telescopok által szorosban megvizsgálá Saturnus idomát, gyürüjét, 's ezen bujdosó negyedik holdját feltalálá. Munkáji 3 gyüjteményben jöttek ki: „*Huygenii opuscula posthuma*" (Leyden 1707); „*Opera varia ed. J. A. s' Grave-*

sande" (1724, 4 rész); „*Opera reliqua etc.*" (Amsterd. 1728, 2 köt. 4). Meghalt Haagban 1695. —*j*—*a*.

Huysum (János), szül. Amsterdamban 1682, az ujabb idő első virág- és gyümölcsfestője. Szinei gyengédségével 's elevenségével, ecsetjének a' leves vagy nedves kifejezésében finomságával, 's a' világosság legtalálttabb fogyasztásával minden elődeit meghaladta. Atyja Justus H. képkereskedő 's igen középszerü festő, eleinte mindenféle festésnemekben gyakorlá. De érettebb kora különösen a' növényország termesztményeinek ábrázolására ingerlé. E' miatt atyjától elvált, 's 1705 táján megházasodott. A' tájfestéseknél a' Hollandban igen becsült Piemont Miklóst követte: de a' főpontot csak virág- és gyümölcsdarabjaiban éré el. Kileste a' természet titkait, a' mulékony virágokat legszebb pillanatjokban kapá fel, 's a' szinek varázs igazsága és tarkasága, ugy a' gyenge virágtestek csak nem általtszősága által e' nemben a' legnagyobbat vivá ki. Ő volt első, kinek virágokat világos lapra festeni eszébe ötlött. Mesterségére olly féltékeny volt, hogy magát dolgozása közben nézni senkinek sem engedé, 's egy barátja leányán, és Mihály (szinte becsült képiró) öccsén kivül semmi tanitványt fel nem vett. Virágai gyümölcseinél szebbek és igazabbak; az ezekre festett harmatcseppek és bogárkák felette elevenek. Szerencsétlen környülmények, kivált nejének tetszeni vágyása, 's fijának rosz viselete komorrá tevék, de ennek nyoma mivein nem látható. Mgh. Amsterdamban 1749, 's noha képei 1000, 1400 fron is keltek, vagyon nélkül. — Másik testvére Justus harczfestő volt, de már 22 éves korában elhunyt. — A' harmadik Jakab, bátyjának virág- és gyümölcsdarabjait olly hasonlatossággal utánozta, hogy másolatait igen drágán fizetnék; megh. Angliában 1740. *J.*

Huzat. Ha 2 test ugy van összefüggő egybeköttetésben, hogy az egyiknek mozgása a' másik követését okozza, — mint a' kocsit huzó lovak mindennapi példát adnak, — ekkor azt mondjuk: egyik test a' másikat huzza. Ez, a' tapasztalásban olly egyszerün mutatkozó tünemény, érdekletes vizsgálatokra vezet az elméletben. Ha p. o. egyenetlen suly függ valamelly fonalon, egy huzócsigán általvetetten, nehezebb suly le fog szálani 's a' kisebbet maga után vonva magasra szálitja. Ezen sietés fontos tárgya' gépelytanitásban. Ezen vizsgálatok esmeretesek a' lenyomó suly elmélete alatt, 's a' gépelytanitás könyveiben bővebben hozatnak elő. Ezek közül mi megnevezzük Burjáét: „*Grundlehren der Statik*" (Berl. 1789). —*j*—a.

Huzócsiga, l. Huzat.

Hyacinthus, némellyek szerint Amyclas vagy Oebalus spartai királynak, vagy Pierus és Clio musának fija. A' szép ifju megnyeré Apollo szeretetét. De Zephyrus vetélkedő társa lön, 's hajitó karikáját ugy intézé a' czélhajitásnál, hogy az vissza, Hyacinthus fejére esék, 's őt agyon üté. A' vigasztalhatlan Apollo csuda által örökité kedvencze emlékét; mert azt regélik a' költők, hogy a' szerencsétlen ifju véréből támadt a' jáczint.

Hyadok, nymphák, Ovid szerint Atlas és Aetna, mások után pedig Cadmus vagy Erechtheus leányai; számok különbözőleg adatik. Oroszlán által szétszaggattatott testvérek, Hyas, halálát olly szakadatlanul siratták, hogy az istenek, szánakozásra inditatva, égbe vonnék őket fel, hol a' bika fejében az esmeretes csillagzatot képzik, 's még ma is egyre sirnak. Leghihetőbb, hogy ezen csillagok a' görög *ὑειν*, esni, szótól vették nevezetjeket, mert fel- és letüntökkor rendszerint eső szokott következni; innét szomorunaknak, esőhozóknak is neveztettek (latinul Suculae), a' mi később ezen mesére nyujta alkalmat. Néhány költők a' Hyadokat és Plejádokat egymással fel is cserélték. *op.*

Hyalith, edénytömeg, *Buguoy* gróftól találtatottt fel. Ollyan kő és érczneműi részekből tétetik össze, mellyek üveggé nem változhatnak, innét üvegkő neve. Ez egészen általláthatatlan 's ollyan kemény, hogy

darabjai tüzet adnak; természeti fénylése olly szép, hogy a' simitás nem tudja elérni. Rendkivüli szikársága épen nem hágy az elrepedéstől félni, mint az angol wegdwoodi edényeknél történik, ha igen hév italok töltetnek beléjek. Az üvegkőből készült edények különbféle nemüek, simitottak, metszettek, aranyozott és aranyozatlanok 's érdekletes bujálkodási czikkelyt tesznek. —*j*—*a*.

Hyalurgia (Üvegészet), a' mivi elemtan üveget készíteni tanitó ága. (Vö. Üveg). A' nemtelen érczek savitatjai, ha a' hévben el nem szálnak, ennek bizonyos fokán, melly azonban az izzóhevet álthágja, üveggé olvadnak, 's ezen állapotjokban a' nemes érczek savitatjaiból is vehetnek valamit magokhoz. Az üvegek szinte olly különbfélék, mint az őket adó érczek. A' különbözés nem csak származások könnyüségében mutatkozik, hanem az üvegek tartósságában is, különösen pedig szintelenségekben vagy szinek minőségében. A' magokban nehezen olvadó (izzó) érczsavitatok, könnyebben teszik azt, ha más savitatokkal keverve tétetnek ki a' hévségnek. Némellyek igen könnyen folynak, mint a' hamag, szikag 'sat. Ezek folyasztók gyanánt szolgálnak a' többi nehezen olvadóknál. Némellyek szintelen, általtszó üveget adnak, hova különösen a' kovaföld tartozik, 's a' mi közönséges üvegünk többnyire kovából van. Másokból szines üveg lesz, p. o. a' vasacsból zöldes fekete, a' vasagból sárga-veres, az ónagból sárga, a' bánagból (oxyd. Cobalti) feketéskék, réz-savitatból barna vagy zöld, czinből általtszatlan. Keverékekből más szinek erednek, vagy szinhijány; a' szintelen üvegek másoknak szinét meghigithatják és szebbithetik. Az ónag, többek közt, nagy gyémánt fényt ád a' kovaüvegnek 's alapot ada a' hamis gyémántok készitésére. Más illy festő savitatok által rubinhoz, granáthoz, saphirhoz lesz az üveg hasonlóvá. Az ónsavitat 's más könnyen folyó savitatok máz gyanánt használtatnak a' cserép-edényekre. — A' mi a' közéletben üvegnek mondatik, az vagy közönséges zöld ablak (korona) üveg, vagy jég-(flint) üveg. Ezek egymástól a' szines szélek erősségében különböznek, mellyet a' rajtok átmenő világos testek képeinek adnak; hanem egyszersmind ezen képek elforditásával (megtörésével) (Vö. Fraunhofer). Mindenik faj az izzóüveganyagból vascsövek által fuvatik fel, 's a' kivánt idomban hütetik meg. A' jégüveg szinetlen kovát és tiszta folyasztót kiván, millyen a' kréta, férjany, ónag vagy hamag; ezek vegyülve is használtatnak. Olly só is vetetik, mellynek egy része folyasztó, más része elszál a' tüzben, mint Glaubersava, gypsz 'sat. A' jégüvegből készitendő sok tárgyat önteni kell, hol tudni szükséges, hogy a' megmerevedésnél minden nehezebb savitat fenék felé ül, 's igy ugyan azon öntött üvegtömeg különbféle pontokon más más tulajdonokkal birhat. Az üvegkészités nagyon kimivelteték az ujabb időkben, 's innét a' dioptricus eszközök készitése is nagyon tökélyesedett. —*j*—*a*.

Hyde de Neuville (Pál, gróf), szül. Charité sur Loire nevü helységben Francziaországban, hol édes atyja, ki angol születés volt, kézmügyárt állitott fel. A' Bourbonokhoz szitott 1797 után, 's mint azoknak megbizott embere, sokszor elutazott Angliába, 's a' vendéei zendülőkkel, nevezetesen vezéreikkel 1799 titkos szövetségben élt. Az angol igazgatás pénzzel segitette, mellyel egy titkos policziát állitott fel Parisban, ellenőrül az első consul policziájának. Ő hivta meg Pichegrut is, hogy vállalja fel a' király részén lévők közt, ben az országban, a' főverzérséget. Beszélvén a' többek közt az első consullal, javaslatot is tett a' bourboni ház visszaállitása felől. Midőn 1800 Jan. 21-kén szent Magdolna templomát éjtszakának idején fekete gyászba huzatta, gyanuba esett, 's félvén az elfogatástól Angliába ment, de irományai policziai kézre jutottak, 's ezeket az első consul, angol levelezés czim alatt, nyomtatásban közlé a' világgal. Ezen levelezésekben Berry Pál nevet viselt ő. Utóbb ismét visszament Francziaországba, 's Lyonban lakott sokáig titokban, mignem 1805 jó barátjai és felesége kieszközlötték néki a' Spanyolországba

való menetelre a' szabadságot. Spanyolhonból Éjszakamerikába ment familiástól, hol Newyork mellett Moreau szomszédságában telepedett le. Azt is beszélik, hogy ő vette volna később Moreaut reá, hogy álljon fel a' Bourbonok mellett. XVIII. Lajos a' thronusra lépvén, Hyde de Neuville is visszatért Parisba 1814 Jul., 's diplomaticai dolgokban használtatott. Elkisérte 1815 a' királyt Gentbe, azután kamarai követ lett, hol mindig a' ministeriummal tartott. Grófi czimet nyervén 1815 az éjszakamerikai szövetséges statusokhoz ministeri ranggal követnek küldetett, 's nehány esztendeig ott mulatott. Később ujabb meg ujabb követségeket viselt a' portugal, spanyol és más udvaroknál, sőt egy ideig oktatási minister is volt. X. Károly lelépvén a' thronusról, ő is lemondott a' pairi kamarában ülési jusáról, 's magányban él. *Kállay*

Hyder Ali, a' mysorei Bangeloore hegyi erősségbeli török helytartó fija, szül. 1728. Egy kisded csoport török katonaságnak vezérévé tétetvén, vitéz bátorsága által több izben kitünteté magát. Érdemei magasabb tisztségre emelék. Ekkor feltámada lelkében az uralkodási vágy; elüzé 1759 a' tartomány törvényes fejedelmét, a' mysorei rajáht; később kezére kerité személyét, 's mig maga, legalább névre nézve, az országnak valóságos ura volt, addig annak törvényes fejét tündöklő fogságban tartotta, meghagyván neki azonban a' rajah nevezetet. 1762—65 háborut viselt a' Marattokkal, mellyben tőlok Salicutot, Bednort, Onort, Cananort 's sat. elfoglalá, ugy annyira, hogy tartományainak nagysága 3360 nsz. mfre nevekednék. 1766 meghalt a' mysorei rajah is, 's most már az országnak egyedüli ura Hyder Ali lett. Az angolkeletindiai kereskedő társasággal három évig hadakozott, melly idő alatt a' Francziáktól kitelhetőleg segittetett. 1780 ismét megujult a' háboruskodás, mellynek, a' szelidsége miatt mindenek által szeretett fejedelem, végét nem érheté. Kimult 1782; az uralkodásban fija, Tippo Sahib lön utódja. Hyder Ali, valamint harczaiban erős, ugy a' békeségben okos, a' mivészségeket egyáltalában kedvelő 's a' kereskedést lehetőkép előmozditó férjfiu volt. Vallásbeli különbség és személyválogatás nélkül kedvelé mind azokat, kik a' törvények szentségét tisztelték. 45.

Hydra (lernai), l. Hercules és lernai kigyó.

Hydraulica, vagy Hydrodynamica és Hydrostatica. Minthogy a' nehézség minden testekre, nem vévén tekintetbe a' levegő ellentállását, melly azoknak mozgását akadályoztatja, egyenlő erővel munkálódik, ezen ellentallás pedig a' testek mozgását kisebb vagy nagyobb sürüségek szerint, kisebb vagy nagyobb mértékben gátolja: nem is volna a' folyékony testeknek külön Staticája, azaz Hydrostaticája, vagy Mechanicája azaz Hydraulicája avagy Hydrodynamicája, ha csak ezen testek, legkisebb részecskéiknek is igen könnyü mozgékonysága által nem különbözűnek a' kemény testektől; a' honnét is a' folyékony anyagnak egészen más feltételek alatt kell sulyegyenben vagy mozgásban lennie, mint a' keménynek. Minthogy legkisebb erő elegendő, valamelly folyadék részecskéinek öszvefüggését felbontani, 's minden csepp függőlegesen nyomatik: azért az egész anyagnak el kellene folyni, ha csak minden részecske az azt körülvevő részecskéktől, 's ezek ismét az edény falaitól vissza nem tartóztatnának; a' honnan nem csak az alapot (itt az edény feneke) mint a' kemény testeknél, hanem az oldalfalakat is nyomás éri. A' folyékony anyag csak akkor van nyugvásban, ha felszine vizirányos, mert ellenkező esetben az alacsonyabb részecskék a' magasabbaktól nyomatnának, 's a' még alantabbi részecskék nekik gátot nem vethetvén, szétfolynának. Azon okfőnél fogva tehát, melly szerint valamelly folyadék részei egymást nyomják, ugyan azon nyomást, más idegen, ezen munkálódásoknak alája vetett, folyékony (ha csak öszve nem elegyednek) vagy kemény, egészen vagy csak részig bele mártott, testekre is kell gyakorolniok. Innen valamelly testnek uszása

onnét van, hogy az a' viznél csekélyebb sürüségü lévén, ha a' vizbe mártatik, kisebb nyomást eszközöl, mint hasonló nagyságu vizanyag, és azért a' viztől, melly a' sulyegyent helyre állitani törekszik, felemeltetik; a' viznél nagyobb tulajdonképi nehézségü test pedig, ha vizbe mártatik, nagyobb nyomást eszközöl, mint hasonló nagyságu vizanyag, 's már most nyomásának többségével fenékre szál. Ez által nyerünk módot, valamelly test tulajdonképi nehézségét, azaz nehézsége viszonyát hasonló mennyiségü viz vagy más folyadék nehézségéhez, meghatározni. Ha a' folyékony anyag sulyegyene (Hydrostatica) valamikep megbomlik, annak egyes részei mozogni kezdenek, még pedig olly irányzatban 's olly erővel és gyorsasággal, melly egyiránt függ mind azon nyomástól, mellynek egyenként ki vagynak téve, mind azon erőtől, mellyel a' nehézség reájok munkálódik. Ezen vizsgálódás teszi a' Hydraulica vagy Hydrodynamica tárgyát. Ha p. o. valamelly, bizonyos magasságig vizzel töltött edénynek oldalát fenekéhez közel megnyitjuk, a' viz, nyomatván a' felette lévőtől, viziránosan folyik ki; ha pedig a' nyilásra egy felfelé hajtott csőt helyezünk, a' viz felfelé fog menni, még pedig, mivel az ezt nyomo erő, egyenlő a' nyilás felett álló vizoszlop nyomásával, épen olly magasra fogna emelkedni, mint ezen vizoszlop, ha csak utjában a' nehézség ereje nem munkálna reá, 's minekelőtte azon magasságot elérné, ismét leesésre nem kinszeritné. A' Hydraulica alkalmaztatása a' köz életben az által nehezitetik meg, hogy a' szükségképen számba vetteken kivül, a' viznél és egyéb folyadékoknál a' részeknek mindig van még valami, noha csekély összefüggése, mellynek ereje a' tapasztalás által határoztathatik meg. Ezen viszonyoknak alapos esmerete teszi az egész Hydrotechnicának vagy vizépitési tudománynak alapját, ugy szinte az erőmivtudományét a' szivattyuk, vizmalmok 'sat. használása körül. Előadja azon törvényeket, mellyek szerint a' folyók medreiket készitik, vájják, vagy behomokositjak, továbbá azt is, miként kell a' töltéseket, zugókat, csatornákat, kikötőket épiteni. L. Wiebeking „*Übersicht der Wasserbaukunst*" (Hamb. 1802, 2 köt.) r.

Hydrioták, Spezzioták, és Ipsarioták, Hydra, Spezzia, és Ipsara kopasz sziklaszigetek lakosi, a' görög archipelagus legmerészebb, legügyesebb hajósai, 's tengeri kereskedői. Ipsara (hajdan Psyra, Bacchus templomával) Scio éjszaknyugoti partjaihoz közel, alig tesz 2 nsz. mtf. Midőn egy század előtt néhány bátor Görög a' török igát lerázván, e' terméketlen sziklákat művelni kezdé, a' sziget neve Psara volt. Azok eleinte csak szegény halászok, idővel tengeri hajózás és kereskedés által megvagyonosodtak, 's a' függetlenség szellemét hiven megőrzék A' francz. zendülés alatt hajójik az egész földközi tengeren szállongának, 's gazdagok lettek. Ettől fogva a' népszám 6000-ről 12000-re szaporodott. — Hydra a' görög tengeri kereskedés középpontja, a' helleni függetlenség palladiuma, 's a' navarcha (admiral) lakhelye, a' szomszéd Spezziával együtt Peloponnesustól délkelet felé, a' parthoz három órányira fekszik; ellenség kiszállása ellen meredek sziklafalak 's pattantyutanyák védik; hajójinak kikötőjében csak gyujtással árthatni. Spezzia ellenben védetlen, 's ha ellenség közelit, lakosai Hydrába futnak. A' két sziget, együtt mintegy 4 nsz. mtf. terjedésü, kutak, nyájak és szántóvas szüke mellett 40,000 lakost számlál, melly csupán hajózásból és kereskedésből él. Hydra városa 30,000 lakossal amphitheatrum formán emelkedik a' kikötő felett. — Szépen épült házai uj márványmivekkel diszlenek, belsejek izlést, tisztaságot mutat. Ez izlés még a' hajóslegények öltözetén is kitünik. Az asszonyoknak, kik családjok közepette igen megvonulva élnek, 's feketén öltözködnek, drágaságokat hordani tilalmas. Hydra és Spezzia első lakóji albaniai eredetüek; arnauti beszéd módjokkal, characterekkel, viseletekkel, 's szokásaikkal az uj Görögöktől különböznek. Midőn az Oroszok az 1774-ki háboruban Moreából kitakarodtak, a' Törökök boszuja elől sok Peloponnesiak érté-

keikkel együtt, a' hydrai sziklákon keresének menedéket. Majd nagyobb hajókat építének, 's távolabbi kereskedést kezdének üzni, kivált mióta Franciaország az 1792-ki háboru következésében a' levantei kereskedéssel felhagyni kénytelenitteték. Az uj argonautákat minden olasz, franczia, spanyol kikötőkben, a' keleteti tengeren, sőt Amerikában is lehete látni. Marseilleben görög termesztményekért lyoni posztót és selyem portékákat cserélének. Merészségek 's ügyességek által a' tengeren kóválygó angol hajók közt is befutának a' zárt kikötőbe, 's nagy nyereségekkel tértek vissza, ugy hogy kereskedések kiterjesztésével már 1810 előtt minden nevezetesb europai városban kereskedő házakat állithatának. Az algieri corsarok miatt hajójikat ágyukkal készité fel. 1827 Hydrában 6000 hajós volt, kik együtt 350, általjában 200 tonnás hajóval, 's 2000 pattantyuval birtak. Ifjuságoktól fogva szoros munkássághoz, mértékletességhez, 's a' tengeri élet veszélyeihez szokva, a' Hydrioták a' többi szigetiek közt, az egész földközi tengeren legbátrabb, legügyesebb, 's legolcsóbb hajósok. A' kereskedés nem csak meggazdagitá, de fel is világositá őket. A' közönséges néposkolákon kivül van Hydrában tanitóintézet a' régi classica litteraturára, olasz és franczia nyelvekre. A' gazdagabbak idegen könyveket fordittattak 's nyomtattattak. Fijaikat Német-, Franczia- és Olaszország legjobb oskolájiba küldözék. Igy megkedvelék a' tudományokat és mivészségeket, erkölcseik finomultak. Midőn azonban a' közönséges béke a' Hydrioták, Spezzioták és Ipsarioták addigi kizárólag gyakorlott kereskedését az archipelaguson megakasztá, 's a' Porta a' görög nemzet változott állapotját gyanus szemmel tekintve, oskolájikat elnyomni kezdé, az előbbi nyomoruságba 's szolgaságba visszaeséstől kelle felniek a' miveltebb Görögöknek. E' miatt, kivált a' Hydrioták, elmés ifjaik képzésén kettős buzgalommal munkálkodának, 's titkos követek, ugy nevezett apostolok által, minden szigeten ugy mint a' szárazon a' megszabadulás vágyát terjesztek. Ettől fogva a' tengeri háboru, kereskedések teljes megcsökkenése mellett, kincseiket megemésztő; a' vagyonosabbak jókor kivándorlának, csak a' nép, melly holnappal nem gondolva, nevet 's danol, a' harczot mint játékot 's tánczot tekinti, nem tevé ezt. Hydrában 1824-től fogva egy ujság is jelent meg „Törvény barátja" név alatt. — E' vitéz szigetbelieknek, jelesen Kondorioti 's Tumbasi hydriotáknak, Kanaris György és Konstantin, Miaouli és más Ipsariotáknak az 1821-től kezdődött tengeri háboruban véghez vitt tetteiről vö. Görög Lázadás. Hiressé tevé magát spezziai Bubulina görög asszony, kinek hajóji Napoli di Romaniát legelőször zárák be. A' szép 45 éves, szabad, vidám lényü hölgy egy hajdani Spártainé hü mássa, nagy szivvel birt, keblét forró honszeretet gyulasztá. Férje nehány év előtt Konstantinápolyban veszté éltét, legidősb fija e' háboru elején elesett. Maga később Kolokotronihoz csatlakozott, 's 1826 egy Görög, kinek leánya kezét megtagadta, agyon lövé. — A' szabadsági háboru kimeneteléről, 's a' Görögök mosti állapotjáról l. Görögország.

Hydrocephalus, vizes fő, fejvizkórság, l. Vizkórság.

Hydrogenium, l. Gyuló.

Hydrographia, vizeket tárgyazó geographia.

Hydrologia, tanitás a' vizről, a' földön lévő különbféle vizek leirása, tekintve az anyagokat, mellyekkel összve vannak vegyittetve.

Hydrometer, vizmérő, az áradás vagy apadás észrevételére.

Hydrophobia, l. Veszettség.

Hydrostatica, l. Hydraulica.

Hydryadok, a' mythologiában valami nympha (vizi nympha) félék, mellyek, a' Hamadryadokkal együtt, tánczczal kisérik Pan syrinxe hangjait.

Hyèresi szigetek, l. Hièresi szigetek.

Hygieia, Hygiea, az egészség szeliden mosolygó istennéje,